

श्री अष्टांगसंहिता नामक ग्रन्थे

॥ श्रीमद्यन्दीसूत्रम् ॥

मन्त्राध्यापक-श्याम० देवीदेव शुरदेव, कार्यकारण भोगनी आपणयोगवसुमिति.

हरे मुदरा दुर्गनां वाऽ॥ अनीनर धार्यर शानेन, निर्भयतामस्तु मया
,
धार्यर मेतु केनेपुन सुखिण मया गिरम् ।

22

October 1949, November 1949, and 1950

三子

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, Nirnaya-Sagar Press, 28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Shah Venichand Surchand for Agamoday samiti, 426 Javeri Bazar, Bombay.

श्रीमन्मलमगिर्योचार्थप्रणीतश्चिद्युतं

श्रीप्रदार्पणमगिर्योचार्थप्रणीतश्चिद्युतं
श्रीमन्मलमगिर्योचार्थप्रणीतश्चिद्युतं

श्रीमत् नन्दीसूत्रम् ।

जयति मुननेकमानुः सर्वत्रागिहृतकेवलालोकाः । तिलोदितः स्थिरस्तापवर्जितो वर्धमानजिनः ॥ १ ॥
जयति जगदेकमल्लमपद्यतनिम्योपदुरितघगतिमिरमारधिविन्धमिव यथास्थितनस्तुषिकाशं जिनेशवचः
इह सर्वेष्वेव संसारमध्यमभ्यासीनेन जन्तुना नारकतिर्यगरागरातिनिपनयनविषयद्वारीरमानसनेकदुःखोपनिपात-
धीदितेन पीडानिर्व्वरतः संसारपरिविहीर्यया जन्मजरामरणरोपघोकाद्यधेयोपद्रवांसंस्तुष्टपरयान्तरूपनिःश्रेयसपद-
मचिरोद्भूतानेन तदपास्ये स्वपरसप्तमावसीत्यस्य स्वपरोपकाराय यतितप्यम्, तत्रापि बाह्याभासयविमुद्यौ परोपकृतिः
कर्तुं शक्यते इत्याद्यप्यविद्युद्विप्रकर्षसम्पादनाय विधेयता परोपकारे यत् आसेया, परोपकाराय क्विषा-प्रप्यतो मा-

वतश्च, तत्र द्रव्यतो विविधान्नपानकाक्षनादिप्रदानजनितः, स च नैकान्तिकः, कदाचित्तो विसृचिकादिदोषसम्भवतः उपकारासम्भवात्, नाप्यात्यन्तिकः कियत्कालमात्रभावितात्, भावतो जिनप्रणीतधर्मसम्पादनजनितः, स चैकान्तिकः, कदाचिदपि ततो दोषासम्भवात्, आत्यन्तिकश्च, परम्परया शाश्वतिकमोक्षसौख्यसम्पादकत्वात्, जिनप्रणीतोऽपि च धर्मो द्विधा—श्रुतधर्मश्चारित्रधर्मश्च, तत्र श्रुतधर्मः साध्यायः, चारित्रधर्मः क्षान्त्यादिरूपो दशधा श्रमणधर्मः, उक्तं च—‘सुयधम्मो सज्झाओ चरित्तधम्मो समणधम्मो’ तत्र श्रुतधर्मसम्पत्समन्विता एव प्रायश्चारित्रधर्माभ्युपगमयथावत्परिपालनसमर्था भवन्तीति प्रथमतस्तत्प्रदानमेव न्याय्यं, तत्र परमाहृत्यमहिमोपशोभितभगवद्बद्धमानस्वामिनिवेदितमर्थमवधार्य गणभृत्युधर्मस्वामिना तत्सन्तानवर्त्तिभिश्चान्यैरपि सूत्रप्रदानमकारि, न च सूत्रादविज्ञातार्थादभिलपितार्थावतिरुपजायते ततः प्रारम्भणीयः प्रवचनानुयोगः, स च परमपदप्राप्तिहेतुत्वाच्चेयोभूतः, श्रेयांसि च बहुविघ्नानि भवन्ति, यत उक्तम्—“श्रेयांसि बहुविघ्नानि, भवन्ति महतामपि । अश्रेयसि प्रवृत्तानां, कापि यान्ति विनायकाः ॥ १ ॥” इति, ततोऽस्य प्रारम्भ एव सकलप्रत्यूहोपशमनाय मङ्गलाधिकारे नन्दिर्वक्तव्यः । अथ नन्दिरिति कः शब्दार्थः ? उच्यते, ‘तुनडु समुद्धा’चित्तस्य ‘धातोरुदितो न’ मिति नमि विहिते नन्दनं नन्दिः प्रमोदो हर्ष इत्यर्थः, नन्दिहेतुत्वात् ज्ञानपञ्चकाभिधायकमध्ययनमपि नन्दिः, नन्दन्ति प्राणिनोऽनेनासिन्वेति वा नन्दिः—इदमेव प्रस्तुतमध्ययनम्, आविष्टलिङ्गत्वाच्चाध्ययनेऽपि प्रवर्त्तमानस्य नन्दिशब्दस्य पुंस्त्वम्, ‘इः

सर्वथातुभ्यः' इत्यौणादिक इप्रत्यय , धपरे तु नन्दीति पठन्ति, ते च 'इह कृष्यादिभ्यः' इति सूत्रादिकृत्यत्वं समानीय
स्त्रीत्वेऽपि धर्षवन्ति, ततश्च 'इतोऽन्त्यर्पादि' ति क्रीप्रत्यय , स च नन्दिद्यतुर्भा, तद्यथा-नामनन्दि. स्वापनानन्दिः
इष्यनन्दि. नापनन्दिश्च, तत्र नामनन्दिर्यस्य कस्यचिन्नीयसात्वीय(स्योममस्य)स्य वा नन्दिश्चप्यार्थरहितस्य नन्दिरिति
नाप किमते स नाञ्चा नन्दिर्नामनन्दिः, यद्वा नामनामयतोरभेदोपचाराद्वाय वासौ नन्दिश्च नामनन्दिः, नन्दिरिति
नामनाञ्चामनन्दिः, तथा सञ्जायमानमित्युच्यकम्मादिष्वसम्प्राप्तं चाभिलाषवराट्कादितु भाषनन्दिमतः साभ्यादेर्यो
स्वापना स स्वापनानन्दिः, अथवा द्वादशविधतूर्यरूपद्रव्यनन्दिस्वापना स्वापनानन्दिः, इष्यनन्दिर्द्विधा-आगमतो नोभा-
यमतश्च, तत्रागमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता तत्र चानुपपुष्कः, 'यदुपधोगो.द्रव्य'मिति वचनात्, नोभापमतस्तु त्रिधा,
तद्यथा-द्वन्द्वरीऽष्यनन्दिर्मेक्यद्वन्द्वरीऽष्यनन्दिर्द्वन्द्वरीरमक्यद्वन्द्वरीरव्यतिरिक्तद्रव्यनन्दिश्च, तत्र यन्नन्दिपदार्थस्य व्यपगतवी-
यितस्य द्वन्द्वरीर सिद्धद्विधासहादिगतं तद् द्यूतनापतया द्वन्द्वरीऽष्यनन्दिः, यस्तु यत्कसो नेदानीं नन्दिश्चाभ्या-
मयदुष्यते अथ चावज्ञममायत्तां तेनैव द्वन्द्वरीरसमुष्येण मोत्सते स मायिमायनियमनत्वाद्द्रव्यद्वन्द्वरीऽष्यनन्दिः,
इह हि यद् द्यूतमात्रं मायिमात्रं वा (योग्यं) यस्तु तद्यथाक्रम विषयितयुतं मायिमात्रापापेक्षया द्रव्यमिति तत्त्वयेदिनां
प्रसिद्धिद्विधुपागमत्, उक्तं च--"यूतस मायिनो वा मायस हि कारण तु यतोक्ते । तद्रूपं तत्त्वज्ञैः सचेतना-
चेतनं कथितम् ॥ १ ॥" द्वन्द्वरीरमक्यद्वन्द्वरीरव्यतिरिक्तस्तु द्रव्यनन्दिः. क्रियाऽऽविष्टो द्वादशविधतूर्यसमुदायः, उक्तं च-

“देवे तुरसमूदो” तानि च द्वादश तूर्याण्यमूनि—“भंभा मुकुंदं महलं कडवं झंहरि हुडुक्क कंसालां । काहलं त-
लिंमा वंसो संखो पणवो य चारसमो ॥ १ ॥” भावनन्दिद्विधा-आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो नन्दिपदार्थस्य
ज्ञातां तत्र चोपयुक्तः, ‘उपयोगो भावनिक्षेप’ इति वचनात्, नोआगमतः पञ्चप्रकारज्ञानसमुदयः, ‘भावमि य पञ्च-
नाणाइ’ इति वचनात्, अथवा पञ्चप्रकारज्ञानस्वरूपमात्रप्रतिपादकोऽध्ययनविशेषो भावनन्दिः, नोशब्दस्यैकदेशव-
चनत्वात्, अस्य चाध्ययनस्य सर्वश्रुतैकदेशत्वात्, तथाहि-अग्रमध्ययनविशेषः सर्वश्रुताभ्यन्तरमूतो वर्त्तते, तत एक-
देशः, अत एव चायं सर्वश्रुतस्कन्धारम्भेषु सकलग्रन्थहृनिवृत्तये मङ्गलार्थमादौ तत्त्ववेदिभिरभिधीयते, अस्य च म-
ङ्गलस्थानप्राप्तस्य व्याख्याप्रक्रमे पूर्वसूत्रयो विनेयानां सूत्रार्थगौरवोत्पादनार्थमविच्छेदेन तीर्थकराद्यावलिका आचक्षते,
तत आचार्योऽपि देववाचकनामा ज्ञानपञ्चकं व्याचिख्यासुः प्रयगत आवलिका अभिधित्सुरविघ्नेन अध्यापकश्चा-
वकपाठकचित्तकानामभिलिपितार्थसिद्धये ‘अनादिमन्तस्तीर्थकरा’ इतिज्ञापनार्थं सामान्यतो भगवत्तीर्थकृत्स्तुतिम-
भिधातुमाह—

जयइ जगजीवंजोणीवियाणओ जगगुरू जगाणंदो । जगणाहो जगवंधू जयइ जगप्पियामहो भयवं ॥१॥

इह स्तुतिर्द्विधा-प्रणामरूपा असाधारणगुणोत्कीर्त्तनरूपा च, तत्र प्रणामरूपा सामर्थ्यगम्या, यथा च सामर्थ्य-

गम्या तथाऽनन्तरमेव वस्यते, नसाभासपुणोत्कीर्णरूपा च द्विधा—सार्धसम्पदविधायिनी परार्धसम्पदविधा-
 यिनी च, तत्र सार्धसम्पन्नः परार्धे प्रति सुख्यो भवतीति प्रणयतः सार्धसम्पदमाह—‘जयति’ इन्द्रियविपकपाव-
 द्वातिकर्मपरिपक्षोपसर्गादिसदुपगगपरिजवात् सर्वानव्यतिथेते, इत्थं सर्वोत्तिहायी च मगवान् प्रेषापतामवश्यं प्रणा-
 मार्हः ततो जयतीति, किमुक्तं भवति ?—सं प्रति प्रणतोऽसीति, किमिच्छितो जयतीत्याह—‘जगज्जीव्योनिविधा-
 यकः’ जगद्-यस्मात्पन्माकाचमुद्रकास्त्रिकावरूपं ‘जगद् श्रेयं परापर’मिति वचनात् ‘जीवा’ इति जीवन्ति—प्राणान्
 धारयन्तीति जीवाः, कः प्राणान् धारयतीति ? चेत्, उच्यते, यो भिष्यात्वादिकृष्टपित्तया वेदनीवादिकर्मव्यामयि-
 विर्यचक्रस्तत्कस च मुखादुःखादेरुपयोक्ता नारकादिमणेषु च यथाकर्मविपाकोदं ससर्त्ता सम्पद्दुर्जनारिरत्नप्रया-
 म्यासप्रकर्षयथाबाधेयकर्मप्रापयतः परिनिर्वाता स प्राणान् धारयति स एव चात्मेत्यभिधीयते, उक्तं च—“य-
 कर्त्ता कर्ममेवानो, भोक्ता कर्मफलं च । संसर्त्ता परिनिर्वाता, स आत्मा नान्यत्तद्वया ॥ १ ॥” कथमेतत्सि-
 द्धिरिति चेत् ? उच्यते, प्रतिप्राणि ससंवेदनप्रमाणसिद्धयैतन्व्याप्याऽनुपपत्तिः, तथाहि—न धैतन्वमिदं नुत्तानां
 धर्मः, तद्वर्त्मने सति शुचिव्याः काठिन्यस्येव सर्वत्र सर्वदा चोपलम्भप्रसङ्गात्, न च सर्वत्र सर्वदा चोपलभ्यते,
 कोट्यादौ सुतावल्यायां चातुपलम्भात्, यथाप्रापि नैतन्वयसि केवलं शक्तिरूपेण ततो नोपलभ्यते, तदुक्तं, विफल-
 इयानविक्रमात्, तथाहि—सा शक्तिरैतन्व्यादिउच्यते सत चैतन्वयेव !, यदि विच्छन्ना तर्हि कथमारत्यन्ते-

शक्तिरूपेण चैतन्यमस्ति ? न हि घटे विद्यमाने पटरूपेण घटस्तिष्ठतीति वक्तुं शक्यम्, आह च प्रज्ञाकरगुप्तोऽपि--“रूपान्तरेण यदि तत्तदेवास्तीति मा रटीः । चैतन्यादन्यरूपस्य, भावे तद्विद्यते कथम् ॥ १ ॥” अथ द्वितीयः पक्षस्तर्हि चैतन्यमेव सा कथमनुपलम्भः ? आहतत्त्वादनुपलम्भ इति चेत्, न न्यायतिरावरणं, तथावरणं किं विवक्षितपरिणामाभावः उत परिणामान्तरमाहोस्तिदन्यदेव भूतातिरिक्तं किञ्चित् ? तत्र न तावद्विवक्षितपरिणामाभावः, एकान्ततुच्छतया तस्यावारकत्वायोगात्, अन्यथा तस्याप्यतुच्छरूपतया भावरूपताऽऽपत्तिः, भावत्वे च पृथिव्यादीनामन्यतमो भावो भवेत्, ‘पृथिव्यादीन्येव भूतानि तत्त्व’मिति वचनात्, पृथिव्यादीनि च भूतानि चैतन्यस्य व्यञ्जकानि नावारकाणीति कथमावारकत्वं तस्योपपत्तिमतः ? अथ परिणामान्तरम्, तदप्ययुक्तं, परिणामान्तरस्यापि भूतस्वभावतया भूतवद्यत्तत्त्वस्यैवोपपत्तेर्नावारकत्वस्य, अथान्यदेव भूतातिरिक्तं किञ्चित्, तदतीवासमीचीनं, भूतातिरिक्ताभ्युपगमे चत्वार्येव पृथिव्यादीनि भूतानि तत्त्वमिति तत्त्वसद्व्याख्याघातप्रसङ्गात्, अपि चेदं चैतन्यं प्रत्येकं वा भूतानां धर्मः समुदायस्य वा ? न तावत्प्रत्येकमनुपलम्भमात्, न हि प्रतिपरमाणु संवेदनमुपलभ्यते, यदि च प्रतिपरमाणु भवेत्तर्हि पुरुषसहस्रचैतन्यवृन्दमिव परस्परं विभिन्नस्वभावमिति नैकरूपं भवेत्, अथ चैकरूपमुपलभ्यते, अहं पश्यामि अहं करोमीत्येवं सकलशरीराधिष्ठानृकैकरूपतयाऽनुभवात्, अथ समुदायस्य धर्मः, तदप्यसत्, प्रत्येकमभावात्, प्रत्येकं हि यदसत्तत्समुदायेऽपि न भवति, यथा रेणुषु तैलं, स्यादतेत-मद्याज्ञेषु प्रत्येकं

नदधकिरदृष्ट्याऽपि सशुदाये भवतीति दृश्यते तद्वैतस्यनपि नपिष्यति को शेषः । तदुक्तं प्रलेफनपि नयाशेऽनु-
प्रलेफं भवत्यस्यशुदायिमाशुर्वादिशुनदर्थनात्, तथाहि—नृश्यते माशुर्वादिशुनदर्थनात् च भनात् पिकठतो-
त्पादकतेत्यादि, न चैवं वैतन्यं सामान्यतो श्रुतेषु प्रलेफशुनदर्थनात्, ततः कथं सशुदाये तद्वैतमिति ।, मा
श्रायत् सर्वस्य सर्वत्र भावप्रत्ययान्तरादितिप्रसङ्गः । किञ्च—यदि वैतन्यं धर्म्मन्तेन प्रतिपन्नं ततोऽन्यथाशुदायुरूपो धर्म्मो
प्रतिपद्यन्ते, शानुकरूपानाये जलकाठिन्ययोरेव धर्मियर्म्मन्माशानुपपत्तो, न च श्रुतान्यनुरूपो धर्म्मो, वैलक्षण्यात्,
तथाहि—वैतन्यं योपसरूपमयूरे, च, श्रुतानि च तद्विच्छेदानि, तत्कथमेतेषां परस्परं धर्म्मयर्म्मिमायाः । नपि वैत-
न्यमिदं श्रुतानां कार्यम्, नतन्तवैलक्षण्यादेव कार्यकारणभावसाध्ययोयात्, उक्तं च—“काठिन्यानोवकरूपानि, य-
तान्यप्यवसिद्धितः । येतना च न तद्रूपा, सा कथं तत्कठं मयेत् ॥ १ ॥” अपिच—यदि श्रुतकार्यं येतना तर्हि
किं न सकठमपि जगत्प्राणिमव मयति ।, परिणतिविशेषसञ्ज्ञाभावादिति चेत् ननु सोऽपि परिणतिविशेषसञ्ज्ञा
सर्वत्रापि कस्माच्च मयति ।, सोपि हि श्रुतमात्रनिमित्तक एव ततः कथं तस्यापि कथितत्वादपिज्ञायाः ।, जन्मय-
स फिक्कः परिणतिविशेष इति पाप्यम्, कठिनत्वारिरूप इति चेत्, तथाहि—काठादिषु दृश्यन्ते शुष्यादिजन्तवो
जायमानासतो यत्र कठिनत्वादिविशेषसञ्ज्ञागिननं न शेष इति, तदप्यसत्, ध्वमिषादर्थनात्, तथाहि—अविशि-
ष्टेऽपि कठिनत्वादिविशेषे कचिन्नवन्ति कचिन्न कठिनत्वादिविशेषमन्तरेणापि संसेदजा नमसि च संघर्म्मिच्छमा

जायन्ते, किञ्च-समानयोनिना अपि विचित्रवर्णसंस्थाना दृश्यन्ते प्राणिनः, तथाहि-गोमयाद्येकयोनिसम्भवि-
नोऽपि केचिन्नीलतनवोऽपरे पीतकाया अन्ये विचित्रवर्णोः, संस्थानमप्येतेषां परस्परं विभिन्नमेव, तद्यदि भूतमात्र-
निमित्तं चैतन्यं तत एकयोनिकाः सर्वेऽप्येकवर्णसंस्थाना भवेयुः, न च भवन्ति, तस्मादात्मान एव तत्तत्क-
र्मवशात्तथोत्पद्यन्ते इति प्रतिपत्तव्यं । स्यादेतत्-तदाऽजगच्छन् गच्छन् वा नात्मोपलभ्यते, केवलं देहे सति संवेदन-
मुपलभ्यते, देहाभावे च भसावस्थायां न, तस्मान्नास्मात्मा, किन्तु संवेदनमात्रमेवैकमस्ति, तत्र देहकार्ये, देहे एव
च समाश्रितं, कुड्ये चित्रवत्, न चित्रं कुड्यविरहितमवतिष्ठति, नापि कुड्यान्तरं सङ्गमति, नागतं वा कुड्यान्तरात्,
किन्तु कुड्ये एव उत्पन्नं कुड्ये एव च विलीयते, एवं संवेदनमपि, तदप्यसत्, आत्मा हि स्वरूपेणामूर्तः, आन्तरमपि
शरीरमतिसूक्ष्मत्वात् चक्षुर्विषयः, तदुक्तम्-“अन्तरा भवेद्देहोऽपि, सूक्ष्मत्वात्त्रोपलभ्यते । निष्क्रामन् प्रविशन्नात्मा,
नाभावोऽनीध्वनादपि ॥ १ ॥” तत आन्तरशरीरयुक्तोऽप्यात्मा आगच्छन् गच्छन् वा नोपलभ्यते, लिङ्गतस्त्वुपल-
भ्यते एव, तथाहि-कूमेरपि जन्तोस्तत्कालोत्पन्नस्याप्यति निजशरीरविषयः प्रतिबन्धः, उपधातकमुपलभ्य पला-
यनदर्शनात्, यद्य यद्विषयः प्रतिबन्धः स तद्विषयपरिशीलनाभ्यासपूर्वकः, तथादर्शनात्, न स्वत्यस्यन्तापरिज्ञा-
तगुणदोषवस्तुविषये कस्याप्याग्रह उपजायते, ततो जन्मादौ शरीराग्रहः शरीरपरिशीलनाभ्यासजनितसंस्कारनि-
बन्धन इति सिद्धमात्मनो जन्मान्तरादागमनम्, उक्तं च-“शरीराग्रहरूपस्य, चेतसः सम्भवो यदा । जन्मादौ

रहितं पृष्ठं, किं न जन्मान्तरागतिः ? ॥ १ ॥" जन्ममयि प्रसक्तो नोपलभ्यते ततः कथमनुमानादपसीयते ?
 कैय दोषः, अनुमेयविषये प्रत्यक्षचेतनमनुपपत्त्यात्, तत्स्वरूपविषयपरिहारेण हि प्रत्यक्षानुमानयोः प्रवर्त्तनमिष्यते ततः
 कथं न एव दोषः ?, आह न—"अनुमेयेऽस्मि नाप्यवमिति कैमात्रं दुष्टता ? । अप्यसंसाधुमानसः, विषयो विषयो
 न हि ॥ १ ॥" अथ तच्चातीयेऽपि प्रत्यक्षवृत्तिवन्तरेण कथमनुमानदुर्बलितुत्सहते ?, न खलु यस्माद्विषया प्रत्य-
 क्षवृत्तिर्न हानयेऽपि नासीत् तस्मान्मय विविक्षयतो यथावदप्यनुमानं, तदप्यनुमानं, अत्रापि तच्चातीये प्रत्यक्ष-
 विभावात्, तथाहि—आप्तदोऽप्यत्र परिधीत्वान्मासात् प्रवृत्तं प्रत्यक्षत यथोपलभ्यः, तदुपलभ्येनेदामनुमानं प्रवर्त्तते,
 तर्कं न—"आप्तदोऽप्यनुमानात्, प्रवृत्तं उपलभ्यते । जन्मत्राप्यवृत्तः साक्षात्सो देहेऽनुना न किम् ? ॥ १ ॥" योऽपि
 यित्रदुष्टान्ताः प्राप्तुपपत्त्याः सोऽप्यनुक्तो, वैपत्त्यात्, तथाहि—विषयमेतत्वं यमनसमापराहितं न, भास्या न चेत्ततः
 कर्मवशाद् गत्यायती न कुरुते, ततः कर्म व्याप्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यम् ?, ततो यथा कश्चिद् देवदत्तो विषयिते
 ग्रामे कतिपयदिनानि एहीमुत्था ग्रामान्तरे दृष्टान्तरमात्मायावत्तिष्ठते तद्वद् नात्माऽपि विषयिते मये देहं परिहाय
 मयान्तरे देहान्तरमारचम्यावत्तिष्ठते, यथोक्त-संवेदनं देहकार्थमिति, तत्र बाहुपादिक संवेदनं देहाभितमपि कथ-
 म्बिद् यद्यपि, बाहुपादीन्निबद्धारेण तसोत्पत्तिसम्भवात्, यत्तु यानसं सत्कथम् ? न हि तदेहकार्थं घटते, युक्तयो-
 गात्, तथाहि—तन्मानसं ज्ञानं देहादुत्पद्यमानमिन्द्रियरूपाद् व्युत्पद्यते अनिन्द्रियरूपाद् केचनयादिलक्षणात् ? ,

तत्र न तावदाद्यः पक्षः, इन्द्रियरूपात् तदुत्पत्ताविन्द्रियबुद्धिचद् वर्त्तमानार्थग्रहणप्रसक्तेः, इन्द्रियं हि वार्त्तमानिक एवार्थं व्याप्तिर्यते ततस्तत्सामर्थ्यादुपजायमानं मानसमपि ज्ञानमिन्द्रियज्ञानमिव वर्त्तमानार्थग्रहणपर्यवसितसत्ताकमेव भवेत्, अथ यदा चक्षु रूपविषये व्याप्तिर्यते तदा रूपविज्ञानमुत्पादयति न शेषकालं, ततः तद्रूपविज्ञानं वर्त्तमानार्थविषयं, वर्त्तमाने एवार्थं चक्षुषो व्यापारात्, रूपविषयव्यावृत्त्यभावे च मनोज्ञानं, ततो न तत्प्रतिनियतकालविषयं, एवं शेषेष्वपीन्द्रियेषु वाच्यं, ततः कथमिव मनोज्ञानस्य वर्त्तमानार्थग्रहणप्रसक्तिः?, तदसाधीयो, यत इन्द्रियाश्रितं तदुच्यते यदिन्द्रियव्यापारमनुसृत्योपजायते, इन्द्रियाणां च व्यापारः प्रतिनियत एव वार्त्तमानिके स्वस्वविषये, ततो मनोज्ञानमपि यदिन्द्रियव्यापाराश्रितं तत ऐन्द्रियज्ञानमिव वार्त्तमानिकार्थग्राहकमेव भवेद्, अन्यथा इन्द्रियाश्रितमेव तद् न स्यात्, उक्तं च—“अक्षव्यापारमाश्रित्य, भवदक्षजमिष्यते । तद्व्यापारो न तत्रेति, कथमक्षमव भवेत् ? ॥ १ ॥” अथानिन्द्रियरूपादिति पक्षः, तदप्ययुक्तं, तस्याचेतनत्वात्, नन्वेतेतनत्वादिति कोऽर्थः?, यदि इन्द्रियविज्ञानविरहादिति तदिष्यत एव, यदि नामेन्द्रियविज्ञानं ततो न भवति मनोज्ञानं तु कस्यात् न भवति?, अथ मनोज्ञानं नोत्पादयतीति अचेतनत्वं, तदा तदेव विचार्यमाणं इति प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो हेतुः, तदप्यसत्, अचेतनत्वादिति किमुक्तं भवति ?—स्वनिमित्तविज्ञानैः स्फुरच्चिद्रूपतयाऽनुपलब्धैः, स्पर्शादयो हि स्वस्वनिमित्तविज्ञानैः स्फुरच्चिद्रूपा उपलभ्यन्ते ततस्तेभ्यो ज्ञानमुत्पद्यते इति युक्तम्, केननखादयस्तु न मनोज्ञानेन तथा स्फुरच्चि-

द्रष्टा स्वयच्छम्भन्ते द्रष्ट. कथं तेभ्यो मनोज्ञानं मनवीति प्रतीया ? आह न—“चेतवन्तो न एस्मन्ते, केचस्मद्युनखा-
 दया । ततलोभ्यो मनोज्ञानं, मनवीत्तविसादसम् ॥ १ ॥” अपि न—यदि केचनखादिप्रतिबद्धं मनोज्ञानं ततः तदुच्छेदे
 मूलत एव न साध्यं, तदुपपत्तौ चोपहतं मनोत्, न च भवति, तस्मात् नायमपि पक्षः शोदयमा, किञ्च—मनोज्ञानस्य
 सूक्ष्मार्थमे(वे)वृत्तस्त्वृतिपादवाद्यो विशेषात्म्यपन्त्यतिरेकान्वायम्यासपूर्वका दृष्टाः, तथाहि—तदेव ज्ञातृपक्षोद्धारदि-
 प्रकारेण यदि पुनः पुनः परिभाष्यते ततः स्वस्मत्समतरार्थापयोगं लुप्तमिति स्मृतिपादं चापूर्वमुन्मूलते, एवं
 धिक्च घातेऽभ्यासतः सूक्ष्मार्थमे(वे)वृत्तवृत्तौ स्मृतिपादवृत्तौ चोपपत्तायागन्त्येवमपि शास्त्रान्तरेव्यनायासेनैव सूक्ष्मा-
 र्थापयोगः स्मृतिपादार्थं चोत्तसति, तदेवमभ्यासोद्धारः सूक्ष्मार्थमे(वे)वृत्तादयो मनोज्ञानस्य विशेषा दृष्टाः, न च कल्प-
 विविद्वज्ज्ञान्याभ्यासव्यतिरेकेणपि एवमन्ते ततोऽप्यर्थं ते पारलौकिकान्वासोद्धारका इति प्रतिपच्यन्ते, कारणेन
 सः कार्यस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वप्रतिबन्धतोऽप्यस्तकारणस्यापि तत्कार्यत्वविनिश्चितं, तता सिद्धाः पारलौक्यापी जीवाः,
 सिद्धे न तस्मिन् पारलौक्याविनि यदि कथञ्चिदुपकारी चाधुनादेर्विज्ञानस्य देहो कथं न कश्चिद् दोषः, क-
 चोपपन्नोद्धारतया देहस्यापि कथञ्चिदुपकारित्याभ्युपगमात्, न चैवावता तन्निवृत्तौ सर्वथा तन्निवृत्तिः, न हि यदेरासा-
 दितविशेषो घटो यद्विनिवृत्तौ समूलोन्नेदं निवर्त्तते, केचलं विशेष एव कथयामि, नचा सुवर्णस्य द्रवता, ययमिहापि
 देहनिवृत्तौ ज्ञानविशेष एव कोऽपि तत्रतिपक्षो निवर्त्ततां, न तुवाः समूलं ज्ञानमपि, यदि पुनर्देहमात्रनिमित्तकमेव

विज्ञानमिष्येत देहनिवृत्तौ च निवृत्तिमत् तर्हि देहस्य भस्मावस्थायां मा मृत् देहे तु तथाभूते एवावतिष्ठमाने मृतावस्थायां कस्मात् न भवति ? प्राणापानयोरपि हेतुत्वात् तदभावात् न भवतीति चेत्, न, प्राणापानयोर्योश्चानहेतु-
त्वायोगात्, ज्ञानादेव तयोरपि प्रवृत्तेः, तथाहि—यदि मन्दौ प्राणापानौ निःसृष्टमिष्यते ततो मन्दौ भवतः दीर्घौ चेत्तर्हि दीर्घविवृतिः, यदि पुनर्देहमात्रनिमित्तौ प्राणापानौ विज्ञानं तर्हि नेत्यभिच्छावशात् प्राणापानप्रवर्त्तनं भवेत्, न हि देहमात्रनिमित्ता गौरता इयमता वा इच्छावशात् प्रवर्त्तमाना दृष्टा, प्राणापाननिमित्तं च यदि विज्ञानं ततः प्राणापाननिर्होसातिशयसम्भवे विज्ञानस्यापि निर्होसातिशयौ स्याताम्, अवश्यं हि कारणे परिहीयमानेऽभि-
वर्द्धमाने च कार्यस्यापि हानिरुपचयश्च भवति, यथा महति मृत्पिण्डे महान् घटोऽल्पे चालपीयान्, अन्यथा कार-
णमेव तद्वत् न स्याद्, न च भवतः प्राणापाननिर्होसातिशयसम्भवे विज्ञानस्यापि निर्होसातिशयौ, विपर्ययस्यापि
भावात्, मरणावस्थायां प्राणापानातिशयसम्भवेऽपि विज्ञानस्य निर्होसदर्शनात्, स्यादेतत्—तदानीं चातंयित्तादिभि-
र्दोषैर्देहस्य विगुणीकृतत्वात् न प्राणापानातिशयसम्भवेऽपि चैतन्यस्यातिशयसम्भवः, अत एव मृतावस्थायांभपि न
चैतन्यं, देहस्य विगुणीभूतत्वात्, तदसमीचीनतरम्, एवं सति मृतस्यापि पुनरुज्जीवनप्रसक्तेः, तथाहि—मृतस्य दोषाः
समीभवन्ति, समीभवनं च दोषाणामवसीयते ज्वरादिविकारादर्शनात्, समत्वं चारोग्यं, 'तेषां समत्वमारोग्यं, क्षय-
वृद्धी विपर्यये' इति वचनात्, आरोग्यलाभात् स्वदेहस्य पुनरुज्जीवनं भवेत्, अन्यथा देहः कारणमेव न स्यात्, चेतसः

तद्विफारभावाभावाच्चुविधानात्, एवं हि देहकारणता मित्रागल भवेत् सात् यदि पुनरुन्नीयनं भवेत्, सादेव-
नदुष्कर्मिदं पुनरुन्नीयनप्रसङ्गापादनं, यतो यद्यपि दोषा दोष्य वैकुण्ठमाधाय निवृत्ताः तथापि न प्रकृतस्य वैकु-
ण्ठस्य निवृत्तिः, न हि दहनकृतो विफारः कष्टे दहनविषयौ निवर्तमानौ च्छा, तदुक्तम्, इह हि किञ्चित् कश्चि-
दनिवर्त्यविफारारम्भकं यथा यद्विः कष्टे, न हि स्वापतायात्रमपि यद्विना कृतं कष्टे यद्विनिवृत्तौ निवर्तते, किञ्चि-
त्तुनः कश्चित् निवर्त्यविफारारम्भकं यथा ए यथावि. तुवर्ण्ये, तथाहि-अग्निहता तुवर्ण्ये प्रवताञ्चिनिवृत्तौ
निवर्तते, तथा वाय्वादयो दोषा निवर्त्यविफारारम्भकाः, चिह्नित्वात्रयोगदर्शनात्, यदि पुनरनिवर्त्यविफारारम्भका
भवेत्, तर्हि न तद्विफारनिवर्त्यताय चिह्नित्वा विधीयेत, वैष्णवप्रसङ्गात्, न च वाच्यत्-भरणात् प्राप्त् दोषा
निवर्त्यविफारारम्भका भरणकाले त्वनिवर्त्यविफारारम्भका इति, एकलोकैव निवर्त्यनिवर्त्यविफारारम्भकत्वा-
योसात्, न हि एकमेव तत्रैव निवर्त्यविफारारम्भकमनिवर्त्यविफारारम्भकं च भविष्यतीति, तथाऽदर्शनात्, ननु
क्षिपिषो हि व्याधि-साध्योऽसाध्यश्च, तत्र साध्यो निवर्त्यतायात्, तमेवाचिह्नित्य चिह्नित्वा प्रकल्पती, 'नसाध्यो-
ऽनिवर्त्यनीका, न च साध्यासाध्यमेवेन व्याधिद्वैविध्यमयतीत्यत्, सञ्जठोऽप्रसिद्धत्वात्, व्याधिश्च दोषवैषम्यकृतः,
तथा कर्म दोषाणां निवर्त्यनिवर्त्यविफारारम्भकत्वमनुपपन्नमिति, तदप्यसत्, यत्नमेवेनासाध्यव्याधेरेषानुपपत्तेः,
तथाहि-नसाध्यता व्याधेः कचिदायुःकवात्, 'यथा तस्मिन्नेव व्याधौ समानोपयवैधसम्पर्केऽपि कश्चिन्नियते

कश्चित् न; कश्चित्पुनः प्रतिकूलकर्म्मोदयात्, प्रतिकूलकर्म्मोदयजनितो हि शिवादिव्याधिरौपधसहसैरपि कश्चिद-
साध्यो भवति, एतच्च द्विविधमप्यसाध्यत्वं व्याधेः परमेश्वरप्रवचनवेदिनामेव मते संज्ञच्छते, न भवतो मृतमात्रतत्त्व-
वादिनः, कश्चित्पुनरसाध्यो व्याधिर्योपकृतविकारनिवर्त्तनसमर्थस्यौपधस्याभावाद् वैद्यस्य वा, वैद्यौपधसम्पर्काभावे
हि व्याधिः संप्रपन्नं सकलमप्यायुरूपक्रमते, ननु वैद्यौपधसम्पर्काभावादेवासाकमपि पुनरुज्जीवनं न भविव्यति, नहि
तदस्ति किञ्चिदौपधं वैद्यो वा यत्पुनरुज्जीवयति, तदप्ययुक्तं, वैद्यौपधे हि दोषकृतविकारनिवर्त्तनार्थमिष्येते, न पुन-
रत्यन्तासतश्चैतन्यस्योत्पादनार्थं, तथाऽनम्युपगमात्, दोषकृताश्च विकारा मृतावस्थार्यां स्वयमेव निवृत्ताः, ज्वरादे-
रदर्शनात्, ततः किं वैद्यौपधान्वेषणेनेति तदवस्थ एव पुनरुज्जीवनप्रसङ्गः । अपि च-कश्चिद् दोषाणामुपशमेऽप्यक-
स्मादेव त्रियते कश्चातिदोषदुष्टत्वेऽपि जीवति, तदेतद् भवन्मते कथं व्यवतिष्ठते?, आह च-“दोषस्योपशमेऽप्यस्ति,
मरणं कस्यचित्पुनः । जीवनं दोषदुष्टत्वेऽप्येतन्न स्याद् भवन्मते ॥ १ ॥” अस्माकं तु मतेन यावदायुःकर्म विजृम्भते
तावद् दोषैरतिपीडितोऽपि जीवति, आयुःकर्मक्षये च दोषाणामविकृतावपि त्रियते, तत्र देहमात्रनिमित्तं संवेद-
नम् । अन्यच्च-देहः कारणं संवेदनस्य सहकारिभूतं भवेदुपादानभूतं वा ?, यदि सहकारिभूतं तदिष्यत एव, देह-
स्यापि क्षयोपशमेहेतुतया कथञ्चिद् विज्ञानहेतुत्वान्मुपगमात्, अथोपादानभूतं तदयुक्तम्, उपादानं हि तत् तस्य
यद्विकारोऽयस्य विकारो, यथा मृद् घटस्य, न च देहविकारोऽयस्य विकारः संवेदनस्य, देहविकाराभावेऽपि भव-

शोकादिना तद्विकारदर्शनात्, तत्र देह उपमानं संवेदनात्, तर्कं च—“अविच्छिन्नं हि यद्वस्तु, यः पदार्थो विकार्यते ।
 उपदानं न तत्तस्य, पुच्छं योग्यवादिनत् ॥ १ ॥” एतेन यदुच्यते—“धातापितृचैतन्यं सुतचैतन्यस्योपादानं”मिति, त-
 दपि प्रतिविष्टमवयवन्तन्यं, तत्रापि तद्विकारे विकारित्वं तद्विकारे वाविकारित्वमिति निवसादर्शनात्, अन्यथा—यथा-
 ह्योपादानं तच्च आद्येदेन व्यवसितं, यथा सुतो पटः, धातापितृचैतन्यं च येसुतचैतन्यस्योपादानं ततः सुतचैतन्यं
 धातापितृचैतन्याद्येदेन व्यवसिद्धेत्, तस्माद् बलिकश्चिदेतत्, तत्र सूत्रमर्थो यतकार्यं वा चैतन्यम्, अथ यासि प्रति-
 प्रापि सर्ववेदनप्रमापसिद्धयतो यत्वेदं स शबोच्छब्दयो जीवाः ॥ ‘योगेन’ इति ‘बुद्ध मिश्रणे’ सुबन्ति—सैव सका-
 र्मण्यवरीणस्तः सन्त जीवारिकश्चरीरेण वैक्रियश्चरीरेण वाऽऽस्ति सति योग्यो—जीवाणामेवोत्पत्तिस्त्वानामि ताव सचि-
 द्वादिदेवनिष्ठा शर्मेकप्रकारः, तर्कं च—“सचिच्छरीतसंभूतेतरमिमांशयोनयः, [सचिच्छरीतसंभूतः] सेतरा मिमांशैक-
 शब्दायोनयः” (तस्या० ब० २ सू० ३२) इति, अथवा जीवाश्च नोनयश्च जगत्जीवयोनयः तासां विविधम्-अनेकप्रकारजु-
 त्वाद्याथनन्तधर्मात्मकतया जानातीति विज्ञापको जगत्जीवयोनिविज्ञापकः, अनेन केनञ्चानप्रतिपादनात् सार्वस-
 म्यदर्शात् । तथा जगद् गुणाति-यथावस्थितं प्रतिपादयति विद्येभ्य इति जगद्गुरुः, यथावस्थितसकलपदार्थप्रतिपादक
 इत्यर्थः, एतेन यत्कश्चिद् शब्दस्य परिहरेयं प्रति प्रमाणावयवाक्रियते तदपार्थं द्रष्टव्यं, तथाहि, ते पंचमाहुः—अग्नेयं
 वस्तु परिच्छिन्नं प्रापयत्प्रमाणादुच्यते, अग्नेयं च विषयः प्रमाणमेति प्रामाण्यं विषयवत्तया व्याप्तं, ततो यद्विषय-

वन्न भवति न तत्प्रमाणं, यथा गगनेन्दीवरज्ञानं, न भवति च विषयवत् शब्दं ज्ञानमिति, न चायमसिद्धो हेतुः, यतो द्विविधो विषयः—प्रत्यक्षः परोक्षश्च, तत्र न प्रत्यक्षः शब्दज्ञानस्य विषयो, यस्य हि ज्ञानस्य प्रतिभासेन स्फुटाभनीलाद्याकाररूपेण योऽर्थोऽनुकृतान्वयव्यतिरेकः स तस्य प्रत्यक्षः, तस्य च प्रत्यक्षस्यार्थस्यायमेव प्रतिपत्तिप्रकारः सम्भवदशम-श्रुते, नापरः, तद्विषयं च तदन्यव्यतिरेकानुविधायि स्फुटप्रतिभासं ज्ञानं प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षज्ञेयत्वात्, तद् न प्रत्यक्षोऽर्थो-ऽनेकप्रकारप्रतिपत्तिविषयो यः शब्दप्रमाणस्यापि विषयो भवेत्, नापि परोक्षः, तस्यापि हि निश्चिततदन्यव्यतिरे-कनान्तरीयकदर्शनात् प्रतिपत्तिः यथा धूमदर्शनाद्वह्नेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, न च शब्दस्यार्थेन सह निश्चितान्वयव्यति-रेकता, प्रतिबन्धाभावात्, तादात्म्यतदुत्पत्त्यनुपपत्तेः, तथाहि—न चाख्योऽर्थो रूपं शब्दानां नापि शब्दो रूपमर्थानां, तथाप्रतीतेरभावात्, तत्कथमेपां तादात्म्यं ? येन न्यायचित्कृतव्यवस्थाभेदेऽपि नान्तरीयकता स्यात्, कृतकत्वानित्य-त्ववद्, अपि च—यदि तादात्म्यमेपां भवेत् ततोऽनलाचलधुरिकादिशब्दोच्चारणे वदनदहनपूरणपाटनादिदोषः प्रसज्येत, न चैवमस्ति, तद् न तादात्म्यं, नापि तदुत्पत्तिः, तत्रापि विकल्पद्वयप्रसङ्गे, तथाहि—नस्तुनः किं शब्द-स्योत्पत्तिरुत शब्दाद्वस्तुनः ? तत्र वस्तुनः शब्दोत्पत्तावकृतसङ्केतस्थायि पुंसः प्रथमपनसदर्शने तच्छब्दोच्चारणप्रसङ्गः, शब्दाद्वस्तुपत्तौ विश्वस्यादिरित्प्रताप्रसक्तिः, तत एव कटककुण्डलाद्युत्पत्तेः, तदेवं प्रतिबन्धाभावात् न शब्दस्यार्थेन सह नान्तरीयकतानिश्चयः, तदभावाच्च न शब्दाद् निश्चितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः, अपि त्वनिवर्तितशङ्कतयाऽस्ति न चेति

विकल्पितस्य, न च विकल्पितसुखवकलं वस्तुवति यस्यायं सद्विषय आह, प्रत्यमानस तु पुरुषस्य तस्य तत्कार्यस्य
शुचिव्याममज्जनादप्यस्यनन्तद् ज्ञानान्तर प्राप्तिमिति चतुष्पञ्चायते यतः किञ्चिदवाप्त्यत इति ज्ञानज्ञानस्य विषयवशा-
त्मात्रः, तदस्य, विषयवशात्मावाप्तिसिद्धेः, परोक्षस्य तद्विषयत्वानुपपत्त्याह, यद्युनवर्क-नं ह्युपलक्षणं सद्यः निमित्तान्-
व्यतिरेकता, प्रतिबन्धानावाप्तिति, तदसमीचीनं, वाच्यतापक्षमावश्यकत्वेन प्रतिबन्धान्तरेण नाम्नीयकताभिन्नतात्,
सुख्यो हि वाद्यद्वयवाचकसमापत्तया तद्वान्तरीयकः, ततस्तान्तरीयकतायां निमित्तायां ह्यप्याह निमित्तत्वैवार्थस्य
प्रतिपक्षिणं विकल्पितरूपस्य, निमित्तं च प्रापकत्वं निष्पन्नदेव ह्यप्यं ज्ञानमिति । तादेतत्-यदि वाद्यसंलग्नपरिक-
रितसुख्येण ह्यप्याह तर्हि समाश्रयतु निरर्थकतामिदानीं सहेतुः, स खलु संपन्नो यतोऽर्थप्रतीतिः, स चेद् वाद्यनो निरर्थकः
सहेतुः, तत एवार्थप्रतीतिसिद्धेः, तदेतत्तत्समाश्रयार्थानभिन्नसुख्यपक्षं, यतो न विद्यमान इत्येव सम्बन्धोऽर्थप्रतीति-
निवर्त्तनं, किन्तु सात्मज्ञानसद्वकरी, यथा प्रतीतः, तथाहि-प्रतीयो रूपप्रकाशनलभापोऽपि यदि सात्मज्ञानसद-
कारिष्ठसत्तादायकः यतो रूपं प्रकाशयति, वाच्यता, ज्ञापकत्वात्, न खलु प्रमादिकमपि किञ्चं यत्पुरुषा यद्व्यादि-
प्रतिबद्धमपि सवाशान्त्रेण यदभावेर्गमकतुल्यत्वावले, बहुकर्म्यैरपि-“ज्ञापकत्वादि सम्बन्धः, सात्यज्ञानमयेव्यते ।
तेनासौ विद्यमानोऽपि, नाप्यहीतः प्रकाशकः ॥ १ ॥” सम्बन्धस्य च परित्वा नं तदापरणकर्म्यं यद्यप्योपपन्नमाभ्यां,
तौ च सहेतुतत्पक्षवशावनाद्येनेकसाधनसाध्यौ, ततः तत्पक्षवशावनाद्येतादिविष्णुः समुत्पन्नतदापरणकर्म्यं यद्यप्यो-

पशमानां शब्दादर्थाच्च केवलादव्यवैपरीत्येन याच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धोऽवगमपथमुञ्जति, तथाहि—सर्वे एव सर्वे-
वेदिनः सुमेरुजम्बूद्वीपादीनर्थानयद्दीप्तसङ्केता अपि तत्तच्छब्दवाच्यत्वेनैव प्रतिपद्यन्ते तैरेव तथाग्ररूपणात्, कल्पान्तस्वर्तित्ति-
भिरन्येरेवं प्ररूपिता इति तैरपि तथा प्ररूपिता इति चेत्, ननु तेषामपि कल्पान्तरयत्तिनां तथाग्ररूपणे को हेतुरिति
वाच्यम्, तदन्येरेवं प्ररूपणादिति चेत् अत्रापि स एव प्रसङ्गः, समाधिरपि स एवेति चेत्, ननु तर्हि सिद्धः सुमेर्वाद्यर्थानां
तदभिधायकानां च वास्तवः सम्बन्धः, सर्वकल्पवर्तिभिरपि सर्ववेदिभिलेपां सुमेर्वादिशब्दवाच्यतया प्ररूपणात्, अना-
दित्वात्संसारस्य कदाचित्कैश्चिदन्यथापि सा प्ररूपणा कृता भविष्यतीति चेत्, न, अतीन्द्रियत्वेनात्र प्रमाणाभावात्,
सर्वैरपि तथैव सा प्ररूपणा कृतेत्यत्रापि न प्रमाणमिति चेत्, न, अत्र प्रमाणोपपत्तेः, तथाहि—शाक्यमुनिना सम्प्रति सुमे-
र्वादिकोऽर्थः सुमेर्वादिशब्देन प्ररूपितः, स च सुमेर्वादी सुमेर्वादिशब्दप्रयोगः सङ्केतद्वारेणाध्यतत्सभावतायां तयोर्नोपप-
द्यते, तत्सभावताभ्युपगमे च सिद्धं नः समीहितम्, अनादावपि काले तयोः तत्समानपरिणामस्य प्रवाहतो
नित्यत्वात् तत्र सम्बन्धाभ्युपगमाद्, इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमन्यथाऽनादित्वात्संसारस्य कदाचिदन्यतोऽपि धूमादेर्मौलो
भविव्यतीत्येवं व्यभिचारशङ्का धूमधूमच्यजादितु प्रसरन्ती दुर्निवारालं दुर्मेतिविस्पन्दितेषु प्रवासेन, ननु यदि पारमा-
र्थिकसम्बन्धनिवृद्धस्वरूपतथादिमे शब्दाः तात्त्विकार्थाभिधानप्रभविष्णवः तर्हि दर्शनान्तरनिर्देशिषुरप्यपरिकल्पितेषु
वाच्येष्वेतेषां प्रवृत्तिर्नोपपद्येत, परस्परविरुद्धत्वेन तेषामर्थानां स्वरूपतोऽभावात्, यदपि च विनष्टमनुत्पन्नं वा

[illegible]

उत्त नेति ? तत्र यदि यथावदास इति निश्चितं ततो विषयसत्यत्वमितरथा त्वसत्यत्वम्, आसेतरविवेकोऽपि परि-
शीलनेन लिङ्गतो वा कुतश्चिदवसेयो, निपुणेन हि प्रतिपन्ना भवितव्यं, यदप्युक्तं 'यदपि च विनष्टमनुत्पन्नं वा तदपि
न स्वरूपेण समस्तीत्यादि' तत्रापि यदि विनष्टानुत्पन्नयोर्वोर्त्तमानिकविद्यमानरूपाभिधायकः शब्दः प्रवर्त्तते तर्हि स
निरर्थकोऽभ्युपगम्यत एव, ततो न तेन व्यभिचारः, यदा तु ते अपि विनष्टानुत्पन्ने विनष्टानुत्पन्नतयाऽभिधेये शब्दः तदा
तद्विषयसर्वज्ञानमिव सञ्ज्ञतार्थविषयत्वात्स प्रमाणम्, इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथाऽतीतकल्पान्तरवर्त्तिपाश्चीदि-
सर्वज्ञदेशना भविष्यच्छब्दचक्रवर्त्यादिदेशना च सर्वथा नोपपद्येत, तद्विषयज्ञाने शब्दप्रवृत्त्यभावात्, अर्थोच्येत-अन-
लेऽनलशब्दः तदभिधानस्वभावतया यमभिधेयपरिणाममाश्रित्य प्रवर्त्तते स जले नास्ति, जलानलयोरभेदप्रसङ्गाद्,
अथ च प्रवर्त्तते संज्ञेतवशाज्जलेऽप्यनलशब्दः तत्कथं शब्दार्थयोर्वोस्तवः सम्बन्धः ? तदसत्, शब्दस्यानेकशक्तिसमन्वि-
तत्वेनोक्तदोषानुपपत्तेः, तथाहि-नानलशब्दस्यानलवस्तुगताभिधेयपरिणामापेक्षी तदभिधानविषय एवैकः स्वभा-
वः, अपि तु समयाधानतत्त्वरणपूर्वकतया विलम्बितादिप्रतीतिनिबन्धनत्वेन जलवस्तुगताभिधेयपरिणामापेक्षी तद-
भिधानस्वभावोऽपि, तथा तस्यापि प्रतीतेः, अन्यथा निर्देष्टुमत्वेन तत्प्रतीत्यभावप्रसङ्गात्, ननु कथमेते शब्दा वस्तु-
विषयाः प्रतिज्ञायन्ते ? चक्षुरादीन्द्रियसमुत्थबुद्धाविच शब्दे ज्ञाने वस्तुनोऽप्रतिभासनात्, यदेव चक्षुरादीन्द्रियबुद्धौ
प्रतिभासते-व्यक्त्यन्तराननुयायि प्रतिनियतदेशकालं तदेव वस्तु, तस्यैवार्थक्रियासमर्थत्वात्, नेतरत्परपरिकल्पितं

सामान्यं, विपर्ययात्, न च तदर्थक्रियासमर्थं वस्तु धात्वे ज्ञाने प्रतिभासते, तस्मादवस्तुविषया एते शब्दाः, तथा
 चात्र प्रमाणं-योऽर्थः धात्वे ज्ञाने येन ध्वनेन सह वस्तुतो नामभासते न स सह शब्दस्य विषयः, यथा गोशब्द-
 स्तादा, नावभासते चेन्निवगम्योऽर्थः. धात्वे ज्ञाने ध्वनेन संसृष्ट इति, नो हि यस्य शब्दस्वार्थः स तेन सह
 संसृष्टः धात्वे ज्ञाने प्रतिभासते, यथा गोशब्देन गोपिष्टः, एतावत्यात्र निवगम्यतया शब्दत्वमेवेति, तदेतदस-
 मीचीनम्, इन्निवगम्यार्थस्य धात्वे ज्ञाने ध्वनेन सहानवभासासिद्धेः, तथाहि-कृष्ण महान्तमश्वत्थं मसृजमपूर्वमप-
 यरुणात् यदयानयेद्युष्मः कश्चित् तद्व्यानावरणवर्गोपशमयुक्तः तमर्थं तथैव प्रत्यक्षयिव धात्वे ज्ञाने प्रतिपद्यते, तद-
 न्यवदमन्त्रे सहानवभास ए प्रति नेदेन प्रार्थनात्, तथैव च तत्प्राप्तेः, अथ तत्राप्यस्युदकस्य एव वस्तुना प्रतिभासोऽ-
 नुवृत्तये, सुदार्ढ्यं च प्रसक्तं, तत्कथं प्रसक्तवन्मं वस्तु शब्दव्यापक विषयः !, नैव शोषः, स्फुटास्युदकप्रतिभास-
 नेदमात्रेण वस्तुमेवायोगात्, तथाहि-यक्षिमेव गीतवस्तुनि दूरतस्तत्रार्थिप्रतिपत्तुज्ञाने स्फुटास्युदकप्रतिभासे उपर-
 ज्ञेते, न च तत्र वस्तुमेवानुपपन्नः, इदोरपि प्रत्यक्षप्रगातयाऽन्वुपपन्नात्, तथेदामेकस्मिन्नपि वस्तुनीन्द्रियजया-
 न्वज्ञाने स्फुटास्युदकप्रतिभासे नमिष्यतो, न च तत्रोपरवस्तुमेव, अथ वस्तुमात्रेऽपि शब्दज्ञानप्रतिभासाविशेषात्
 सत्यपि वस्तुनि शब्दज्ञान न तद्यायात्म्यसंस्पर्धि, तद्व्यापारभाषयोऽननुविषयानात्, यस्य हि ज्ञानस्य प्रति-
 भासो यस्य भावामाषाद्यनुविषये तत्तस्य परिच्छेदकं, न च शब्दज्ञानप्रतिभासो वस्तुनो भावामाषाद्यनु-

विधत्ते, वस्तुभावेऽपि तदविशेषात्, तन्न वस्तुनः परिच्छेदकं शाब्दज्ञानं रसज्ञानमिव गन्धस्य, प्रमाणं चात्र-यज्ज्ञानं यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि न भवति न तत्तद्विषयं, यथा रूपज्ञानं रसविषयं, न भवति चे-
न्द्रियगम्यार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायि शाब्दं ज्ञानमिति व्यापकानुपलब्धेः प्रतिनियतवस्तुविषयवत्त्वं हि ज्ञानस्य निमित्तवत्तया व्याप्तं, अन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावे च निमित्तवत्त्वाभावः स्यात्, निमित्तान्तरासम्भवात्, तेन तद्विषयवत्त्वं निमित्तवत्त्वाभावादिपक्षाद्यापकानुपलब्ध्या व्यावर्तमानमन्वयव्यतिरेकानुविधानेन व्याप्यते इति प्रति-
बन्धसिद्धेः, तदयुक्तम्, प्रत्यक्षज्ञानेऽप्येवमविषयत्वप्रसक्तेः, तथाहि-यथा जलवस्तुनि जलोच्छेस्त्रि प्रत्यक्षमुदयपदवी-
मासादयति तथा जलाभावेऽपि मरौ मध्याह्नमार्त्तण्डमरीचिकास्वक्षुण्णजलप्रतिभासमुदयमानमुपलभ्यते ततो ज-
लामावेऽपि जलज्ञानप्रतिभासाविशेषात् सत्यपि जले जलप्रत्यक्षं प्रादुर्भवेन्न तद्याथात्म्यसंस्पर्शं, तद्भावाभावयोरननुका-
रादित्यादि सर्वं समानमेव, अत्र देशकालस्वरूपपर्यालोचनया तत्प्राप्त्यभावादिना च मरुमरीचिकासु जलोच्छेस्त्रिनः
प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वमवसीयते, भ्रान्तं चाप्रमाणं, ततो न तेन व्यभिचारः, प्रमाणभूतस्य च वस्तुव्यव्यतिरेकानुवि-
धायित्वाद् व्यभिचार एव, तदेतदन्यत्रापि समानं, तथाहि-यथार्थदर्शनादिगुणयुक्तः पुरुष आसः, तत्प्रणीतशब्दस-
मुत्थं च ज्ञानं प्रमाणं, न च तस्य वस्तुव्यव्यतिरेकानुविधायित्वव्यभिचारसम्भवः, यत्पुनरनासप्रणीतशब्दसमुत्थं
ज्ञानं तदप्रमाणं, अप्रमाणत्वाच्च न तेन व्यभिचारः, यदपि च प्रमाणमुपन्यस्तं तदपि हेतोरसिद्धत्वाच्च साध्यसाधना-

शार्त्त, अविद्यता च हेतोरसप्तप्रणीतशुल्कं वस्तुत्वतिरेकेण प्रवृत्त्यसम्भवात्, वस्तुनरिदुष्यते-इत्याः अयमाणी
 वक्रमिन्द्रावविषयं विकल्पप्रतिबिम्बं उत्कार्यतया द्रव्य इव बहिष्कृत्यमानवति, तत्र स एव यथा विविदिषार्थमिन्द्रावब-
 ल्वोरामयो धर्मी, अविम्रावविषेयः साध्यः, इन्द्रः साधनमिति, तदाह-‘वस्तुविषेयं तु वस्तुवेद्यु’रिति स एव यथा
 प्रतिपद्यमान बाधयोऽस्त्विति, तस्यापात्तापीबा, तदाप्रतीतेरसावाह, न सक्त कथिदिह दूमादिष यदि तत्का-
 र्यतया इन्द्रावमिन्द्रावविषयं विकल्पप्रतिबिम्बमनुमिषीते, अपि तु पाचकत्वेन बाधनये प्रसेति, चेन्नान्तरे काठान्तरे
 च तदाह-‘वस्तुविषेयं वा’, न च हेतोरसप्तप्रणीतशुल्कं वस्तुत्वतिरेकेण प्रवृत्त्यसम्भवात्, वस्तुनरिदुष्यते-इत्याः अयमाणी
 ज्ञापयति किन्त्वदृष्टा विद्यावाचितिरतां अवि कल्पमायाः प्रसङ्गात्, अविषय-अर्थमिन्द्रार्थी प्रेक्षायात् प्रमाणमन्ये-
 पवति, न चाविम्रावविषयं विकल्पप्रतिबिम्बं विषयित्वार्थमिन्द्रावयर्थे, किन्तु बाधनये वस्तु, न च बाध्यत्वं-अविम्रावविषयं
 विकल्पप्रतिबिम्बं ज्ञात्वा बाधो वस्तुनि प्रवर्तिष्यते तेनायमयोप इति, अन्यस्मिन् ज्ञाते अन्यत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, न हि
 घटे परिरिच्छे घटे द्रव्यचिर्गुणा, घटेन विकल्पप्रतिबिम्बकं द्रव्यवाच्यमिति वस्तुविषयं तदपि प्रतिबिम्बवत्त्वं, तत्रापि
 विकल्पप्रतिबिम्बके इन्द्रेण प्रतिपद्यते वस्तुनि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, एवमिन्द्रावविषेयमिन्द्राव वस्तुनि प्रवर्तिते इति चेत्,
 तथाहि-इदमेव विकल्पप्रतिबिम्बकं यदीत्यतयाऽप्यवकति सतो यदि प्रवर्तिते तेनायमयोप इति, न तयोरेकीकर-

णांसिद्धेः, अत्यन्तवैलक्षण्येन साधर्म्यायोगात्, साधर्म्यं चैकीकरणनिमित्तम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, अपि च—कश्चैता-
वेकीकरोतीति वाच्यम्, स एव विकल्प इति चेत्, तद्न, तत्र बाह्यस्वरूपलक्षणानवभासात्, अन्यथा विकल्पत्वायो-
गाद्, अनवभासितेन चैकीकरणासम्भवाद्, अतिप्रसक्तेः, अथ विकल्पादन्य एव कश्चिद्विकल्पमेवार्थं दृश्यमित्यव्यव-
स्यति, हन्त तर्हि स्वदर्शनपरित्यागप्रसङ्गः, एवमभ्युपगमे सति चलादात्मास्तित्वप्रसक्तेः तथाहि—निर्विकल्पकं न
विकल्प्यमर्थं साक्षात्करोति, तदगोचरत्वात्, ततो न तत् दृश्यमर्थं विकल्पेन सहैकीकर्तुमलं, न च देशकालसमा-
व्यवहितार्थविषयेषु शब्दविकल्पेषु तद्विषये निर्विकल्पकसम्भवः, तत्कथं तत्र तेन दृश्यविकल्पार्थैकीकरणम्, ततो
विकल्पादन्यः सर्वत्र दृश्यविकल्पावयवैकीकुर्वन् चलादात्मैवोपपद्यते न च सोऽभ्युपगम्यते, तस्माच्छब्दो बाह्यस्या-
र्थस्य वाचक इत्यकामेनापि प्रतिपत्तव्यम्, इतश्च प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा सङ्केतस्यापि कर्तुमशक्यत्वात्, तथाहि-
येन शब्देन इदं तदित्यादिना सङ्केतो विधेयः तेन किं सङ्केतितेन उतासङ्केतितेन ? न तावत्सङ्केतितेन,
अनवस्थाप्रसङ्गात्, तस्यापि हि येन शब्देन सङ्केतः कार्यः तेन किं सङ्केतितेन उतासङ्केतितेनेत्यादि तदेवावर्त्तते,
अथासङ्केतितेन सिद्धः तर्हि शब्दार्थयोर्वास्त्वः सम्बन्ध इति । तथा 'जगदानन्दः' इह जगच्छब्देन संज्ञिष्वेन्द्रिय-
परिग्रहः तेषामेव भगवद्दर्शनदेशनादित आनन्दसम्भवात्, ततश्च जगतां—संज्ञिष्वेन्द्रियाणामसृत्तस्य न्दिमूर्त्तिदर्शन-
मात्रतो निःश्रेयसाभ्युदयसाधकधर्मोपदेशद्वारेण चानन्दहेतुत्वादेहिकासुष्मिकप्रमोदकारणत्वाज्जगदानन्दः, अनेन

यजायते, तीव्रदुःखवेदनाभिमवशाच्च प्राग्बद्धं पापकर्मोदीर्योदीर्यानुभवन्तः प्रतिक्षिपन्ति, स्यादेतत्—किमत्र प्रमाणं यत्ते व्यापाद्यमानाः तीव्रवेदनाऽनुभवतः प्राग्बद्धं पापकर्मोदीर्योदीर्यं परिक्षिपन्ति न पुनरात्तैरौद्रघ्यानोपगमतः प्रसूततरं पापमावर्जयन्तीति ? उच्यते, शुष्मसिद्धान्तानुगतमेव नारकस्वरूपोपदर्शकं वचः, तथाहि—नारका निरन्तरं परमाधार्मिकधुरैः ताडनमेदनोत्कर्षनशल्यारोपणाद्व्यनेकप्रकारसुपहृन्मनाः परमाधार्मिकसुराभावे परस्परोदीरिततीव्रवेदना रौद्रघ्यानोपगता अपि प्राग्बद्धमेव कर्म क्षपयन्ति, नापूर्वं पापमधिकतरमुपाजयन्ति, नारकायुर्वन्यासम्भवात्, तदसम्भवश्चानन्तरं भूयः तत्रैवोत्पादाभावाद् । अपि च—यत् एव रौद्रघ्यानोपगता यत् एव तेषां प्रसूततरप्राग्वद्धपापकर्मपरिक्षयः, तीव्रसङ्क्षेपभावात्, न खलु तीव्रसङ्क्षेपभावे परमाधार्मिकसुरा अपि तेषां कर्म क्षपयितुं शक्ताः, ततो रौद्रादिघ्यानमुपजनयन्तोऽपि व्यापादका व्यापाद्यानामुपकारका एव, इत्थं च व्यापादनतः तेषामुपकारसम्भवे ये तद्व्यापादनमुपेक्षन्ते प्रतिपेक्षन्ति वा ते महापापकारिणः, ये पुनः प्रागुपात्तपुण्यकर्मोदयशतः सुखासिकामनुभवन्तोऽवतिष्ठन्ते न ते व्यापादनीयाः, तेषां व्यापादने सुखानुभववियोगभावतोऽपकारसम्भवात्, न च परहितनिरताः परापकृतये संरम्भमातन्वन्ति, तदेतदयुक्तम्, परोपकारो हि स एव सुधिया विधेयो य आत्मन उपकारको, न च परोषां व्यापादनेनोपकृतिकरणे भवतः कर्मण्युपकारमीक्षामहे, तथाहि—परोषां व्यापादने को भवतः उपकारः ? किं पुण्यबन्धः उत कर्मक्षयः ? तत्र न तावत्पुण्यबन्धः, परोषामन्तरायकरणात्, ते हि परे यदि भवता न व्यापाद्यो-

रंक्षताः ते परान् सत्त्वान् व्यापाद्य तुल्यदुर्गन्धनिर्मुक्तं, व्यापयित्वाय परमं च प्रसक्तं इति व्यापादनं तुल्योपायार्जन-
नन्तरावकरणं, न च तुल्योपायार्जनान्तरावच्छेदं तुल्यदुर्गन्धनिर्मुक्तं, विरोधात् सर्वस्य तुल्यमन्यप्रसक्तस्य, एतेन बहुकं-परि-
जानमुन्मूलकं च दुःखितसत्त्वानां व्यापादनमिति तद्वत्प्रसक्तं, तुल्योपायार्जनान्तरावच्छेदनेन परिजानमुन्मूलकत्वा-
योगात्, अथ कर्मफल इति पक्षः, ननु तत्कर्म किं सर्वदुःखदोषमुक्तं ? सर्वदुःखमपि किमज्ञानेदुःखमुदाहृत्याहिसाजन्य-
मुताहो वयजनं ? तत्र न तावदज्ञानेदुःखम्, अज्ञानेदुःखतायां हिसातो निवृत्त्यसम्भवात्, नो हि यन्निमित्तो दोषः स
तत्प्रतिपक्षसौवासेनायां विवर्तते, यथा हिमन्निर्गतं शीतमनवासेवनेन, न चाज्ञानस्य हिसा प्रतिपक्षवृत्ता, किन्तु
सम्बन्धज्ञानं, तत्कल्पमज्ञानेदुःखं कर्म हिसातो निवर्तते !, अथाहिसाजन्यमिति चेत्, तदपि न दुःखम्, एवं
सति दुःखानामपि कर्मफलप्रसक्तं, तेषामहिसाजन्यत्वात्, अथ हिसाजन्यं, यद्येवं तर्हि कर्म हिसात् एव
तस्य निवृत्तिः, न हि यत् एव तस्य प्रादुर्भावात् तत् एव तस्य निवृत्तिर्निवृत्तिमर्हति, विरोधात्, न च तस्य-
जीर्णप्रभवो रोगो शुद्धजीर्णकरत्वात् निवर्तते, ततः प्राप्तिर्हिसात्प्राप्तकर्मनिवृत्त्यर्थमन्यप्रसक्तमहिसाज्ज्येवनीया,
उक्तं च-“तस्मात् प्राप्तिवदोषजियस्तस्य कर्मस्तस्य स्वयमेव ज्ञानो । तद्विनाशं कालात् संपरकृत्वमिति नियमेन ॥ १ ॥”
अथाहिसाजन्यं, न तर्हि तद्वत्ति, स्वयंप्राप्तवत्, तत्कर्म तदवस्थया प्राप्तिवदोषज्यो भवता ? अथाहिसाजन्यमप्यसि-
ययाज्ज्जापं, तस्मात्कालात् तस्यापि न कल्पन्त विनाश इत्युक्तत्वात् न कार्यं प्राप्तिवत्, यदप्युक्तं-ने,

१ तस्मात्प्राप्तिवदोषजियस्तस्य कर्मस्तस्य स्वयमेव ज्ञानो । तद्विनाशं कालात् संपरकृत्वमिति नियमेन ॥ १ ॥

तु प्रागुपात्तपुण्यकर्मवशतः सुखासिकामनुभवन्तोऽवतिष्ठन्ते न ते व्यापादनीया' इत्यादि, तदप्ययुक्तं, यतः पुण्यपाप-
क्षयान्मुक्तिः, ततो यथा परेषां पापक्षपणाय व्यापादने भयतः प्रवृत्तिः तथा पुण्यक्षपणायापि भवति, अथ पापं
दुःखानुभवफलं ततो व्यापादनेन दुःखोत्पादनतः पापं क्षपयितुं शक्यं, पुण्यं तु सातानुभवफलं तत्कथं दुःखोत्पादनेन
क्षपयितुं शक्यम्?, सातानुभवफलं हि कर्म सातानुभवोत्पादनेनैव क्षपयितुं शक्यम्, नान्यथा, तदपि न समीचीनं,
यतो यत्पुण्यं विशिष्टं देवभवे वेदनीयं तन्मनुष्यादिभवाव्यापादनेन प्रत्यासन्नोत्क्रियते, प्रत्यासन्नोत्क्रियं च प्रायः स्वल्पका-
लवेद्यं भवति, तत एवं पुण्यक्षपणस्यापि सम्भवात् कथं न व्यापादनेन पुण्यपरिक्षयः?, अथ व्यापादनानन्तरं विशिष्टदेव-
भवेवेदनीयः पुण्योदयः सन्दिग्धः, कस्यचित्पापोदयस्यापि सम्भवात्, ततो न व्यापादनं पुण्यमनुभवतः कर्तुमुचितम्,
यद्येवमितरत्र कथं निश्चयः?, इतरत्रापि हि संदेह एव, तथाविधदुःखितोऽपि यदि मार्यते तर्हि नरकदुःखानुभव-
भागीभवति, अमारितश्च सन् कदाचनपि प्रभूतसत्त्वव्यापादनेन पुण्यमुपाख्यं विशिष्टदेवादिभवभागीभवेत्, ततो दुः-
खितानामपि व्यापादनं न भवतो युक्तम्, एवं च सति सन्दिग्धानैकान्तिकोऽपि हेतुः, व्यापादनस्य परिणामसुन्दरत्व-
सन्देहात्, यदयुक्तं—'युष्मत्सिद्धान्तानुगतं नारकस्वरूपोपदर्शकं वचः' इत्यादि, तदप्यसमीक्षिताभिधानं, सम्य-
गसत्सिद्धान्तापरिज्ञानाद्, असत्सिद्धान्ते खेवं नारकस्वरूपव्यावर्णना--नारकाणां परमाधार्मिकसुरोदीरितदुःखानां
परस्परोदीरितदुःखानां वा वेदनातिशयभावतः सम्मोहमुपागतानां नातीव परत्र संकल्लो यथाऽत्रैव केपाश्चिन्मानवानां

सम्बुद्धार्था, यथा । हि मानवा बहुटादिप्रहारजनैरीकृतानि रज्ज्वलनवशा येदनादिशयभावनतः सम्बुद्धचेतना नातीव परत्र संस्क्रियमाना उपलभ्यन्ते, तथा नारका अपि सर्वे प्रदम्भा, ततः तथाविधवीजसंज्ञेद्याभावात् नारकाणां नाभिनवप्रवृत्ततरपापोपपन्ना, येषां सर्वे सम्मोहो महोपकारी, तथा हि—सम्मोहपञ्चाह परात्रीव संज्ञेयः, 'सी-प्रवेदनाभावतश्च श्रान्तद्वयापकर्णपरिहृतः, सम्मोहश्च हिंसन्त्यापाराधुश्चायते, ततो हिंसका महोपकारिण इति सिद्धमसत्समीहितं, तदयुक्तम्, हिंसकानां परपीडोत्पादनता क्रिदकर्मण्यप्रसक्तैः, न बहु पापस्य परपीडामतिरि-
व्यान्यन्नित्यनमीशानदे, यदि सावर्हिं शुक्लानामपि पापवन्मप्रसक्तः, तेषामहिंसकत्वात्, ततः क्वयमिष सचेतनो भगवाञ्चपि परं व्यापादयितुमुत्सहते ? इत्यर्थं पापपेदोक्तिः सह प्रसंगेन । तथा 'भवति जगत्पितामहः' इति (प्रख्याप-
५३७) इह जगज्जन्मेन सकलवत्त्वपिप्रहः, ततश्च जगतां-सकलवत्त्वानां नरकादिदुर्गतिविभिन्नातमपापारब्-
भात् विशेष पिता-सम्यग्दर्शनबुद्धोत्तरगुणसंहितस्त्वो वर्मः, स हि दुर्बलो प्रपततो जम्बूत् रक्षति दुग्धे च निमग्ने-
सादौ स्वाने स्थापयति, तथा योऽयं निरक्षिप्तान्मेदिभिः—“दुर्गतिप्रसुताम् जम्बूत्, वस्त्राद्वारयते ततः । मये चैतान्
दुग्धे स्वाने, तस्मादर्थं इति स्मृतः ॥ १॥” ततः सकलवत्त्वपि प्राणिमण्य विवृष्टम, तस्यापि च पिता मयमात्, वर्धयतः तेन
प्रणीतत्वात्, ततो भगवान् जगत्पितामहः, जगतीति पुनः किंवाभिधानं समाधिकाराधुदम्, उक्तं च—“सुन्दर्यापञ्चाप-

१ आनासकमहावीर्येण नरैश्चक्षुर्मिमांसेत् । बहुवेदीर्षितुं च न शक्नोति इत्यर्थोऽयम् ॥ १ ॥

तव ओसहेसु उवपसथुपयाणेसु । संतगुणकिच्छेसु य न ह्येति पुणरुत्तदोसा उ ॥ १ ॥ ” अनेनापि परार्थसम्पदमाह, ‘भग-
वानिति’ भगः—समग्रैश्वर्यादिलक्षणः, आह च—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः । धर्मस्याथ प्रयत्नस्य, यणां
भग इतीक्रमा ॥ १ ॥ ” भगोऽस्यास्तीति भगवान्, अनेन स्वपरार्थसम्पदमाह, स्वपरोपकारित्वादेश्वर्योदेः । तदेवमना-
दिमन्तोऽनन्तास्तीर्यकृत इति ज्ञापनार्थं सामान्यतस्तीर्यकृतमस्कारमभिधाय साम्प्रतं सकलसांसारिकदुःखातङ्कस-
मुच्छेदाप्रतिहतशक्तिपरमौषधकल्पप्रवचनप्रतिपादकतयाऽऽसन्नोपकारित्वाद्दर्शमानतीर्थार्थिधिपतेर्भगवद्ब्रह्मानस्वामिनो
नमस्कारमभिधित्सुराह—

जयइ सुआणं पभवो तित्थराणं अपच्छिमो जयइ । जयइ गुरु लोगाणं जयइ महप्पा महावीरो ॥ २ ॥

जयतीति पूर्ववत्, श्रुतानां—स्वदर्शनानुगतसकलशास्त्राणां प्रभवन्ति सर्वाणि शास्त्राण्यस्मादिति प्रभवः—प्रथममुत्पत्ति-
कारणं, तदुपदिष्टमर्थमुपजीव्य सर्वेषां शास्त्राणां प्रवर्त्तनात्, परदर्शनशालेष्वपि हि यः कश्चित्समीचीनोऽर्थः संसारासार-
तास्वर्गापवर्गादिहेतुः प्राण्यर्हिसादिरूपः स भगवत्प्रणीतशालेभ्य एव समुद्भूतो वेदितव्यो, न खल्वतीन्द्रियार्थपरिज्ञानम-
न्तरेणातीन्द्रियः प्रमाणाबाधितोऽर्थः पुरुषमात्रेणोपदेष्टुं शक्यते, अविषयत्वात्, न चातीन्द्रियार्थपरिज्ञानं परतीर्थिकाना-
मस्तीत्येतदग्रे वक्ष्यामः, ततस्ते भगवत्प्रणीतशालेभ्यो मौलं समीचीनमर्थलेशमुपादाय पश्चादभिनिवेशवशातः खल्वमत्यनु-

सारेण साक्षात् सत्प्रक्रिया प्रपञ्चितवन्ता, एवं च कृतिकारेण—“सुनिमित्तं ना परतन्त्रमुच्छिद्य, स्फुरन्ति वाः काचन
 स्फुरितस्य रः । तदैव साः पूर्वमहात्मनो रित्यता, अथ तन्मार्गं विन्वात्मनो विमुक्तः ॥ १॥” साक्षात्परोक्षे वापनीयपतिप्राप्ता-
 ग्रीणी। लोपप्रत्ययानुवाकनहृत्वादी यमपताः सृष्टियेषवाह—“भीषीरजन्तुं ज्योतिर्नित्याऽऽदि सर्वपेरसाय” अत्र च
 न्यासकृता व्याख्या—“सर्वपेरसा” सर्वज्ञानानां सपरदर्शनसम्बन्धिसकृच्छाकानुमतपरिग्रानाभात् ‘वार्ति’ प्रमर्षं प्रम-
 नुत्पञ्चिकारणमिति । अत एव वेदं श्रुतानामिह च पुनश्चनय, अन्यपैक्यजननेन प्रमुज्जते, प्रापः श्रुतसम्बन्ध
 केवकशादशाज्ञमात्रवापिनः सर्वत्रापि सिद्धान्ते यक्यजनान्ततया प्रवोगदर्शनात्, सर्वश्रुतकारणत्वेन च भगवता स्फुटि-
 प्रतिपादने इदमप्यावेदितं प्रहज्यत्—सर्वान्वपि श्रुतादि पीक्येगाब्देव, च किमन्यपीत्येवमस्ति, असम्भवमाह,
 तत्रादि—आकाशं यचनात्मकं, यथायं सात्त्विकोच्छ्रितस्त्वयदिरुप्रमुक्तम्यापागान्वयत्यतिरेकानुपिप्यादि, ततस्तदवसावे
 कथं भवति !, न तस्य शुक्रमप्यापागन्तरेव यचनात्मकत्वे अन्तुपतज्जते, अपि च—तदपीक्येनं यचनामकारणत्वमिति—
 तमन्तुपगम्यते, ‘सर्वकारणवञ्चित’मिति—यचनाम्यागन्त्यात्, ततश्च अत्र विक्रस्युगलमपतेतीर्यते, तदपीक्येनं यथा
 किमुपलभ्यसमापश्रुतानुपलभ्यसमायं !, एतन् यथाश्रुतसम्बन्धमायं तर्हि तस्य नित्यत्वेनान्तुपगमात् कदाचिदेयि
 समावाप्रस्युतेः सर्वपैक्योपलभ्यसमायं तर्हि सर्वश्रुतपरत्वेनोपलभ्येत, अन्यथा तत्समापता-

हानिप्रसङ्गाद्, अथोपलभ्यस्वभावमपि सहकारिप्रत्ययमपेक्ष्योपलम्भमुपजनयति तेन न सर्वदोषलम्भप्रसङ्गः, तदयुक्तम्, एकान्तनित्यस्य सहकार्यपेक्षाया अयोगात्, ततो विशेषप्रतिलम्भलक्षणा हि तस्य तत्रापेक्षा, यदाह धर्मकीर्तिः—
'अपेक्षाया विशेषप्रतिलम्भलक्षणत्वादिति', न च नित्यस्य विशेषप्रतिलम्भोऽस्ति, अनित्यत्वापत्तेः, तथाहि—स विशेष-
प्रतिलम्भः तस्यात्मभूतः, ततो विशेषे जायमाने स एव पदार्थः तेन रूपेण जातो भवति, प्राक्तनं विशिष्टावस्थाल-
क्षणं रूपं चिन्त्यमित्यनित्यत्वापत्तिः, अथोच्येत—स विशेषप्रतिलम्भो न तस्यात्मभूतः किन्तु व्यतिरिक्तः कथमनित्य-
त्वापत्तिः? यद्येवं तर्हि कथं स तस्य सहकारी?, न हि तेन सहकारिणा तस्य वचनस्य किमप्युपक्रियते, भिन्नवि-
शेषपकरणात्, अथ भिन्नोऽपि विशेषः तस्य सम्बन्धी तेन तत्सम्बन्धिविशेषपकरणात् तस्याप्युपकारी द्रष्टव्य इति
सहकारी व्यपदिश्यते, ननु विशेषेणापि सह तस्य वचनस्य कः सम्बन्धो?, न तावत्तादात्म्यं, भिन्नत्वेनाभ्युपगमात्,
नापि तदुत्पत्तिः, विकल्पद्वयानतिक्रमात्, तथाहि—किं वचनेन विशेषो जन्यते? उत विशेषेण वचनम्?, तत्र न
तावदाद्यः पक्षो, विशेषस्य सहकारिणोऽभावात्, नापि द्वितीयो, वचनस्य नित्यतया कर्तुमशक्यत्वाद्, अथ मा
भूद् वचनविशेषयोरन्यजनकभावः, आधाराधेयभावो भविष्यति, तदप्यसमीचीनम्, आधाराधेयभावस्यापि
परस्परौपकार्यौपकारकभावापेक्षत्वात्, तथाहि—वदरं पतनधर्मकं सत् कुण्डेन स्वानन्तरदेशस्यायितया परिणामि
जन्यते, तस्यान्यतोऽभावात्, ततः कथमनयोराधाराधेयभावः?, अथ तेन विशेषेण वचनस्योपकारः कश्चित्कि-

बते तव' स तस्य सम्बन्धी, ननु स उपकारः ततो निमोऽविप्रो वेत्तादि तदेवापचरति इत्यनपत्ता । अपि च-कुतः
 प्रामाणाद्वचनसापेक्षेयत्वान्मुपपन्नः ।, कर्तुंकारणारिणि चेष्ट, न, तस्याप्यसिद्धत्वात्, तथाहि—अस्मिन्न विन-
 प्रतीतायमतस्त्वचेदिनो वेदस्य कर्तुं नृत्तिय्यसादप्रचयीत, स कर्तुंसात्त्वकादः तेषां मिथ्यारूप इति चेष्ट, च इदानी-
 नेनं सति यौक्तेयः, सर्वसाध्यपौरुषेयत्वप्रसक्तः, तथाहि—कश्चिदासाद्वयोऽपि कुमारसम्बन्धादिभ्यात्मानमन्यं वा
 प्रमेतास्तुपचिन्तयत् यत्प्रतिवेष्टुं चकनन्ते, विस्था त्वमात्मानमन्यं वा कुमारसम्बन्धादिषु प्रमेतास्तुपचिन्तयत् सीति,
 ततः कुमारसम्बन्धाद्वयोऽपि प्रत्याः सर्वेऽप्यपौरुषेयाः नवेष्टुः, तथा च का प्रतिविशेषो वेदे ? येन स एव प्रमाण-
 त्वसाधस्तुपचिन्तये न वेवापन्नाः, अपि च—यौष्माकीचेरपि पूर्ववद्विपिकः सकर्तृत्वं वेदस्याभ्युपगमनेन, तथा च तद्व्याख्या-
 भ्युपगिराद्वचनकाः सानामि सामयिरा'विति, यत्र तत्र करोतिः सारने वर्तते न निष्पादने, इत्यत्र करोतिरर्थात्तरेऽपि
 वर्तमानो, यथा वत्सकारे, तथा च लोके वत्सकारः—द्वयं वे इव वादो ये कृत्विमि, यत्र हि संस्कारे यत्र करोति-
 र्वर्तते, नापूर्वनिर्वाचने, सम्भवति, यत्रचक्रिकत्वात्, ततोऽन्यत्रानुपपत्त्या संस्कारे यत्र करोतिर्वर्तते, वेदविषये तु
 नान्यत्रानुपपन्नं किमपि निवृत्त्यनवति, तथा कथं तत्र सारवे वर्तयितुं शक्यते ?, स्वादेतद्—यदि वेदविषये
 करोतिः सारवे न वर्तयितुं शक्तिं वेदस्य प्रामाण्यं न त्वात्, यत्र च प्रामाण्यमभ्युपगम्यते, तच्चापौरुषेयत्वादेन,
 अन्यथा सर्वायमानामपि प्रामाण्यप्रसक्तेः, ततोऽत्रापि करोतिः प्रामाण्यत्वानुपपत्त्या सारवे वर्तयितुं शक्तिं, तदे-

तदसत्, इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्, तथाहि-श्रामाण्ये सिद्धे सति तदन्यथानुपपत्त्या करोतेः स्वरणे वर्तनं, करोतेः स्वरणे दृत्तौ चापौरुषेयत्वसिद्धितः श्रामाण्यमित्येकासिद्धावन्यतरासिद्धिः, अनैकान्तिकं च कर्तुरस्मरणं, 'वटे वटे वैश्रवण' इत्यादिशब्दानां पौरुषेयाणामपि कर्तुरस्मृतेः, यत्तवान् तत्कर्त्तारमुपलभते एवेति चेत्, न अत्रयं तदुपलम्भ-सम्भवः, नियमाभावात्, किंच-अपौरुषेयत्वेनाभ्युपगतस्य वेदस्य कर्त्ता नैवास्ति कश्चित् पौरुषेयत्वेनाभ्युपगतस्य च वटे वटे वैश्रवण इत्यादेरस्तीति न प्रमाणात् कुतश्चिद्विनिश्चयः, किन्तु परोपदेशात्, स च भवतो न प्रमाणं, परस्य रागादिपरीतत्वेन यथावद्वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, ततः कर्त्तृभावसन्देह इति सन्दिग्धासिद्धोऽप्ययं हेतुः, एतेन यदन्यदपि साधनमवादीद् वेदवादी-वेदाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं, वेदाध्ययनत्वाद्, अशुनातनवेदा-ध्ययनवदिति, तदपि निरस्तमवसेयं, यद्वमपौरुषेयत्वसाधने सर्वस्वाप्यपौरुषेयत्वप्रसक्तेः, तथाहि-कुमारसम्भवाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं, कुमारसम्भवाध्ययनत्वाद्, इदानीन्तनकुमारसम्भवाध्ययनवदिति कुमारसम्भवादीनामध्यय-नानादित्यासिद्धेरपौरुषेयत्वं दुर्निवारं, न च तेषामपौरुषेयत्वं, स्वयंकरणपूर्वकत्वेनापि तदध्ययनस्य भावाद्, एवं वेदा-ध्ययनमपि किञ्चित्स्वयंकरणपूर्वकमपि भविष्यतीति वेदाध्ययनत्वादिति व्यभिचारी हेतुः, स्यादेतत्-वेदाध्ययनं स्वयंकरणपूर्वकं न भवति, वेदानां स्वयं कर्तुमशक्तेः, तथा चात्र प्रयोगः-पूर्वेषां वेदरचनायामशक्तिः, पुरुषत्वाद्,

१ कारणं अपौरुषेयगते गच्छः प्राप्तस्य व्याप्तत्वेन ।

ददादीन्तानुसङ्गविधिः तद्वच्चतुष्कम्, यत्रापि हेतोर्ध्वमिवासात्, तथाहि—आरतादिविधानीन्तानुसङ्गायायशकांयपि
 कस्तपिसुसुपल व्यासादेः इति. इत्येते, यत् वेदविनयेऽपि सम्प्रति दुस्माथां कर्तुमशक्यमपि कस्तपित्वाकनल पुरुष-
 विज्ञेयस्य कफिर्नविष्यतीति । अपि च—यथाऽविद्यामान्मन्त्रा ज्वालाग्रयवतमरविनिर्गमनग्रयवत्वं च परस्परसर्वाभ्यावा-
 दकत्वाद् विक्रम्यते, को ह्यत्र विरोधः अत्रिय साह् कदाचिदविनिर्गमनपूर्वका कदाचिज्ज्वालाकान्तरपूर्वकम्, ततो
 यथाऽऽद्योऽपि यदिकच्छ्रोत्रादि ज्वालाग्रयवपूर्वको नास्तिनिर्गमनपूर्वका, यदिकचित्साह्, जायानन्तराग्रिवदिसर्व-
 हेतुर्ध्वमिवासी, तेषां वेदाध्ययनमपि विषये दृष्टिसम्भवात् व्यभिचार्येव, तथाहि—वेदाध्ययने
 सर्वकारवपूर्वकत्वमध्ययनान्तरपूर्वकत्वं च भस्करवभाष्यनायककृत्यादिविस्तार, ततश्च वेदाध्ययनमपि साह् किञ्चि-
 त्सर्वकारणपूर्वकमपीति, यदा त्वेवं विधिव्यते—यस्तु तदाविधाः सर्वं कृताऽभ्येष्टमसमर्थः तस्य वेदाध्ययनमप्य-
 वानान्तरपूर्वकमिति, तदा न कदाचिदेषां, यथा वाच्योऽपिर्जातमनो एतः साध्यः सर्वोऽपि ज्ञाताग्रमव इति,
 यस्तु वा सर्वं वेदाध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकं, तथाऽप्येकमत्रापि साह् विक्रोत्र केवल, मापीकयेवत्वं, जयात यजानादि-
 तामात्रादपौकयेवत्पक्षिदिव्यते तर्हि विम्वकपांशुश्रीकादेरपि दुस्मन्मन्त्रास्मापौकयेवतापक्षिः, तस्यापि पूर्वपूर्वार्थ-
 नम्रदृष्टित्वेनानादित्वात्, अपि च—सुरपौकयेना वेदा यदि दुस्माणागादि. साह् वेदाध्ययनं जानादि, तदाभ्याय-
 पुरुषसाध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकं न सिक्कति, न चतुष्कल साह्यादिकरणप्रामग्यापाराभा-

चात् स्वयं शब्दा ध्वनन्ति, ततो वेदस्य प्रथमोऽध्येता कर्त्तव्य वेदितव्यः, अपि च-यद्वस्तु यद्धेतुकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रसिद्धं तज्जातीयमन्यदप्यदृष्टहेतुकं ततो हेतोर्भवतीति सम्प्रतीयते, यथेन्द्रनादेको वह्निर्द्वेष्टः ततः तत्समानस्वभावोऽप-
रोऽप्यदृष्टहेतुकः तत्समानहेतुकः सम्प्रतीयते, लौकिकेन च शब्देन समानधर्मा सर्वोऽपि वैदिकः शब्दराशिः ततो लौकिकं वैदिकोऽपि शब्दराशिः पौरुषेयः सम्प्रतीयतां, स्यादेतद्-वैदिकेषु शब्देषु यद्यपि न पुरुषो हेतुः, तथापि पौरुषेयाभिमतशब्दसमानाविशिष्टपदवाक्यरचना भविष्यति ततः कथं तत्समानधर्मतामवलोक्य पुरुषहेतुकथा तेषामनुमीयते, तदेतद्बालिशजल्पितं, पदवाक्यरचना हि यदि हेतुमन्तरेणापीष्यते तत आकस्मिकी सा भवेत्, ततश्चाकाशादावपि सा सर्वत्र सम्भवेत्, अहेतुकस्य देशादिनियमायोगात्, न च सा सर्वत्रापि सम्भवति, तस्मात्पुरुष एव तस्या हेतुरित्यवश्यं प्रतिपत्तव्यम् । अन्यच्च-पुरुषस्य रागादिपरीतत्वेन यथावद्वस्तुपरिज्ञानाभावात् तत्प्रणीतं वाक्यमयथार्थमपि सम्भाव्यते इति संशयहेतुः पुरुषोपकीर्णः, स च संशयोऽपौरुषेयत्वाभ्युगमेऽपि वेदवाक्यानां तद-
वस्था एव, तथाहि-स्वयं तावत्पुरुषो वेदस्यार्थं नावबुध्यते, रागादिपरीतत्वात्, नाप्यन्यतः पुरुषान्तरात्, तस्यापि रागादिपरीतत्वेन यथातत्त्वमपरिज्ञानाद्, अथ जैमिनिभिरतरपूर्वकालभावी पटुप्रज्ञः सम्यग्वेदार्थस्य परिज्ञाताऽऽसीत् ततः परिज्ञानमभूदिति, न हि सर्वेऽपि पुरुषाः समानप्रज्ञानेधादिगुणा इति वक्तुं शक्यम्, सम्प्रत्यपि प्रतिपुरुषं प्रज्ञा-
देस्त्वारतम्यस्य दर्शनात्, ननु स जैमिनिः पुरुषो वेदस्यार्थं यथावत्स्वितमवगच्छति चेति कुतो निश्चयः?, प्रमाणेन

सवादादिति चेत् नन्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु न प्रमाणत्वात्ततो, नवा अभिहितोद्भवत्वात् - सर्वसाधनत्वे, नद्वयत्वातीन्द्रिया-
जर्था नेरे व्याप्यन्ते, तत्कथं तत्र संपादः, अथ वेदेष्वेवसाध्यां प्रमाणसम्भवाः तद्विषये प्रमाणसंपाददर्शनादती-
न्द्रियाधामप्यर्थानां स सम्यक् परित्राताऽभ्युपगम्यते, तदप्युक्तम्, एतादृक्कथयितव्या तत्वातीन्द्रियार्थपरिज्ञा-
नासम्भवाद्, अन्वया सर्वेषामप्यतीन्द्रियार्थप्रदर्शित्वप्रसिद्धता। तत्वातीन्द्रियार्थव्याख्या नियमैः, अपि न-
वागमोऽप्येत. परित्राताः सत् प्रेषाततामुपबोधयिष्यो भवति, नापत्रिातार्थं वदन्गुमात्रं, ततोऽर्थं. प्रमाणं,
स चेत्सुखप्रवीता किं इत्यनामत्वापौकेयत्वपरिकल्पनेन, निरर्थकत्वाद्, तन्वान्वतोऽपि वेदार्थस्य सम्यगप्ययम्,
नापि वेदा लक्ष्मीयमर्थमुपदेव्यगदरेण स्वयमेव साध्यादुपदर्शयति, ततो वेदकेष्वर्थप्रतिपक्षुपायानामापाद् 'अभिहितो-
द्भवात्सर्वकाम' इति श्रुती नवा वेदप्रामाणिकैरप्यर्थः परिकल्प्यते- 'श्रुतायादुतिं परिक्रियेत् सर्वकाम' इति,
तथाऽममप्यर्थं है. किं न कल्प्यते? - सादेत्सर्वासं सर्वकाम इति, निवामकामापाद्, उक्तं च- "सर्वं एतादि-
याज्ञार्थं, चेचि वेदस्य मान्यता। न वेदवति वेदोऽपि, वेदार्थस्य इत्येति। ॥ १ ॥ तेनाभिहितं छुडयात्
सर्वकाम इति श्रुती। सादेत्सर्वासमित्येष, नार्थ इत्यत्र का प्रमा? ॥ २ ॥" नच न एव द्याव्यो व्यवहारो लोके
प्रसिद्धः स एव वेदयाग्न्यार्थनिश्चयनिश्चयनं, न च लोकेऽभिहितोद्भवत्वात् सर्वसं वाच्यम्, नापि छुडयादित्यस्य
मद्वयं, तत्कथमप्यमर्थः परिकल्प्यते? तदप्युक्तम्, नानार्था हि लोके कृप्या रुढाः, नवा गोशब्दः, अपि च सर्वे

शब्दाः प्रायः सर्वार्थानां वाचकाः, देशादिभेदतो द्रुतविलम्बितादिभेदेन तथाप्रतीतिदर्शनात्, तथाहि—द्रविडस्यार्थ-
देशमुपागतस्य मारिशब्दात् इदिति वर्षविषया प्रतीतिरुपजायते, विलम्बिता चोपसर्गविषया, यद्वा आर्यदेशोत्पन्नस्य
द्रविडदेशमधिगतस्य शीघ्रमुपसर्गविषया प्रतीतिः विलम्बिता च वर्षविषया, एवमनया दिशा सर्वेषामपि शब्दानां स-
र्वार्थवाचकत्वं परिभाषनीयं, न च वाच्यम्—एवं सति घटशब्दमात्रश्रवणादखिलार्थप्रतीतिप्रसङ्गो, यथा क्षयोपशमव-
बोधप्रवृत्तेः, क्षयोपशमश्च सङ्केताद्यपेक्ष इति तदभावे न भवति, ततोऽग्निहोत्रादिशब्दस्य स्वमांसादिवाचकत्वेऽप्य-
विरोध इति लौकिकशब्दव्यवहारानुसरणेऽपि न वैदिकवाक्यानामभिलपितनियतार्थप्रतिपत्तिः । किंच—लोकप्रसिद्धे-
नैव शब्देन व्यवहारेण वयं वेदवाक्यानां प्रतिनियतमर्थं निश्चेतुमुद्युक्ताः, लौकिकश्च शब्दो व्यवहारोऽनेकधा
परिप्लवमानो दृष्टः, सङ्केतवशतः प्रायः सर्वेषामपि शब्दानां सर्वार्थप्रतिपादनशक्तिसम्भवात्, ततो लौकिकेनैव शा-
ब्देन व्यवहारेणास्माकमाशङ्कोदपादि—कोऽत्रार्थः स्यात् ? किं दृताहुतिं प्रक्षिपेत् स्वर्गकाम इति उताहो स्वमांसं
खादेदिति ? तत्कथं तत एव निश्चयः कर्तुं बुध्यते ? न हि यो यत्र संशयहेतुः स तत्र निश्चयमुत्पादयितुं शक्त इति,
अपि च—नैकान्तेन वेदे लौकिकशब्दव्यवहारानुसरणं, स्वर्गोर्ध्वस्यादिशब्दानामरूढार्थानामपि तत्र व्याख्यानात्,
यथा स्वर्गः—सुखविशेषः उर्वशी तु—अरणिरिति, तथा शब्दान्तरेष्वप्यरूढार्थकल्पना किं न सम्भविनी ? उक्तं च—

नमेवार्थनियमलक्षणमुपदर्शितवान्, यथा कश्चित्केनचित्पृष्ठः—को मार्गः पाटलिपुत्रस्य?, स प्राह—एष स्याणुद्देश्य-
माणो यत्किं—अयं मार्गः पाटलिपुत्रस्य, तत्र न स्याणोर्वचनशक्तिः, केवलं स्याणुमुखेन स एवात्मानं मार्गोपदेष्टारं
कथयति, एवं वेदस्यापि न स्वार्थोपदर्शनशक्तिः, ततस्तन्मुखेन जैमिनिरात्मानमेवार्थनियमलक्षणमुपदर्शितवान्, तत्र
लौकिकशब्दव्यवहारानुसरणाच्चापि युक्तेर्नापि च सम्प्रदायाद् वेदस्यार्थनिश्चयो, नापि तस्यापौरुषेयत्वसाधकं किमपि
प्रमाणमित्यसम्भव्यपौरुषेयम्, उक्तं च—“यान्ध्येयस्वरविपाणतुल्यमपौरुषेयम्”मिति, ननु यदि यान्ध्येयस्वरविपाण-
तुल्यमपौरुषेयं भवेत् तर्हि न वेदवचोऽपौरुषेयतया शिष्टाः प्रतियुक्तीयुः, अथ च सर्वेभ्यः देशेषु शिष्टाः प्रतियुक्तान्तो
दृश्यन्ते, तस्मान्नासम्भन्व्यपौरुषेयम्, तदत्र पृच्छामः—के शिष्टाः?, ननु किमत्र प्रष्टव्यम्?, ये ब्राह्मणीयोनिःसम्भविनो
वेदोक्तविधिसंस्कृता वेदप्रणीताचारपरिपालनैकनिपण्णचेतसः ते शिष्टाः, तदेतद्युक्तं, विचाराक्षमत्वात्, तथाहि—
किमिदं नाम ब्राह्मणत्वं यद्योनिःसम्भवाच्छिष्टत्वं भवेत्?, ब्राह्मणोऽपत्यत्वमिति चेत् तथाहि—ब्राह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण
इति व्यपदिशन्ति पूर्वपर्ययः, न, एवं सति चाण्डालस्यापि ब्राह्मणत्वप्रसक्तिः, तस्यापि ब्रह्मतनोरुत्पन्नत्वात्, उक्तं च—
“ब्राह्मणोऽपत्यतामात्राद्, ब्राह्मणोऽतिप्रसज्यते । न कश्चिदब्रह्मतनोरुत्पन्नः कश्चिदिष्यते” ॥१॥ यदप्युक्तम्—‘वेदोक्तविधि-
संस्कृता वेदप्रणीताचारपरिपालनैकनिपण्णचेतसः’ इति, तदप्युक्तम्, इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्, तथाहि—वेदस्य
प्रामाण्ये सिद्धे सति तदुक्तविधिसंस्कृताः तदर्थसमाचरणाच्छिष्टा भवेयुः, शिष्टत्वे च तेषां सिद्धे सति तत्परिग्रहा-

इदं प्रागण्यमिदं क्राभायेऽस्य तदस्याप्यवधारः, जाह ५—“क्षिप्रं परिणीतत्वावेदत्वोऽप्यसमाभवः । वेदार्थापर्याया-
 स्थित्यास्तदाचाराच्च स प्रमा ॥ १ ॥” सावेदार्थ-यत्नोऽपि तत्त्वतोऽपीत्येवं यत्नमिदमेव, तथाहि—सर्वोऽपि
 सर्वज्ञो यत्नपूर्वकं एवेत्येते, “तत्सुखिना जरित्वा” इति यत्नमागच्छात्, ततोऽज्ञादित्वात् सिद्धं यत्नस्यापीत्ये-
 दत्त्वमिति, तदपुच्छम्, यनादितायामप्यपीत्येवत्वायोगात्, तथाहि—सर्वप्रपरास्मराऽप्येवाऽज्ञादिरिच्यते, ततः
 पूर्व. पूर्व. सर्वज्ञः प्राक्तनसर्वज्ञत्वात् यत्नपूर्वको यत्नमिदमेव, किं न यत्नमिदं—सर्वस्वरूपसर्वरूपं च, सत्र सर्व-
 स्वरूपत्वनायेक्या तावमकारं सत्तरे, बहुत-सर्वोऽपि सर्वज्ञो यत्नपूर्वक इति, मन्वेष्ट्यादीनां तदन्तरेणापि सर्व-
 ज्ञत्वमुते, किमसर्वरूपमायेक्या, ततः कर्म इच्छापीत्येकस्यास्तु परवत्प्रसङ्गः !, नन्वेवंपरिग्राममपि इच्छामन्तरेण नो-
 पपद्यते, तत्तत् न सर्वरूपमायेक्याऽपि सत्तरे, तदसत्, इच्छामन्तरेणापि निश्चिद्यद्योग्यमादिनापतोऽप्यपरिग्रामसम्भ-
 वात्, तथाहि—इदमेते तदाविषययोग्यमापतो गार्ग्यानुसारिषु देवैर्यत्नमन्तरेणापि तदर्थप्रतिपक्षिरिति कृतं प्रस-
 ज्ञेन, प्रकृतं प्रसुताः । तत्र सर्वश्रुतप्रमत्ता अप्यनादयोऽप्यासीरन् व न ते सम्प्रति स्मोतुं प्रसुता इति तद्व्यवच्छेदार्थं नि-
 शेषानन्तरसाह-तीर्थेऽप्यानामपि नो जयति, तत्र जन्मजरापरवत्सत्तिष्ठसम्भूतं मिथ्यावर्धनविदितिगम्यीर महावीम-
 क्कपायपातातं दुरवभाहमहाभोग्यनीपनं रामेऽप्यपनविषोक्तित विविधानिष्टेऽसंयोग्यनीचीनिषयसङ्कलं चै-

स्तरमनोरथसहस्रवेलाकलितं संसारसागरं तस्मिन् येन तत्तीर्थं, तच्च सकलजीवाजीवादिपदार्थसार्थप्ररूपकं अत्यन्तानवद्यं
शेषतीर्थान्तरीयाविज्ञातचरणकरणक्रियाधारं सकलत्रैलोक्यान्तर्गतविशुद्धधर्मसम्पत्समन्वितमहापुरुषाश्रयमविसंवादि
प्रवचनं तत्करणशीलाः तीर्थकराः तेषां-तीर्थकराणाम् अस्मिन् भारते वर्तेऽधिकृतायामवसर्पिण्यां न विद्यते पश्चि-
मोऽस्मादित्यपश्चिमः-सर्वोन्तिमः, पश्चिम इति नोक्तम्, अधिक्षेपसूचकत्वात्पश्चिमशब्दस्य, ननु सर्वोऽपि प्रेक्षावान् फ-
लार्थी प्रवर्त्तते, अन्यथा प्रेक्षावत्ताक्षितिप्रसङ्गात्, ततोऽसौ तीर्थं कुर्वन्नवश्यं फलमपेक्षते, फलं चापेक्षमाणोऽस्मा-
दद्या इव व्यक्तमवीतरागः, तदयुक्तम्, यतः तीर्थकरनामकर्मोदयसमन्विताः सर्वेऽपि भगवन्तो वीतरागाः तीर्थप्रवर्त्त-
नाय प्रवर्त्तन्ते, तीर्थकरनामकर्मं च तीर्थप्रवर्त्तनफलं, ततो भगवान् वीतरागोऽपि तीर्थकरनामकर्मोदयतः तीर्थप्रवर्त्त-
नस्वभावः सधितेव प्रकाशशुपकार्योपकारानयेक्षं तीर्थं प्रवर्त्तयतीति न कश्चिदोपः, उक्तं च-‘तीर्थप्रवर्त्तनफलं यत्प्रोक्तं
कर्म तीर्थकरनाम । तस्योदयात् कृतार्थोऽप्यहंस्तीर्थं प्रवर्त्तयति ॥ १ ॥ तत्स्वाभाव्यादेव प्रकाशयति भास्करो यथा
लोकम् । तीर्थप्रवर्त्तनाय प्रवर्त्तते तीर्थकर एवम् ॥ २ ॥” ननु तीर्थप्रवर्त्तनं नाम प्रवचनार्थप्रतिपादनं, प्रवचनार्थं
चेद्भगवान् प्रतिपादयति तर्हि नियमादसर्वज्ञः, सर्वस्यापि वक्तुसर्वज्ञतयोपलम्भात्, तथा चात्र प्रयोगः-विवक्षितः
पुरुषः सर्वज्ञो न भवति, वक्तृत्वाद्, रथ्यापुरुषवदिति, तदसत्, सन्दिग्धव्यतिरेकतया हेतोरनैकान्तिकत्वात्,
तथाहि—न क्वचनं सर्ववेदनेन सह विरुध्यते, अतीन्द्रियेण सह विरोधानिश्चयात्, द्विविधो हि विरोधः-परस्परपरि-

हारलब्धः सहानुभूतानलभयम्, तत्र परस्परपरिहारलब्धः साहाय्यप्रतिपेक्षे यथा घटपटयोः, न बहु घटः पटा-
 ल्मको भवति नापि पटो पटाल्मकः, 'न स्या सन्दनसुपेयी'ति वचनात्, ततोऽनयोः परस्परपरिहारलब्धयो वि-
 रोधः, एवं सर्वेषामपि वस्तूनां भावनीयम्, अन्यथा वस्तुसाङ्गव्यवस्थे, वस्तु सहानुभूतानलब्धजो विरोधः स परस्परं
 बाध्यबाधकभावसिद्धौ सिद्ध्यति, नान्यथा, यथा वद्विहीतयोः, तथाहि-विषयिते प्रदेष्टे मन्दं मन्मथमिच्छन्ति-
 यति यद्वो वीतस्यापि मन्दं मन्दं माया, यदा पुनरसर्वव्यभिचारा विमुक्तति वद्विः सदा सर्वथा वीतस्याभावा इति
 भवस्तनयोर्विरोधा, सर्वं च--"नविकलकारणमेकं सारपरमात्रे यथा मयः सारम् । भवति विरोधः स तयोः वी-
 तप्रतापतात्मनोरेका ॥ १ ॥" न केवं वचनसंवेदनयोः परस्परं बाध्यबाधकभावो, न हि संवेदने सारतन्मेनोत्कर्षना-
 सादयति पक्षसितायाः सारतन्मेनापकर्ष उपकल्प्यते, तत्कल्पनयोः सहानुभूतानलब्धयो विरोधः १- अथ सर्वविदी
 यका नोपलभ्य इति विरोध उद्घुष्यते, तदुक्तम्, वस्तुतत्परोक्षो हि भववान्, ततः कथमनुपलम्बनमात्रेण तस्या-
 नाशनिमित्तम् १, नरद्वयविषयस्यानुपलम्बनसामानाधिकरन्त्यवस्थानयोपात्, यादृ च प्रज्ञाकरगुणः--"बाध्यबाधकभावः काः,
 सावो ययुक्तिरूपिदी । ताच्छोऽनुपलभ्यविदुष्यतां सैव साधनम् ॥ १४ ॥ अनिमित्तं प्रोक्तमीदृशानुपलम्बनम् । तन्ना-
 सतत्परोक्षेषु, सदसत्ताविनिर्भरौ ॥ २॥" अथ वचनं विषयाधीनं विनया च यत्कुलानता सा च एवो रागादिमतम्
 सर्वज्ञताभावो, वीतिरागसर्वज्ञतास्युपपन्नात्, ततोऽपि वस्तुतत्परोक्षतात्वासर्वज्ञत्वानुमानमिति १, तदसद्, यत्कुलान-

ताया. रागत्वायोगाद्, अभिव्यङ्गलक्षणो हि रागो, न च भगवतः क्वापि अभिव्यङ्गः, किमर्थं तर्हि देशेनेति चेत् ननूक्तं तीर्थकरनामकमोदयात्, अमूढलक्षो हि भगवान् ततो यत्कर्म यथा वेद्यं तत्तथैवाभिव्यङ्गाद्यभावेऽपि वेदयते, तथा चाद्यापि दृश्यन्ते परमौचित्येयेदिनः क्वचित्प्रयोजनेऽवश्यकर्त्तव्यतामवेत्याभिव्यङ्गाद्यभावेऽपि प्रवर्त्तमानाः, तीर्थकरनामकर्म च देशनाविधानेन वेद्यम्, “तं च कदं वेद्वद् १, अगिलाए धम्मदेसणाईहि” इति वचनात्, ततो न कश्चिद्दोषः, स्यादेतत्, मा भूद्वागादिकार्यतया वचनादसर्वज्ञतासिद्धिः, रागादिसहचरिततया तु भविष्यति, तथाहि— रागादिसहचरितं सदैव वचनमुपलभ्यते, ततो वचनाद्रागादिप्रतीतावसर्वज्ञत्वसिद्धिः, तदयुक्तम्, सहदर्शनमात्रसागमकत्वाद्, अन्यथा क्वचिद्वक्तरि गौरत्वेन सह वचनमुपलब्धमिति गौरत्वाभावे कृष्णे वक्तरि न स्यात्, अथ च तत्राप्युपलभ्यते, तत्र सहदर्शनमात्रं गमकं, ततो विपक्षे व्यावृत्तिसन्देहाद्वक्तृत्वादिति सन्दिग्धानैकान्तिको हेतुः, अथवा विरुद्धोऽपि, विपक्षेण सह प्रतिबन्धनिश्चयात्, तथाहि—वचनं संवेदनोदोषोपजायते, अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां तथानिश्चयात्, कथमन्यव्यव्यतिरेको प्रतीताविति चेत् १, उच्यते, इह यथा यथा संवेदनमुत्कर्षमासादयति तथा तथा वचसिताया अप्युत्कर्षं उपलभ्यते, संवेदनोत्कर्षाभावे च वचसिताया अपकर्षो, मूर्खाणां स्थूलभाषितयोपलम्भात्, ततो यथा दृष्टितारतम्येन गिरिनिदीपूरस्य तारतम्यदर्शनात् सर्वोत्कृष्टपूरदर्शने सर्वोत्कृष्टदृष्ट्यनुमानं तथेहापि

मगधत. सर्वोद्वेगपुन्यदुर्धर्माद् सर्वोत्कृष्टं सुखेदकमनुवीर्यते, मगधतत्वाद्-वचनं पितृर्कविचारपुरस्सरं, उपोपल-
म्भाद्, पितृर्कविचारो च विकल्पात्मको, विकल्पात्मकप्रतिभासा, ततो मगधतोऽपि देवतां दुर्धर्तोऽस्पृष्टप्रतिभासं
वैकल्पिकं ज्ञानं प्रसक्तं, तत्र ज्ञानमिति कथयन्नान्तः सर्वविहीः, एतद्वद्, यतो पितृर्कविचारपन्तरेणापि केवलज्ञानेन
यथावस्थितं वस्तुपक्षम् मगधान् वचनं पराधर्मोपाय प्रमुदके, यथा मगधमगधरनिष्ठायाः प्रसक्तता सम्प्रमुपलब्ध-
सम्प्रसक्तं, न च तस्य तथा सम्प्रसक्तं प्रमुखानस्य पितृर्कविचारो, यत्पि ज्ञानस्यास्पृष्टप्रतिभासता, तथाऽननु-
भाद्, परं मगधतोऽपि प्रमुखम्, उक्तं बाल्यैरपि—“न वास्पृष्टावगातिस्वादेव मगधः प्रवर्धते । प्रसक्तये सम्प्रभास्यपि
मगधप्रवर्धनाद् ॥ १ ॥ अयं सम्प्र इति प्राप्तकल्पयाऽसाप्रवर्धनाद् । न वास्पृष्टावगातिस्त्वमगधं ज्ञानस्य उच्यते ॥ २ ॥
तथाऽन्यत्रापि सम्प्रानां, प्रमुखिर्न विकल्पते” ॥ इति । तदेवं यतो मगधाद् सर्वमुपलब्धो मगधः सर्वोर्विप्लवो वापयिष्यसी-
र्षकस्य ततो सफस्तस्वार्मां मुक्तः, तथा चाह—“अयति मुक्तोऽन्यथा”मिति लोकात्—उत्पन्नां पुजाति मगधनार्पयिमिति
मुक्तः, मगधनार्पयिपादकृतया पूज्य इत्यर्थः । तथा ‘अयति महात्मा महावीरः’ महात्-मविप्लवमगधमुपेत ज्ञाना-
सम्प्रानो यस्य स महात्मा, ‘मद वीर विक्रान्तो’ वीरयति अति वीरो-विक्रान्तः, महान्-कथावोपसर्गपरियदेन्द्रियादि-
मनुगजवाद्यतिवावी विक्रान्तो महावीरः अथवा ‘वीर यतिप्रेरणयोः’ विधेयेष्व ईरयति-यमयति स्फोटयति कर्म प्राप्तयति
वा विवमिति वीरः, अथवा ‘(अ)रि यतो’ विधेयेष्व-अनुपपन्नं इति स-याति स विवमिति वीरः महात्मासो वी-

रश्च महावीरः । जयतीति पूर्ववद्, भूयोऽस्याभिधानं च स्ववाधिकाराददुष्टम् ॥ पुनरप्यस्यैव भगवतो महावीरस्या-
तिशयद्वारेण स्तुतिमभिधित्सुराह—

भवं सव्वज्जुज्जोयगस्स भवं जिणस्स वीरस्स । भवं सुरासुरनमंसियस्स भवं धुयरयस्स ॥ ३ ॥

‘भद्रं’ कल्याणं भवतु, कस्य ?—‘सर्वजगदुद्योतकस्य’ सर्वं—समस्तं जगत्—लोकालोकात्मकमुद्योतयति—प्रकाशयति केव-
लज्ञानदर्शनाभ्यामिति सर्वजगदुद्योतकः, तस्य ‘भद्रायुष्यक्षेममुखहितायैहितैराशिषी’ति विकल्पेन चतुर्थीविधानात्
पृथ्वयि भवति, यथा आयुष्यं देवदत्ताय आयुष्यं देवदत्तस्य, अनेन ज्ञानातिशयमाह । ननु विशेषणं तदुपादीयते यत्स-
म्भवति, ‘सम्भवे व्यभिचारे च विशेषण’मिति वचनात्, न च सर्वजगदुद्योतकत्वं सम्भवति, प्रमाणेनाग्रहणात्,
तथाहि—सर्वजगदुद्योतकत्वं भगवतः किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते ? उतानुमानेन आहोर्भिदागमेन उताहो उपमानेन
अथवा अर्थापत्त्या ? तत्र न तावत्प्रत्यक्षेण, भगवत्तद्विरातीतत्वात्, अपिच—परविज्ञानं सदैव प्रत्यक्षाविषयः, अ-
तीन्द्रियत्वात्, ततस्तदात्वेऽपि न प्रत्यक्षेण ग्रहणं, नाप्यनुमानेन, तद्धि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणपुरस्सरमेव प्रवर्त्तते,
लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणं च किं प्रत्यक्षेण उतानुमानेन ? तत्र न प्रत्यक्षेण, सर्ववेदनस्यात्यन्तपरोक्षतया प्रत्यक्षेण
तस्मिन्नगृहीते तेन सह लिङ्गस्याविनाभावनिश्चयायोगात्, न चानिश्चिताविनाभावं लिङ्गं लिङ्गिनो गमकम्, अति-
प्रसङ्गात्, यतः कुतश्चिदस्य तस्य वा प्रतिपत्तिप्रसक्तेः, नाप्यनुमानेन लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणम्, अनवस्थाप्रसङ्गात्,

तथाहि-तदप्यनुमानं छिन्नछिन्निसम्बन्धग्रहयतो भवेत्, तत्तद्व्यापि छिन्नछिन्निसम्बन्धग्रहणमनुमानान्तरात्कर्तव्यम्, तत्रापि देवमेव वाच्यत्वनवस्था, नाव्यायमक्ता सर्वविद्वन्विनिश्चयः, स हि पौल्लेयो वा सादपौल्लेयो वा ? पौल्लेयोऽपि सर्ववृद्धतो रथ्यापुरुषकृतो वा ? तत्र न तावत् सर्ववृद्धतः, सर्वव्यासिद्धौ सर्ववृद्धतत्त्वसौवाचिनिश्चयात्, अपि च-एवम-स्तुपगने सतीतरेतराभवदोषप्रसङ्गः, तथाहि-सर्ववसिद्धौ तत्त्वव्यापयसिद्धिः, तत्त्वव्यापयसिद्धिः, न च रथ्यापुरुषप्रणीत इति पक्षकारि न स प्रमाणशून्यतत्त्वप्रणीतसाकल्यत्, अप्रमाणाच्च तस्माच्च सुनिश्चितसर्ववसिद्धिः, न-प्रमाणात्प्रमेयसिद्धिः, अव्यया प्रमाणपर्येषणं विधीर्येत, नवापौल्लेय इति पक्षकारि अप्रम. सर्ववृद्धो वर्तमानत्वात् सर्ववृद्ध इत्यादिरर्थेणाह. प्राप्नोति, कथमाद्यनायेऽपि भाषात्, तथाहि-सर्ववृद्धतत्त्वसौवाची भागवतः, कथमाद्यतत्त्वशुभातन-कथमर्थिना, तत्तत् कथमाद्यभावेऽपि पूर्वसम्बन्धसाधनसौकर्येण भाषात्कथमेतेषाद्यप्यभादीनामभिधानं तत्र परमार्थसत् ? तस्मादर्थेणाह एवम्, न सर्ववृद्धतत्त्वसाधनमिति । अपि च-एवमपौल्लेयायान्मुपपन्नकारि किमिदानीं सर्ववृद्धे ? भाग-मादेव यन्मायिन्मादिव्यवस्थसिद्धिः, तस्मात् मायमयम्बः सर्वविदी, वास्तुपमानमयः, तत्तत् प्रसक्तपूर्वकत्वात्, तथाहि-प्रसक्तप्रसिद्धयोपिण्डस्य यथा गीः तथा कथ इत्यागगादितसंस्कारसादृश्यां पर्यटतो यद्यवर्धनानन्तरं तन्नामप्रतिपत्तिरुपमानं प्रमाणं वर्धयते, न वैक्रीऽपि सर्ववृद्ध-प्रसक्तसिद्धौ येन तत्सादस्यापहम्मेनान्यस्य विवक्षितपुरु-दस्योपमानप्रमाणतः सर्ववृद्ध इति प्रतीतिर्भवेत्, वाच्यार्थोपचिगम्यः, सा हि प्रसक्तादिप्रमाणगोचरीकृतार्थान्यथाशु-

पपत्त्या प्रवर्तते, न च कोऽप्यर्थः सर्वज्ञमन्तरेण नोपपद्यते, तत्कथमर्थोपपत्तिगम्यः ? तदेवं प्रमाणपञ्चकादृत्तरेभावप्र-
माणमेव सर्वज्ञं क्रीडीकरोति, उक्तं च—“प्रमाणपञ्चकं यत्र, वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्तावबोधार्थं, तत्राभावप्रमा-
णता ॥१॥” अपि च सर्वं वस्तु जानाति भगवान् केन प्रमाणेन ? किं प्रत्यक्षेण उत यथासम्भवं सर्वैरेव प्रमाणैः, तत्र न
तावत्प्रत्यक्षेण, देशकालविप्रकृष्टेषु सूक्ष्मेष्वमूर्तेषु च तस्याप्रवृत्तेः, इन्द्रियाणामगोचरत्वात्, यदि पुनस्तत्रापीन्द्रियं व्या-
प्त्रियेत तर्हि सर्वैः सर्वज्ञो भवेत्, अथेन्द्रियप्रत्यक्षादन्यदतीन्द्रियं प्रत्यक्षं तस्यास्ति तेन सर्वं जानातीति मन्येथाः,
तदप्ययुक्तम्, तस्यास्तित्ये प्रमाणाभावात्, न च प्रमाणमन्तरेण प्रमेयसिद्धिः, सर्वस्य सर्वेष्टार्थसिद्धिप्रसक्तेः, अथवा
अस्तु तदपि तथापि सर्वमेतावदेव जगति वस्तु इति न निश्चयः, न खल्वतीन्द्रियमप्यवधिज्ञानं सर्ववस्तुविषयं सिद्धं,
तदपरिच्छिन्नानामपि धर्मार्थमौलिकायादीनां सम्भवाद्, एवं केवलज्ञानापरिच्छिन्नमपि किमपि वस्तु भविष्यतीत्याश-
ङ्कानतिवृत्तेर्न सर्वविषयं केवलज्ञानं वक्तुं शक्यं, तथा च कुतः सर्वज्ञस्यापि स्वयमात्मनः सर्वज्ञत्वविनिश्चयः ? अथ यथायथं
सर्वैरेव प्रमाणैः सर्वं वस्तु जानातीति पक्षः, नन्वेवं सति य एवागमे कृतपरिश्रमः स एव सर्वज्ञत्वं प्राप्नोति, आगमस्य
प्रायः सर्वार्थविषयत्वात्, तथा च कः प्रतिविशेपो बद्धमानस्वाम्यादौ ? येन स एव प्रमाणमिष्यते न जैमिनिरिति ।
अन्यच्च यथाऽवस्थितसकलवस्तुवेदी सर्वज्ञ इष्यते, ततोऽशुब्धादिरसानामपि यथावस्थिततया संवेदनादशुब्धादिरसा-
स्वादप्रसङ्गः, आह च—“अशुब्धादिरसास्वादप्रसङ्गश्चानिवारितः” किं च-कालतोऽनाद्यनन्तः संसारो, जगति च

सर्वदा विद्यमानान्यपि वस्तुमनन्तानि, ततः संसारं वस्तुनि च क्रमेण भिदन् कथयन्तेत्यादि कालेन सर्वत्रेदी
मभिष्यति ? तर्कं च—‘क्रमेण वेदनं कथं’मिति, अत्र प्रतिविधीयते—यत्र यथावदुक्तं ‘सर्वजगदुद्योतकत्वं जगद्वत्ताः
केन प्रमाणेन प्रतीयते ? इत्यादि’ सत्रागमप्रमाणादिति प्रमाणं, स चागमः कथञ्चिन्नित्यः प्रमादतोऽनादिरत्वात्,
तथाहि—यामेव द्वादशाश्रीं कल्पलताफलानां यथागन् कथयन्त्यामी पूर्वमेवोच्यतेत्यात्, अशीत्यं च पूर्वमेव इदमेव च
यथावत्सदुपास फलसूतं केवलज्ञानमपासयान्, तायेगोत्पन्नोक्तमसञ्चानः सन् चिन्मेव उपदिशति, एवं सर्वतीर्थकलेष्वपि
ब्रह्मण्यत्, ततोऽन्त्यापमोडयैरुपायेष्वपि नित्यं, तथा च वदति—“एसा दुवाळसद्री न कथापि नासी न कथापि न
मयद् न कथापि न भवित्सद्, दुवा नीणा सासुवा मरुत्तया जलना जलानायाद् अयद्विवा भिवा” इति, अस्मिन्ना-
यमे वना सखारी ससारं ययैदति यथा कर्मेणावसिसगायगो यथा च तपसंयमादिना कर्मणामपगने केवलमि-
ष्यति. तथा सर्वे प्रतिपाद्यते, इति सिद्धं चागमात्सर्वम्. । यदप्युक्तम्—‘स पौरुषेवो वा’ इत्यादि, तत्रार्थतोऽनौक्येयः,
स च न सर्वत्रप्रकाशितत्वादेव प्रमाणं, किन्तु, कथञ्चित् सतोऽपि निमित्ताभिपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वात्, ततो नेतरे-
तराग्रमदोपप्रसङ्गः, सर्वत्रप्रणीतत्वावगमामावेऽपि निमित्ताभिपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वात् सत्ता प्रामाण्यनिश्चयात्, ततोः
सर्वज्ञसिद्धिः, अथैवमागमात् सर्वत्रः सामान्यतः सिद्ध्यति न विवेकनिर्देशेन यथाऽयं सर्वत्र इति, ततो कथं सर्वत्र-
कालेऽपि सर्वत्रोऽवमिति व्यपहारः ? उच्यते, इदमिन्निवृत्तसकलमार्गप्रकाशनात्, तथाहि—यद् यद् जगदान् पु-

च्छयते यच्च यच्च स्वचेतसि प्रष्टा चिन्तयति तत्तत्सर्वं प्रत्ययपूर्वमुपदिशति, ततोऽसौ ज्ञायते यथा सर्वज्ञ इति, तेन य-
दुच्यते महेन-‘सर्वज्ञोऽसाविति ह्येतत्, तत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः । तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ? ॥ १ ॥
इति, तदपास्तं द्रष्टव्यम्, पृष्टचिन्तितसकलपदार्थप्रकाशनेन तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयात्, नन्वेवं व्यवहारतो निश्चयो न
निश्चयतो, निश्चयतो हि तदा सर्ववेदी विदितो भवति यदा तज्ज्ञेयं सर्वं विदित्वा सर्वत्र संवादो गृह्यते, न चै-
तत्कर्तुं शक्यम्, अथैकत्र संवाददर्शनादन्यत्रापि संवादी द्रष्टव्यः, एवं तर्हि मायावी बहुजल्पाकः सर्वोऽपि सर्वज्ञः
प्राप्नोति, तस्याप्येकदेशसंवाददर्शनाद्, आह च-“एकदेशपरिज्ञानं, कस्य नाम न विद्यते ? । न ह्येकं नास्ति सत्यार्थं,
पुरुषे बहुजल्पिनि ॥ १ ॥” तदयुक्तम्, व्यवहारतोऽपि निश्चयस्य सम्यग्निश्चयत्वात्, वैयाकरणादिनिश्चयवत्,
तथाहि-वैयाकरणः कतिपयपृष्टशब्दव्याकरणादयं सम्यग्वैयाकरण इति निश्चीयते, एवं पृष्टचिन्तितार्थप्रकाशनात् स-
र्वज्ञोऽपि, न चैवं मायाविनोऽपि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गः, मायाचिनि सर्वेषु पृष्टेषु चिन्तितेषु चार्थेषु संवादायोगात्, नि-
पुणेन च प्रतिपन्ना भवितव्यम्, अथ वैयाकरणोऽन्येन वैयाकरणेन सकलव्याकरणशास्त्रार्थसंवादनिश्चयतोऽपि ज्ञातुं
शक्यते, ननु सर्वज्ञोऽप्यन्येन सर्वज्ञेन यथावत् ज्ञातुं शक्य एवेति समानम्, अथ तदानीमन्येन सर्वज्ञेन निश्चयतो
विज्ञायताम् इदानीं तु स कथं ज्ञायते ? उच्यते, इदानीं तु सम्प्रदायादव्याहृतप्रवचनार्थप्रकाशनाच्च, यदप्यवादीत-
‘ऋषभः सर्वज्ञो वर्द्धमानस्वामी सर्वज्ञ इत्यादिरर्थवादः प्राप्नोतीत्यादि’ तदप्यसारम्, आगमे ह्ययं कल्पो यो यः सर्वज्ञ

उत्पद्यते तेन तेन तत्तत्कल्पवर्तिनां तीर्थकृतां सर्वेषामप्यवश्यं भरिताणि वृक्षम्यानि, ततो न आपयायमिधानमर्थवादाः, यदप्यभिहितं—'नाप्युपमानप्रमाणस्य इत्यादि,' तदप्यनुक्तम्, एकं सर्वत्रं यदा व्यवहारतो यथायद्विनिश्चितान्वयमपि सर्वत्र व्यवहारतः परित्राय पयोऽपि सर्वत्र इति व्यवहरति तदा क्वं नोपमानप्रमाणविषयः?, यथापचित्यम्योऽपि मयवान्, अन्यथाऽऽगमार्थस्य परित्रानासम्भवात्, न तत्त्वतीन्निवार्यदर्शकमन्तरेणानुसाराणोऽतीन्निवः पुरुषमात्रेण यथावदप्यनुत्पद्यते, तत आगमार्थपरित्रानान्वयबाहुपयसा सर्वत्रोऽप्यनुपगन्तव्या, एतेन बहुलं प्राङ्—'किमिदानीं सर्वत्रेन?, आगमादेव प्रमार्थमव्यवसायिदे'रिति, तत्रातिशिसमयसेयं, सर्वत्रमन्तरेणायमार्थस्यैव सम्यक् परित्राणासम्भवात्, यथोक्तम्—'सर्वं दृष्टुं यानाति भववात् केन प्रमाणेने'त्यादि, तत्र प्रत्ययेनेति पक्षः, तत्रापि न प्रत्ययमतीन्निप्रमयसेयम्, ननु तत्रानुक्तम्—'तस्याखिले प्रमाणायाणादि'ति, उक्तमिदमनुक्तं सूक्तम्, तदखिलेऽनुमानप्रमाणसम्भवात्, तत्रानुमानमिदं-यचारतम्यम् तत्सर्वान्तिमप्रकरणंमाह, यथा परिमाणं, तारतम्यपथेवं ज्ञानमिति, न चागमसिद्धो हेतुः, तथाहि—दृश्यते प्रसिद्धाणि प्रमाणेषादिगुणपाठयतारतम्यं ज्ञानस्य, ततोऽप्यन्यस्य सर्वान्तिमप्रकरणे भवितव्यम्, यथा परिमाणसाक्षात्, सर्वान्तिमप्रकरणं ज्ञानस्य सकृत्पस्तुसोमप्रकाशकत्वं, नच यद्विषयः ततममाहः सर्वान्तिमप्रकरणोऽपि तद्विषय एव युक्तः, ततममाहयेन्निप्रामितस्य ज्ञानस्योपलब्ध्यः, ततः सर्वान्तिमप्रकरणोऽपि तत्सेवेति कथमतीन्निप्रयज्ञानसम्भवाः?, इन्निप्रामितस्य न ज्ञानस्य प्रकरणंभावेऽपि न सर्वविषयता,

तस्य सूक्ष्मादावप्रवृत्तेः, अथोच्येत-मनोज्ञानमप्यतीन्द्रियज्ञानमुच्यते, तस्य च तरतमभावः शास्त्रादौ दृष्ट एव, तथाहि-तदेव शास्त्रं कश्चित् श्रुतित्वेव पठति अवधारयति च, अपरस्तु मन्दं, बोधतोऽपि कश्चिन्सुकुलितार्थोबोधमयरो विशिष्टावबोधं, एवमन्यास्त्वपि कलासु ग्रंथायोगं मनोविज्ञानस्य तारतम्यं परिभाव्यते, ततः तस्य सर्वान्तिमः प्रकर्षः सर्वविषयो भविष्यति, तदसद्, यतो मनोविज्ञानस्यापि तरतमभावः शास्त्राद्यालम्बन एवोपलब्धः ततः प्रकर्षभावोऽपि तस्य शास्त्राद्यालम्बन एव युक्त्योपपद्यते, न सर्वविषयः, न खल्वन्यविषयोऽभ्यासोऽन्यविषयं प्रकर्षभावमुपजनयति, तथाऽनुपलब्धेः, उक्तं च-“शास्त्राद्यभ्यासतः शास्त्रप्रभृत्येवावगच्छतः । साकल्यवेदनं तस्य, कुत एवागमिष्यति ॥ १॥” अत्रोच्यते, इह तावदिन्द्रियज्ञानाश्रितः तरतमभावो न ग्राह्यः, अतीन्द्रियप्रत्यक्षसाधनाय हेतोरुपन्यासात्, तथाहि-सकलवस्तुविषयमतीन्द्रियप्रत्यक्षमिदानीं साधयितुमिष्टं; ततः तरतमभावोऽपि हेतुत्वेनोपन्यस्तोऽतीन्द्रियज्ञानस्यैव वेदितव्यः, अन्यथा भिन्नाधिकरणस्य हेतोः पक्षधर्मत्वायोगात्, साक्षाच्चातीन्द्रियग्रहणं न कृतं, प्रस्तावोदेव लब्धत्वात्, अतीन्द्रियं च ज्ञानमिन्द्रियानाश्रितं सामान्येन द्रष्टव्यम्, तेन मनोज्ञानमपि गृह्यते, यदप्युक्तम्-‘मनोज्ञानस्यापि तरतमभावः शास्त्राद्यालम्बन एवेति प्रकर्षभावोऽपि तद्विषय एव युक्त’ इति, तदप्यसमीचीनं, शास्त्राद्यतिक्रान्तस्यापि तरतमभावस्य सम्भवात्, तथाहि-योगिनः परमयोगमिच्छन्तः प्रथमतः शास्त्रमभ्यसितुमुद्यतन्ते, यथाशक्ति च शास्त्रानुसारेण सकलमप्यनुष्ठानमनुतिष्ठन्ति, मा भूत्किमपि क्रियावैगुण्यं प्रमादाद्योगाभ्यासयोग्यताहानिर्बेतिहृत्वा, ततो

[illegible]

श्रीमलय-
गिरीया
नन्दीवृत्तिः
॥ २७ ॥

समानेऽपि गरुत्मच्छांखामृगशावकयोरभ्यासे न समानं लङ्घनम्, उक्तं च—“गरुत्मच्छांखामृगयोर्लङ्घनाभ्याससम्भवे । समानेऽपि समानत्वं, लङ्घनस्य न विद्यते ॥ १ ॥” अपि च—पुरुषयोरपि द्वयोः समानप्रथमयौवनयोरपि समानेऽप्यभ्यासे एकः प्रभूतं लङ्घयितुं शक्नोति अपरस्तु स्तोकं, तस्माद्वलसापेक्षं लङ्घनं नाभ्यासमात्रहेतुकम्, अभ्यासस्तु केवलं देहवैगुण्यमात्रमपनयति, तच्च बलं वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमात्, क्षयोपशमश्च जातिभेदापेक्षी द्रव्यक्षेत्राद्यपेक्षी च, ततो यस्य यावद्वलं तस्य तावदेव लङ्घनमिति तन्न सकललोकविषयं, जीवस्तु शशङ्क इव स्वरूपेण सकलजगत्प्रकाशनसमावः, केवलमावरणघनपटलतिरस्कृतप्रभावत्वात् न तथा प्रकाशते, उक्तं च—“स्थितः शीतांशुवज्जीवः, प्रकृत्या भावशुद्धया । चन्द्रिकावच्च विज्ञानं, तदावरणमभ्रवत् ॥ १ ॥” ततो यथा प्रचण्डनैर्ऋतपवनग्रहता घनपटलपरमाणवः शनैः शनैर्निःक्षेहीभूयापगच्छन्ति, तदपगमनानुसारेण च चन्द्रस्य प्रकाशो जगति वितनुते, तथा जीवस्यापि रागादिभ्यः चित्तं विनिवर्त्य कायवाक्चेष्टासु संयतस्य सम्यक्शास्त्रानुसारेण च यथावस्थितं वस्तु परिभावयतो ज्ञानादिभावनाप्रभावतो ज्ञानावरणीयादिकर्मपरमाणवः शनैः शनैर्निःक्षेहीभूयात्मनः प्रच्यवन्ते, कथमेतत्प्रत्येयमिति चेत्?, उच्यते, इहाज्ञानादिनिमित्तकं ज्ञानावरणीयादि कर्म, ततः तत्प्रतिपक्षज्ञानाद्यासेवनेऽवश्यं तदात्मनः प्रच्यवते, उक्तं च—“बंधइ जेहव कम्मं अज्ञाणाईहिं कळुसियमणो उ । तह चैव तवि-

१ वधाति यथैव कर्म अज्ञानादिभिः कळुपितमनास्तु । तथैव तद्विपक्षे खमावतो मुच्यते येन ॥ १ ॥

सर्वज्ञ-
सिद्धिः

१५

२०

॥ २७ ॥

२६

'प्रकृते सहाय्यो दुर्धर्ष जेनं ॥१॥' ज्ञानावलीयकर्मपरमाधुन्यवनादुसारेण चालन. इनीः धर्मेर्धानमधिकमधिक-
 तत्त्वस्यति, यदा तु ज्ञानादिमापनाप्रकर्षवेनाद्येनानावलीयाधिकर्मपरमाधुन्यवनादुसारेण चालन. इनीः धर्मेर्धानमधिकमधिक-
 सहाय्य इव आत्मा लब्धयवावसित्यात्मलक्षणः सकलस्यापि जगत्तोऽवधारकः, ततो ज्ञानस्य प्रकर्षः सकललोकाविषयः,
 जयदा सर्वं वस्तु सामान्येन धार्योऽपि प्रतिपाद्यते यथा पञ्चासिकायात्मनो लोकः आकाशासिकायात्मनो लोकः,
 किञ्चिद्विशेषतया कर्षापिस्विर्यल्लोकाकाशानां सविस्तरं समाविधानात्, याज्ञानुसारेण च ज्ञानाभ्यासात्, तदा सार-
 मयानोऽपि ज्ञानस्य सकलवस्तुविषयं दृश्येति प्रकर्षमाकाशं तद्विषयो न विरुध्यते, अथ न तु सामान्यतोऽपि न सक-
 ललोकाविषयमिति कथमभ्यासात् संतर्कः सकललोकाविषयो भवेत्, आदेतद्-यद्यपि सामान्यता याज्ञानु-
 सारेण सकलवस्तुविषयं ज्ञानमुपजायते तथाज्जन्मन्वासात् तत्र प्रकर्षं सकलवस्तुगताद्येविशेषविषय इति कथं
 जायते, न ह्यत्र किञ्चिद् प्रमाणमस्ति, न चाप्रमाणकं इत्यो विनियता प्रतिपद्यन्ते, विनियतव्यतिप्रसङ्गात्,
 तदसत्, अनुमानप्रमाणसङ्गात्, तथा अनुमानविदं-जगद्विषयकप्रमाणादयो विशेषाः कल्पयित्वासादाः, ज्ञेय-
 त्वात्, यदादिपतरूपादिविशेषपद्, ज्ञेयत्वं हि ज्ञानविषयतया ज्ञातं, न च जगद्विषयकप्रमाणादिरूपेषु
 विशेषेषु प्रत्यक्षमन्तरेण ज्ञेयानुमानादिविज्ञानसम्भवः, तथा हि-न ते विशेषा अनुमानप्रमाणगम्याः, लिङ्गाभावात्,
 नाप्यागमगम्याः, तदा विधिप्रतिषेधमात्रविषयत्वात्, नाप्युपमानगम्याः, तदा प्रत्यक्षमुत्सत्त्वाद्, सर्वं च-“न

च—“तदस्थत्वेन वेद्यत्वे, तत्त्वेनावेदनं भवेत् । तदात्मना तु वेद्यत्वेऽनुव्याखादः प्रसज्यते ॥ १ ॥” तदसत्, भ-
वान् हि सकर्मा करणाधीनज्ञानः ततो रसं यथावस्थितमवश्यं जितेन्द्रियव्यापारपुरस्सरमाखादत एव जानाति, भ-
गवांस्तु करणव्यापारनिरपेक्षोऽतीन्द्रियज्ञानी ततो जितेन्द्रियव्यापारसम्पाद्याखादमन्तरेणैव रसं यथावस्थितं तदस्थतया
सम्यग वेत्तीति न कश्चिदोपः । एतेन पररागादिवेदने रागित्वादिप्रसङ्गापादनमप्यपास्तमवसेयं, पररागादीनामपि
यथावस्थिततया तदस्थेन सत्तावेदनात्, यदप्युक्तं—‘कालतोऽनादिरनन्तः संसार इत्यादि’ तदप्यसम्यग्, युगपत्स-
र्ववेदनाद्, न च युगपद् सर्ववेदनमसम्भवि, दृष्टत्वात्, तथाहि—सम्यग्रजिनागमाभ्यासप्रवृत्तस्य बहुशो विचारित-
धर्माधर्मास्तिकायादिस्वरूपस्य सामान्यतः पञ्चास्तिकायविज्ञानं युगपदपि जायमानमुपलभ्यते, एवमशेषविशेषकलि-
तपञ्चास्तिकायविज्ञानमपि भविष्यति, तथा चायमर्थोऽन्यैरप्युक्तो—“यथा सकलशास्त्रार्थः, स्वभ्यस्तः प्रतिभासते । मन-
स्येकक्षणैर्नैव, तथाऽनन्तादिवेदनम् ॥ १ ॥” यदप्युच्यते—‘कथमतीतं भावि या वेत्ति?, विनष्टानुत्पन्नत्वेन तयोरभावादि’ति
तदपि न सम्यक्, यतो यद्यप्रीदानीन्तनकालापेक्षया ते असती, तथापि यथाऽतीतमतीते कालेऽवर्त्तिष्ट यथा च भावि-
(वर्त्स्यति)वर्त्तिष्यते तथा ते साक्षात्करोति ततो न कश्चिदोपः, स्यादेतत्—यथा भवद्भिर्ज्ञानस्य तारतम्यदर्शनात्प्रकर्षसम्भ-
वोऽनुमीयते तथा तीर्थान्तरीयैरपि, ततो यथा भवत्सम्मततीर्थकरोपदर्शिताः पदार्थराशयः सत्यतामश्नुवते तथा तीर्थो-
न्तरीयसम्मततीर्थकरोपदर्शिता अपि सत्यतामश्नुवीत्, विशेषाभावाद्, अन्यथा भवत्सम्मततीर्थकरोपदर्शिता अपि

असत्त्वानमसुवीरत्, अथ सीर्षान्तीयसम्मतवीर्षिकरोपविद्याः पदार्थैरुक्तवैश्वानुमानप्रमाणेन बाध्यन्ते सतो न ते सत्याः, सवदुक्तम्, अनुमानप्रमाणेनातीन्द्रियज्ञानक बाधितुमशक्यत्वात्, आह न-“अतीन्द्रियानसंबेधान्, पदमन्त्या-
 र्थेन बाधुया । ये भावान् वचनं तेषां, आनुमानेन बाध्यन्ते ॥ १ ॥” अथ सम्मर्थंति अगति प्रज्ञात्वयोल्लेखविविदग्भाः
 कुतर्कसाक्षात्माससम्पर्कतो वाचासाः तथापि बाधुतेन्द्रजालकसीतकभयेन वसितदेवागमनयोगानचामरादिविभूतयः
 कीर्तिपूर्वादिकगुणकामाः त्वयसर्वज्ञा अपि सर्वज्ञा वचमिति ह्युपायाः, तथा यत्तावदेव न भावते बहुत-तेषां सर्वो-
 क्तमप्रकर्षरूपमतीन्द्रियज्ञानमयम्, यदि पुनर्वयोरुक्तकस्मतीन्द्रियज्ञानमविष्यत् तर्हि वचनमपि तेषां नाभाषिष्यत्,
 अथ न इत्येते पाया सत्ये केवलमयस्यो न सर्वज्ञा इति प्रतिपद्यन्त, तदेतदर्थंत्वपि समागं, न समानम्, अर्थद्वयसि
 प्रमासंवाददर्शनम्, उक्तं न-“जैमेयरे हि वचसि, प्रमासंवाद इत्येते । प्रमाणभाषा त्वन्येयानतो इत्या विनेयः
 ॥ १ ॥” अथ तुल्यमात्रसमुदायं प्रमाणवतीन्द्रियवियस्ये न सायकं नापि बाधकमपिपत्वात्, समानकवशात् हि
 बाध्यभाषकभाषा, तथा चोक्तम्-“समानवियया वलाद्याध्यपापकसंस्मितिः । अतीन्द्रिये च संसारिप्रमाणं न प्रवर्तते
 ॥ १ ॥” ततः कथमुच्यते-अर्हतो वचसि प्रमासंवाददर्शनं प्रमाणभाष्यत्वान्येयमिति !, तदपि न सम्भूत्, यतो न
 भगवान् केवलमतीन्द्रियमसाध्यामश्चपरिच्छेदमेवोपदिशति, यदि शुभ- तथामूलमुपदिशेत् तर्हि न कोऽपि तद्व-
 चनतः प्रवर्तते, अतीन्द्रियार्थं वच- सर्वेयानेव विद्यते परस्परविरुद्धं च, तथा कथं तद्वचनतः प्रेषापतां प्रवृत्तिः ?

ततोऽवश्यं परान् प्रतिपादयता भगवता परैः शक्यपरिच्छेदमप्युपदेष्टव्यं, शक्यपरिच्छेदेषु चार्थेषु भगवदुक्तेषु यच्चथा-
प्रमाणेन संवेदनं तत्तद्विषयं साधकं प्रमाणमुच्यते, विपरीतं तु बाधकं; अस्ति च भगवदुक्तेषु शक्यपरिच्छेदेऽप्यर्थेषु प्र-
मासंवादः, तथाहि-घटादयः पदार्था अनेकान्तात्मका उक्ताः, ते च तथैव प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा निश्चीयन्ते,
मोक्षोऽपि च परमानन्दरूपशश्वतिकंसौख्यात्मक उक्तः, ततः सोऽपि शुक्लया सन्नतिमुपपद्यते, यतः संसारप्रतिपक्षभूतो
मोक्षः संसारे जन्मजरामरणादिदुःखहेतवो रागादयः ते च निर्मूलमपगता मोक्षावस्थायामिति न मोक्षे दुःखलेश-
स्यापि सम्भवः, न च निर्मूलमपगता रागादयो भूयोऽपि जायन्ते, ततः तत्सौख्यं शाश्वतिकमुपवर्ण्यते, ननु यदि
न तत्र रागादयस्तर्हि न तत्र मत्तकामिनीगाढालिङ्गनपीनखनपीडनवदननुम्बनकराघातादिप्रभवं रागनिवन्धनं सुखं
नापि द्वेपनिवन्धनं प्रबलवैरितिरस्कारापादनप्रभवं नापि मोहनिवन्धनमहङ्कारसमुत्थमात्मीयविनीतपुत्रप्रातृप्रभृ-
तिबन्धुवर्गसहवाससम्भवं च, ततः कथमिव स मोक्षो जन्मिनामुपादेयो भवति?, आह च-“वीतरागस्य न सुखं,
योपिदालिङ्गनादिजम् । वीतद्वेषस्य च कुतः, शत्रुसेनाविमर्दजम्? ॥ १ ॥ वीतमोहस्य न सुखमात्मीयाभिनिवेशजम् ।
ततः किं तादृशा तेन, कृत्यं मोक्षेण जन्मिनाम्? ॥ २ ॥” अपि च-शुदादयोऽपि तत्र सर्वथा निवृत्ता इव्यन्ते, ततो-
ऽत्यन्तबुभुक्षाक्षामकुक्षेर्यद् विशिष्टाहारभोजनेन यद्वा ग्रीष्मादौ पिपासापीडितस्य पाटलाकुसुमादिवासितसुगन्धि-
शीतसलिलपानेनोपजायते सुखं तदपि तत्र दूरतोऽपास्तप्रसरमिति किं कार्यं तेन, तदेतदतीवासमीचीनं, यतो यद्यपि

रागादयः प्रथमतः क्षणमात्रमुद्यदाचित्तना रमणीयाः प्रतिभासन्ते तथापि ते परिणामपरम्परयाऽनन्तरादुःखसह-
नरकादिवु लसम्यातेहेतवः, ततः पर्यन्तदाहणतया विषाद्यधोऽवस्यमानमिव न रागादिप्रमत्तं सुखमुपादेयं प्रेक्षापटां
मपत्ति, प्रेक्षावन्तो हि यदुःखमपराधाय यदेव यदुसुखं तदेव प्रतिपद्यन्ते, यस्तु लोफसुखमिमिष यदुःखमा-
त्रियते स प्रेक्षावानेव न भवति, किन्तु दुःखदिः, रागादिप्रमत्तमपि न सुखमुपनीत्वा यदुःखं तदेवमुक्तम्, अप-
यमेवमुक्तं वैकान्तिकास्तन्तिस्मरमानन्दकम्, ततः तदेव तत्त्वमेदिनामुपादेयं, न रागादिप्रमत्तमिति, यदि पुनर्य-
दपि तदपि दुःखमवितरणीयं भवतः तर्हि यामशौण्डानां यत् यद्यथाऽन्यथा यत् यथायुक्तराणां पुरीषमद्यनसञ्चल्यं
यत् रागतां मातुषर्मासाभ्यपराहसन्मयं यत् दास्यस्य सतः क्षान्तिप्रसादादिहेतुकं यदपि न पारसीकदेशपासिनो
मात्रादिमोषीसज्जनविषयमनं तत्सर्वं यत्सौ विजातियवे सति न सम्पद्यते इति यामशौण्डास्यनिकल्पणीयम्,
नविष-भरकन्दुम्भमप्राप्तसः, न तद्विषयेनसम्भवं सुखमुपन्यायेत तुल्यो भरकन्दुः उपपन्निकल्पणीयं, यत् विविष्टमेव
सुखमवितरणीयं न यत्किञ्चिद् तर्हि विविष्टमेकान्तेन सुखं योषः, एव विद्यते च रागादौ हृदादौ वा तस्मात्तदेवामि-
त्यनीयं न शेषमिति-। योऽपि च सम्मपद्वयंनदानचारित्रक्यो गोक्षमार्थं उक्तः योऽपि दुःखस्य विचार्यमाणः प्रेक्षा-
वतामुपादेयताममुते, तथाहि—सकलमपि कर्मजातं विषयात्वादान्तागिर्हिवादिहेतुकं घटः सकलकर्मनिर्मूलकान
सम्भवद्दर्शनायभ्यास एव घटते, यान्यत्, तदेवं यमपदुपरिष्टेण यमपपरिष्टेयेष्वनुमेयेषु च यथाकर्म प्रत्यक्षानुमान-

संवाददर्शनात् मोक्षादिषु च शुक्तयोपपद्यमानत्वाद्भगवानेवं सर्वज्ञो न सुगतादिरिति स्थितम् ॥ तथा 'भद्रं जिनस्य वीरस्य' जयति रागादिशत्रुगणमिति जिनः, औणादिको नक्षत्रत्यः, तस्य भद्रं भवतु, अनेनापायातिशयमाह, अपायो-विश्लेषः तस्यातिशयः-प्रकर्षभावोऽपायातिशयो, रागादिभिः सहात्यन्तिको वियोग इत्यर्थः, ननु रागादिभिः सहात्यन्तिको वियोगोऽसम्भवी, प्रमाणवाधनात्, तच्च प्रमाणमिदं-यदनादिमतं न तद्विनाशमाविशति, यथाऽऽकाशं अनादिमन्तश्च रागादय इति, किञ्च-रागादयो धर्माः, ते च धर्मिणो भिन्ना अभिन्ना वा ?, यदि भिन्नाः तर्हि सर्वे-यामविश्लेषेण धीतरागत्यप्रसङ्गः, रागादिभ्यो भिन्नत्वाद्, विवक्षितपुरुषवत्, अथाभिन्नाः तर्हि तत्क्षये धर्मिणोऽप्यात्मनः क्षयः, तदभिन्नत्वात्, तत्स्वरूपवत्, तथा च कुतस्तस्य धीतरागत्यं ?, तस्यैवाभावादिति, अत्रोन्यते, इह यद्यपि रागादयो दोषा जन्तोरनादिमन्तः तथापि कस्यचित् क्षीशरीरादिषु यथावस्थितवस्तुतत्त्वावगमेन तेषां रागादीनां प्रतिपक्षभावनातः प्रतिक्षणमपचयो दृश्यते, ततः सम्भान्यते विशिष्टकालादिसामग्रीसञ्ज्ञाये भावनाप्रकर्षविशेष-भावतो निर्मूलमपि क्षयः, अथ यद्यपि प्रतिपक्षभावनातः प्रतिक्षणमपचयो दृष्टस्तथापि तेषामात्यन्तिकोऽपि क्षयः सम्भवतीति कथमवसेयम् ?, उच्यते, अन्यत्र तथाविधप्रतिबन्धग्रहणात्, तथाहि-शीतस्पर्शसम्पाद्या रोमहर्षादयः शीतप्रतिपक्षस्य बहेर्मन्दतायां मन्दा उपलब्धाः उत्कर्षे च निरन्वयविनाशधर्माणः, ततोऽन्यत्रापि बाधकस्य मन्द-तायां बाध्यस्य मन्दतादर्शनाद् बाधकोत्कर्षेऽवश्यं बाध्यस्य निरन्वयविनाशो वेदितव्यः, अन्यथा बाधकमन्दतायां

मन्दताऽपि न स्यात्, अपास्ति ज्ञानस्य ज्ञानापरणीयं कर्म बाधकं, ज्ञानापरणीयकर्ममन्दतायां च ज्ञानस्यापि मन्दाद्य-
मन्दता, अथ च प्रपञ्चज्ञानापरणीयकर्मोदयोत्कर्षेऽपि न ज्ञानस्य निरन्तर्यो विनाशः, एवं प्रतिपद्यमानोत्कर्षेऽपि न
रागादीनामत्यन्ततनोऽन्धेो भविष्यतीति, तदुक्तम्, द्विविध हि बाध्यं-सहस्रसुलभासमूहं तदकारिसम्प्राप-
समावभूतं च, तत्र यत्सहस्रसुलभासयुतं तच्च कदाचिदपि निरन्तर्यं विनाशमाप्तिरिति, ज्ञानं चात्यन्तं सहस्रसुल-
भासयुतम्, नात्मा च परिणामिनिमित्तः, ततोऽस्तन्मध्यकर्मवत्तपि ज्ञानापरणीयकर्मोदये च निरन्तर्यविनाशो
ज्ञानस्य, रागादयस्तु कोनादिकर्मविपाकोदयसम्पादितसचकारः, तत्र कर्मणो निर्मूढावयवे तेऽपि निर्मूढम-
यगच्छन्ति, नन्वासतां कर्मसम्प्राया रागादयः तथापि कर्मनिष्ठौ ते निवर्त्तन्ते इति बाधकं विक्रमो, न हि
सहमनिष्ठौ तत्कृता काष्ठेऽकारता निवर्त्तते, तदसत्, यत् सह किञ्चित् कचिन्निमित्तं विकाराभासपति, यथाऽग्नि-
सुषणं व्रषतां, तथाहि-अग्निनिष्ठौ तदकृता सुषणं व्रषता निवर्त्तते, किञ्चिद्युक्तः कचिदनिवर्त्त्यविकारात्मकं,
यथा स यथाग्नि काष्ठे, न सत्तु श्यामसामानमपि काष्ठे सहनकृतं तन्निष्ठौ निवर्त्तते, कर्म चात्यन्ति निवर्त्त्यविका-
रारम्भकं, यदि पुनरनिवर्त्त्यविकारारम्भकं नमेच्छिं यदपि तदपि कर्मणा कृतं न कर्मनिष्ठौ निवर्त्तते, यथाऽग्निना
श्यामसामानमपि काष्ठकृतमग्निनिष्ठौ, ततश्च यदेकस्य कर्मणाऽऽपारिप्तं यदुप्यत्यममत्त्वं कर्मिणीतत्त्वं अत्यन्तं विरो-
धेदनादि तत्सर्वकाष्ठ तथैवानतिष्ठेत्, न यैस्तदुक्तं, तस्माद्विपत्त्यविकारात्मकं कर्म, ततः कर्मनिष्ठौ रागादी-

नामपि निवृत्तिः । अत्राहुः बार्हस्पत्याः—नैते रागादयो लोमादिकर्मविषाकोदयनिबन्धनाः, किन्तु कफादिप्रकृति-
हेतुकाः, तथाहि—कफहेतुको रागः पिच्छहेतुको द्वेषो वातहेतुकश्च मोहः, कफादयश्च सदैव संनिहिताः, शरीरस्य
तदात्मकत्वात्, ततो न वीतरागत्वसम्भवः, तदयुक्तम्, रागादीनां कफादिहेतुकत्वायोगात्, तथाहि—स तद्धेतुको
यो यं न व्यभिचरति, यथा धूमोऽग्निम्, अन्यथा प्रतिनियतकार्यकारणभावव्यवस्थानुऽपपत्तेः, न च रागादयः कफादीन्
न व्यभिचरन्ति, व्यभिचारदर्शनात्, तथाहि—वातप्रकृतेरपि दृश्येते रागद्वेषौ कफप्रकृतेरपि द्वेषमोहौ पित्तप्रकृ-
तेरपि मोहरागौ, ततः कथं रागादयः कफादिहेतुकाः ? अथ मन्येथाः—एकैकाऽपि प्रकृतिः सर्वेषामपि दोषाणां पृथक्
पृथक्जनिका तेनायमदोष इति, तदयुक्तम्, एवं सति सर्वेषामपि जन्तूनां समरागादिदोषप्रसक्तेः, अवश्यं हि प्राणि-
नामेकतमया कयाचित्प्रकृत्या भवितव्यम्, सा चाविशेषेण रागादिदोषाणामुत्पादिकेति सर्वेषामपि समानरागादि-
ताप्रसक्तिः, अथास्ति प्रतिप्राणि पृथक् पृथगवान्तरः कफादीनां परिणतिविशेषः तेन न सर्वेषां समरागादिता-
प्रसङ्गः, तदपि न साधीयो, विकल्पयुगलानतिक्रमात्, तथाहि—सोऽप्यवान्तरः कफादीनां परिणतिविशेषः सर्वे-
षामपि रागादीनामुत्पादक आहोस्विदेकतमस्यैव कस्यचित् ? तत्र यद्याद्यः पक्षस्तर्हि यावत् स परिणतिविशेषस्तावेदे-
ककालं सर्वेषामपि रागादीनामुत्पादप्रसङ्गः, न चैककालमुत्पद्यमाना रागादयः संवेद्यन्ते, क्रमेण तेषां संवेदनात्, न
खलु रागाध्यवसायकाले द्वेयाध्यवसायो मोहाध्यवसायो वा संवेद्यते, अथ द्वितीयपक्षः तत्रापि यावत् स कफादि-

परिणतिविशेष तावदेक एव कथिदोष- प्राप्नोति, नच य तदवस एव कफादिपरिणतिविशेषे सर्वेऽपि दोषा- क्लेश-
परादृश्य परादृश्योपजायमाना उपसृज्यन्ते, यथाऽप्यमान एव केवलकार्यविशेषदर्शनोन्नीयमानसत्ताकाः तथा तदा
तच्छायाविदोषहेतु कफादिपरिणतिविशेषो जायते तेन न पूर्वोक्तदोषावकाशः, ननु यदि स परिणतिविशेष- सर्वेषा-
ऽऽनुबूयमानसत्त्वोऽपि परिकल्प्यते तर्हि कर्मैव किं वाऽनुभवस्यते !, एवं हि लोकशब्दकार्थोऽप्याद्यधितो नवति,
नविष--स कफादिपरिणतिविशेषा कुत- तथा तदाऽन्योऽन्यस्त्वेषोपजायते इति वक्तव्यम् !, वेद्यादिति चेत्
तु तदपत्तेरपि वेदे नवन्ति- कार्यविशेषदर्शनसः तस्यात्मनाऽन्यथा यत्नमिच्छते, तत्कर्म तद् वेद्यविमिश्रं, न हि
यदविशेषेऽपि वदिक्रियते स विकारा तदेतुका इति वचं प्रभवत्, मायन्यो हेतुलभ्यते, तस्माच्चरन्मग्नवाऽ-
त्यथापचर्म कर्महेतुत्वमेवम्भ्यम्, तथा च सति कर्मैकमभ्युपगम्यतां किंनतर्गदुना तदेतुतया कफादिप-
रिणतिविशेषान्मुपपत्तेन ! । किञ्च-अन्यासत्वनितप्रसराः प्रापो रागादयः, तथाहि-यथा यथा रागादवा-
सेभ्यन्ते तथा तथाऽग्निद्विरेव तेषामुपजायते, न प्रवृत्तिः, तेन क्षमानेऽपि कफादिपरिणतिविशेषे
तदपत्तेरपि य वेदे वसेह जन्मनि परत्र वा वसिष्ठा दोषेऽन्यासाः स तस्य प्राप्नुयेन प्रवर्त्तते, वेपस्तु
यन्ततया, ततोऽन्याससम्पाद्यकर्मोपचयेतुका एव रागादवो न कफादिहेतुका इति प्रतिपत्तव्यम् ! अन्यथा-यदि

कफहेतुको रागः स्यात् ततः कफवृद्धौ रागवृद्धिर्भवेत्, पित्तप्रकर्षे तापप्रकर्षवत्, न च भवति, तदुत्कर्षोत्थपीडा-
बाधिततया द्वेषस्यैव दर्शनात्, अथ पक्षान्तरं शुद्धीया यदुत न कफहेतुको रागः किन्तु कफादिदोषसाम्यहेतुकः,
तथाहि-कफादिदोषसाम्ये विरुद्धव्याध्यभावात् रागोद्भवो दृश्यते इति, तदपि न समीचीनं, व्यभिचारदर्शनात्, न
हि यावत् कफादिदोषसाम्यं तावत् सर्वदैव रागोद्भवोऽनुभूयते, द्वेषाद्युद्भवस्याप्यनुभवात्, न च यद्भावेऽपि यन्न
भवति तत्तद्धेतुकं सचेतसा वक्तुं शक्यम् । अपिच-एवमभ्युपगमे ये विषमदोषास्ते रागिणो न प्राप्नुवन्ति, अथ च
तेऽपि रागिणो दृश्यन्ते । स्यादेतद्र-अलं चसूर्या, तत्त्वं निर्वन्मि-शुक्रोपचयहेतुको रागो नान्यहेतुक इति,
तदपि न युक्तम्, एवं व्यत्यन्तस्त्रीसेवापरतया शुक्रक्षयतः क्षरत्क्षतजानां रागिता न स्याद्, अथ चेतेऽपि तस्या-
मप्यवस्थायां निकामं रागिणो दृश्यन्ते, किञ्च-यदि शुक्रस्य रागहेतुता तर्हि तस्य सर्वस्त्रीषु साधारणत्वान्नैकस्त्री-
नियतो रागः कस्यापि भवेत्, दृश्यते च कस्याप्येकस्त्रीनियतो रागः, अथोच्येत-रूपस्यापि कारणत्वादूपाति-
शयलुब्धः तस्यामेव रूपवत्तामभिरज्यते, न योपिदन्तरे, उक्तं च—“रूपातिशयपाशेन, विवशीकृतमानसाः । स्वां
योपितं परित्यज्य, रमन्ते योपिदन्तरे ॥१॥” तदपि न मनोरमं, रूपरहितायामपि कापि रागदर्शनात्, अथ तत्रोपचार-
विशेषः समीचीनो भविष्यति तेन तत्राभिरज्यते, उपचारोऽपि च रागहेतुर्न रूपमेव केवलं तेनायमदोष इति, तदपि

अभिधाति, इवेनापि विमुक्ततां कथिप्राप्त्यर्थं वात्, तस्मादन्त्यासज्जितोपपद्यपरिधां कर्मैव विधिप्रलभाप्यतां
तदा तदा तत्तत्कारणान्येष तत्र तत्र एगादिदेष्टुरिति कर्मदेष्टुका एवाहव । एतेन यदपि कथिप्राह-श्रुतिप्रादिभूतानां
धर्म्यां धत्ते एवाहव, तथाहि-श्रुतिप्राप्त्यनुसृत्य तत्र तत्र तेवोपायानुसृत्य त्रेयो अलगापुष्टसूत्रे मोह इति, तदपि
निराकृत्यवर्त्तये, अविचाएव, तथाहि-यस्मान्नेवापसार्था एव सम्यक् तस्मान्नेवापसार्था देवो मोहोऽपि च एवमेव,
तत एतदपि वक्तव्यम्, तस्मात् कर्मदेष्टुका एगादप्यसत्कर्मविह्वली निवर्त्तन्ते, प्रयोगमात्र-मे सहाकारिसम्पादा
श्रुत्यमात्रस्यार्थविषयं ते तदसम्पत्तौ निरन्तरविनाशपर्यायो, तथा तेमहर्षीरनो बहिष्कृती, आपनोपमानादप-
कर्षिणश्च सहकारिसम्पादा एवाहव इति, यत्र सहकारिसम्पादा इति विशेषण सहसूत्रमालम्बोवादिभ्यन्येष्टवार्थे,
यदपि च द्वायुपलब्धे प्रमाण-श्रुत्यादिसत् य ददिनाशनामिच्छति यथाऽऽत्मन्यसिद्धिः, तदप्यप्रमाणं, देवोऽनैकान्ति-
कत्वात्, आपनानेन व्यभिचाएव, तथाहि-आपनानेऽनादियानपि विनाशनामिच्छति, जल्पना कार्यानुसृता, आप-
नाचिह्नाती च तन्मग्न्यर्थादिरत्नप्रसम्पत्तमन्वितो वेदितव्यः, इतरस्य तदनुशास्यदत्तमन्वेन तस्य विध्यत्क-
त्वात्; आह च-“नोणी त्वमि निरन्त्रो वारिषी भावनायै कोनोषि” सा च रागादिदोषनिधानलरूपविषय-

फलगोचरा यथाऽऽगममेवमवसेया—“जं कुञ्चियाणुयोगो पयइविसुद्धस्स होइ जीवस्स । एससि मो नियाणं बुहाण
न य सुंदरं एयं ॥ १ ॥ ख्वंपि संकिलेसोऽभिस्संगो पीइमाइल्लिओ उ । परमसुहृपचणीओ एयंपि असोहणं चेव
॥ २ ॥ विसओ य मंगुरो खलु गुणरहिओ तह य तहतहारूवो । संपत्ति निष्फलो केवलं तु मूलं अणत्थाणं ॥ ३ ॥
जम्मजरामरणार्हिविचित्तरूवो फलं तु संसारो । बुहजणनिघेयकरो एसोऽवि तहाविहो चेव ॥ ४ ॥” अपि च-
सूत्रानुसारेण ज्ञानादिषु यो नैरन्तर्येणाभ्यासः तद्रूपाऽपि भावना वेदितव्या, तस्यापि रागादिप्रतिषेधभूतत्वात्, न हि
तत्त्ववृत्त्या सम्यग्ज्ञानाद्यभ्यासे व्यापृतमनस्कस्य स्त्रीशरीररामणीयकादिविषये चेतः प्रवृत्तिभातनोति, तथाऽनुपल-
म्भात् । शौद्धोदनीयाः पुनरेवमाहुः—नैरात्म्यादिभावना रागादिकेशप्रहाणिहेतुः, नैरात्म्यादिभावनायाः सकलरागादि-
विषयभूतत्वात्, तथाहि—नैरात्म्यागतौ नात्माभिनिवेशः, आत्मनोऽवगमाभावाद्, आत्माभिनिवेशाभावाच्च न पुत्र-
प्रातृकलत्रादिब्यात्मीयाभिनिवेशः, आत्मनो हि य उपकारी स आत्मीयो, यश्च प्रतिघातकः स द्वेष्यः, यदा त्यात्मेव
न विद्यते . किन्तु पूर्वापरक्षणश्रुटितानुसन्धानाः पूर्वपूर्वेहेतुप्रतिबद्धा ज्ञानक्षणा एव तथा तथोत्पद्यन्ते तदा कः

१ यत् कृत्स्नितेऽनुयोगः प्रकृतिविशुद्धस्य भवति जीवस्य । एतस्य (एतत्) निदानं युधानो न च मुन्दरेतत् ॥ १ ॥ रूपमपि संक्षेपः अभिधायः प्रीत्या-
दिलिख्यस्तु । परममुराप्रत्यनीक एयोऽप्यशोभन एव ॥ २ ॥ विषया अपि भद्राः सल्लु गुणरहिताः तथा च तथा तथारूपाः । संप्राप्तिनिष्फलाः फेवलं मूलं
त्वन्तर्यानाम् ॥ ३ ॥ जन्मजरामरणादिविघ्निरूपः फलं तु संसारः । बुधजननिर्येदकर एयोऽपि तथापि एव ॥ ४ ॥

फलोपकर्षा उपपातको या ?, ज्ञानधर्माणां च धर्ममात्राण्यवित्ता परमार्थत उपकर्तुमपकर्तुं या यदुपपत्त्यात्, तत्र
 तत्त्ववेदिनः सुत्रादिप्यात्मीयानिनिवेद्यो नापि वैरिषु द्वेषो, यस्तु लोकाभावात्मासीवाद्यभिनिवेद्यः सोऽनाविवासना-
 परियाकोपनीतो वेदितव्यः, यत्तत्त्वसूक्त्यात्, ननु यदि न परमार्थतः कश्चिदुपकार्योपकारकमात्रं तर्हि कथं
 मुख्यते-अपपाद् भुगताः फलव्या सकलस्वस्वीपकाराव देवतां कृतवानिति, धर्मिकत्वमपि च यद्येकान्तेन
 तर्हि तत्त्ववेदी यवानन्तरं विनष्टं सद्य न कदाचनान्येष यवो भविष्यामीति ज्ञानान् किमर्थं मोक्षाय
 यत्नवारन्ते ?, तदुक्तम्, नभिप्रायापरिज्ञानात्, यत्नवाद् हि प्राचीनायामपत्त्यावायवसित, सकलमपि जगद्
 रागद्वेषादि-यत्तदुक्तमभिज्ञानान् कथमिदं सकलमपि जगत् नया दुःशादुद्धर्तव्यमिति समुत्पन्नकृपाविशेषो वैरा-
 त्वव्यभिक्त्यादिक्रमव्यवच्छेदपि तेषामुपकार्यसत्त्वानां निःशेषकर्मोत्पादनाय प्रवाहितो राजेय सत्त्वव्यवच्छेदो सक-
 लजगत्पाशात्कारणसमर्थः सत्त्वव्यवच्छेदविशिष्टव्यवच्छेदसत्त्वे यत्नवारयते, सकलजगत्पाशात्कारणसत्त्वे सर्वपापघ्न-
 विधानमुपकर्तुमशक्यत्वात्, ततः समुत्पन्नकर्मव्यवच्छेदः पूर्वादितकृपाविशेषसंस्कारवशात् कृताप्येवमपि देवतायां प्रवर्तते
 इति, तदेवं मुक्तमध्यात्मप्रवृत्त्या निर्दोषं वैराग्यादि बहुलत्वं परित्याज्य यावत्. सर्वेषु यावत्ततो अन्तोर्यापनाप्रकर्ष-
 विधेयतो वैराग्यमुपजायते, ततो मुक्तिज्ञानं, तत्त्वात्मानमभिगमन्ते न तस्य मुक्तिमन्त्रो, यत आत्मनि परमा-
 र्थतया विद्यमाने तत्र मोक्षः प्रवर्तते, तत्त्वोदयवशात् तत्त्ववेद्यु परितर्पमान् तत्त्वसाधनेषु दोषान्

सतोऽपि तिरस्कुरुते, गुणांस्त्वभूतानपि पश्यति, ततो गुणदर्शी सन् तानि ममत्वविपर्ययीकरोति, तस्माद्यावदात्मा-
भिनिवेशः तावत् संसारः, आह च—“यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्माहमिति शश्र्वतः स्नेहः । स्नेहान् मुखेषु नृष्यति नृणां
दोषांस्तिरस्कुरुते ॥ १ ॥ गुणदर्शी परितृष्यन् ममेति तत्साधनान्युपादत्ते । तेनात्माभिनिवेशो यावत् तावत्स संसारे
॥ २ ॥” तदेतत् सर्वमन्तःकरणकृतावासमहामोहमहदीयस्ताविलसितम्, आत्माभावे बन्धमोक्षार्थेकाधिकरणत्वा-
योगात्, तथाहि—यदि नात्माभ्युपगम्यते किन्तु पूर्वोपरक्षणद्विगतानुसन्धाना ज्ञानक्षणा एव, तथा सत्यन्यस्य
बन्धोऽन्यस्य मुक्तिः अन्यस्य द्रुद अन्यस्य तृप्तिरन्योऽनुभवतिता अन्यः स्वर्गो अन्यश्चिकित्सादुःखमनुभवति अन्यो
व्याधिरहितो जायते अन्यस्तपःपरिक्षेपमधिसहते अपरः स्वर्गमुखमनुभवति अपरः शास्त्रमभ्यसितुमारभते अन्यो-
ऽधिगतशास्त्रार्थो भवति, न चैतद्युक्तम्, अतिप्रसङ्गात्, सन्तानोपेक्षया बन्धमोक्षोदेरैकाधिकरण्यमिति चेत्, न,
सन्तानस्यापि भवन्मतेनानुपपद्यमानत्वात्, सन्तानो हि सन्तानिभ्यो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा ?, यदि भिन्नः
तर्हि पुनरपि विकल्पयुगलमुपगढौकते, स किं नित्यः क्षणिको वा ?, यदि नित्यस्ततो न तस्य बन्धमोक्षोदिसम्भवः,
आकालमेकस्वभावतया तस्यावसावैचित्र्यानुपपत्तेः, न च नित्यं किमप्यभ्युपगम्यते, ‘सर्वं क्षणिकं’मिति वचनात्,
अथ क्षणिकः तर्हि तदेव प्रार्थनं बन्धमोक्षादिवैयधिकरणं प्रसक्तम्, अथाभिन्न इति पक्षस्तर्हि सन्तानिन एव
न सन्तानः, तदभिन्नत्वात्, तत्स्वरूपवत्, तथा च सति तदवशमेव प्राक्तनं दूषणमिति । स्यादेतत्—न कश्चिदन्यः

धनेभ्यः सन्तानः, किन्तु न एव कार्यकारणभावप्रत्ययेन कृषाधी मायः स एव सन्तानः, ततो न कश्चिदोपा, तदव्य-
 युक्तम्, यदन्तते कार्यकारणभावस्याव्यपटमानत्वात्, तथाहि—प्रतीत्यसमुत्पादमात्रं कार्यकारणभावः, ततो यथा-
 विवक्षितपटवृणानन्तरं पटवृणः तथा न पटवृणात्प्रागनन्तरं विवक्षितो पटवृणः तथा पटा-
 दिवृणा अपि, ततः कथं प्रतिनियतकार्यकारणभाववगाः?, किञ्च—कारणादुपजायमानं कार्यं ततो न समका-
 लवर्तते वा?, यदि सतः तर्हि तयोस्त्यसिक्ताकेऽपि कारणं सति कार्यकारणयोः समकालताप्रसङ्गः, न च समका-
 लयो कार्यकारणभाव इष्यते, नात्रपक्षाद्यविशेषात्, पटपटादीनामपि परस्परं कार्यकारणमापप्रसङ्गः, अथास्त-
 इति पक्षा, तदव्ययुक्तम्, असतः कार्योत्पादाद्योपात्तः, अथवा वारविषाणादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गे, न बालन्ताभावा-
 प्रसङ्गसाधारण्योः कोऽपि विशेषः, उभयत्रापि यस्तु सत्ताभावात्, प्रसङ्गमात्रे दत्तासीत् तेन हेतुरिति चेत् यथाऽऽसीत्
 तदा न हेतुः अन्यथा न हेतुरिति साध्या तत्त्वव्यवस्थितिः, अन्यथा-उक्ताने माय इत्यवगमे कार्यकारणमायावगमः, स च
 उक्ताने मायः किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते उक्तानुमानेन?, न तावत्प्रत्यक्षेण, पूर्ववच्छ्रुतेन हि प्रत्यक्षेण पूर्वं यस्तु परिच्छिन्न-
 सुचरवच्छ्रुतेन सूत्रं, न चेते परस्परतत्त्ववगच्छतो, नाप्यन्योऽनुसन्धाता कश्चिदेकोऽन्युपपत्त्यते, ततः यत्तदन्त-
 र्मेसस्य माय इति कथमवगमः?, नाप्यनुमानेन, तस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्, तदिदं चिन्तित्विसम्बन्धग्रहणपूर्वकं प्रयच्छते,
 चिन्तित्विसम्बन्धमय प्रत्यक्षेण प्राप्नो मातुमानेन, अनुमानेन प्राप्तयेऽनवस्थाप्रसङ्गे, न च कार्यकारणभावविषये

प्रत्यक्षं प्रावर्त्तिष्ट ततः कथं तत्रानुमानप्रवृत्तिः ? एवं ज्ञानक्षणयोरपि परस्परं कार्यकारणभावावगमः प्रत्यस्तो वेदि-
तव्यः, तत्रापि स्वेन स्वेन संवेदनेन स्वस्य स्वस्य रूपस्य ग्रहणे परस्परस्वरूपानवधारणादेतदनन्तरमहसुप्तन्नमेतस्य चाहं
जनकमित्यनवगतेः, तन्न भवन्मतेन कार्यकारणभावो, नापि तदवगमः, ततो याचितकमण्डनमेतद्-एकसन्ततिपति-
तत्वादेकाधिकरणं बन्धमोक्षादिकमिति । एतेन वदुच्यते-उपादेयोपादानक्षणानां परस्परं वासवासकभावादुत्तरोत्तर-
विशिष्टविशिष्टतरक्षणोत्पत्तेः मुक्तिसम्भव इति, तदपि प्रतिक्षिप्तमवसेयम्, उपादानोपादेयभावस्यैवोक्तनीत्याऽनुप-
पद्यमानत्वात्, योऽपि च वासवासकभाव उक्तः सोऽपि युगपद्भाविनामेवोपलभ्यते, यथा तिलकुसुमानां, उक्तं
चान्यैरपि-“अवस्थिता हि वास्यन्ते, भाया मार्थैरवस्थितैः” तत् कथमुपादेयोपादानक्षणयोर्वासवासकभावः ? पर-
स्परमसाहित्यात्, उक्तं च-“वासवासकयोश्चैवमसाहित्यान्न वासना । पूर्वक्षणैरनुत्पन्नो, वास्यते नोत्तरः क्षणः ॥ १ ॥
उत्तरेण विनष्टत्वाच्च पूर्वस्य वासना ॥” अपि च-वासना वासकाद्भिन्ना वा स्यादभिन्ना वा ? यदि भिन्ना तर्हि
तथा शून्यत्वात् नैवान्यं वासयति, वस्त्यन्तरवद्, अथाभिन्ना तर्हि न वास्ये वासनायाः सङ्क्रान्तिः, तदभिन्नत्वात्,
तत्स्वरूपवत्, सङ्क्रान्तिश्चेत्तर्हि अन्यप्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतत् । यदप्युक्तं-सकलमपि जगद्रागद्वेषादिदुःखसङ्कुल-
मभिजानानः कथमिदं सकलमपि जगत् मया दुःखादुद्धर्तव्यमित्यादि, तदपि पूर्वापरासम्बन्धवन्धुकीभाषितमिव केव-
लधार्यसूचकं, यतो भवन्मतेन क्षणा एव पूर्वापरक्षणवृद्धितानुगमाः परमार्थसन्तः, क्षणानां चावस्थानकालमानमे-

कपरमाधुन्यतिक्रममाश्रयद्, यत एवोत्पत्तिरित्यतिरेकेण नान्या तेषां क्रिया सञ्जतिमुपपद्यते, 'युतिर्येषा क्रिया सैव,
 कारकं सैव बोध्यते' इति शेषनाद्, ततो ज्ञानकथानामधुस्तत्सन्तर न 'भनागम्यवस्थानं, नापि पूर्वापरव्यवस्थान्या-
 मनुगम्य', तस्मान्न तेषां परस्परस्वरूपावधारणं, नासुपरस्वनन्तरं कोऽपि ध्यापारः, ततः कथमर्थोऽयं ने पुरः
 साद्यात्प्रतिमासते इत्येवमर्थनिश्चयमाश्रयव्यवस्थानेकवचसम्भवि अनुस्यूतमुपपद्यते?, तदवधारणं कृतं. सकलजगतो
 रागद्वेषादिदुःखसङ्कतवा परिमाणवद्, कुतो वा दीर्घतरकाद्यानुसन्धानेन शाकार्यचिन्तनं?, यत्प्रमाणतः सम्मगु-
 पायमभिज्ञाय कृपापिदेयाद् बोधाय यदनं भवेदिति । ननु सर्वोऽयं व्यपहारो ज्ञानवचनसत्यस्येव, वैकल्यम-
 चिच्छस, तत्सम्भवनमुपपत्तिरुद्भास्यते?, उच्यते, सुकुमारप्रज्ञो देवानामिव, सर्वेण सप्तपट्टिकानभ्यमिष्टाक्षमो-
 जनमनोवृद्धवतीचक्षुषणान्धासेन तुद्वेयितो न बहुगुणात्मनापमने विरूपतिष्ठेद्यमपि सहाते, तेनास्मानिरुक्कमपि न
 सम्यङ्गवधारयति, ननु ज्ञानवचनसन्ततावपि तदवस्थेपादुपपत्तिः, तथाहि-वैकल्यिका भवेदल्पिका वा ज्ञानव्यव-
 परस्परमनुगामाभावाच्चिदितपरस्परलक्षणाः, न च कथार्हस्यतिष्ठन्ते, ततः कथमेव पूर्वापरानुसन्धानरूपो
 दीर्घकाक्षिका सफलमयदुःखितापरिमाणनद्यात्ममिष्टार्थविरूपो व्यपहार उच्ययते?, अक्षिणी निर्मीत्य परिमाण्यताने-
 तद्, यदप्युच्यते सप्रमर्शे-निर्विकल्पकमर्थाकारुत्याग्रं पूर्वद्वैतमादित्थनासमाप्रबोधाचे विफलं जनयति येन पूर्वा-
 परानुसन्धानात्मकोऽर्थनिश्चयादिभ्यवधारः प्रपद्यते, तदवस्थेतेनापाकवचनसेव, यतो विकल्पोऽयमनेकव्यवस्थायकः, ततो

विकल्पेऽपि यत्पूर्वक्षणे दृत्तं तदपरक्षणे न वेत्ति, यथापरक्षणे दृत्तं न तत्पूर्वक्षणे, ततः कथमेव दीर्घकालिकोऽनु-
स्यूतैकरूपतया प्रतीयमानोऽर्थनिश्चयादिव्यवहारो घटते ? । अपि च-भवन्मतेन ज्ञानस्यार्थपरिच्छेदव्यवस्थाऽपि नोप-
पद्यते, अर्थोभावे ज्ञानस्योत्पादाद्, अर्थकार्यतया तस्याभ्युपगमात्, 'नाकारणं विषय' इति वचनात्, न च वाच्यं तत्-
उत्पन्नमिति तस्य परिच्छेदकम्, इन्द्रियस्याप्यर्थवत्परिच्छेदप्रसक्तेः, ततोऽप्युत्पादात्, तदभावेऽभावात्, नापि
सारूप्यात्, तस्यापि सर्वदेशविकल्पाभ्यामयोगात्, तथाहि-न सर्वात्मनाऽर्थेन सह सारूप्यं, सर्वात्मनाऽर्थेन सह
सारूप्ये ज्ञानस्य जडरूपताप्रसक्तेः, अन्यथा सर्वात्मना सारूप्यायोगात्, नाप्येकदेशेन, सर्वस्य सर्वार्थपरिच्छेदकत्व-
प्रसङ्गात्, सर्वस्यापि ज्ञानस्य सर्वैरपि वस्तुभिः सह केनचिदंशेनान्ततः प्रमेयत्वादिना सारूप्यसम्भवात्, आह च
भवदाचार्योऽपि धर्मकीर्त्तिज्ञाननयप्रस्थाने-“सर्वात्मना हि सारूप्ये, ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् । साम्ये केनचिदंशेन,
सर्वं सर्वस्य वेदनम् ॥ १ ॥” न च सारूप्यादर्थपरिच्छेदव्यवस्थितार्थसाक्षात्कारो भवति, परमार्थतोऽर्थस्य परो-
क्षत्वात्, ततो योऽयं प्रतिप्राणि प्रसिद्धः सकलैरपीन्द्रियैर्यथायोगमर्थसाक्षात्कारो यच्च गुरुपदेशश्रवणं शास्त्रनिरीक्षणं
वा यद्वशाच्चत्वं ज्ञात्वा मोक्षाय प्रवृत्तिः तत्सर्वमेकान्तिकक्षणिकपञ्चाभ्युपगमे विकृत्यते, स्यादेतत्-परमार्थत एतदेव,
तथाहि-न ज्ञानं कस्यचित् परिच्छेदकम्, उक्तनीत्या आहकत्वायोगात्, नापि तत् कस्यचित्परिच्छेदं, तत्रापि
आश्रयाहकत्वायोगात्, ततो आश्रयाहकाकारातिरिक्तं ज्ञानमेव केवलं संप्रविदितरूपत्वात् स्वयं प्रकाशते, तेनाद्वैत-

नेव तत्त्वं, यत्तु तयार्थनिधयादिको व्यपहारो सोऽन्तरिकात्तर्कनीनगाचनापरिप्राकृतस्यादितो ग्रहव्याः, तदव्ययुक्तम्,
 वासनाया अपि विचार्ययायावा अष्टमानत्वात्, तथाहि-सा वासना असती सती वा?, न साप्रवसती, असतः सार-
 निपाण्यत्वेव सकलोपादानाविकल्बतवा तथा तथाऽर्थवर्तिनासोऽस्तुत्वायोगाद्, अथ सती तर्हि सा ज्ञानाद् व्यसरे-
 धीत् न वा?, व्यसरेधीयेवैवेदसदानि, इत्यसाम्नुपगमाद्, अपि न-सा ज्ञानाद् व्यतिरिक्ता सती एककृता वा साद-
 नेकरूपा वा?, न तावदेककृता एककृत्ये तथा वीर्यगीताद्येऽव्यवतिगसोऽस्तुत्यायोगात्, स्यापमेहेन विना मित्र-
 निश्चार्थक्रियाफलविरोधात्, अयानेका तर्हि नायान्तरेकार्यं यत्र प्रसिपन्ना, तथाहि-सा वासना ज्ञानाद् व्यति-
 रिक्ता अनेकरूपा न, अर्थोऽन्वयंरूपं परोक्षि, अवाप्यतिरिक्ता साऽपि न पूर्वविज्ञानजनिता विशिष्टज्ञानात्सरोत्पादन-
 समर्था इक्षिः, नाह न प्रज्ञाकण्ठः-“वासनेति हि पूर्वविज्ञानजनिता इक्षिमासमन्ति वासनास्वरूपविद्” एवं
 तर्हि पूर्वपूर्वविज्ञानजनिताः काकमेदेन तच्चक्षिष्टविशिष्टतत्त्वानोत्पादनसमर्था इक्ष्मोऽनेकाः प्रपन्थेनानुवर्तमाना-
 विष्ठन्ति, तत्र एकस्मिन्नपि ज्ञानवर्गेऽनेका वासनाः सन्ति, इकीनामेव वासनात्वेनाभ्युपगमात्, वासा न ज्ञानव-
 षादव्यतिरेकोदेकसाः प्रपेये सर्वासामपि प्रबोधाः प्राप्नोति, अन्यथाऽव्यतिरेकायोगात्, ततो युगपदनन्तविज्ञाना-
 नाशुदयप्रसङ्गः, स चाशुक्तः, प्रत्यक्षवाचितत्वात् । अन्यद-ज्ञाने विनश्यति तदव्यतिरेकाच्चा अपि निरन्यवमेव
 विनधाः, तदा कथं तत्सामर्थ्यात्काकमेदेन तच्चक्षिष्टविशिष्टतत्त्वानान्तरप्रसूतिः!, सावेतत्त-पूर्वमेव विज्ञानं

पाटवाधिष्ठितं, वासना तज्जनिता शक्तिः, उक्तदोषप्रसङ्गात्, तच्च पूर्वं विज्ञानं किञ्चिदनन्तरं तथा तथा विशिष्टं ज्ञानं जनयति, किञ्चित् कालान्तरे, यथा जाग्रदशाभावि ज्ञानं स्वप्नज्ञानं, न च व्यवहितादुत्पत्तिरसम्भाव्या, दृष्टत्वात्, तथाहि—अनुभवाचिरकालातीतादपि स्मृतिरुदयमासादयन्ती दृश्यते, तदप्युक्तम्, तत्राप्युक्तदोषानतिक्रमात्, यद्धि पूर्वविज्ञानं निरन्वयमेव विनष्टं न तस्य कोऽपि धर्मः क्षणान्तरेऽनुगच्छति, ततः कथं ततोऽनन्तरं कालान्तरे वा विशिष्टं ज्ञानमुदयते?, एवं हि तन्निर्हेतुकमेव परमार्थतो भवेत्, अथ पूर्वं विज्ञानं प्रतीत्य तदुत्पद्यते तत्कथं तन्निर्हेतुकं?, क्रीडनशीलो देवानां प्रियो यदेवमेवास्मान् पुनः पुनरायासयति, ननु यदा यत्पूर्वं विज्ञानं न तदा तद्विशिष्टं ज्ञानमुपजायते यदा च तदुपजायते न तदा पूर्वविज्ञानस्य लेशोऽपि तत्कथं तन्न निर्हेतुकम्?, यदप्युक्तम्—‘किञ्चित्कालान्तरे’ इति, तदपि न्यायवाच्यं, चिरविनष्टस्य कार्यकरणायोगाद्, अन्यथा चिरविनष्टेऽपि शिखिनि केकायितं भवेत्, ननु चिरविनष्टादप्यनुभवात् स्मृतिरुदयमासादयन्ती दृश्यते, न च दृष्टेऽनुपपन्नता, तद्वत् ज्ञानान्तरमपि भविष्यति को दोषः?, उच्यते, दृश्यते चिरविनष्टादप्यनुभवात् स्मृतिः, केवलं साऽपि भवन्मते नोपपद्यते, तत्राप्युक्तदोषप्रसङ्गात्, ततोऽयमपरो भवतो दोषः, न च दृष्टमित्येव यथाकथञ्चित्परिकल्पनामधिसहते, किन्तु प्रमाणोपपन्नं, तत्र यथा भवत्यपरिकल्पना तथा न किमप्युपपद्यते, ततोऽवश्यमन्वयि ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम्, तथा च सति न कश्चिद्दोषः, सर्वस्यापि स्मृत्यादेरुपपद्यमानत्वात्, तथाहि—अनुभवेन पटीयसाऽविच्छ्रुतिरूपधारणासहितेनात्मनि

वासनाऽपरपूर्वायाः संस्कार भाषीयेते, स च वाचद्वयविद्यते तावचाध्यायैर्दर्शनाद्यायोगतो वा स्थितिरुच्यते, संस्कारा-
 राभावे तु न, ततोऽन्वयिज्ञानान्मुपगमे परमार्थतोऽनुसन्धयतुरेकसांस्त्वयमात्कार्यकारणभाषावगमो निखिलजग-
 दुचितापरिगमयन शास्त्रपूर्वापर्यालोचनेन बोधोपायसमीचीनताविवेचनमित्यदि सर्वमुपपद्यते, तत्र नैरात्म्यादि-
 साधना रागादिद्वेषप्रहाणिद्वेषा, तस्मा विध्यारूपत्वात् । वदसि च उक्तम्-चात्मनि परमार्थतया विद्यमाने तत्र क्षेत्रः
 प्रत्यक्षं इति' तत्रार्वाचीभावसायानेतद्विषयत एव, बन्धवा मोक्षायामि श्रद्धास्त्वुपपत्तेः, तथाहि-यत यथात्मनि
 क्षेत्रः एत एव प्रेषावतामात्मनो दुःखपरिनिर्दोषत्वा सुखदुःखादायं यत्नः, तत्र संसारे सर्वत्रापि दुःखमेव क्षेत्रं, तथाहि-
 मरकगती कृत्ताग्रमेवैकएवचिरापादनस्यकारोपकुम्भिकाकसिपत्रवनकुतकर्जनासिफादिच्छेदं कथम्वयाहुकापपयन-
 नादिकममेकप्रकारं दुःखमेव निरुद्ध, नायिनिमीकनवाग्रमपि तत्र सुखं, तिर्यग्मतापयि बहुवक्तव्याभिप्रायमात्र-
 नक्तोदनमपयवन्परोपगुह्यतिपासादिप्रमममेकं दुःखं, मनुष्यगतापयि वस्येपतुल्यिहप्रवेक्षममन्त्रुविषोयानिहसम्प्र-
 योगोपादिजनितं निषिषममेकं दुःखं, देवमतापयि च परब्रह्मनिष्ठिष्टुतिविमर्शनात् मात्सर्वमात्मनि तद्विहीने
 विषादः प्युतिसमये चातिरमणीयविमानमन्त्रवापीस्त्वदेवाक्रान्तिबोगजनितवन्मसन्त्याप वाऽवेद्यमाणस्य तत्तायो-
 माजननिधिसम्यक्तरादम्यधिकतारं दुःखं, वदसि च-मनुष्यगतौ देवयतौ वा किमप्यापातरमणीयं कियत्काळमायि
 विषयोपयोगसुखं तदपि विपसन्मिथमनोब्रह्मसुखमिष सर्वमन्तराकालावतीच विदुषामनुपादेयम्, तत्र संयतौ कापि

विदुषामास्थोपनिबन्धो युक्तः, यत्तु निःश्रेयसपदमधिरूढस्य सुखं तत्परमानन्दरूपमपर्यवसानं च, तच्च प्रायो युक्ति-
लेखेन प्रागेवोपदर्शितम्, आगमतो वाऽनुसर्त्तव्यम्, आगमप्रमाणवलाद्धि सकलमपि परलोकादिस्वरूपं यथावदवग-
म्यते, नान्यतः, तेन यदुच्यते प्रज्ञाकरगुप्तेन—‘दीर्घकालसुखादृष्टाविच्छा तत्र कथं भवेदिति, तदपास्तमवसेयम्,
आगमतो दीर्घकालसुखस्य दर्शनात्, न चागमस्य न प्रामाण्यं, तदप्रामाण्ये सकलपरलोकानुष्ठानप्रवृत्त्यनुपपत्तेः,
उपायान्तराभावात्, तत आगमबलादुक्तस्वरूपमोक्षसुखमवेत्य तत्रागमे सर्वात्मना निपण्णमानसः संसाराद्विरक्तो
यद्यत्संसारहेतुः तत्तत्परिजिहीर्षुरक्तद्विष्टः सर्वकर्मनिर्भूलनाय प्रकर्षेण यतते, तस्य चैवं प्रयतमानस्य कालक्रमेण
विशिष्टकालादिसामग्रीसम्प्राप्तौ प्रतनुभूतकर्मणः सकलमोहविकारप्रादुर्भावविनिवृत्तेरणिमाद्यैश्वर्यलब्धावपि नौत्सु-
क्यमुपजायते, अत एव च तस्य मोक्षेऽपि न स्पृहाऽभिब्वन्नापरपर्याया, तस्या अपि मोहविकारत्वात्, केवलं सा
संसाराद्विरक्तिहेतुः स्वयमपि च परम्परानिस्तुबन्धिनीत्यर्वाचीनावस्थायां प्रशस्यते, ननु यदि मोक्षेऽपि न स्पृहा कथं
तर्हि तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तिः?, न, लोकेऽपि स्पृहान्यतिरेकेणापि तत्तत्कार्यकरणाय प्रवृत्तिर्दर्शनात्, तथाहि—दृश्यन्ते
केचित् गम्भीराशया अभिब्वन्नात्मिकां स्पृहामन्तरेणापि यथाकालं भोजनाद्यनुत्तिष्ठन्तः, तथाविधौत्सुक्यलाम्पट्याद्य-
दर्शनाद्, अपि च—यथा न मोक्षे स्पृहा तथा न संसारेऽपि, संसारादत्यन्तं विरक्त्वात्, ततः सकलमपि संसारहेतुं
परित्यजन्तः कथमिव संसारपरिक्षये मोक्षस्पृहान्यतिरेकेणापि न मुक्तिर्भाजः?, तदेवं सर्वत्र स्पृहारहितस्य सूत्रोक्त-

नीत्या ज्ञानादितु यतमानसं यावन्नाप्रकर्षं सप्तोपरायादिकं न्यैपरिहृतो यतिरिति युक्तिः, एतेन बहुकम्प-‘तत्सौहृद-
ज्ञाय सत्सुखेषु परितर्पणाच्च यवती’त्यादि, तदपि निर्विकल्पकवस्तुत्वाच्च, उक्तमीत्या तत्संवेदिकाः परितर्पणयाया-
दिति स्थितं । साक्षात् पुनराहुः—प्रकृतिदुरुपान्तस्य परित्वानान्युक्तिः, तथाहि—“दुष्टवैतन्यस्वोऽयं, दुरुपाः परमा-
र्षकाः । प्रकृत्यन्तरमवात्वा, मोहात्संसारमाश्रितः ॥१४॥” ततः प्रकृतेः दुष्टादिलगायाया यावत् न विवेकेन प्रहृण तापज
युक्तिः, केवलध्यानोदये तु युक्तिः, तदव्यसद्, आत्मा लोकान्तनिता, दुष्टादयस्तुत्यादव्ययवर्म्माणां, ततो विकृत-
धर्मसंघर्षाबात्मना प्रकृतेर्मेव प्रतीत एव, किं न युक्तिः । नैवेतदेव संसारी न वर्णाछोचयति ततो न युक्तिः, यद्येवं
तर्हि सर्वदाऽव्ययुक्तिरेव, प्राप्तपिषेकाव्ययसादसासंभवाच्च, तथाहि—यावत्संसारी तापज विवेकपरिणाशनं, अथ
न विवेकपरित्यागो संसारतिलम्बयकः, ततो विवेकाव्ययसङ्गापान्मवात् न कदाचिदपि संसारादिप्रयुक्तिः, अपि न-
सुदृष्टपि प्रागात्मा केवल इष्यते, ततश्च कथं संसारः । कथं वा दुष्कल सतो न यूयोऽपि । अथ सुदृष्ट प्रागात्मनो
दिष्ट्या ततो दिष्ट्यापद्यात्प्रधानेन तद्विकृतानात्मनि पश्यता संसारः, युक्तिस्तु प्रकृतेर्दुष्टतामवधार्य प्रकृतेर्विरामतो
नयति, ततो न पुनः प्रकृतिविरामा दिष्ट्येति न क्व संसारः, तदव्ययुक्तम्, सङ्गतान्तविरोधाच्च, तथाहि—दिष्ट्या
नाम प्रदुर्गममिच्छाः, स च पूर्वदिष्टेर्धर्मेषु तथाकृतजतो यतिरिति, न च प्रकृतिः पूर्वं कदाचनपि पृष्ठा, तत्कथं तदि-
पवौ कारणमिच्छापो । अपि न—कारणमिच्छापो प्रकृतिविकृतत्वात् प्रकृतेर्मायिनो, कारणमिच्छायाम्पां च प्रकृत्य-

नुगम इत्यन्योऽन्याश्रयः, आह च—“अभिलाषस्रणयोः, प्रकृतेरेव वृत्तिः । अभिलाषांचं तद्वृत्तिरित्यन्योऽन्यसमा-
श्रयः ॥ १ ॥” अथानादिवासनावशात्प्रकृतिविषयौ स्मरणाभिलाषौ, तदप्यसत्, वासनाया अपि प्रकृतिविकार-
तया प्रकृतेः पूर्वमभावात्, अथात्मस्वभावरूपा सा वासना तर्हि तस्याः कदाचनाप्यात्मन इवोपरमासम्भवात्सर्व-
दाऽप्यसृक्तिरेवेति यत्किञ्चिदेतत् । यदप्युक्तम्—‘रागादयो धर्माः, ते च किं धर्मिणो भिन्ना अभिन्ना वा’ इत्यादि,
तदप्युक्तं, भेदाभेदपक्षस्य जालन्तरस्याभ्युपगमात्, केवलभेदाभेदपक्षे धर्मधर्मिभावस्यानुपपद्यमानत्वात्, तथाहि-
धर्मधर्मिणोरेकान्तेन भेदेऽभ्युपगम्यमाने धर्मिणो निःस्वभावतापत्तिः, स्वभावस्य धर्मत्वात्तस्य च ततोऽन्यत्वात्,
स्वो भावः स्वभावः—तस्यैवात्मीया सत्ता, न तु तदर्थान्तरं धर्मरूपं, ततो न निःस्वभावतापत्तिरिति चेत्, न, इत्थं
स्वरूपसत्ताऽभ्युपगमे तदपरसत्तासामान्ययोगकल्पनाया वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अपि च—यद्येकान्तेन धर्मधर्मिणोर्भेदः
ततो धर्मिणो ज्ञेयत्वादिभिः धर्मैरननुवेधात् तस्य सर्वथाऽनवगमप्रसङ्गो, न ह्यज्ञेयस्वभावं ज्ञातुं शक्यत इति, तथा
च सति तदभावप्रसङ्गः, कदाचिदप्यवगमाभावात्, तथापि तत्सत्त्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गः, अन्यस्यापि यस्य कस्य-
चित् कदाचिदध्यनवगतस्य पष्ठभूतादेर्भावापत्तेः, एवं च धर्म्यभावे धर्माणामपि ज्ञेयत्वप्रमेयत्वादीनां निराश्रयत्वा-
दभावापत्तिः, न हि धर्म्याधाररहिताः कापि धर्म्याः सम्भवन्ति, तथाऽनुपलब्धेः, अन्यच्च—परस्परमपि तेषां धर्मो-
णामेकान्तेन भेदाभ्युपगमे सत्त्वाद्यननुवेधात् कथं भावाभ्युपगमः?, तदन्यसत्त्वादिधर्मोभ्युपगमे च धर्मिमतत्त्वप्रस-

किञ्चनवत्त्वात्, तत्रैकान्तमेवपक्षे धर्मिधर्मभाषां, चाप्येकान्तत्वायेवपक्षे, नतत्र किञ्चनान्युपगम्यमाने धर्म्यभाषं वा साक्षाद-
 र्म्यभाषं वा, अन्यथैकान्तान्तेदादुपपत्तेः, अन्यतदयामने चान्नतरसाध्यभाषा, परस्परान्तरीयकत्वाद्, धर्म्यनान्तरी-
 यको हि धर्म्यी, धर्म्यनान्तरीयक्राञ्च धर्म्यी, तदा कस्येकायावेकपरसावसानमिति!, कस्यितो धर्म्यधर्म्यभाष-
 वतो न इवपथमिति चेत् तर्हि प्रत्यक्षभाषप्रसङ्गः, न हि धर्म्यधर्म्यसमावृष्टिं किञ्चिद्वत्त्वमिति, धर्म्यधर्म्यभाषम-
 कल्पित इति तदभाषप्रसङ्गः, धर्म्यी एव कल्पिता न धर्म्यी तत्कस्यवाप्यसङ्ग इति चेत्, न, धर्म्यीणां कल्पनाभाष-
 त्वान्युपपत्तेः परसार्थतोऽसत्त्वान्युपपत्त्याद्, तदयामने च धर्म्यधर्म्योऽप्यभाषापत्तेः, नच तदेकैकं सङ्ख्येयं सकलसङ्ख्या-
 तीयविजातीयव्यावृत्त्येकलभाषं, धर्म्यव्यावृत्तिरप्यभाषा वा व्यावृत्त्यो विज्ञा इव कल्पिताका धर्म्यी, ततो न क-
 र्मिन्नो द्योपा, तदप्युक्तम्, एव कल्पनायां वस्तुतोऽनैकान्तत्वं कदाप्रसङ्गे, अन्यथा सकलसङ्ख्यातीयविजातीयव्यावृत्त्य-
 योगांश्च, न हि येनैव समावेन पञ्चाद् व्यावर्त्तते पञ्च तेनैव सङ्ख्यावृत्तिः, सङ्ख्यावृत्तिरुपपत्ताप्रसङ्गे, तस्याहि-वदाह-
 व्यावर्त्तते पटो पटव्यावृत्तिसमावृत्तया सङ्ख्यावृत्ति चेत् पटव्यावृत्तिसमावृत्तेः तर्हि पञ्चाद् सङ्ख्या-
 पटरूपताप्रसङ्गः, अन्यथा तत्समावृत्तया व्यावृत्त्ययोऽप्याह, तस्यावृत्तौ पटो व्यावर्त्तते तच्च व्यावृत्तिरिति वस्तुताः
 समाभा नवश्यमन्युपगम्यन्त्या, ते च नैकान्तेन धर्म्यधर्म्योऽपि विज्ञा, तदभाषप्रसङ्गाद्, तथा च तदप्यस्य एव धर्म्योको
 दोषः, तस्याद् विज्ञानिज्ञा, नेदावेदोऽपि धर्म्यधर्म्यमनोः कथमिति चेत्, तच्चये, इह यद्यपि तादात्म्यतो धर्म्यमयां

धर्म्माः सर्वेऽपि लोलीभावेन व्याप्ताः तथाऽप्ययं धर्मी एते धर्म्मा इति परस्परं भेदोऽप्यस्ति, अन्यथा तद्भावानु-
पपत्तिः, तथा च सति प्रतीतिवाद्या, मिथो भेदेऽपि च विशिष्टान्योऽन्यानुवेधेन सर्वधर्म्माणां धर्मिणा व्यासत्वा-
दभेदोऽप्यस्ति, अन्यथा तस्य धर्म्मा इति सन्नानुपपत्तेः, ततश्च न सर्वेषां वीतरागत्वप्रसङ्गः, केवलभेदस्यानभ्युपगमात्,
नापि दोषक्षयवदात्मनोऽपि क्षयः, केवलाभेदस्यानभ्युपगमादिति सर्वं सुस्थम् । ननु येनैव क्रमेण भगवतोऽतिशयलाभः
तेनैव क्रमेण तदभिधानं शुक्तिमत् नान्यथा, भगवतश्च प्रथमतोऽपायापगमातिशयस्य लाभः पश्चात् ज्ञानातिशयस्य
तत्किमर्थं व्युत्क्रमनिर्देशः?, उच्यते, “फलप्रधानाः समारम्भा” इति ज्ञापनार्थं । तथा ‘भद्रं’ कल्याणं भवतु, सुरैः—
शक्रादिभिः असुरैः—चमरादिभिर्नमस्कृतस्य, अनेन पूजातिशयमाह, न हि विभवानुरूपां भगवतः पूजामकृत्वा सुरा-
सुरा नमस्कृतिक्रियायां प्रवृत्तिर्मातेतुः, तथाकल्पत्वात्, पूजां च ते कृतवन्तोऽष्टमहाप्रातिहार्यलक्षणां, तानि च महा-
प्रातिहार्याण्यमूनि—“अशोकवृक्षः सुरसुख्यदृष्टिर्दिव्यो ध्वनिश्चामरमासनं च । भासण्डलं दुन्दुभिरातपन्नं, सत्प्रातिहार्याणि
जिनेश्वराणाम् ॥ १ ॥” पूजातिशयश्चान्यथानुपपत्त्या वागतिशयमाक्षिपति, न हि वागतिशयमन्तरेण तथा पूजाति-
शयो भवति, सामान्यकेवललिनामदर्शनात्, तदेवं ज्ञानातिशयादयश्चत्वारो मूलातिशया उक्ताः, एते च देहसौगन्ध्या-
दीनामतिशयानामुपलक्षणम्, एतेषु सत्सु तेषामवश्यं भावात् । तथा ‘भद्रं’ कल्याणं भवतु ‘धूतरजसः’ धूतं—कम्पितं
स्फोटितं रजो—वध्यमानं कर्म येन स धूतरजाः तस्य, अनेन सकलसांसारिकेकेशविनिर्मुक्तावस्थामाह, यतो बध्यमा-

नरुं कर्म रत्नो नश्यते, वक्ष्यमानकर्माणावकाशो निसिद्धान्तो यतस्त, भार्योपीनादस्तावो, यत उच्छे संज्ञे-
 "ज्वाण न एत जीवे एषाद देवद वक्ष्य संदद पदद सुम्मा उरिरा तं सं (याव) परिगमाइ ताप न बद्धविहवन्ध-
 य ना सचविहवन्धय ना उरिहवन्धय ना एगविहवन्धय ना, नो केव नं बन्धनय सिधा" तत्र निष्पादय्यादयो
 मिश्रवर्जिता अप्रमथान्ता भासुर्बन्धकाकेच्छानामपि कर्मणां वक्ष्यका, येषकाले त्वासुर्बन्धानां सप्तानां, एतेषामेव
 सप्तकर्मणां मिश्रापूर्वकरणानिश्चिदादरा नरि वक्ष्यका, दृश्यसम्भारावा भोहासुर्बन्धानां वक्ष्यां कर्षणात्, उपस्रान्तयो-
 दधीजन्योदसयोगिकेवचिना सातमेदनीयसौवेकका, तत्र सातमेदनीयं तेषां द्विस्तानपिकं, सुतीपसमेवेअस्तानामाभात्,
 छेसेसीप्रतिपयेराम्य सुभयौगाभावादवन्धका, तच्छे व--"सुभयिरेवंपया होति वसिगो जाहवज्जगलं तु । तद
 सुदुवसपराया उविहवंपा विगिरिह्वा ॥ १ ॥ मोहादवन्धवार्यं ववदीयं ते उ वक्ष्यया वसिषा । उपसंतसीजमोहा
 केवलिनो यनविहवन्धया ॥ २ ॥ तं पुन दुसमवतिरयस्य वंधया न तत्र सपरायसु । सेसेसीपचिन्ना वर्यपया होति
 विषयेया ॥ ३ ॥" अथ भगवान् संसारातीतत्वात् सदीव परमकल्याणरूपा एतकिमेवदुष्यते तस्य भद्रं भवतु, न च

१ दामद ह्य जीव दृश्यते मोक्षो नश्यते यतो दुष्कृति उरिराति सं सं अथ परिगमति ताप न बद्धविहवन्धो ना यद्विपर-
 "ययो ना एवमेवच-चरो ना) नो केव वक्ष्यका जाह । २ उरिहवन्ध-यय वसिषा वक्ष्यां कक्षुर्देवकां तु । तत्रा सुभयवंधका) यद्वि उपस्य विगिरिह्वा ॥ ३ ॥
 मोहासुर्बन्धानां उरिहवन्धो उ तु व-वंधा वसिषा । उपस्रान्तयोदसीजमोहा) केवलिन एतकिमेवदुष्यते तस्य भद्रं भवतु ।
 छेसेसीप्रतिपया उपस्रान्तयोदसीजमोहा ॥ ३ ॥

स्रोत्रा भणितं सर्वमेव तथा भवति, अन्यत्र तथाऽदर्शनात्, अत्रोच्यते, सत्यमेतत्, तथाप्येवमभिधानं कर्तृश्रोतृणां कुशलमनोवाक्यायप्रवृत्तिकारणमतो न दोषः ॥ तदेवं वर्त्तमानतीर्थोधिपतित्वेनासन्नोपकारित्वाद्धमानस्यामिनो नमस्कारमभिधाय सम्प्रति तीर्थकरानन्तरं सद्यः पूज्य इति परिभाषयन् सद्यस्य नगररूपकेण स्तवमाह—

गुणभवणगहण सुयरयणभरिय दंसणचिसुद्धरत्थागा । संघनगर ! भवं ते अक्खंडचारित्तपागारा ॥४॥

गुणा इह उत्तरगुणा गृह्यन्ते, मूलगुणानामग्रे चारित्र्यशब्देन गृह्यमाणत्वात्; ते चोत्तरगुणाः पिण्डविशुद्ध्यादयो, यत उक्तम्—“पिंडस्स जा विसोदी समिईओ भावणा तवो दुविहो । पडिमा अभिग्गहावि य उत्तरगुण मो वियाणाहि ॥ १ ॥” त एव भवनानि तैर्गेहनं—गुपिलं प्रचुरत्वादुत्तरगुणानां गुणभवनगहनं, सदनगरमभिसम्बध्यते, तस्यामन्त्रणं हे गुणभवनगहन !, तथा ‘श्रुतरत्नभूत’ श्रुतान्येव—आचारादीनि निरुपममुखहेतुत्वाद्गानां श्रुतरत्नानि तैर्भूतं—पूरितं तस्यामन्त्रणं हे श्रुतरत्नभूत ! तथा ‘दर्शनविशुद्धरत्थाक’ । इह दर्शनं—प्रथमसंगेगनिर्देशानुकम्पास्त्रिकयलिङ्गगम्यमात्मपरिणामरूपं सम्यग्दर्शनमिति गृह्यते, तत्र क्षायिकादिभेदात् त्रिधा, तद्यथा—क्षायिकं क्षायोपशमिकमौपशमिकं च, उक्तं च—“सम्मत्तं पि य तिविहं खओवसमिगं तहोथसमिगं च । खइयं चे”ति, तत्र त्रिविधस्यापि दर्शनमोहनीयस्य

१ पिण्डस्य या विशुद्धिः रासितयो भावना तयो विधिपथः । प्रतिमा अभिगमहा अपि न उत्तरगुण (इति) भिगानीहि ॥ १ ॥ २ सम्पदगतमपि च त्रिविधं क्षायोपशमिकं तथोपशमिसिद्धं च । क्षायिकं चेति ।

ध्वयेन-निर्दुस्मरणयेन निर्दुषं धारिकं, तदवापठिकाग्रविहसांडल ध्वयेन सुपद्यमेन निर्दुषं धारोपद्यमिकं,
 तदवापठिकाग्रविहसांडल ध्वये सति ध्वयेन यद्यप्यग्राधेरियातुद्रेकावला उपसया तेष निर्दुषसौपद्यमिकम्, आह-
 नोपद्यमिकस्यायोपद्यमिकयो. का प्रविभिन्नेषां !, उच्यते, धारोपद्यमिके तदवापठिका कर्मणाः प्रदेयतोऽनुभवोऽस्ति
 न त्वोपद्यमिके इति । दर्शनमेवासादविध्यात्पारिकचर्यद्विधा विवदरथा यस्य तदवाप, तस्यामभयं हे दर्शनविदु-
 दारज्वाल ! 'हेतोर्गोप सन्धोवने हस्तो वेति' प्राकृतकमन्त्रो वाचस्पत्य उवाच हस्तो वेति 'मन्त्र' कल्याणं 'हे' सन्धोवने
 निर्दुषो, यथा गोवना इत्यत्र, सह-वाहुर्मण्यः अथवादिसदातः स नमस्मिन् साननरं 'व्याप्राधिभिर्गोपियदनुष्ठा'-
 भितिं सनातो, यथा हुक्मो व्याज इव हुक्मव्याजः, तस्मात्प्रभं हे सद्यचर ! 'मन्त्र' कल्याणं 'हे' सन्धोवने
 अथवापठिकाग्र ! धारित्री-युक्त्याः अथवापठिकाग्र ! धारित्री-युक्त्याः अथवापठिकाग्र ! धारित्री-युक्त्याः अथवापठिकाग्र !
 प्राकृतकमन्त्राद् धारित्रीसद्वत्सरी चला तस्यामभयं हे अथवापठिकाग्र !, धारित्री-युक्त्याः अथवापठिकाग्र ! धारित्री-युक्त्याः अथवापठिकाग्र !
 सैव संसारोन्नेदकारित्वायकर्मकेण सन्धोवने-

संजमंतवतुंयारयस्त नमो सम्मन्त्रधारिणस्तस्य । मन्त्रविचकस्त जमो होत सभा संघचकस्त ॥५॥
 संयम-समदधप्रकारः यदुक्तम्—"पञ्चाभवादिमन्त्रं यवेन्निग्रयिमाह- कृत्यमन्त्रः । इण्डप्रयथिरविमेति संयमः
 समदधमेव ॥२॥" तयो दिवा-माहमाभ्यन्तरं च, तत्र वाचं यद्विषं, यदुक्तम्—"अनघनमूलोरता वृक्षेः संघेयपं

रसत्यागः । कायहेयः संलीनतेति बाह्यं तपः प्रोक्तम् ॥ १ ॥” आभ्यन्तरमपि पोढा, यत उक्तम्—“प्रायश्चित्तध्याने
वैयाघ्रत्यविनयावथोत्सर्गः । स्वाध्याय इति तपः पदप्रकारमाभ्यन्तरं भवति ॥ २ ॥” संयमश्च तपांसि च संयमत-
पांसि तुम्बं च अराध—अरकाः तुम्बाराः संयमतपांस्तेव यथासंख्यं तुम्बारा यस्य तत्तथा तस्यै संयमतपस्तुम्बाराय
नमः, सूत्रे यदी प्राकृतलक्षणाचतुर्थ्यर्थे वेदितव्या, उक्तं च—‘छट्विहत्तीर्णे मन्त्रइ चउत्थी,’ तथा ‘सम्मत्तपारियल्लस्स’
सम्यक्त्वमेव पारियल्लं—चाक्षपृष्ठस्य बाह्या अभिर्यस्य तत्तथा तस्यै नमः गाथाद्धं व्याख्यातं, तथा न विद्यते प्रति-अ-
नुरूपं समानं चक्रं ग्रस्य तदप्रतिचक्रं, चरकादियकैरसमानमित्यर्थः, तस्य जयो भवतु ‘सदा’ सर्वकालं, सङ्गश्चक्र-
मिव सङ्गचक्रं तस्य ॥ सम्प्रति सङ्गस्यैव मार्गेगामितया रथरूपकेण सत्वमभिधित्सुराह—

‘भद्रं सीलपडागूसियस्स तवनियमतुरयजुत्तस्स । संघरहस्स भगवओ सज्झायसुनंदिघोसस्स ॥ ६ ॥

‘भद्रं’ कल्याणं सङ्गरथस्य भगवतो भवत्विति योगः, किंविशिष्टस्य सतः इत्याह—‘शीलोच्छ्रितपताकस्य’ शील-
मेव—अष्टादशशीलाङ्गसहस्ररूपसुच्छ्रिता पताका यस्य स तथा, भार्योढादेराकृतिगणतया तन्मध्यपाठान्मुपगमादु-
च्छ्रितशब्दस्य परनिपातः, प्राकृतशैल्या वा, न हि प्राकृते विशेषणपूर्वापरनिपातनियमोऽस्ति, यथाकथञ्चित्पूर्वपि-
प्रणीतेषु वाक्येषु विशेषणनिपातदर्शनात्, ‘तपोनियमतुरङ्गयुक्तस्य’ तपःसंयमाभ्ययुक्तस्य, तथा स्वाध्यायः—पञ्च-

१ यदीदमिल्ला भव्यते चतुर्था ।

विषयः, तद्वशा-वाचनं प्रच्छन्ना परावर्तना बहुप्रेक्षा कर्मकत्वा च, साध्याय एव हन्-शौचनो नन्दिष्योपो-आदय-
विचतुर्थनिर्मादो यत्न स तथा तस्य, 'सन्धावसुनेमियोसस्ते' वि कथितयाव, तत्र साध्याय एव शौचनो नेमियोपो
यस्तेति प्रत्यक्षम्, इह शीलाङ्गप्रत्यये सस्यि तपोनियमप्ररूपं तयोः प्रधानपरलोकाप्रत्यक्ष्यापनार्थं, कस्मि चार्थं
व्यायो बहुत-साधान्वोकावपि प्राधान्यस्यापनार्थं विनोपाभिधानं क्रियते, यथा शास्त्राया आवाता श्रद्धिदोऽव्यायात
इति, एवमन्यत्रापि यथावोगं परिभाषनीयम् ॥ सास्त्रेव लोकगन्धर्वचिन्तेऽपि लोकवर्गसंश्लेषतः यथारूपकेन सर्वं
प्रतिपादयितुमाह-

कर्मरयजकोहविणिगपस्त सुपरयणवीहनाळस्त । पंचमाश्रयधिरकमियस्त गुणंकेसरालस्त ॥ ७ ॥
सावगजगमहुभरिपरिबुद्धस्त मिणसुरतेयबुद्धस्त । संवपठमस्त मइ समगणतसहस्तपसस्त ॥ ८ ॥

कर्म-वामापरणाद्याप्रकारं तदेव जीवस्य गुणवनेन साधिन्याचारनाज्जो भव्यते कर्मरय एव जन्मकारणस्या-
जकोधः तस्माद्विनिर्गतं एव विनिर्गतं. कर्मरजोबलौषमिनिर्गताः तस्य, इह यत्नं जलोपाधिनिर्गतं सुप्रतीतं, जलोप-
सोपरि तस्य व्यवस्थितत्वात्, चतस्रु कर्मरजोबलौषाद्विनिर्गतोऽन्यसंसारत्यादप्रसेया, तथा च विरतसम्ब-
धेरप्यपार्थक्यरूपरावर्चमान एव संसारः, अत एव विनिर्गत इवेति व्याख्यातं, न तु साधाद्विनिर्गताः, अद्यापि
संसारित्वात्, तथा भुतरत्नेव दीर्घो नाहो यत्न स तथा तस्य, दीर्घनालवत्ता च भुतरत्नस्य रूपं कर्मरजो-

जलोपतः तंदलादिनिर्गतेः, तथा पञ्च महाव्रतान्येव-प्राणातिपातादिविरमणलक्षणा नि स्थिरा-दृढा कर्णिका-मध्य-
गण्डिका यस्य तत्तथा तस्य, तथा गुणाः-उत्तरगुणाः त एव पञ्चमहाव्रतरूपकर्णिकापरिकरभूतत्वात् केसरा इव
गुणकेसराः ते विद्यन्ते यस्य तत्तथा तस्य, अत्र 'मनुवर्त्यमि मुणिज्जह आलं इहं मणं तह य' इति प्राकृतलक्षणात्
मत्वर्थे आलप्रत्ययः । तथा ये अभ्युपेतसम्यक्त्वाः प्रतिपन्नाणुव्रता अपि प्रतिदिवसं यतिभ्यः साधूनामगारिणां चोत्त-
रोत्तरविशिष्टगुणप्रतिपत्तिहेतोः सामाचार्यी शृण्वन्ति ते श्रावकाः, उक्तं च-"संपत्तदंसणाई पयदियहं जइजणा सुणेई
य । सामाचारि परमं जो खलु तं सावगं विंति ॥ १ ॥" श्रावकाश्च ते जनाश्च श्रावकजनाः त एव मधुकर्त्यः ताभिः
परिवृत्तस्य तस्य, तथा 'जिनसूर्यतेजोबुद्धस्य' जिन एव सकलजगत्प्रकाशकतया सूर्य इव-भास्कर इव जिनसूर्यस्य
तेजो-विशिष्टसंबेदनप्रभवा धर्मदेशना तेन बुद्धस्य, तथा श्राम्यन्तीति श्रमणा 'नन्दादिभ्योऽन' इति कर्तर्येनप्रत्य-
यः, श्राम्यन्ति-तपस्यन्ति, किमुक्तं भवति?-प्रज्जयाऽऽरम्मदिवसादारभ्य सकलसावधयोगविरता गुरूपदेशादाप्राणो-
परमाद्यथाशक्त्यनशनादि तपश्चरन्ति, उक्तं च-"यः समं सर्वभूतेषु, त्रसेषु स्वावेषु च । तपश्चरति शुद्धात्मा,
श्रमणोऽसौ प्रकीर्त्तितः ॥ १ ॥" श्रमणानां गणः श्रमणगणः स एव सहस्रं पत्राणां यस्य तत् श्रमणगणसहस्रपत्रं
तस्य (श्रीसङ्घपत्रस्य भद्रं भवतु) ॥ भूयोऽपि सङ्घस्यैव सोमतया चन्द्ररूपकेण स्तवमभिधित्सुराह-

१ संप्राप्तार्थनादिः प्रतिदिनं यस्मिन्नात् शृणोति च । सामाचार्यी परमां यः खलु तं श्रावकं ब्रुवते ॥ १ ॥

तवसजममयलंछणमकिरियराहुसुहृद्वरितनिर्बं। जयसंभजय। निम्मलसम्मच्चिसुखजोणहामा ॥१५॥

तपस्य संयमस्य तपसंयमं, समाहारो इन्द्रा, तपसंयमेव सुगताच्छनं-युगलस्य पितृं यस्य तत्सामग्र्यं
हे तप संयमसुगताच्छनं!, तथा न विद्यन्तेऽनन्त्युपवसात् परलोकाविपया किंवा चेपां ते अक्रिया-नाशिका
त एव जिमप्रपन्नसन्नाहसुनपरायणत्वाद्गुह्यविषयक्रियराहुमुहं तेन दुष्पच्युतः-अनमिमवनीयः तस्याम-
न्नं हे अक्रियराहुमुहदुष्पच्युतः!, सहचन्द्र इव सहचन्द्रः तत्सामग्र्यं हे सहचन्द्रः!, तथा निर्मलं-मिथ्यात्वमल-
रहितं वास्तव्यफलं तदेव चिद्व्याप्त्योक्तं वास स तथा, 'वेगादे'ति कः प्रसया, तत्सामग्र्यं हे निर्मलसम्बन्ध-
विमुक्तज्योत्स्नाकः!, दीर्घत्वं प्रागिव प्राकृतकङ्गादपसेवय, 'मिलं' सर्वकारं 'जनं' सकलपरद्वर्तनतात्तरेभ्योऽ-
तिवचनम् एव, यद्यपि मगनात् सहचन्द्रः सदैव जगन् वचते तथाऽपीत्य कोटुरविषयानं कुधकमनोवा-
नावप्रवृत्तिकारणमित्युहय ॥ पुनरपि सहसैव प्रकाशकतया सर्वरूपकेष्व अस्माद-

परतिरिचयगहपहनासगस्त तवतेयविचलेसस्त । नाशुज्योयस्त जप मर्द वमसंपसरस्त ॥ १० ॥

परतीर्थिकाः--अपिककणमबाधयावसुगतादिमत्तावकमिनाः ए एष अद्या तेषां वा प्रवा-यैकैर्गुर्नवाभ्युप-
गमयतिस्फुल्लित्वा वाचनन्तनयसदुच्छ्रयचनसमुत्पत्तिविधिवानवास्तव्यप्रभाषितानेन नाथयति-अपनयतीति
परतीर्थिकप्रप्रभावावकाः तलं, तथा तपसेन एव दीक्षा-उज्ज्वलं जेम्मा-यासत्वा यस्य स तेषा तल

तपस्तेजोदीप्तलेख्यस्य, तथा ज्ञानमेवोद्योतो-वस्तुविषयः प्रकाशो यस्य स तथा तस्य ज्ञानोद्योतस्य, 'जगति' लोके 'भद्रं' कल्याणं, भवत्विति शेषः, दमः-उपशमः तत्प्रधानः सङ्घः सूर्य इव सङ्घसूर्यः तस्य दमसङ्घसूर्यस्य ॥ सम्प्रति सङ्घस्यैवाधोभ्यतया समुद्ररूपकेण स्तवं चिकीर्षुराह—

भद्रं धिइवेलापरिगयस्स सज्झायजोगमगरस्स । अक्खोहस्स भगवओ संघसमुद्धस्स रुंदस्स ॥ ११ ॥

(संघ एव समुद्रः) सङ्घसमुद्रः तस्य भद्रं भवत्विति क्रिया शेषः, किञ्चिद्विष्टस्य सत इत्याह—'धृतिवेलापरिगतस्य' धृतिः—मूलोत्तरगुणविषयः प्रतिदिवसमुत्सहमान आत्मपरिणामविशेषः सैव वेला-जलबृद्धिलक्षणा तथा परिगतस्य, तथा स्वाध्याययोग एव कर्मविदारणक्षमशक्तिसमन्विततया मकर इव मकरो यस्मिन् स तथा तस्य, तथा 'अधोभ्यस्य' परीपहोपसर्गसम्भवेऽपि निष्प्रकम्पस्य 'भगवतः' समग्रैश्वर्यरूपयशोधर्मप्रयत्नश्रीसम्भारसमन्वितस्य 'रुन्दस्य' विस्तीर्णस्य ॥ भूयोऽपि सङ्घस्यैव सदास्थायितया मेरुरूपकेण स्तवमाह—

सम्मदंसणवरवइरदढरूढगाढावगाढपेढस्स । धम्मवररयणमंडिअचामीयरमेहलागस्स ॥ १२ ॥

नियमूसियकणयसिलायलुज्जलजलंतचित्तकूढस्स । नंदणवणमणहरसुरभिसीलगंधुहुमायस्स ॥ १३ ॥

जीवदयासुंदरकंदरुहरियमुणिवरमइंदइन्नस्स । हेउसयथाउपगलंतरयणदित्तोसहिहुहस्स ॥ १४ ॥

संवरवरजलपगलियउज्जरपविरायमाणहारस्त । सावगवणपठरर्यतमोरनर्धतकुहरस्त ॥ १५ ॥
विणयनयपवरसुगिवद्रुंताविजुज्जलंतसिहरस्त । विविहयुणकप्पकसगफलभरकुसुमाउलचणस्त ॥ १६ ॥
नाणवररयणादिप्पंतकंतवेरुलियविमलधूलस्त । वंवामि विणयपणओ संघमहामंदरगिरिस्त ॥ १७ ॥

भाषापरदेन सम्मन्थः, सम्मन्थ-अविपरीतं दर्शनं-सत्यार्थब्रह्मणं सम्मन्थर्शनं तदेव प्रथमं मोक्षास्तया सार-
त्याहारपत्रमिव सम्मन्थदर्शनपरपत्र तदेव एवं-निष्प्रकम्पं रुढं-चिरप्ररुढं वाढं-निषिद्धमपगाह-निग्रमं वीढं-प्रथम-
धूमिका वल्ल स तथा, इह मन्दरगिरिपदे मन्मथं वीढं द्वादशविशेषणं सुप्रतीतं, सहस्रमन्दरगिरिपदे तु सम्मन्थदर्शनं-
मन्दरब्रह्मणं वीढं रुढं द्वादशविशेषणपरिततया परतीर्थिकवासगाजलेनास्त प्रवेद्यावापतञ्जाकवितुमशक्यम्, रुढं प्रति-
समयं पिशुनवसानतया प्रथस्याप्यवसायेषु चिरकाढं वर्धनात्, वाढं तीव्रतत्त्वविषयमवस्थात्मकत्वाद्, अवगाढं
जीषादिषु पदार्थेषु सम्मग्नमोषस्ततया प्रविष्टं, व वन्दे, सन्ने प्राकृतत्वात् त्रितीयां पृष्ठी, यदाह पाणिनिः समा-
कृतलयणे-त्रितीयां पृष्ठी, अथवा सम्मन्थविषयका पृष्ठी, यथा मायाव्यामर्शीयादित्यत्र, यद्वा इत्यंभूलस्य सहस्र-
मन्दरगिरिरेयं माहात्म्यं तद् वन्दे इति माहात्म्यब्रह्माध्याधारपेक्षया पृष्ठी, तथा दुर्गती अप्रतन्तमात्मानं धार-

१ मन्मथं वाढं वन्दे इति मन्मथेति । ओ कर्मिणश्च सत्यं व ईह कुमारे वन्दे ॥ १ ॥
दुष्करमुज्ज्वलमन्मथं वीज्युषधितपनदिहवत् । वंवामि विमलपणओ संघमहामंदरगिरिस्त ॥ २ ॥ (अविपरीतं सम्मन्थम्)

यतीति धर्मः स एव वरत्नमण्डिता चामीकरमेखला यस्य स धर्मवरत्नमण्डितचामीकरमेखलाकः 'शेषाद्वे'ति कप्रत्ययः तस्य, इह धर्मो द्विधा-मूलगुणरूप उत्तरगुणरूपश्च, तत्रोत्तरगुणरूपो रत्नानि मूलगुणरूपस्तु मेखला, न खलु मूलगुणरूपधर्मात्मकचामीकरमेखला विशिष्टोत्तरगुणरूपवरत्नविभूषणविकला शोभते ॥ इहोच्छ्रितशब्दस्य व्यवहितः प्रयोगः, ततश्चायमर्थः-नियमा एव इन्द्रियनोद्भिद्रयदमरूपाः कनकशिलातलानि तेषु उच्छ्रितानि उज्ज्वलानि ज्वलन्ति चित्तान्ये(त्राण्ये)व कूटानि यस्मिन् स तथा तस्य, इह मन्दरगिरौ कूटानामुच्छ्रिततत्त्वज्वलत्वं मासुरत्वं च सुप्रतीतं, सङ्गमन्दरगिरिपक्षे तु चित्तरूपाणि कूटान्युच्छ्रितानि अशुभाव्यवसायपरित्यागादुज्ज्वलानि प्रतिसमयं कर्ममलविगमात् ज्वलन्ति उत्तरोत्तरसूत्रार्थसरणेन मासुरत्वात्, तथा नन्दन्ति सुरासुरविद्याधरादयो यत्र तन्नन्दनं वनम्-अशोकसहकारादिपादपवृन्दं नन्दनं च तद्वनं च नन्दनवनं लतावितानगतविविधफलपुष्पप्रवालसङ्कुलतया मनो हरतीति मनोहरं, 'लिहादिभ्यः' इत्यच् प्रत्ययः, नन्दनवनं च तन्मनोहरं च तस्य सुरभिस्वभावो यो गन्धस्तेन 'उदुमायः' आपूर्णः, उदुमायशब्द आपूर्णपर्यायः, यत उक्तमभिमानचिह्नेन-"पण्डितहृत्पुद्गुमायं अहिरं(य)इयं च जाण आउण्णो" तस्य, सङ्गमन्दरगिरिपक्षे तु नन्दनं-सन्तोषः, तथा हि तत्र स्थिताः साधवो नन्दन्ति, तत्र विविधामर्षोपध्यादिलिखितसङ्कुलतया मनोहरं, तस्य सुरभिः शीलमेव गन्धः तेन न्यासस्य, अथवा मनोहरत्वं सुरभिश्चीलगन्धविशेषणं द्रष्टव्यम् ॥ जीवदया एव

मुन्दराणि सप्तनिर्दिष्टतया कन्दराणि तपसिनायावाचयत्वात्, तथा च लोकेऽपि प्रतीतम् 'अहिसाम्यवस्थित-
 तपसी'ति जीवदवासुन्दरकन्दराणि, तेषु चैव तत्-प्राप्तयेन कर्मसमुज्ज्वलं प्रति श्रुयिष्यतां सद्व्यितां शुनिवरा एव
 आस्थादिसुपराजयात् बुधेन्द्रा-
 तैराकीर्णो-यास्तस्य, तथा कन्दरगिर्युद्धासु निष्पन्दयन्ति चन्द्रकान्तादीनि
 रत्नानि भवन्ति कनकादिप्राप्तयो दीप्तामयीपद्मा, सङ्गमन्दरगिरिपथे तु कन्दवन्तिसिरकच्छणा ये हेतवक्ष्येयां
 क्षतानि हेतुप्रवृत्तानि तान्तेषु पातका, कुसुकिन्पुरासेव तेषां सत्त्वेव मासत्वात्, तथा प्रयच्छन्ति-निष्पन्दमा-
 नानि धावोपवृत्तिकापक्षान्दित्वात् श्रुतत्वादि दीप्ता-प्राप्त्यनाना ओपपत्त्या-आमर्षोपध्यादयो. शुद्धासु-
 व्याक्यानशास्त्राद् यस्य स तथा तस्य ॥ संवत्-प्राप्त्यातिपातादिरूपपञ्चान्नप्रत्नास्मानं तदेव, फलमस्तप्रका-
 र्त्तनात् सांसारिकवृत्त्यनोदफारित्वात् परिणामसुन्दरत्वाच्च वरजकमिष संवरत्नकं तस्य प्रयच्छिता-सातत्वेन कृद्वा-
 लच्छत्-प्रवाहात् स एव प्रथितजमानो हारो वंस स तथा, मायकनवा एव श्रुतिबोत्रसाध्यायविधानमुद्धतया
 प्रचुरा रचन्तो मयूरा तैर्नृसन्तीय कुहराणि-जिनमन्त्रपादिरूपाणि यस्य स तथा तस्य ॥ विनयेन नृता विनयनता
 चैव प्रपद्युनिपराः त एव सुन्दरो विधुतो विनयनतप्रपद्युनिपत्सुरादिपुता साभिर्नृकन्ति-मासमानानि
 शिखराणि यस्य स तथा तस्य, इह शिखरत्सानीयाः प्राप्त्यनिका विधिषा जापार्थादयो व्रटन्त्याः, विनयनतानां
 च प्रपद्युनिपराणां विधुता रूपं विनयादिरूपेव तस्या तेषां मासुत्वात्, तथा विविधा गुणा येषां ते

विविधगुणाः, विशेषणान्यानुपपत्त्या साधवो गृह्यन्ते, त एव विशिष्टकुलोत्पन्नत्वात् परमानन्दरूपसुखहेतुधर्मफल-
दानाच्च कल्पवृक्षा इव विविधगुणकल्पवृक्षकाः, प्राकृतत्वात् स्वार्थं कप्रत्ययः, तेषां च यः फलभरो यानि च कुसु-
मानि तैराकुलानि वनानि यस्य स तथा तस्य, इह फलभरस्थानीयो मूलोत्तगुणरूपो धर्मः, कुसुमानि नानाप्रकारा
ऋद्धयः, वनानि तु गच्छाः ॥ तथा—ज्ञानमेव परमनिर्वृतिहेतुत्वाद्भरं रत्नं ज्ञानवरत्नं तदेव दीप्यमाना कान्ता
विमला वैदूर्यमयी चूडा यस्य स तथा, तत्र मन्दरपक्षे वैदूर्यमयी चूडा कान्ता विमला च सुप्रतीता, संघमन्दरपक्षे
तु कान्ता भव्यजनमनोहारित्वाद्विमला यथावस्थितजीवादियदार्थस्वरूपोपलम्भात्मकत्वात्, तस्य इत्थंभूतस्य
सङ्गमहामन्दरगिरिर्यन्माहात्म्यं तद्विनयग्रणतो वन्दे ॥ तदेवं संघस्यानेकधा स्तवोऽभिहितः, सम्प्रत्याचलिकाः प्रतिपाद-
नीयाः, ताश्च तिस्रः, तद्यथा—तीर्थकराचलिका गणधराचलिका स्थविराचलिका च, तत्र प्रथमतः तीर्थकराचलिकामाह—

उसभं अजियं संभवमभिनन्दण सुमद सुप्पभ सुपासं । ससि पुप्फदंत सीयल सिज्जंसं वासुपुज्जं च ॥१॥

विमलमणंतय धम्मं सन्ति कुथुं अरं च मल्लिं च । मुनिसुवय नमि नेमिं पासं तह वद्धमाणं च ॥ १९॥

गाथाद्वयं निगदसिद्धं ॥ गणधराचलिका तु या यस्य तीर्थकृतः सा तस्य प्रथमानुयोगतो द्रष्टव्या, भगवद्भट्ट-
मानस्वामिन आह—

पठमित्य इंदुर्गृहं वीर्य पुण होइ अग्निगृहसि । तदप्य य वाचगृहं सको वियत्ते सुहस्मे य ॥२०॥
मडिज नीरियपुसे अकंपिय वेव अयकमाया य । मेवमेवे य पहासे गणहरा हुंति वीरस्त ॥ २१ ॥
गायाहयमेतदपि निगदसिद्धं ॥ यत्ते य गणपद- सर्वेऽपि तयाकृत्यत्वात्प्रयपुषिद्धं 'सुप्यमे इवे'सादि भातुकापद-
प्रयमधिगम्य सद्यत सकलमपि प्रयचनं दध्यवन्तः, तब प्रयचनं सफलत्वानामुपकारक, मिशेषत इदानीन्तनजना-
नामता तदेव सम्मलसिद्धिपुत्राह—

मिन्बुद्धपदसासण्यं जयइ सया सख्यभाववेत्सण्यं । कुसमयमयनासण्यं मिर्णिवयरवीरसासण्यं ॥ २२ ॥

मिर्णिते—मोक्षस पत्न्या—सम्यग्दर्शनधारित्राणि, तया वाह मयवानुमासातिवाचका—'सम्यग्दर्शन-
ज्ञानधारित्राणि मोक्षमार्गः' इति, निर्द्वैतिपथाः 'आक्षुण्णपथ्यपोऽदि'ति समासान्तोऽय प्रत्ययः, यद्यपि निर्द्वैतिपथ-
दृष्टेन ज्ञानादित्रयमभिधीयते तथाऽपीह सम्यग्दर्शनधारित्राणोरेव परिग्रहो, ज्ञानसोच्चत्र मिशेषेणामियानात्,
निर्द्वैतिपथस सासनं द्विपतेऽनेनेति सासन-प्रतिपादक निर्द्वैतिपथसासनं, ततः 'कमे'ति प्राकृतछषपात्
सार्वे कप्रत्ययः, निर्द्वैतिपथसासनकम्, यमन्यत्रापि ययायोगं कप्रत्ययवाचना कार्यो, 'सवा' सर्वकाठं 'अयति'
सर्वाण्यपि प्रयचनानि प्रभावातिद्वयेनातिक्रम्यातिशायि वर्चते, कर्मकृतं सरिताह—'सर्वमापदेयनकं' सर्वे य ते

भावाश्च सर्वभावाः तेषां देशनं-प्ररूपकं सर्वभावेदेशनं, ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः, जत एव 'कुसमयमदनाशनकं' कुत्सितः समयाः-परतीर्थिकप्रवचनानि तेषां मदः-अवलेपस्तस्य नाशनं ततः स्वार्थिककप्रत्यये कुसमयमदनाशनकं, कुसमयमदनाशनं च कुसमयानां यथोक्तसर्वभावेदेशकत्वायोगात्, इत्थं भूतं जिनेन्द्रपरवीरशास्त्रनकं जयति ॥ सम्प्रति वैरिदमविच्छेदेन स्थिरेः क्रमेणैदंयुगीनजन्तुनामुपकारार्थमानीतं तेषामावलिकामभिधितसुराह—

सुहृम्मं अग्निवेसाणं, जंबूनामं च कासवं । पभवं कच्चायणं वंदे, वच्छं सिजंभवं तहा ॥ २३ ॥

इह स्थविरावलिका सुधर्मस्वामिनः प्रवृत्ता, शेषगणधराणां सन्तानप्रवृत्तेरभावात्, उक्तं च—“तित्यं च सुह-
म्माजो निरवका गणहरा सेसा” ततस्तमेवादी कृत्वा तामभिधत्ते—‘सुधर्म’ सुधर्मस्वामिनं पञ्चमगणधरं ‘अग्नि-
वेसाण’मिति अग्निवेशसापत्यं दृढं अग्निवेशयो ‘गर्गादेर्यजि’ति यन् प्रत्ययः तस्याध्यपत्यमाग्निवेशयायनः तं अग्नि-
वेशयायनं, वन्दे इति क्रियाभिसम्बन्धः, तथा तस्य शिष्यं जम्बूनामानं, चः समुच्चये, कदम्पसापत्यं कादम्पः
‘विदादेर्यजि’ इत्यञ्जप्रत्ययः, तं कादम्पयोगोत्रं वन्दे, तस्यापि जम्बूस्वामिनः शिष्यं प्रभवनामानं कात्यायनं कतस्यापत्यं

कात्सा 'अर्थोदेर्विधि'ति यच्च प्रसया, तत्साध्यपक्षं कृत्वाप्यनर्थं कृत्वाप्यनर्थं बन्धे, तस्य त्रिव्यं त्र्यप्य-
न्मर्थं वात्सल्यसापक्षं वात्सलो 'यर्गोदेर्विधि'ति यच्च प्रसयस्य बन्धे तथेति समुच्चये ॥

असमर्थं तुंगियं वदे, संमूयं वेद्य माह्वं । मद्यबाहुं च याइल, धूलमर्धं च गोयमं ॥ २३ ॥

सुखम्यपिशुच्यं यथोक्तं 'तुङ्गिकं' तुङ्गिकमर्थं व्याप्राप्यतगोत्रं बन्धे, तस्य च द्वौ प्रधानविध्यापभूताश्च, तद्यथा-
सम्भूतपिजयो माहुरगोत्रो मद्यबाहुश्च प्राचीनगोत्रः, तौ द्वौ द्वौ नवस्तुम्भे-सम्भूतं येन माह्वं । मद्यबाहुं च
याइल' भिति, तत्र सम्भूतपिजयस्य पिजेन स्फुटमग्नौ गीतय आसीत्, तयाह-स्फुटमग्नं, या समुच्चये, गीतमं
गीतयसापक्षं गीतयः 'अपिपुण्ययंग्वफकुम्भ' इति यच्च प्रसया सं, बन्धे इति क्रियाबोधः, स्फुटमप्रसापि द्वौ
प्रधानविधौ वसुपुत्रः, तद्यथा—यकापलगतो महाभिरिर्विधिगोत्रः सुहृदी । तौ द्वौ द्वौ प्रविर्गसुपुत्र-

यकापलगतसगोत्रं वदामि महाभिरि सुहृदियं च । तयो कोसिगगोत्रं यदुल्लस्त सारिखयं बन्धे ॥ २५ ॥

इह या सापलसन्तानस्य सम्भवेदेकसापलस्य प्रकाशकः सुहृदः तदपलसन्तानो गोत्रं, इकापतेरपलं यकापलः,
'पलुपलपदयमादिसदितिविदेयोऽङ्गापवादे वा ले' इति यच्च प्रसया, यकापलेन सह गोत्रेण वक्ष्यते या स यकापल-
सगोत्रः सं बन्धे महाभिरि, सुहृदियं च प्रायुक्तगोत्रं, तत्र सुहृदियं नारस्य सुलितसुप्रविष्टुद्यादिक्रमेणावलिका
विनिर्भता सा यथा दद्याद्युतस्तन्ने तमेव प्रकृष्या, य च यथेहापिकारः, तस्यानावलिकायां प्रसुताप्यनकारकस्य

देववाचकस्याभावात्, तत इह महागिर्यो बलिकयाऽधिकारः, तत्र महागिरेर्द्धौ प्रधानशिष्यावमृताम्, तद्यथा-बहुलो बलिस्सहस्रः, तौ च द्वावपि यमलभ्रातरौ कौशिकगोत्रौ च, तयोरपि मध्ये बलिस्सहः प्रवचनप्रधान आसीत्, ततस्त-
मेव निनंसुराहं-‘ततो’ महागिरिरनन्तरं कौशिकगोत्रं बहुलस्य ‘सहस्रवयसं’ समानवयसं, द्वयोरपि यमलभ्रातृत्वात्,
‘वन्दे’ नमस्करोमीति ।

हारियशुचं साहं च वंदिमो हारियं च सामजं । वंदे कोसियगोत्तं संहिलं अज्जजोयधरं ॥ २६ ॥
बलिस्सहस्यापि शिष्यं हारीतगोत्रं ‘साति’ स्वातिनामानं, वंः समुच्चये वन्दे, तथा सातिशिष्यं ‘हारीतं’ हारीतगोत्रं
चः समुच्चये स च भिन्नक्रमः श्यामार्यशब्दानन्तरं द्रष्टव्यः, श्यामार्यं वन्दे, तथा श्यामार्यशिष्यं कौशिकगोत्रं ‘शाण्डिल्यं’
शाण्डिल्यनामानं वन्दे, किम्भूतमित्याह—‘आर्यजीतघरं’ आरात्-सर्वहेयधर्मभ्योऽर्याकृ यातं आर्यं ‘जीत’मिति
सूत्रमुच्यते, जीतं स्थितिः कल्पो मर्यादा व्यवस्थेति हि पर्यायाः, मर्यादाकारणं च सूत्रमुच्यते, तथा ‘शृङ् धारणे’
ध्रियते धारयतीति घरः ‘लिहादिभ्यः’-इहाच् प्रत्ययः आर्यजीतस्य घर आर्यजीतघरः तम्, अन्ये तु व्याचक्षते-
शाण्डिलस्यापि शिष्य आर्यगोत्रो जीतघरनामा स्मरितासीत् तं वन्दे इति ॥

तिसमुदलायकिं दीवसमुदेषु गहियपेयालं । वंदे अज्जसमुदं अक्खुभियससुदगंभीरं ॥ २७ ॥
शाण्डिलशिष्यमार्यसमुद्रनामानं वन्दे, कथंभूतमित्याह—‘त्रिसमुद्रंलयातकीर्ति’ पूर्वदधिणापरदिग्बिभागव्यवस्थि-

सत्याद् पूर्वापरद्विजाककाः सधुप्रार्थितसुखम्, उच्यते हि यन्मात्रं देवताभ्यो वा, त्रिसुष्टौ देवाता कीर्तयेत्तावी
त्रिसुष्टुप्रत्यक्षीर्षितं, तथा 'दीपसुष्टु' द्विषेत् सुष्टुत्वं च यदीति वेपार्क-प्रमाणं चेत् स यदीति वेपार्कस्य,
अतिवनेन दीपसायणप्रतिष्ठितमिति यावा, तथा बहुमितसुष्टुप्रत्यक्षीत् ॥—

भजनं करणं स्वरं पञ्चाक्षरं गानं सगणगुणान् । वंदेति अस्मभ्यं सुयसागरपारं वीरं ॥ १८ ॥
वार्धसुष्टुत्वायि चिन्मार्गैर्नष्टं वन्दे, किं नूतनित्याह—'वन्दे' काठिकादिसुत्रार्थमनपठ मयति—अतियत्नयतीति
नवः। नृण एव नवः। 'वन्दे'ति प्राकृतकव्यसुष्टुत्वं सार्धं का प्रत्ययः तै, तथा 'कारकं' काठिकादिसुत्रोक्तमेवो-
पपिप्रत्ययेक्यादिकम् क्रियाककार्यं करोति कारवतीति वा कारकम्, तथा वन्देत्यानं आसतीति आता तं आ-
तात्, इह यद्यपि साधाल्पका कारकमिति वचनाद् व्यावर्तमिति निवेद्य तस्य विवेकस्योऽभिधानं
व्यामल्य प्रकाशपरलोकावृत्ताव्यापनार्थं, तथा पठ पठ पठकं कारकं आतात् वा अत एव प्रमाणं ज्ञानवर्धनगुणा-
नाम् 'पठपठे' तच्चातीत्यग्रमिति व्यावर्तनगुणानामपि पठिष्यत्, तथा विद्या दत्तते इति वीरकं, तथा
धृतसागरपारं ॥—

नाणमिदं सार्गमि अ तव विणम् निचकाकसुष्टुत्वं । अर्थं वंदित्वमणं सिरसा वंदे पससमणं ॥ १९ ॥
वार्धमञ्जोरमि चिन्मार्गैर्नन्दित्वमणं प्रससमणम्—अर्थं वंदित्वमणं सिरसा वन्दे, कथम् नन्दित्वमणम्—ज्ञाने

श्रुतज्ञाने 'दर्शने' सम्यक्त्वे, चयब्दाचारित्रे च, तथा तपसि—यथायोगमनशनादिरूपे विनये—ज्ञानविनयादिरूपे 'नित्यकालं' सर्वकालम् 'उद्युक्तम्' अग्रमादिनं ॥—

वष्टु वायगवंसो जसवंसो अजनागहृत्थीणं । वागरणकरणभंगियकम्मपयडीपहाणाणं ॥ ३० ॥

पूर्वगतं सूत्रमन्यच्च विनेयान् वाचयन्तीति वाचकाः तेषां वंशः—क्रमभावियुरुपपर्वप्रवाहः स 'वर्द्धतां' वृद्धिसुप-
यातु, मा कदाचिदपि तस्य वृद्धिसुपगच्छतो विच्छेदो भूयादितियावत्, वर्द्धतामित्यत्राशंसायां पञ्चमी, कथम्भूतो वाच-
कवंश इत्याह—'यशोवंशो' मूर्त्तौ यशसो वंश इव—पर्वप्रवाह इव यशोवंशः, अनेनापयशःप्रधानपुरुषशब्दवच्छेदमाह,
तथाहि—अपयशःप्रधानानामपारसंसारसत्तिपतिश्रोतःपतितानां परममुनिजनोपधृतलिङ्गविडम्बकानामलं सन्तानपरि-
वृद्धेति, केषां सम्बन्धी वाचकवंशः परिवर्द्धतामित्याह—आर्यनागहस्तिनामार्यनन्दिलक्षपणशिव्याणां, कथम्भूतानामि-
त्याह—'व्याकरणकरणभङ्गीकर्मप्रकृतिप्रधानानां' तत्र व्याकरणं—संस्कृतशब्दव्याकरणं प्राकृतशब्दव्याकरणं च प्रश्न-
व्याकरणं वा करणं—पिण्डविशुद्ध्यादि, उक्तं च—“पिण्डविसोही, समिई भावण पडिमा य इंदियनिरोहो । पडिले-
हण गुत्तीजो अभिगहा चैव करणं तु ॥ १ ॥” भङ्गी—भङ्गबहुलं श्रुतं कर्मप्रकृतिः—प्रतीतिता, एतेषु प्ररूप-
णामधिकृत्य प्रधानानाम् ॥—

१ पिण्डविशुद्धिः समितिसौवना प्रतिमाद्य इन्द्रियतिरोधः । प्रतिलेखना गुप्तयः अभिग्रहोऽयं करणं तु ॥ १ ॥

ज्वलजगधाउसमप्यहाय सुप्रियकुचकयनिहाणं । बहूत-वायगवंसो देवइनवस्वसनामाणं ॥ ३१ ॥
 बार्हेनागहस्त्रिनामपि शिष्याणां देवतीनक्षत्रनाम्नां वाचकानां वाचकंशो धर्मेतां, कथम्युदानामिलाह--'जात्या-
 क्षानवाहुसमप्रमाणं' जात्यव्यासावजन्मवाहुय तेन तया-उभया प्रवा-येहकान्तिर्वैरांते तथा तेषां, वासुदलन्मसकान्तिप्रि
 सस्यस्य इति विशेषणान्तरमाह--'सुप्रिक्रान्मकवनिधानं' परिपाक्यतलस्राकया भीतोत्पत्तेन च समप्रमाणं,
 अपरे हुनराहु--कुमलयमिति मनिविशेषः तत्राप्यपिरोषः ॥--

अपलपुण गिक्खंति कालियसुयभाशुभोगिण् धीरे । धंमदीधनसीहे वायगपयमुत्तमं पत्ते ॥ ३२ ॥
 देवतीनक्षत्रनामकवाचकानां शिष्याश्च 'प्रवर्द्धीपिकसिंहत्वं' प्रवर्द्धीपिकवाबोपठयित्वा च सिंहनामकामावाचकान्
 'अपलपुण निष्कान्ताश्च' अपलपुरे पदीतदीवाश्च 'कालिकमुत्तमपुत्रयोगिकाश्च' कालिकमुत्तमपुत्रयोगिनां नि-
 युक्ताः कालिकमुत्तमपुत्रयोगिकानां भवया कालिकमुत्तमपुत्रयोग्य इति कालिकमुत्तमपुत्रयोगिनां ततः कालिक-
 कप्रत्ययविधानाश्च कालिकमुत्तमपुत्रयोगिकाः सन्ति, पिवा एतन्ते इति धीराः सन्ति, तथा तत्कालोपेक्षया उत्तम-
 प्रधानं वाचकमयं प्राप्तम् ॥--

जेसि इमो अणुभोगो पयराइ मज्जावि अइतरइस्मि । बहुनयरनिगायमसे ते वंदे खंघिलायरिप ॥ ३३ ॥
 वेपामयं--प्रवणप्रत्ययत उपलब्धमानोऽनुभोगोऽप्यापि बर्द्धनरत्नेवाज्जावर्षांश्च 'प्रवरति' व्याप्रियते ताश्च स्कन्दि-

लाचार्यान् सिंहवाचकसूरिशिष्यान् बहुषु नगरेषु निर्गतं-प्रसृतं यतो येषां ते बहुनगरनिर्गतयशसस्तान् वन्दे । अया-
यमनुयोगोऽर्द्धभरते व्याप्रियमाणः कथं तेषां स्कन्दिलनाम्नामाचार्याणां सम्बन्धी?, उच्यते, इह स्कन्दिलाचार्यप्र-
तिपत्तौ दुष्यमसुषमाप्रतिपत्तिन्यः तद्गतसकलशुभभावप्रसन्नैकसमारम्भायाः दुष्यमायाः साहायकमाधातुं परमसुह-
दिव द्वादशवार्षिकं दुर्भिक्षमुदपादि, तत्र चैवंरूपे महति दुर्भिक्षे भिक्षालभस्यासम्भवादवसीदतां साधूनामपूर्वार्थ-
ग्रहणपूर्वार्थस्मरणश्रुतपरावर्त्तनानि मूलत एवापजग्मुः, श्रुतमपि चातिशायि प्रभूतभनेशत्, अङ्गोपाङ्गादिगतमपि
भावतो विग्रनष्टम्, तत्परावर्त्तनादेरभावात्, ततो द्वादशवर्षानन्तरमुत्पन्ने सुभिक्षे मथुरापुरि स्कन्दिलाचार्यप्रमुख-
श्रमणसङ्घेनैकत्र मिलित्वा यो यत्सरति स तत्कथयतीत्येवं कालिकश्रुतं पूर्वगतं च किञ्चिदनुसन्धाय घटितं, यतश्चैत-
न्मथुरापुरि सङ्घटितमत इयं वाचना माथुरीत्यभिधीयते, सा च तत्कालयुगप्रधानानां स्कन्दिलाचार्याणामभिमतता
तैरेव चार्थतः शिष्यबुद्धिं प्रापितेति तदनुयोगः तेषामाचार्याणां सम्बन्धीति व्यपदिश्यते । अपरे पुनरेवमाहुः—न.
किमपि श्रुतं दुर्भिक्षवशात् अनेशत्, किन्तु तावदेव तत्काले श्रुतमनुवर्त्तते स्म, केवलमन्ये प्रधाना येऽनुयोगधराः ते
सर्वेऽपि दुर्भिक्षकालकवलीकृताः, एक एव स्कन्दिलसूर्यो विद्यन्ते स्म, ततस्तैर्दुर्भिक्षापगमे मथुरापुरि पुनरनुयोगः
प्रवर्त्तित इति वाचना माथुरीति व्यपदिश्यते, अनुयोगश्च तेषामाचार्यणामिति ॥—

ततो हिमवन्तमहंतविक्रमे धिङ्परक्कममणंते । सज्ज्ञायमणंतधरे हिमवंते वंदिमो सिरसा ॥ ३४ ॥

‘ततः’ एकत्रिकाचारान्तरं तच्छिष्यान् हिममतो—हिमवत्तानकाच्च ‘हिमवत्तानकाच्च’ हिमवत इय महात्-
 मिज्जमो—विहारक्रमेण प्रसृतोपेन्द्रासिद्धो चेत् ते तथा तान्, ‘विहारक्रमयते’ इति जनन्त्युक्तिपराक्रमान्, प्राक-
 त्तैत्वाऽनन्तचप्यस्यान्योपन्यासा सुखे, जनन्ताः—अपरिमितो वृत्तिप्रधानः पराक्रमः कर्मवृत्तुप्रति येन ते तथाविधा-
 स्यान्, तथा—‘सज्जायमयंतये’च अत्रापि प्राकृत्यैत्वाऽनन्तचप्यस्य परनिपातो भकारस्त्वकाद्यधिकः, तत एवं
 तात्त्विको निर्देशः, ‘जनन्तासाध्यायवदान्’ तत्रानन्तमपराध्यायतादन्तं सूत्रं तस्य साध्यायं परन्तीति पराः जन-
 न्तासाध्यायस्य परा जनन्तासाध्यायपराद्यात् ॥ सुबोऽपि हिमवदाचारानां स्तुतिमाह—

काठियसुप अशुभोगस्तथारथ चारथ च पुब्बाणं । हिमवंतसमासमणे वंदे जागज्जुणायरिय ॥ ३५ ॥

काठिकसुताशुभोगस्य थारकाद् ‘थारकांथ पूर्वोणाय’ उत्पाद्यादीनां थारकाच्च हिमवतः समाजसमाच्च वन्दे । ततः
 तच्छिष्याच्च वन्दे नागार्हूनाचारान्, कम्ममूत्रानिमाह—

मितमदवसंपन्नो अपुपुषी वायगवणं पत्ते । गोहसुयसमायारे नागज्जुणवायए वंदे ॥ ३६ ॥

‘सुदुमार्दवसम्पन्नान्’ सुदु—गोमठं मनोज्ञं सकलकम्मजनन-सन्तोषोद्युताच्च वत् मार्दवं तेन सम्पन्नान्, मार्दवं
 योपलक्षणं तेन शान्तिमार्दवार्जनसन्तोषसम्पन्नानिति ग्रहण्यद्, तथा ‘गोहसुय्या’ यथापर्यायपरिपाठ्या वाचकत्वं

प्राप्तान्, इदं च विशेषणमैदुगीनसूरीणां सामाचारीप्रदर्शनपरमवसेयम्, तथाहि—अपवादपदमष्टुभवलभ्य नैवेदं-
युगीनसाधूनामपि युज्यते कालोचितानुपूर्वीमपहाय गणधरपदाचारोपणम्, मा प्रापत् महापुरुषगौतमादीनामाशा-
तनाप्रसङ्गः, तेषां चाशातना खलपीयस्यपि प्रकृष्टदुस्तरसंसारोपनिपातकारणम्, यदुक्तम्—“बूढो गणहरसदो गो-
यममार्द्धिं धीरपुरिसेहि । जो तं ठवइ अपत्ते जाणंतो सो महापावो ॥ १ ॥” तत एतत् परिभाष्य संसारसीरुणा
कथञ्चिद् विनयादिना समोवर्जितेनापि स्वशिव्ये गुणवति कालोचितवयःपर्यायानुपूर्वीसम्पन्ने गणधरपदाध्यारोपः
कर्त्तव्यो, न यत्र कुत्रचिदिति स्थितम्, तथा ‘ओषधुतसमाचारकान्’ ओषधुतस्तुत्सर्गश्रुतमुच्यते तत्समाचरन्ति ये ते
ओषधुतसमाचारकाः तान् नागार्जुनवाचकान् वन्दे ॥ ३६ ॥

वरकणगतवियचंपगविमउलवरकमलगवमसरिवन्ने । भविअजणहियदइए दयागुणविसारए धीरे ॥ ३७ ॥
अइढभरहप्पहाणे बहुविहसज्झायसुमुणियपहाणे । अणुओगियवरवसभे नाइलकुलवंसनंदिकरे ॥ ३८ ॥
जगभूयहिअपगवभे वंदेइहं भूयदिन्नमायरिए । भवभयवुच्छेयकरे सीसे नागज्जुणरिसीणं ॥ ३९ ॥

वरं-प्रधानं सार्द्धयोद्धशर्णिणकारूपं तापितं यत्कनकं-यत्सर्णं यच्च वरचम्पकं-सुवर्णचम्पकपुष्पं तथा यच्च वि-

१ बूढो गणपरशब्धो गौतमादिभिर्वाप्युच्यते । यत्तं स्थापयत्सपात्रे जानातः ए महापापः ॥ १ ॥ २ अपात्रे विनीतेन भद्रद्वलेतेन.

शुद्धं-विकसितं परं-प्रधानं कमलम्-बभ्र्योच्चं तथा यो ययाः तत्सद्यस्पर्शान्-तत्समवेदकान्तीन्, तथा 'बभ्र्यजनह-
दमदवितान्' बभ्र्यजनहदमवतमान्, तथा 'दवाशुभविषारदान्' सकृच्चमनञ्चन्दुदवापिचिचिचापनयोरीय कुञ्जकान्,
तथा यिया राजन्ते-सोमन्ते इति धीरास्मान् । तथा 'वर्द्धयस्सप्रधानान्' तस्मात्तपेक्षया सकृच्छाब्दमरसमन्ते शुगप्रधा-
नान् तथा 'सुविज्ञातपुविषलाभ्यामप्रधानान्' पशुविष बाधारादिभेदात् साध्यावाः ततः सुविज्ञातो पशुविषा सा-
ध्यावो वैद्ये तयोक्ता-तेषां मन्त्रे प्रथमान्-उचमान्, तथा अनुबोधिता-प्रवर्तिता ययोचिते वैवाह्यंयादौ परहृयमा-
नुसाधनो वैद्ये तयोक्तास्मान्, तथा मागेन्द्रकुम्भंवल नन्दिरुतान्, प्रयोदकरानिलयः । तथा 'जगद्भूतचित्तप्रगल्भान्'
जनेकयासकृत्स्नरितोपदेयदानसमर्थांन् 'वयममन्त्रकण्डेरुतान्' समुपदेष्टादिना संसारमयमन्त्रकण्डेरुतान्,
'भाषार्थुनकपीना' नागार्थुनमहर्विच्छिन्नां क्षिप्यान्, ब्रूविन्ननामकान् नाषार्थानहं वन्दे । सद्ये च यवदिज्ज-
व्याद् मकरोऽङ्गावगिणः ॥—

'सुमुणियनिश्चानिच्चं सुमुणियसुत्तत्थपारयं वीदे । सग्गमादुब्भापणत्तात्तत्थं छोदिच्चणामाणं ॥ ४० ॥

सह-यथावस्तितया मुचित-व्यातं, 'ओ भागसुभा'मिति प्राकृतकथणाच्चानातेषुण भादेव, नितानितं
सामर्थ्यादस्तिवति यम्यते, येन स मुञ्चातनितानिता सं, यथा च वसुनो नितानितया तथा धर्मसंप्रदधिदीकवां
समिस्सरममिदितमिति नेह सुबोडमिधीयते, या सुगन्धयोरुपगिचिहत्ता, यथेव न्यायेवेदिता-तस्मावेदिता, तथा

सुष्ठु-अतिशयेन ज्ञातं यत्सूत्रमर्थश्च तस्य धारकम्, अनेन सदैवाभ्यस्तसुत्रार्थता तस्यावेद्यते, तथा सन्तो-यथाव-
स्थिता विद्यमाना भावाः-सद्भावाः तेयामुद्भावना-प्रकाशनं सद्भावोद्भावना तस्यां तथ्यम्-अविसंवादिनं सद्भावोद्-
भावनातथ्यम्, एतेन तस्य सम्यक्प्ररूपकत्वमुक्तम्, इत्थम्भूतं भूतदिवाचार्यशिव्यं लोहित्यनामानमहं वन्दे ॥

अतथमहत्यकृत्वाणि सुसमणवक्त्वाणकहणनिव्वारिणि । पयईइ महुरवारिणि पयओ पणमामि दूसगणि ॥४१

तत्र भाषाभिधेया अर्थो विभाषावार्तिकाभिधेया महार्थाः तेयामर्थमहार्थानां खानिरिय अर्थमहार्थखानिः तं, एतेन
भाषाविभाषावार्तिकरूपानुयोगविधावतीव पटीयस्त्वभावेदयति, तथा सुश्रमणानां-विशिष्टमूलोत्तरगुणकलितसंयताना-
मपूर्वशास्त्रार्थव्याख्यानं पृष्टार्थकथने च निर्वृतिः-समाधिर्यस्य स तथा तं, तथा प्रकृत्या-ल्लभावेन मधुरवार्यं-मधुर-
गिरं न शिष्यगतमनाक्प्रमादादिरूपकोपहेतुसम्पत्तावपि कोपोदयवन्नतो निहुरभाषणम्, एतेन शिष्यानुवर्त्तनाया-
मतिकौशलमाह, तथाहि-गुणसम्पद्योग्यान् कथञ्चित् प्रमादिनोऽपि द्वा धर्मानुगतैः मधुरवचोभिराचार्यस्तान् शिक्ष-
येत् यथा तेषां मनःप्रसादमेव विशिष्टगुणप्रतिपत्त्यभिमुखमश्नुते, न कोपं प्रतिपन्नगुणभ्रंशकारणमिति, उक्तं च-
“धर्मममइएहिं अइसुन्दरोहिं कारणगुणोवणीएहिं । पलहायन्तो य मणं सीसं चोएइ आयरिओ ॥ १ ॥” तत इत्थं

विष्णुतुर्गर्भनाडीशूलस्वापनार्थमुक्तं 'प्रकृता यदुरवाच'मिति, तं दृश्यमिति 'प्रयत्नः' प्रयत्नपरः प्रयत्नमिति । पुनरपि दृश्यमिति एव सूक्तिर्माह—

सुकुमालकोमलतले तेसिं पणमसि लम्बस्वणपसत्ये । पाप पावगणीणं यदिच्छम्यसपदि पयिवद्दय ॥४२॥
तेषां दृश्यमिति 'प्रापचनिकानां' प्रपन्ने-प्रपचनार्थकपने निदुष्काः प्रापचनिकाखेपा, तत्कालोपेक्षया शुभप्रभा-
मानामित्यर्थः, पादान् लम्ब्य-लम्ब्यकादिभिः प्रपन्नाद्-मेष्टाद्, तथा सुकुमारद्-प्रकर्षार्थं कोमलं-मनोमं तलं तेषां
तान्, पुनः किन्मुत्तानित्वाह-प्राचीच्छिक्रयैः प्रविपतिताद्, इह ये गच्छास्तस्यास्मिन् साधार्यं शुभा गच्छान्तरेऽनुयो-
ग्यमपणाव समागच्छन्ति अनुयोगावार्थेण च प्रतीक्यन्ते-अनुमन्यन्ते ते प्राचीच्छिक्रा उच्यन्ते, साधार्यानुवापुरा-
न्तरानुयोगावार्थप्रतीच्छया चरन्तीति प्राचीच्छिका इति श्रुत्येता, तेषां यतः प्रविपतिताद्-जमदस्ताद् 'प्रविपता-
न्ति' जमदस्त्येति ॥ तत्रेवसावच्छिकाक्रमेण गच्छासुखाणां स्वयमपिवाय सम्प्रति सामान्येन श्रुतचरनमस्कारमाह—
जे अस्ते भगवन्ते कालिमसुयआणुमोगिण् वीरे । तेपणमिज्जण सिरसानाणस्त पक्खणं धोच्छं ॥४३॥

ये जन्नेडतीता माविनच्च भगवन्ता-श्रुतरत्ननिष्पत्तिताद् स्वयमेवार्थमिदमन्तः कालिकश्रुतानुयोगिनो वीरा-
विशिष्टधिवा राजमानाः तान् 'विरसा' उत्तमान्नेन प्रपन्न 'प्रावत्त' माविनिधोधिकारे 'प्ररूपया' प्ररूपयाका-

रकमध्ययनं वक्ष्ये, क एवमाह १, उच्यते-दूष्यगणिशिष्यो देववाचकः ॥ इह ज्ञानस्य प्ररूपणां वक्ष्य इत्युक्तम्, सा च प्ररूपणा शिष्यानिधिकृत्य कर्त्तव्या, शिष्याश्च द्विधा-योग्या अयोग्याश्च, तत्र योग्यानधिकृत्य कर्त्तव्या नायोग्यानिति प्रथमतो योग्यायोग्यविभागोपदर्शनार्थं तावदिदमाह-

सेलघण १ कुडग २ चालणि ३ परिपूणग ४ हंस ५ महिस ६ मेसे य ७। मसग ८ जल्लुग ९ विराली

१० जाहग ११ गो १२ भेरि १३ आभीरी १४ ॥ ४४ ॥

अत्र पर आह-ननु ये देववाचकनामानः सूरयस्ते महापुरुषाः सदैव समभावव्यवस्थिताः कृपालवः अत एव सकल-सत्त्वहितसम्पादनाय कृतोद्यमाः तत्कथमिदमध्ययनं दातुमुद्यता योग्यायोग्यविभागनिरीक्षणमारमन्ते १, न हि परहितकरणप्रवृत्तमनसो महीयांसो महादानं दातुकामा मार्गणकगुणमपेक्ष्य दानक्रियायां प्रवर्त्तन्ते दयालवः, किन्तु प्राद्येपयजलभृत इवाचिशेषेण, अत्रोच्यते, यत एव देववाचकसूरयः समभावव्यवस्थिताः सकलसत्त्वहितसम्पाद-नाय कृतोद्यमा महीयांसः कृपालवश्च अत एव शुभमिदमध्ययनं दातुमुद्यता योग्यायोग्यविनियजनविभागोपदर्शन-न्ते, मा भूदयोग्येभ्यः प्रदाने तोषामनर्थोपनिषात इति कृत्वा, अय कथं तोषामेतदध्ययनप्रदाने महानर्थोपनि- १, उच्यते, ते हि तथास्मान्वादेव अचित्त्यचिन्तामणिकल्पमज्ञानतमः समूहभास्वरमनेकभयशतसहस्रपर-कृतिकर्मरशिशिविच्छेदकमपीदमध्ययनमवाप्य न विधिवदासेवन्ते, नापि मनसा बहुमन्यन्ते, लाघवमपि चास्य

यथाशक्ति सम्पादयन्ति परेषामपि च यथायोगं बुद्धीर्नैवस्ति, ततो विधिसमासेनकाः कदाप्यपि ते महदकटा-
 लमासादयन्ति, उक्तं च—“आमे यदे निहत्तं जहा जतं तं पङ्कं विधासेह । इव सिद्धतरुहस्त बभ्याहारं विधासेह
 ॥ १ ॥” ततोऽयोग्येभ्यः प्रमुताध्ययनप्रदाने तेषामनर्थोपनिषात्, स च वस्तुतो दातुं यथेति कृतं प्रसङ्गेन प्रकृतं
 प्रस्तुतम् । तत्राचिन्तयाध्यायी प्रथमयोगव्यधिक्यविषये मुद्रवैद्यनृपदान्त उपात्तः, स च कादम्बनिका, मुद्रवैद्यनृपयो-
 र्वैद्यमाणप्रकारोऽद्भुतरादिर्न सम्भवति, तयोरेवेतनत्वात्, केवलं विषयसिधितानाव तौ तथा कल्पयित्वा पद्यान्त-
 लेनोपात्तौ, न चैतदनुपपन्नं, कार्येऽपि कात्पनिकछान्दसाभ्युदयानात्, यदाह भगवाच्च भद्रमाहुस्वामी—“धेरिय च
 कल्पियं वा आहरणं मुनिद्विनेन यत्तत् । नृपस्तु सादृश्या इत्यनपि भोग्यगुणः ॥ १ ॥” ततो जालुपपन्नः
 वैद्यपनृपदान्तः, तन्नाशना वेद्य-यद् कश्चिद् भोज्यदायानरज्यान्वां मुद्रप्रमाणः कितिपरो मुद्रवैद्यानिधो यथेति, इत्यन-
 जन्मद्वीपप्रमाणः पुष्करावर्त्तानिधानो महामेघः, तत्र महर्त्तिनारदस्वामीयः कोऽपि कच्छाभिनन्दी तयोः कच्छ-
 मापातुं प्रथमतो मुद्रवैद्यलोपकम्भमगमत्, यत्ना च तमेवजमापिह-प्रो मुद्रवैद्य । कश्चिदवसरे महापुरुषसदसि जलेन
 भेषुमसम्भो मुद्रवैद्य इति मया त्वनुपवर्णनायां क्रियमाणानां जालापि तव पुष्करावर्त्तौ च सहते स्म, यथा-

१ आमे यदे निहत्तं जहा जतं तं पङ्कं विधासेह । इव सिद्धतरुहस्त बभ्याहारं विधासेह ।
 अनेन उपवर्त्तौ इत्यनपिनीपयर्थम् ॥

अलम्बनेनालीकप्रशंसावचनेन, ये हि शिखरसहस्राग्रभागोल्लिखितनभोमण्डलतलाः कुलाचलादयः शिखरिणः तेऽपि मदाऽऽसारोपनिपातेन भिद्यमानाः शतशो भेदमुपयान्ति, किं पुनः स वराको यो मदेकधारोपनिपातमात्रमपि न सहते ? तदेवमुत्प्रासितो मुद्रशैलः समुज्ज्वलितकोपानलोऽहङ्कारपुरस्सरं तमेवमवादीत्-भो नारदमहर्षे ! किमत्र तं प्रति परोक्षे बहुजल्पितेन ? शृणु मे मापितमेकं-यदि तेन दुरात्मना ससाहोरात्रवर्षिणाऽपि मे तिलतुपसहस्रांश-मात्रमपि भिद्यते ततोऽहं मुद्रशैलनामापि नोद्वहामि, ततः स पुरुरोऽमूनि मुद्रशैलवर्चांसि चेतस्यवधार्य कलहो-त्थानाय पुष्करावर्तमेघसमीपमुपागमत्, मुद्रशैलवचनानि सर्वाण्यपि सोत्कर्षं तस्य पुरतोऽन्ववादीत्, स च श्रुत्वा तानि वचनानि कोपमतीवाशिश्नयत्, स च खरपरुपाणि वचनानि वक्तुं प्रावर्त्तित, यथा-हा दुष्टः स वराकोऽनात्मज्ञो मामप्येवम-धिक्षिपतीति, ततः सर्वादरेण ससाहोरात्रात् यावत् निरन्तरं मुशलप्रमाणधारोपनिपातेन वर्षितुमयतिष्ठ, ससाहोरात्र-निरन्तरवृद्ध्या च सकलमपि विश्रम्भरामण्डलं जलप्लावितमासीत्, तत एकाणर्विकल्पं विश्रमालोक्य चिन्तितवान्-हृतः समूलघातं स वराक इति, ततः प्रतिनिवृत्तो वर्षात्, क्रमेण चापसृते जलसङ्घाते सहर्षं पुष्करावर्त्तो नारद-मेवमवादीत्-भो नारद ! स वराकः सम्प्रति कामवस्थामुपागतो वर्त्तते इति सहैव निरीक्ष्यतां, ततः तौ सहभूय मुद्रशैलस्य पार्श्वमगमतां, स च मुद्रशैलः पूर्वं घूर्णीधूसरं शरीरत्वात् भृङ्गं मन्दमकाशिष्ठ, सम्प्रति तु तस्यापि घूर्लेरप-नयनादधिकतरमवभासमानो वर्त्तते, ततः स चाकचिक्यमादधानो हसन्निव नारदपुष्करावर्त्तो समागच्छन्तविव-

अभाषिह-समागच्छत २ साधतं दुष्पाकम् !, भटो कृतकत्वाभा एवं वदत्किंतोपनीतकाद्यनष्टिरिय शुभमर्द्धन
 मकाण्ड एव भग्नानोमोदाभाषि संवृष्टमिति, एत एवमुक्ते प्रायश्चित्तमालाभानमपुष्प उच्चारनतत्त्वपरशिखिरोमयनः
 पुष्कराचर्यो यत्किञ्चिदाभाष्य सत्त्वानं गता, एव चान्ता, उपनयस्तवस्-कोऽपि शिष्यो ब्रह्मवेत्तवानमर्मा निरस्तं
 यत्ततः पाठ्यवानोऽपि पदमन्येक नापतो प्रापगाहते, ततोऽन्योगोऽयमितिहृत्वा साधार्यैरेवेष्टितः, तं च तयोपे-
 क्षिततपपुष्प कोऽप्यस्य आचार्योऽयिनवतरुणिगमेगवशोऽनृन्मितमहापठपरक्रमः भव एवागणितव्याख्याविधि-
 परिग्रहो शीपविग्रमवसतोऽपरिसावितयुगायुलविवेको बहुमेवं प्रवृत्तो-यथेमनहं पाठयिष्यामि, यदति च कोफानां
 सुताः शुभापितम्-“आचार्यैलेय तत्त्वार्थं, नष्टिष्यो नापदुष्यते । गायो गोपाकमेनेद, कृतीर्मनापतारितां. ॥ १ ॥”
 ततः तं सर्वादरेण पाठयितुं क्व, स च हृदयैक इव हृदप्रतिबो न नापतः पदमन्येकं सचेतसि परिजनयति, ततः
 विग्रहचक्रिपार्यो ब्रह्मप्रतिपदात्मानं भालानो छन्दितो यत्किमप्युचरं कृत्वा तत्त्वानादपसुल गता, ततः एवं-
 विधाव नैवमप्ययनं दासम्यम्, यतो न खलु वन्त्या गौः क्षिरात्क्षपवनपुष्टुब्धोदरादौ सन्नेहं स्पृष्टाऽपि सती दुग्ध-
 प्रदायिनी भवति, तथासागाम्नाद्, यन्मेयोऽपि सम्यक् पाठयानोऽपि पदमन्येकं नापगाहते, ततो न तस्य ताव-
 दुपकारः, नासां तत्त्वोपकारमात्र. प्रत्युत नाकारं हृद्रे चापकीर्तिसन्वावते, यथा न सम्यक्वेष्टयाचार्यस्य
 व्याख्यायामिदं वाऽप्ययनं न समीचीन, कथमपक्यया नापदुष्यते इति !, अपि च-सपायिपकुञ्जिष्यपाठने तत्त्वा-

ववोधाभावात् उत्तरोत्तरसूत्रार्थानवगाहने सूत्रेः सकलावपि शाखान्तरगतौ सूत्रार्थौ अंशमाविशतः, अन्येषामपि च पटुश्रोतृणामुत्तरोत्तरसूत्रार्थानवगाहनद्वानिप्रसक्तः, उक्तं च भाष्यकारेण—“आयरि ए सुत्तंमि य परियाओ सुत्तअत्थमलि-
मन्थो । अन्नोसिंमि य द्वाणी पुट्ठावि न दुद्धया वंझा ॥१॥” १॥ सुत्तशैलप्रतिपक्षभूतो योग्यशिष्यविषयो दृष्टान्तः कृष्ण-
भूमिप्रदेशः, तत्र हि प्रभूतमपि जलं निषतितं तत्रैवान्तः परिणमति, न पुनः किञ्चिदपि ततो बहिरपगच्छति, एवं यो
विनेयः सकलसूत्रार्थग्रहणधारणासमर्थः स कृष्णभूमिप्रदेशतुल्यः, स च योग्यः, ततस्तस्मै दातव्यमिदमभ्ययनमिति, आह
च भाष्यकृत्—“दुट्ठेऽपि दोणमेहे न कण्हमोमाउ लोट्टए उदयं । गहणधरणासमत्थे इय देयमळिच्चिकारंमि ॥१॥” २॥
सम्प्रति कुट्टदृष्टान्तमावना क्रियते—कुटा घटाः, ते द्विधा—नवीना जीर्णाश्च, तत्र नवीना नाम ये सम्प्रत्येवाऽऽपाकतः
समानांता, जीर्णा द्विधा—भाविता अभाविताश्च, भाविता द्विधा—प्रशस्तद्रव्यभाविता अप्रशस्तद्रव्यभाविताश्च, तत्र
ये कर्पूरागुरुचन्दनादिभिः प्रशस्तेर्द्रव्यैर्भाविताः ते प्रशस्तद्रव्यभाविताः, ये पुनः पलाण्डुलशुनसुरातैलादिभिर्भाविताः
तेऽप्रशस्तद्रव्यभाविताः, प्रशस्तद्रव्यभाविता अपि द्विधा—वाम्या अवाम्याश्च, अभाविता नाम ये केनापि द्रव्येण न
वासिताः, एवं शिष्या अपि प्रथमतो द्विधा—नवीना जीर्णाश्च, तत्र प्रथमतो ये चालभावा एवाद्यापि वर्त्तन्ते अज्ञा-

१ आचार्ये सूत्रे च परियादः सूत्रार्थपल्लिमन्यः । अन्येषामपि च हलिः स्तुत्याऽपि न दुग्गथा वग्गथा ॥ १ ॥ २ दुट्ठेऽपि श्रोत्रेऽपि न लुक्कगुणात् लुक्कुदकम् ।
प्रहणधारणसमर्थे इति देयमळिच्चिकरे ॥ १-॥

निनः सम्मलेन च गोचयितुमारब्धासौ भवीना, जीर्णा द्विधा-याविता जगद्विधा, तत्राभाविता ये केनपि
दर्शनेन न वासिता, याविता द्विधा-कुप्रापचनिकमार्थसादिभिः संविद्येत, कुप्रापचनिकमार्थसादिभिः याविता
द्विधा-नाम्ना जगद्विधेयि याविता द्विधा-नाम्ना जगद्विधेयि, तत्र ये जीर्णा ये जीर्णा जगद्विधेयि
न कुप्रापचनिकारिवाविता नपि नाम्ना ये च संविद्ययाविता नाम्ना ये सर्वेऽपि योग्या, तेषाः भवोग्याः ।
अथवा जगद्विधेयि याविता द्विधा-नाम्ना जगद्विधेयि, तत्र ये जीर्णा ये जीर्णा जगद्विधेयि, तत्र ये जीर्णा
तत्र जगद्विधेयि याविता द्विधा-नाम्ना जगद्विधेयि, तत्र ये जीर्णा ये जीर्णा जगद्विधेयि, तत्र ये जीर्णा
हीनाः स जगद्विधेयि, या तुना सम्पूर्णपदः स सम्पूर्णपदः, परं विधा नपि जगद्विधेयि, तत्र ये जीर्णा
जगद्विधेयि याविता द्विधा-नाम्ना जगद्विधेयि, तत्र ये जीर्णा ये जीर्णा जगद्विधेयि, तत्र ये जीर्णा
छिद्रोद्देशो वाच्यदयत्न एव वाच्यदयत्ननित्यसंज्ञोऽवतिष्ठते तावत् न किमपि जगत् सति, जगत् न किमपि
विति, एवमेवोऽपि वाच्यदयत्नः पूर्वापरानुसन्धानेन सन्नार्थसुपदिष्टति तावदप्युच्यते, उचितमेव आरम्भानन-
पदत्वाः तर्हि स्वयं पूर्वापरानुसन्धानाच्चकिमप्युच्यते न किमप्युच्यते, यत्तु आरम्भाननपदत्वाच्चकिमप्युच्यते-
नृमाषनां त्रिमासं चतुर्मासं हीनं वा सन्नार्थमवधारयति यथाऽवधारितं च कर्तव्यं स जगद्विधेयि, यत्तु किञ्चिद् न सन्नार्थ-
मवधारयति यथाऽपि तथैव कर्तव्यं स जगद्विधेयि, यत्तु सन्नार्थमवधारयति यथाऽवधारितं च कर्तव्यं

पश्चादपि तथैव स्मृतिपथमवतारयति स सम्पूर्णकुटसमानः, अत्र छिद्रकुटसमान एकांतेनायोग्यः, शेषास्तु योग्याः, यथोत्तरं च प्रधानाः प्रधानतरा इति ३ ॥ सम्प्रति चालनीदद्यान्तभावना-चालनी लोकप्रसिद्धा यथा कणिकादि चाल्यते, यथा चालन्यामुदकं प्रक्षिप्यमाणं तत्क्षणादेवाधो गच्छति न पुनः कियन्तमपि कालमवतिष्ठते तथा यस्य सूत्रार्थः प्रदीयमानो यदैव कर्णे विशति तदैव विस्मृतिपथमुपैति स चालनीसमानः ४ ॥ तथा मुद्रशैलच्छिद्रकुटचालनीसमानश्चिष्यमेदप्रदर्शनार्थमुक्तं भाष्यकृता-“सेलेयच्छिद्रचालणि मिहो कदा सोऽमुद्वियाणं तु । छिद्राऽऽह तस्य विद्धो सुमरिंसु समराणि नेयाणि ॥ १ ॥ एगेण विसह वीएण नीइ कणेण चालणी आह । घन्नोऽस्य आह सेलो जं पविसह नीइ वा तुब्झं ॥ २ ॥” तत एषोऽपि चालनीसमानो न योग्यः चालनीप्रतिपक्षभूतं च वंशदलनिर्माणपितं तापसमाजनं, ततो हि विन्दुमात्रमपि जलं न स्रवति, उक्तं च-“तावसखउरकढिणयं चालणिपडिवक्ख न सवइ दवंपि ।” ततः तत्समानो योग्य इति ५ ॥ सम्प्रति परिपूर्णकहृदन्तो भाव्यते-परिपूर्णको नाम घृतक्षीरगालनकं सुगृहाभिघचटिकाकुलालो वा, तेन क्षामीर्यो घृतं गालयन्ति, ततो यथा स परिपूर्णकः कचवरं धारयति घृतमुज्झति तथा शिष्योऽपि यो व्याख्यावाचनादौ दोषानभिगृह्णाति गुणांस्तु मुञ्चति स परिपूर्णकसमानः, स चायोग्यः,

१ सेलेयच्छिद्रचालनीनां मिथः कथा शुत्वोत्पितानां तु । छिद्र आह तत्रोपविष्टोऽस्मायं सरणि नेयानीम् ॥ १ ॥ एकेन मिथति द्वितीयेन निर्गच्छति कर्णेन चालनी आह । अन्योऽन्नाह सेलेयो यत्प्रविशति निर्गच्छति वा तव ॥ २ ॥ २ तापसकमठकं चालनीप्रतिपक्षः न स्रवति इवमपि ।

आह न आपश्यकपूर्विष्ठम् "वपस्वर्णारसु दोसे द्विपर्वणि उपेव दुवद गुणजातं । सो वीसो च अजोगो अपिचो परिपूणसमावो ॥ १ ॥" आह-सर्वत्रयवेऽपि दोषाः सम्यक्कलीलमन्त्रेयवेत्तु, सत्यं, उक्तमत्र भाष्यकृता-"सिब-शुभ्यामग्नौ दोषा दु न संति त्विमस्य केऽपि । ये बहुपतस्यफट्ठं अपत्तमासज्ज न इवति ॥ १ ॥" ६॥ सम्प्रति इंसच्छान्तमापना, यथा इंस. धीरुदकमिहितममुदकमपहाय धीरयापिपति तथा शिष्योऽपि दो गुरोरुपयोग-सम्यक्वाद् दोषानवपूय गुणानेव केवलावादेशे स इंससमात्त, स वैकान्तेन योग्या । नहु इंस. धीरुदकमिहितमपि कथं विवक्षीकरोति?, येन धीरनेव केवळमापिपति न तदकमिति, उच्यते, तच्चिदात्ता मन्त्रेण धीरस्य कूर्चिकी-मूय पुष्यलपनाद्, उक्तम्-"धेन्वस्येव जीवादे कूर्चिया होर धीरुदपंनि । इसो मोपूज जठं भाषियद् एव तव सुवीसो ॥ १ ॥ मोर्पूज दठं दोसे दुक्थोऽधुपतच्चवासिवांसि । निण्दर गुणे च षो सो षोगो समवद-सारस्व ॥ १ ॥" ७॥ इदानीं सद्विपश्चाल्तमापना-यथा सदिये निपातकालमवाप्ताः सन् उदकमन्त्रे अविश्य कसुमकं सुदुर्मुद. गजान्मा वाक्यमप्याहमानम् सकळमपि कसुपीकरोति, ततो न कथं वाहुं यक्कोति नापि दूयं, तद्वत्

१ आदिकानिष्ठ योगात् इदमे स्वात्मसि हवसि पुनस्तथा । स सिष्यस्तु ज्ञायतो ज्ञेयः श्रीगुरुस्त्वन्मातृ ॥ २ उपैक्यमात्माह योगा नैव क्षिप्तं किमन्ये
भवेत् । यद्यप्युपैक्यमेव कथ्यमानमाह वा भवति ॥ १ ॥ २ ज्ञानमेव सिद्धयः कुर्यात् भवति श्रीगुरोः । इतो ह्यस्य ज्ञानमपि नैव । यथा मुक्तिर्यः
॥ १ ॥ ४ ह्यस्य एव योगात् उपैक्यमात्माहवति । ज्ञानसि पुनस्तु वा । स योगात् ज्ञानमपि नैव । ॥ २ ॥

शिष्योऽपि यो व्याख्यानप्रबन्धावसरेऽकाण्ड एव क्षुद्रपृच्छादिभिः कलहविकथादिभिर्वाऽऽत्मनः परेषां चानुयोग-
श्रवणविधातमाधत्ते स महिषसमानः, स चैकान्तेनायोग्यः, उक्तं च—“तत्रमवि न पियइ महिसो न य जूहं पिवति
लोलियं उदयं । विगहविकहाहि तहा अथक्पुच्छाहि य कुसीसो ॥१॥” ८॥ मेपोदाहरणभावना—यथा मेपो वदनस्य
तनुत्वात् स्वयं च निश्चतात्मा गोष्पदमात्रस्थितमपि जलमकलुषीकुर्वन् पिवति तथा शिष्योऽपि यः पदमात्रमपि
विनयपुरस्सरमाचार्यचित्तं प्रसादयन् पृच्छति स मेपसमानः, स चैकान्तेन योग्यः ९ ॥ मसकदृष्टान्तभावना—यः शिष्यो
मसक इव जाल्यादिदोषानुदघट्टयन् गुरोर्मनसि व्यथामुत्पादयति स मसकसमानः, स चायोग्यः १० ॥ जलौकादृष्टा-
न्तभावना—यथा जलौकाः शरीरमदुन्वती रुधिरमाकर्षति तथा शिष्योऽपि यो गुरुमदुन्वन् श्रुतज्ञानं पिवति स जलौ-
कासमानः, उक्तं च—“जलुगा व अद्रूमितो पियइ सुसीसोऽवि सुयनानं” ११॥ विडालीदृष्टान्तभावना—यथा विडाली
भाजनसंस्थं क्षीरं मूमौ विनिपाल्य पिवति, तथा दुष्टस्वभावत्वाद्, एवं शिष्योऽपि यो विनयकरणादिहीनतया न साक्षाद्
गुरुसमीपे गत्वा शृणोति, किन्तु व्याख्यानादुत्थितेभ्यः केभ्यश्चित्, स विडालीसमानः, स चायोग्यः १२ ॥ तथा
जाह्नकः—तिर्यग्विशेषः, तत्र दृष्टान्तभावना—यथा जाह्नकः स्तोकं २ क्षीरं पीत्वा पार्श्वोणि लेढि तथा शिष्योऽपि यः पूर्वं

१ स्वयमपि न पिवति महियो न च दूयं पिवति कोडित्तमुदकम् । विप्रहविकथादिभिस्त्रयाऽकाण्डपृच्छादिभिश्च कुशिरयः ॥१॥ २ जलौका इव अदुन्वन् पिवति
दुग्निष्योऽपि श्रुतज्ञानम् ॥

पृथितं सुप्रसर्पं वाडतिपरिचितं कृत्वाऽन्वतृच्छति स जाहकृतवान्, स च योग्यः १३ ॥ सम्प्रति गोपदान्तपाषाणा-
क्रियते-यथा केनापि कौतुम्भिकेन कर्त्तव्यमिह पर्वणि चतुर्न्यस्तुर्पदपाशानिकेभ्यो निप्रेम्नो गौर्दया, तदा से
वत्सलत्वेन चिन्तयायासुः-यथेयमेका गौस्तुर्न्योमसाकं ततः कथं कथं १, तत्रैकोकं-परिपात्रा हुक्ता-
मिति, तत्र सुमीचीनं प्रतिपातयति सर्वैः प्रतिपन्नं, ततो बल प्रचपरिपते गौरागवा तेन चिन्तितं-यथाऽह-
मयैव बोधयानि, कस्ये पुनरन्यो बोधयति, ततः किं निरर्थिभ्यसाधारिं बहामि, ततो न किञ्चिदपि सखे तेन
दत्त, यत्र चेवेदपि, ततः सा यथाकपुलनियतिरेव तुल्यच्छिदादियदिवा यथाहुरसूद, ततः समुत्थितः तेषां
चिह्वातीयानामवर्णपादो कोके देवयोदनादिकायमवर्णदेव, एवं सिग्वा अपि मे चिन्तयामि-न सख केषकांना-
मसाकसाधारो व्याकृतानयति, किन्तु प्रावीच्छिक्कामपि, ततश्च यत्र चिन्तादिकं करिष्यमिह, किमसाकमिति १,
प्रावीच्छिका मन्त्रेण चिन्तयन्ति-निचक्षिष्याः सर्वं करिष्यन्ति, किमसाकं किमसाकपत्वायिनमिति १, ततस्ते-
यानेन चिन्तयतान्पान्तरात् एषाचार्योऽवसीदति, कोके च तेषामवर्णपादो जायते, अन्यत्रापि च गच्छान्तरे
हुक्मौ तेषां सुत्रायौ, ततस्ते गोत्रतिग्राहकचतुर्दिजातव श्यामोभ्या. प्रह्व्या, ततं च-"भग्नो हुविदि फलं निरत्ययं
से बहामि किं चारि १"। पञ्चपरजगपिच मया भवन्वा हाणी स चतुर्नानं १३॥ सीसा पच्छिन्तमानं भयेति तेऽपि

१ मन्त्रो भोग्यति कोके निरर्थिभ्यं बला भवति नि चारि १। चतुर्नानं चैकं जायतेऽस्मिन् गुरुत्वात् १३॥ सिग्वाः प्रवीच्छिक्कामां मर इति तेऽपि च ॥

हु सीसगभरोत्ति । नं करोति सुत्तहाणी अन्नतयवि दुल्लहं तेसिं ॥ २ ॥” एष एव गोदृष्टान्तः प्रतिपक्षेऽपि योजनीयः, यथा कश्चित् कौटुम्बिको धर्मश्रद्धया चतुर्भ्यश्चतुर्वेदपारगभिर्भ्यो गां दत्तवान्, तेऽपि च पूर्ववत्परिपाठ्या दोग्धु-मारब्धाः, तत्र यस्य प्रथमदिवसे सा गौरगता स चिन्तितवान्-यद्यहमस्याश्चारिं न दास्यामि ततः क्षुधा धातुक्ष-यादेया प्राणानपहास्यति, ततो लोकेषु मे गोहत्याऽवर्णवादो भविष्यति, पुनरपि चासम्भ्यं न कोऽपि गवादिकं दा-स्यति, अपिच-यदि मदीयचारिचरणेन पुष्टा सती शेषैरपि ब्राह्मणैर्घोक्ष्यते ततो मे महाननुग्रहो भविष्यति, अहमपि च परिपाठ्या पुनरप्येनां घोक्ष्यामि, ततोऽवश्यमस्यै दातव्या चारिरिति ददौ चारिं, एवं शेषा अपि ददुः, ततः सर्वेऽपि चिरकालं दुग्धाभ्यवहारभागिनो जाताः, लोकेऽपि समुच्छलितः साधुवादो, लभन्ते च प्रभूतमन्यदपि गवा-दिकं, एवं येऽपि विनयाश्चिन्तयन्ति-यदि वयमाचार्यस्य न किमपि विनयादिकं विधातारः तत एषोऽवसीदन्नवश्यम-पगतासुर्भविष्यति लोकं च कुशिल्या एते इत्यवर्णवादो विजृम्भिष्यते, ततो गच्छान्तरेऽपि न वयमवकाशं लप्स्या-महे, अपिच-अस्माकमेव प्रब्रज्याशिक्षात्रतारोपणादिविधानतो महानुपकारी, सम्प्रति च जगति दुर्लभं श्रुतरत्न-मुपयच्छन् वर्त्तते, ततोऽवश्यमेतस्य विनयादिकमस्माभिः कर्तव्यम्, अन्यच-यद्यसदीयविनयादिसहायकत्वेन प्रातीच्छिकानामप्याचार्यत उपकारः किमस्माभिर्न लब्धम्?, द्विगुणतरपुण्यलाभश्चास्माकं भवेत्, प्रातीच्छिका अपि

विषयकमर इति । न कुर्वन्ति सद्गार्थदानिरन्यत्रापि दुर्लभो तेषाम् ॥ २ ॥

ने चिन्तननिष्ठ-अनुपकृतोपकारी भगवानाचार्योऽन्नाक, को नागालो गहान्तरेणं व्याख्याप्रयासमसिद्धिनिष्ठं विद-
धाति?, तदा क्रिमेतेषां च प्रत्युपकर्तुं शक्यः १, तथापि नत् कुर्मः सोऽन्नाकं महात्मां ताम इति परमिरेषं विन-
यादिकमादधते, तेषां नापसीदलाचार्यः जम्बवन्दिता स्यायंप्रवृत्तिः सद्युच्छति च सर्वत्र साधुवादः यत्कान्तरे च
तेषां सुखं सुतमानं परलोके च सुवसादिच्छा इति १४ ॥ सम्मति मेरीछान्तयाचना-इह शक्रादेशेन वैश्वज-
यन्निर्मापितायां काचनमयप्राकारादिपरिकरितायां गुरि द्वायत्तां त्रिखण्डमरताद्यां विपत्तमनुभवति केषां कदाचि-
दक्षिणपुपतली । इतश्च द्वात्रिंशद्विमानसतस्रसङ्के सौधर्मकस्ये सुधर्माभिपद्यमोपनिष्ठा सर्वतो दिवौक.पुर्णपा-
क्षमाना शक्राभिमानो मयवा पुरुषगुणविचारणाधिकारे केचनमिहावस्तितमयिना समभिपद्य साधाम्यतः एत-
प्रश्नसामकार्यसि-महो महाभुवावा विष्णो नरोपपुण्ड्रेऽपि वस्तुनि समागतो गुणमेव युक्तमि, न दोषकेचनपि, न
च नीचपुण्ड्रेण सुध्यन्ते इति, इत्थं च मयपक्षा केचनस्तुतिमभिधीयमानासहभावाः कोऽपि दिवौका. परीक्षार्थ-
मिहापतीर्थं येन यथा अगवदस्मिन्नेमिनमस्तस्याप केचनो वास्तवि तस्मिन् यपि अयान्तराळे कश्चित् प्रवेष्टे सद्यु-
प्रासितसकलजनमहादुरभिनयसङ्कलमतीव दीप्यमानमहाकास्मिकछिन्नां विद्यतसुखदुःखपादितमेतदन्तपट्टिं गतप्रा-
णमिष भुजो रूपं विद्याय प्रातरपतले, केचनोऽपि चोच्चमन्तगिरिसमरसुतवपवदस्मिन्नेमिनमरुठवये तेन यथा गन्तुं
प्रपद्यते, दुरोयापी च पदात्पादियर्गः समसोऽपि लङ्गनसमुद्रासितो यस्याप्यक्षपिहितनासिकस्तथरितमितस्रतो गन्तु-

मारेभे, ततः पृष्टं केशवेन-किमिति पुरोयायिनः सर्वे विहितनासिकाः समुत्रासमादधते?, ततः कोऽपि विदितवेद्यो विज्ञपयामास-देव! पुरो महापृष्टिगन्धिः आ मृतो वर्तते, तद्वन्धमसहमानः सर्वोऽपि त्रासमगमत्, केशवो महोत्त-मतया तद्वन्धादनुव्रसन् तेन पथा गन्तुं प्रवृत्तः, अत्रैक्षिष्ट च तं मृतं श्रानं, परिभावयामास च सकलमपि तस्य रूपं, ततो गुणप्रशंसाभक्त्युपश्रुत्वा प्रशंसितुमारभते सा-अहो जाल्यमरकतमयभाजनविनिवेशितमुक्तमणिश्रेणिरिव शोभते अस्य ययुषि कालिमकलिते श्वेतदन्तपद्मतिरिति, तां च प्रशंसां श्रुत्वा सविस्मयं सुरसम्रजन्मा चिन्तयामास-अहो ययोक्तं मधयता तथैवेति । ततो दूरं गते केशवे तद्रूपमुपसंहृत्य कियत्कालं स्थित्वा गृहमागते केशवे युद्धपरीक्षा-निमित्तं मन्दुरागतमेकमश्वरत्नं सकललोकसमक्षमपहृतवान्, धावितश्च मार्गतः सर्वोऽप्युद्गोर्णखङ्गकुन्तादिरङ्गरक्ष-कादिपदातिवर्गः, समुच्छलितश्च महान् कोलाहलो, ज्ञातश्चायं व्यतिकरः केशवेन, प्रधाविताश्च सकोपं दिशोदिशं सर्वेऽपि कुमाराः, मुञ्चन्ति च यथाशक्ति प्रहारान्, परं पुरो दिव्यशक्त्या तान् सर्वानपि लीलया विजित्य मन्दं मन्दं गन्तुं प्रवृत्तः, ततः प्राप्तः केशवः, पृष्टश्च तेनाश्वापहारी-भोः किं मदीयमश्वरत्नमपहरसि?, तेनोक्तं-शक्नोम्य-पहर्तुं, यदि पुनरस्ति ते काऽपि शक्तिलहि मां युद्धे विनिर्जित्य परिग्रहाण, ततः केशवः तत्पौरुषरञ्जितमनस्कः सहर्षमेवमवादीत्-भो महापुरुष! येन युद्धेन त्रूये तेन युद्धोऽहं, ततः सर्वाण्यपि युद्धानि केशवो नामग्राहं वक्तुं प्रवृत्तः, प्रतिषेधति च सर्वाण्यपि सुरसम्रजन्मा, ततो भूयः केशवो वदति-कथय केन युद्धेन युद्धोऽहमिति?, ततः

स ग्राह-सुखयुक्तेन, ततः कर्त्तुं विधातुं इत्यतएव इयं हास्यव्याहारपुरस्सरं तं प्रलोचनमादीतु-मरुत गच्छ-
वरत्नमपि युतीत्या, नाह नीचयुक्तेन युजे इति, तत एतत् सुत्या इतिपद्योन्मृन्मिस्तपुल्लमातोषयोभितं वसुतादवान-
सपिञ्चनं सुखप्रजन्मा लघेतसि पित्तमायास-ग्रहो ग्रहोचमया केवलावाग्, नत एव अतएव लसह-यनमदमरकिरीट-
मेटीसर्पैश्चनीकृतपादपीठानां भयवतामप्येते प्रवृत्तादीः, तत एवं चिन्तयित्वा सानन्त्रमेवमाजो वहुं प्रवृत्तो-
जो. केवद ! ग्राहयथापहारी, किन्तु त्वहजपरीक्षा निगिचमेवं कृतवान्, ततः सकलमपि द्रुकप्रचंडादिकं पूर्ववृत्तान्त-
मुत्कठमा-
मचक्रप्रवृत्तं, ततः सगुणप्रवृत्तान्तमप्येवमिदं उन्नततमनाकम्परः कुम्भस्तिक्तकस्तप्तुदो यवार्द्रमः तप्तुदस्तप्यन्ते युत्कठमा-
मास सत्त्वान्ते, सुयोऽपि च सकलविधासाधारणकेशपशुजन्तुदं वतो हलमगात्वं प्रलोचनमादीतु-महापुरुष ! देववर्धनममोप-
मयुजजन्मनामिति प्रपादो जगति प्रसिद्धो ना विप्रज्ज्वालापदिति वद किञ्चिदमीहं चेत् करोमीति, ततः केवलोऽन्-
वीरु-वर्धते सत्त्वतिं ग्राहसामर्थिं ततश्च प्रविशियानयास्ति वेत्तुमोऽपि च भवति, ततो गोधीर्षचन्द्रमयीन-
विशेषवमिनी देवो भेटीमवाह, कल्पं चालाः कवनामास-यथा यन्मासपण्यपर्वन्ते निजाऽऽत्मानमण्डपे पाद्यवा-
भेटी, कल्पवालाः सर्वतो ग्राहयोन्यव्यापी जन्तुतमेप्यनिरिष मन्वीरो निवृत्तिमप्यते, यथा वृष्टं भोज्यति तस्य
प्राकम्भो व्याधिर्निवज्जोऽपवाहति, मावी च दूरा यन्मासादप्येव च भविष्यति, ततः यवपुष्पा देवाः सत्त्वानमम-
मव ! वाङ्मेवोऽपि तां भेटीं वदेत् भेटीस्तत्त्वन्विदुल्लभ स्वार्थिबलात्, विद्यां पादौ वदेत् यथा-यन्मासपण्यपर्वन्ते

ममास्थानमण्डपे वाथैषां त्वया भेरी, यत्ततश्चावनीया, ततः सकलसलोकसामन्तादिवलसमन्वितो निजप्रासादमा-
यासीत्, सुत्कलितश्च प्रतीहारेण सर्वोऽपि लोकः, ततो द्वितीयदिवसे सुकुटोपशोभितानेकपाथिवसहस्रपर्युपासमानो
निजास्थानमण्डपे विशिष्टसिंहासनोपविष्टः शक्र इव देवैः परिदृतो विराजमानस्तां भेरीमताडयत्, भेरीशब्दश्रवण-
समनन्तरमेव च दिनपतिकरिताडितमन्धकारमिव द्वारवतीपुरि सकलमपि रोगजालं विध्वंसमुपागमत्, ततः
प्रमुदितः सर्वोऽपि पौरलोकः, आशस्ते च सदैवाधिपतित्वेन जनार्दनं, तत एवं व्याधिविकले गच्छति काले कोऽपि
दूरदेशान्तरवर्त्ती धनाढ्यो महारोगाभिमृतो भेरीशब्दमाहात्म्यमाकर्ण्य द्वारवतीमगमत्, स दैवविनियोगान्द्रेरीताडन-
दिवसातिक्रमे प्राप्तः, ततोऽचिन्तयत्—कथमिदानीमहं भविष्यामि?, यतो मृत्यो भेरीताडनं यणमासातिक्रमे, पट्टभिश्च
मासैः (अन्यात्रं २०००) रेप प्रवर्द्धमानो व्याधिरसूत्रपि नियमात् कवलविष्यति, ततः किं करोमीति?, ततः इत्थं
कतिपयदिनानि चिन्ताशोकसागरनिमग्नः कथमपि शेषुपीपोतमासाद्योन्मत्तं लभो—यथा यदि तस्याः शब्दतोऽपि
रोगोऽप्यति ततः तदेकदेशस्य घर्पित्वा पाने सुतरामपयासति, प्रभूतं च मे स्वं, ततः प्रलोभयामि धनेन
ढाकिकं, येन तच्छकलमेकं मे समर्पयति, ततः प्रलोभितो धनेन ढाकिको, नीचसत्त्वा हि दुष्टदारा इव निरन्तरं
धनादिभिः सन्मान्यमाना अपि व्यभिचरन्ति निजपतेः, ततस्तेन तच्छकलमेकं तस्मै व्यतिरिष्ट, तत्स्थाने च तस्या-

१ सुदिः २ सग्यवर्गपदं.

नन्वण्डफलं योजितम्, एवमभ्यान्वयेष्टान्तरायातरोविजयेभ्यो वन्तुष्यतया खण्डखण्डप्रदाने सफलानि भेरी
फलनेष खण्डसादातात्मिका कृता, ततोऽन्यतो दिव्यप्रमाण., ततश्चदत्तमेवाधिपं ग्रामर्षिं, सयुतिपतय रावोऽश्वि-
प्रादुर्भावविषय-पौरजनानां, विजृम्भय महर्षिर्जनार्दनो-देव । यूयोऽपि विदुर्मते न्यासु कुम्भमर्षयामग्यकारमिव
पुरि हारयत्सां महर्षिर्न, तत्ता प्रातएत्याममण्डपे सिंहासने सयुपविस्थाकारितो भेरीताडननिपुणः शुभाद्, दृष्ट-
भावेष्टोऽसौ भेरीताडने, ततश्चादिता तेन भेरी, साऽन्यतरिदिव्यप्रभाया न आद्धारस्येनात्मानमण्डपमाश्रयमपि
पूरयति, ततो विमिश्रितो जनार्दनो-यथा किमेवा नात्मानमण्डपमपि आद्धारस्येन पूरयितुं शक्नोतीः, ततः त्वयं
निमाळयामास तां भेरी, एता न ता महादष्टिकल्पेन सयुष्टुतरसकलसदातात्मिका, ततश्चकोप तस्मी
जनार्दनो-रेदुष्टायन । किमिदमकार्यीः, ततः स प्राणमया सफलमपि यथावत्तनयीकचद्, ततो महानर्पका-
रित्याद् स तत्कालमेव निरोपितो विनाशाय, ततो यूयोऽपि जनार्दनो जनानुकम्पया पीपयशात्तामुपयम्यादयमण्ड-
पिधानतत्त्वं देवमापययामास, ततः प्रसवीकसू देवा, कश्चित्पांश्च जनार्दनः प्रयोजनं, ततो यूयोऽपि
दृष्टवान् अश्वियोपश्रमनीं भेरी, तां च आसत्येन मुनिमिताव कुम्भः समर्पयामास । एष पृथान्तः, अयमर्थो-
पनयः-यथा भेरी तथा प्रवचनायतौ सद्भाषी, यथा भेरीतच्छ्रवणतो रोगापन्नः तथा सिद्धान्तस्य प्रभा-
यश्रवणतो जन्तूनां कर्मविनाशः, ततो च. सद्भाषीपयान्तराळे विसृजत विसृज्यान्वतः सद्भमर्षे वा सं-

योज्य कन्यासमानौ करोति स भेरीताडननियुक्तप्रथमपुरुषसमानः, स चैकान्तेनायोग्यः, यस्त्वाचार्यग्रणीतौ
सन्नार्थौ यथावदवधारयति स भेरीताडननियुक्तपाश्चात्यपुरुष इव कल्याणसम्पदे योग्यः १४ ॥ सम्प्रत्याभीरी-
द्वष्टान्तभावना—कश्चिदामीरो निजभार्यया सह विक्रयाय द्यूतं गज्या गृहीत्वा पत्तनमवतीर्णः, चतुष्यथे समागत्य
वणिगापणेषु पणायितुं प्रवृत्तो, घटितश्च पणाय संदङ्कः, ततः समारब्धे द्यूतमापे गज्या अधस्तादवस्थिता आभीरी, द्यूतं
भर्त्रा चारकेण समर्थ्यमाणं प्रतीच्छतीति, ततः कथमप्यर्थेणे ग्रहणे नाऽनुपयोगतोऽपान्तराले चारकापरपर्यायो लघुघु-
तघटो भूसौ निपत्य खण्डशो भग्नः, ततो द्यूतहानिदूनमनाः पतिरुल्लसितं खरपरुषवाक्यानि प्रावर्त्तत, यथा हा पापी-
यसि ! दुःशीले कामविडम्बितमानसा तरुणतरुणिमाभिरमणीयं पुरुषान्तरमवलोकसे न सम्यग् द्यूतघटमभियुद्धासि-
ततः सा खरपरुषवाक्यश्रवणतः ससुद्धृतकोपावेशवशोच्छलितकम्पकम्पितपीनपयोधरा स्फुरदधरविम्बोष्ठी दूरोत्पा,
दितश्चरेखाधनुरवष्टम्भतो नाराचश्रेणिमिव कृष्णकटाक्षसन्ततिमविरतं प्रतिक्षिपन्ती प्रत्युवाच—हा ग्रामेयकाधम !
द्यूतघटसप्यवगणय्य विदग्धमत्सकामिनीनां मुखारविन्दान्यवलोकसे, न चैतावताऽवतिष्ठसे, ततः खरपरुषवाक्यैर्मा-
मप्यधिक्षिपसि, ततः स एवं प्रत्युक्तोऽतीव ज्वलितकोपानलोऽपि यत् किञ्चिदसम्बद्धं मांयितुं लग्नः, साऽप्येवं, ततः
समभूतयोः केशाकेशि, ततो विसंस्थुलपादादिन्यासतः सकलमपि प्रायो गन्त्रीद्यूतं भूसौ पतितं, तब किञ्चिच्छोप-
सुपगतमवशेषं चावलीढं अभिः, गन्त्रीद्यूतमपि श्रेणीभूतमपद्धतं पश्यतोद्दरेः, सार्थिका अपि स्वं स्वं द्यूतं विक्रीय

समाश्रयमग्रे प्रपञ्चा, ततः प्रसूतदिवसभाषातिक्रमेणापसृते दुष्टे सास्त्रे च कृत्वे यत् किञ्चित्प्रथमतो विक्रयमाश्रयतुष्टं
वर्ण्यमादाव तयोः सप्राप्तं गच्छतोऽपान्तरात्वेऽयं यत्ते सहस्रमानी सर्वथा प्रसरमपिच्छति तमोविताने परास्फल्बिनाः
समाश्रयत वासांसि इयं यतीपदौ चापद्वयन्ताः, यत यत्तौ यदौ दुःखस्य भाजनमजायेताम् । यत्तु एतान्तेऽवम-
योपनवा-यो विनेयोऽन्यथा प्ररुमयत् मयीयानो वा कथमपि वरपुत्रमापदेराचार्येण विचिंत्योऽविचेयपुरस्सरं प्रति-
पदति-यथा त्वमेतेषमहं विदितः, किमिदानीं निद्रुये ? इत्यादि, स य केवलात्मानं संवारे प्रापयति, किंस्वा-
चार्यमपि वरपुत्रमस्तुवारणादिना तीव्रतीव्रतरकोपानकृन्नाकृन्नात्, यमन्ति च कुपिनेवा युवोरपि शुरोः वरपुत्र-
प्रसूतवारणादिका कोपप्रकोपकाः, यत उच्छृष्टराध्वनेन-“धैर्यात्वा वृद्धया कुशीला, मिहंयि यत्तं पक्वैरिति
सीता” इति ॥ अपि च-शुण्णुरनो शुरवा, ततस्ते गरि कथमपि दुष्टविष्यविषायमेव कोपद्वयागमत् तथापि
तेषां भगवद्वाचिषोपसौ सुवर्ण्यवातना ततयोपपित्वाष्टुनमुद्रमां भिन्नतो दीर्घतरत्वंसारमागी, किञ्च-यत्तं स यत्तौ-
मानो नतिमानपि सुतरत्वाद्वाहिर्नपति, बल्यत्रापि तस्य दुर्बलमुत्तलात्, को हि नाम सचेतनो दीर्घतरत्वीपितामिकापी
सर्वमुखे सहतेन पयोपित्त्वात् प्रविपतीति, स धैर्यात्तेनायोगः १५ । प्रतिपद्यमानायामपीदमेव कथानकं परियाप-
नीयं, केवलमिह धृतचटे भवे सति प्रापयि तौ दम्पतीत्वस्ति २ कर्त्तरे यथाष्टकिष्टुत्वं धृतीवर्तन्ती, कोकमेव विजनाद्य,

१ यथाप्रयोः स्पृष्टमपवा इतीत्य युवपि यत्तं प्रकृतिवि विभक्तः । २ कर्त्तरे इत्यप्युक्तम् ।

निन्दति चात्मानमाभीरो यथा-ही न मया द्रुतघटस्ते सम्यक् समर्पितः, आभीर्येपि यदति-समर्पितस्त्वया सम्यक् परं न स मया सम्यक् गृहीतः, ततः एवं तयोर्न कोपावेद्यदुःखं नापि द्रुतहानिर्नापि सकाल एवान्यसाधिकैः सह स्वप्ना-ममभिसमर्पणमपान्तराले तस्करावस्कन्दः, ततस्तौ सुखभाजनं जातौ, एवमिहापि कथञ्चिदनुपयोगादिनाऽन्यथा-रूपव्याख्याने कृते सति पश्चादनुस्मृतयथावस्थितव्याख्यानेन सूरिणा शिष्यं पूर्वमुक्तं व्याख्यानं चिन्तयन्तं प्रत्येवं वक्त-व्यम्-वत्स ! मैवं व्याख्यः, मया तदानीमनुपयुक्तेन व्याख्यातं, तत एवं व्याख्याहि, तत एवमुक्ते सति यो विनेयः कुलीनो विनीतात्मा स एवं प्रतिवदति-यथा भगवन्तः ! किमन्यथा परूपयन्ति ? केयलमहं मतिदौर्बल्यादन्यथाऽव-गतवानिति, स चैकान्तेन योग्यः १६ । एवंविधाश्च विनेयाः प्रह्लादितगुरुमनसः श्रुताणवपारगामिनो जायन्ते, चारित्रसम्पदश्च भागिनः, तदेवमेकैकं शिष्यमधिकूला योग्यायोग्यत्त्वविभागोपदर्शनं कृतम्, सम्प्रति सामान्यतः पर्यदो योग्यायोग्यरूपतया निरूपयति-

सा समासओ तिविहा पन्नत्ता, तंजहा-जाणिआ अजाणिआ दुव्विअद्धा, जाणिआ जहा-खीरमिव जहा हंसा जे बुद्धंति इह गुरुणसमिद्धा । दोसे अ चित्रजंति तं जाणसु जाणिअं परिसं ॥ ४५ ॥ अजाणिआ जहा-जा होइ पगइमहुरा मियछान्वयसीहकुहुडयभूआ । रयणमिव असंठविआ अजाणिआ सा भवे परिसा ॥ ४६ ॥

'सा' पर्यन्त 'समासता' संश्लेषेण 'त्रिविधा' त्रिकारा प्रवृत्ता, तीर्थंकरगणचरैरिति गम्यते, पर्यवेति कथं उच्यते
 इति चेत् १, उच्यते, इह प्रागुक्तं-आरम्भणीयः प्रवचनानुयोग इति, अनुयोगश्च विषयमधिकृत्य प्रवर्तते, निराकम्भ-
 नस्य तत्त्वानुवादात्, ततः सामर्थ्यात् संस्तुके पर्यवेति उच्यते, 'तथैवेत्युदाहरणोपदर्शनार्थे, 'जागिय'सि 'ज्ञा जग-
 योयने' जानातीति ज्ञा, 'इयुपाल्स्वमीकृत्य' इति कप्रत्ययः, 'इति यातो कोय' इत्याकारलोपा, ततो 'जजाघात'
 इति लिपयामाप्, द्वैष द्विका, सार्पिका का प्रत्यया, 'सञ्जन्त्यस्वायातुल्यकादि'सायाः स्थाने इकारादेवः, कप्रत्य-
 याच्च परतः त्रियामाप्, तत्सिद्धं द्विकेति, द्विका नाग परिजानवती, किमुक्तं भवति १-कुम्भप्रवृत्तपापगुणमतेनादि-
 ग्यान्त-करणा गुणयोपपिषेयपरिज्ञानकृतत्वा सत्त्वमपि दोषात्त्वमपरिप्रादिकम् केवलगुणप्रवृत्तभवतीति, उक्तं च-
 "गुणबोधविधेयगणू नययिगयदिया च उच्यतेयदियु ॥ १ ॥" तत्र
 'गुणतचित्ते'ति गुणेषु वक्ष्यती गुणप्रवृत्तपरायणा इत्यर्थः, 'अनुभवयन्त्रि'ति अनुगान्-दोषान् दर्शयति, सतोऽपि
 न एकातीत्यनुवर्त्तनी । तथा 'जद्विका' जद्विका त्रिकारिक्तत्वा, सम्यक्परिज्ञानरहिता, किमुक्तं भवति १-या
 ताम्रपूठकण्ठीरयकृत्प्रयोजनवत्प्रवृत्ता गुणवत्त्वमाया असंज्ञापितजालरत्नमिषान्तर्बिधिरगुणसदृहा मुच्यप्रवृत्तपरीया
 पर्यन्त सा जद्विका, उक्तं च-"पमोर्दुब नयानिय मिगच्छावगसीदुदुबुदयसूया । रयणमिय असंज्ञयिया सुहसंज्ञय्या
 १ उच्यतेपमिषेयत्वा नयमिषरहिता च उच्यतेयते । एता त्रिकारत्वात्प्रवृत्तत्वा नयिष्य गुणविषयगुणवत्त्वमाया । रयमिषाये
 मिषा सुहसंज्ञया गुणवत्त्वमाया ॥ १ ॥

गुणसमिद्धा ॥ १ ॥” इह ‘मिगसावगसीहकुडगभूय’त्ति सावगगब्बोऽग्रे सम्बध्यते, ततो मृगसिंहकुडुत्तयावभूता इत्यर्थः ‘असंठविय’त्ति असंस्थापिता, असंस्कृता इत्यर्थः, ‘सुखसंज्ञाप्या’ सुखेन प्रज्ञापनीया । तथा—
दुब्बिअद्धा जहा—न य कत्थंइ निम्माओ न य पुच्छइ परिभवस्स दोसेणं । वत्थिव्व वायपुण्णो फुट्ठइ गामिल्लयविअद्धो’ ॥ ४७ ॥

‘दुर्विदग्धा’ मिथ्याऽदृक्कारविडम्बिता, किमुक्तं भवति?—या तत्तदुणञ्जपाध्वोपगमनेन कतिपयपदानुपजीव्य पाण्डित्याभिमानिनी किञ्चिन्मात्रमर्थपदं सारं पल्लवमात्रं वा श्रुत्वा तत ऊर्ध्वं निजपाण्डित्यख्यापनायामभिमानतो-
ऽवज्ञया पश्यति अर्द्धकथ्यमानं चात्मनो बहुज्ञतासूचनाय या त्वरितं पठति सा पर्यन्तं दुर्विदग्धेत्युच्यते, उक्तं च—
“किञ्चिन्मत्तगाही पल्लवगाही य दुरियगाही य । दुवियहिंया उ एसा भणिया त्तिविहा भवे परिसा ॥ १ ॥” अमूपां च तिसृणां पर्यदां मध्ये आद्ये द्वे पर्यदावनुयोगयोग्ये, तृतीया त्वयोग्या, यदाह चूर्णिणकृत्—एतर्ह जाणिया अजाणिया य अरिहा, दुविअद्धा अणरिहा” इति, तत आद्ये एव द्वे अधिकृतमनुयोगः प्रारम्भणीयो, न तु दुर्विदग्धा, सा भूदाचार्यस्य निष्कलः परिश्रमः, तस्याश्च दुरन्तसंसारोपनिपातः, सा हि तथास्वाभाव्यान् यत्किमप्यर्थपदं शृणोति

१ पर्यग्रथनिरूपणगाथा न व्याख्याताः । २ किञ्चिन्मात्रमग्राहिणी पादवमात्रमग्राहिणी वा स्वरितमग्राहिणी च । दुर्विदग्धिका एतेन मणिता विविधा भवेत्पर्यन्तं ॥ १ ॥
३ अत्र किञ्चिन्निका च अर्हा, दुर्विदग्धा अनर्हा ।

तदप्यवयवां, भुत्वा च सारपदमन्त्रं सर्वजनातिशयविभिन्नपाण्डिताभिमानतो गहतो गरीबसोऽभवत्येतं, सद्य
ज्ञया च दुरन्तसत्तारामिवद् इति स्मितम् ॥ तदेवमवीधरेतादृशपादिसम्पादितसकलसौहृदो भयत्वाद् द्रव्यपणि-
पादोपसेवी पूर्वोन्मत्तसुशार्धधारको देवपापको गोमयिनेवपरीक्षां कृत्वा समस्तपिच्छताप्ययनविपयस्य ज्ञानस्य
प्रसूयार्था विदधाति—

नाणं पंचविहं पञ्चचं, संजहा-आभिगिबोहिअनाणं सुअनाणं ओहिनाणं मणपखवनाणं केवकनाणं ॥ (सु०१)
जातिर्मानं, माये अवयवस्य भयवा ज्ञापये-यस्तु परिच्छिद्यते मनेवेति ज्ञानं, करणे भगवद्, देवास्तु सुत-
वयो भगवत्परीक्षां सम्योदहेदुत्वाद् गोपदिसन्तो, 'यदे'ति लज्जापापकं विषयं विषया 'उपसर्गादात्' इत्यद्
प्रसया, यच्च विद्या-प्रकारा यल तत्पञ्चविहं-पञ्चप्रकारं 'प्रज्ञां' प्ररुम्भितं तीर्थकरणधरैरिति सामर्थ्यादवसीयते,
अल्पस्य स्वयंप्ररुपकत्वेन प्ररुपयाऽसम्भात्, एवं च—'अतएव नासाह करणं सुखं मर्षति यज्जहात् निवचं । सास
जस्तु दिव्यद्वयात् तज्जो सुखं पयच्छ ॥ १ ॥' एतेन समन्तीयिनास्तुसासगाह, यथा प्रज्ञा-मुदिता तथा ज्ञात-ज्ञातं
तीर्थकरणधरैरिति गम्यते, प्रज्ञासं, किमुक्तं भवति १-सर्वं वाच्यं साध्यात्वं भवतीति' त्यागात् यथास्यमिदं
वाक्यमवधारणीयं, ततोऽयमर्थः-ज्ञानं तीर्थकरैरपि सकलकाण्डापकम्भिसमस्यस्तुल्योपसाधात्कारिकेवलप्रज्ञया पञ्च-

१ सर्वं वाच्येऽर्थं सुखं भवति यज्जहात् निवचं । अतएव ज्ञातं सुखं भवति ॥ १ ॥

विधमेव प्राप्तं, गणधरैरपि तीर्थकृद्भिरुपदिश्यमानं निजप्रज्ञया पञ्चविधमेव प्राप्तं, न तु वक्ष्यमाणनीत्या द्विभेदमेवेति, अथवा प्राज्ञात्-तीर्थकरादासं प्राज्ञासं गणधरैरिति गम्यते, अथवा प्राज्ञैः-गणधरैरासं प्राज्ञासं, तीर्थकरादित्यनुमी-यते, 'तद्यथे'त्युदाहरणोपदर्शनार्थः, आभिमिनोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानं अवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं केवलज्ञानं, तत्रार्थो-भिसुखो नियतः-प्रतिनियतस्वरूपो बोधो-बोधविशेषोऽभिमिनोधः अभिमिनोध एवाभिमिनोधिकं, अभिमिनो-धशब्दस्य विनयादिपाठाभ्युपगमाद् 'विनयादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे इकण्प्रत्ययः 'अतिवर्त्तन्ते स्वार्थे प्रत्ययकाः प्रकृति-लिङ्गवचनानी'ति वचनात् अत्र नपुंसकता, यथा विनय एव नैकयिकमित्यत्र, अथवा अभिमिनोध्यते अनेनास्मादसिन्-वेति अभिमिनोधः-तदावरणकर्मक्षयोपशमः, तेन निवृत्तमाभिमिनोधिकं, आभिमिनोधिकं च तद् ज्ञानं च आभिमि-नोधिकज्ञानं-इन्द्रियमनोनिमित्तो योग्यदेशावस्थितवस्तुविषयः स्फुटप्रतिभासो बोधविशेष इत्यर्थः १ तथा श्रवणं श्रुतं-वाच्यवाचकभावपुरस्सरीकारेण शब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणे हेतुरुपलब्धिविशेषः, एवमाकारं वस्तु जलधारणाद्यर्थक्रियासमर्थं घट-शब्दवाच्यमित्यादिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामः शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमि-त्तोऽवगमविशेष इत्यर्थः, श्रुतं च तद् ज्ञानं च श्रुतज्ञानं २, तथा अवशब्दोऽधःशब्दार्थः, अव-अधोऽधो विस्तृतं वस्तु धीय-ते-परिच्छिद्यतेऽनेनेत्यवधिः, अथवा अवधिर्मर्यादा रूपिण्येव द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरूपा तदुपलक्षितं ज्ञानमप्यवधिः यद्वा अवधानम्-आत्मनोऽर्थसाक्षात्करणव्यापारोऽवधिः, अवधिस्यासौ ज्ञानं चावधिज्ञानं ३, तथा परिः-सर्वतो भावे

बबनं अथः 'तुवादिभ्यो न का' विलिपिकारे 'नक्तो ये' लनेनौभादिकोऽकारप्रसङ्गः, बबनं यमय वेदनमिति पर्यायाः, परि बबः पर्यायः, मनसि मनसो वा पर्यायः मनापर्यायः—सर्वतो यनोद्रव्यपरिच्छेद इत्यर्थः, नयवा मनःपर्येष इति पाठः, तत्र पर्येषण पर्यायः, योवेऽङ् प्रसङ्गः, मनसि मनसो वा सर्वतो मन्-पर्यायः, सर्वतद्यत्परिच्छेद इत्यर्थः, स वासो ज्ञानं च मनःपर्येषज्ञानं, नयवा मनःपर्यायज्ञानमिति पाठः, तथा सर्वासि—यनोद्रव्याणि पर्येति—सर्पात्मना परिच्छिन्नानि मनःपर्यायं, 'कर्मणोऽपि'ति बण्प्रसङ्गः, मनापर्यायं च तज्ज्ञानं च मनःपर्यायज्ञानं, यथा मयसः पर्यायाः मनःपर्यायाः, पर्याया येदा यन्मां याद्यस्तथाचोपनप्रकारा इत्यर्थः, तेषु तेषां वा सम्बन्धि ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं ४, तथा केवलम्—यत्कनचद्वारं यसादिज्ञानविरपेक्षत्वात् केवलकदाचिप्रादुर्गमि यसादीनामसम्भवात्, ननु कथमसम्भयो पापता यतिज्ञानादीनि सत्तापरजस्योपखनेऽपि प्रादुर्भवन्ति, ततो निर्मूलसत्तापरविक्रमे यानि हुतरां ममिच्छन्ति, कारित्रपरिणामवत्, सक्तं च—'मापरजस्यवियगे जायन्ति मरुदुपार्थिणि ! मापरजस्यवियगे क्व ताद व होति क्षीयस्त १ ॥ १ ॥' उच्यते, इह यथा जालस्य मरुतादिमयेर्मतोपरिरचस्य यावन्नाद्यापि समूहमकथममद्यापयथा यथा देशतो मरुतिभ्यः तथा तथा देशतोऽभिगम्यक्षिप्रजायते, सा च क्षिप्रकदाचित् कचयित् मरुतीत्यनेकप्रकारा, तथाऽऽमनोऽपि सकलकाळकलापावृत्तिनिश्चिपदार्थपरिच्छेदकारवैकपार्यार्थिकलसत्ताप्यापरजस्यकतिरोदितलरूपस्य यावत्

१ मापरजस्यवियगे जायन्ति मरुदुपार्थिणि ! मापरजस्यवियगे क्व ताद व होति क्षीयस्त १ ॥ १ ॥

नाद्यापि निखिलकर्ममलापगमः तावद्यथा यथा देशतः कर्ममलोच्छेदः तथा तथा देशतः तस्य विज्ञप्तिरुज्जृम्भते, सा च क्वचित्कदाचित्कथञ्चिदित्यनेकप्रकारा, उक्तं च—“मलविद्धमणेर्व्यक्त्यर्थथाऽनेकप्रकारतः । कर्मविद्धात्मविज्ञ-
सिंस्तथाऽनेकप्रकारतः ॥ १ ॥” सा चानेकप्रकारता मतिश्रुतादिभेदेनावसेया, ततो यथा मरकतादिमणेशेषमला-
पगमसम्भवे समस्तास्पष्टदेशव्यक्त्यवच्छेदेन परिस्फुटरूपैकाऽभिव्यक्तिरुपजायते तद्वदात्मनोऽपि ज्ञानदशनचो-
त्रप्रभावतो निःशेषावरणप्रहाणादशेषज्ञानव्यवच्छेदेनैकरूपा अतिस्फुटा सर्ववस्तुपर्यायसाक्षात्कारिणी विज्ञप्तिरुल-
सति, तथा चोक्तम्—“यथा जालस्य रत्नस्य, निःशेषमलहान्तिः । स्फुटैकरूपाऽभिव्यक्तिर्विज्ञप्तिरुल्लदात्मनः ॥ १ ॥”
ततो मत्यादिनिरपेक्षं केवलज्ञानं, अथवा शुद्धं केवलं, तदावरणमलकलङ्कस्य निःशेषतोऽपगमात्, सकलं वा केवलं,
प्रथमत एवाशेषतदावरणापगमतः सम्पूर्णोत्पत्तेः, असाधारणं वा केवलमनन्यसदृशत्वात्, अनन्तं वा केवलं ज्ञेयान-
न्तत्वात्, केवलं च तज्ज्ञानं च केवलज्ञानं ५॥ ननु सकलमपीदं ज्ञानं ज्ञेयैकस्वभावं, ततो ज्ञेयैकस्वभावत्वाविशेषे
किञ्चित् एव आभिनिबोधकादिभेदोऽ, ज्ञेयभेदकृत इति चेत्, तथाहि—चार्त्तमानिकं वस्त्वाभिनिबोधिकज्ञानस्य
ज्ञेयं, त्रिकालसाधारणः समानपरिणामो ह्यनिर्गोचरः श्रुतज्ञानस्य, रूपिन्द्रव्याण्यवधिज्ञानस्य, मनोद्रव्याणि मनः-
पर्यायज्ञानस्य, समस्तपर्यायान्वितं सर्वं वस्तु केवलज्ञानस्य, तदेतदसमीचीनम्, एवं सति केवलज्ञानस्य भेदवा-
दुल्यप्रसङ्गे, तथाहि—ज्ञेयभेदात् ज्ञानस्य भेदः, यानि च ज्ञेयानि प्रत्येकमाभिनिबोधिकादिज्ञानानामिष्यन्ते तानि

सर्वाण्यपि केवलज्ञानेऽपि विद्यन्ते, अतएव केवलज्ञानेन तेषामग्राह्यप्रसङ्गात्, तथा च सति के-
वलज्ञानेऽप्यसर्वज्ञत्वप्रसङ्गः, आभिनिवोधिकारिज्ञानचतुष्टयविषयवातस्य तेनाग्रहणात्, न चैतद्विद्यमिति, अयोप्येत-
द्विषयिप्रकारमेवैत आभिनिवोधिकारिमेव, तथाहि—न यादृशी प्रतिपत्तिराभिनिवोधिकारज्ञानस्य तादृशी भुव-
ज्ञानस्य किन्तुन्यादृशी, एवमप्यद्यादिज्ञानानामपि प्रतिपत्त्यस्य, ततो भवेत्तेषां प्रतिपत्तिभेदो ज्ञानभेदः, तदप्यनुकूल-
पूर्णं सत्तेऽस्मिन्नपि ज्ञानेऽनेकमेव प्रसङ्गः, तथाहि—यद्येवमग्रदुष्टपक्षरूपमेवैतं विविच्यमानमेकैकं ज्ञानं प्रतिपत्ति-
प्रकारान्नस्य प्रतिपद्यते, तत्रैवोऽपि यद्यः भेदान्, सारेतद्—अस्त्वाचारकं कर्म, तद्यानेकप्रकारं, ततः तन्नेवायं तद्यार्थो
ज्ञानमप्यनेकतां प्रतिपद्यते, ज्ञानाचारकं च कर्म एव वा, प्राप्तापनार्थौ तथाऽभिधानात्, ततो ज्ञानमपि यद्यथा प्रकल्पते,
तदेतदतीव दुष्टमसङ्गातं, अत आचार्यैरेव नामाकरणं आचार्यैरेवादेव तन्नेदः, आचार्यं च अस्तिस्मायेव वा सकल-
मप्येकत्वं, तथा कथमाचारकस्य पक्षरूपता?, चेन्न तन्नेवायं ज्ञानस्यापि यद्यपि यो भेद उद्गीर्येत, अथ समागत
एवापि निवोधिकारिको ज्ञानस्य भेदो, न च समागा यत्तु बोधव्ययुते, न खलु किं वदन्तो वदति नाकाशमिति फो-
ऽपि यत्तु बोधमाचरति, अहो महती महीयतो गमत्. वेद्यपी, ननु यदि समागत एवाभिनिवोयादिको ज्ञानस्य
भेदवर्हि भयपता सर्वज्ञत्वहानिप्रसङ्गः, तथाहि—ज्ञापनात्मनो वर्मा, तस्य आभिनिवोयादिको भेदः समागत एव
व्यपस्थित, धीणावरणस्यापि तन्नाशप्रसङ्गः, सति च तन्नाशेऽस्माच्चक्षेभ्यः भयवतोऽप्यसर्वज्ञत्वमापद्यते, केवलज्ञान-

भावतः समस्तवस्तुपरिच्छेदान्नासर्वज्ञत्वमिति चेत्, ननु यदा केवलोपयोगसम्भवः तदा तस्य भवतु भगवतः सर्वज्ञत्वं, यदा त्वाभिनिबोधिकादिज्ञानोपयोगसम्भवः तदा देशतः परिच्छेदसम्भवादसादृशस्येव तस्यापि बलदेवासर्वज्ञत्वमापद्यते, न च वाच्यं—तस्य तदुपयोग एव न भविष्यति, आत्मस्वभावत्वेन तस्यापि क्रमेणोपयोगस्य निवारयितुमशक्यत्वात्, केवलज्ञानानन्तरं केवलदर्शनोपयोगवत्, ततः केवलज्ञानोपयोगकाले सर्वज्ञत्वं शेषज्ञानोपयोगकाले चासर्वज्ञत्वमापद्यते, तच्च विरुद्धमतोऽनिष्टमिति, आह च—“नेतेगसहावत्ते आभिनिबोधाह किंकर्षो भेदो ?। नेयविसंसारो चे न सच्चत्रिसयं जजो चरिमं ॥ १ ॥ अह पडिवत्तिविसंसा नेगंमि अणेगमेयभावाओ । आवरणविमेओवि हु समावमेयं विणा न भवे ॥ २ ॥ तम्मि य सइ संचेसिं खीणावरणस्स पावई भावो । तद्धम्मत्ताउ चिय छुत्तिविरोहा स चाणिट्ठो ॥ ६ ॥ अरहावि असवन्नू आभिणिचोहाइभावओ नियमा । केवलभावाओ चे सवण्णू नणु विरुद्धमिणं ॥ ४ ॥” तस्मादिदमेव युक्तियुक्तं पदधामो—यदुतावग्रहज्ञानादारभ्य यावदुत्कर्षप्राप्तं परमावधिज्ञानं तावत् सकलमप्येकं, तच्चासकलसंज्ञितम्, अशेषवस्तुविषयत्वाभावात्, अपरं च केवलिनः, तच्च सकलसं-

१ इत्येकस्त्रभावरूपे आभिनिबोधादिः किञ्चित्तो भेदः !। हेयविशेषोपादेयत्वं न सर्वविषयं यत्तद्वरम् ॥ १ ॥ अथ प्रतिपत्तिविशेषात् न एकस्मिन् अनेकेभेदभावात् । आवरणविमोदोऽपि च स्वभावभेदं धिना न भवेत् ॥ २ ॥ तस्मिन् सति सर्वेषां स्वीणावरणस्य प्राप्नोति भावः । तद्धर्मत्वादेन युक्तिविरोधात् स चातिष्ठः ॥ ३ ॥ अहंमपि असर्वज्ञ आभिनिबोधादिभावतो नियमात् । केवलभावात् चेत् सर्वज्ञो ननु विरुद्धमिवम् ॥ ४ ॥

द्वितमिति द्वापेय भेदो, उक्तं च-“तर्मा अवन्महावो बालस्य शोणेन नापन्ति । शुचं छत्रमत्यस्तासगलं इयं च कनेलिमो ॥ १ ॥” अत्र प्रतिविधीयते, तत्र नवापहुक्तं-“सकलमपीदं ज्ञानं, ज्ञानेकसमायत्याधिष्ठेये किंरुत एष आभिनिधेयोयादिको भेद इति ?” तत्र ज्ञानेकसमायता किं सामान्यतो विधेयतो वा ?, तत्र न तावदाद्य- पक्षः स्थितिमात्रे, सिद्धसाध्यतया तस्य बाधकत्वायोगात्, नोपलक्षणसामान्यापेक्षया हि सकलमपि ज्ञानमकारिरेकमभ्युपगम्यत एव, तथा च न को हानिरिति । अथ द्वितीयपक्ष, तद्युक्तम्, न हि ज्ञान विधेयतो विज्ञाननेकमनोपलभ्यते, प्रतिप्रापि तस्यैव न प्रत्येकं तत्कर्तृपक्षेयदर्शनात्, अथ यद्युक्तं तत्कर्तृपक्षेयदर्शनात् ज्ञानमेव, तर्हि तादृशत्कर्तृपक्षेयं प्रतिप्रापि देशकालाद्यपेक्षया कृतवद्वज्जो भिद्येते, तथा कथं पक्षरूपता?, नैव दोषः, परित्यक्तनिमित्तमेवत. पक्षमात्मस्य प्रतिपादनात्, तथा हि-सकलप्रापिष्वको निमित्तं केवलज्ञानस्य अत्र-पक्षोपपन्नस्य त्वामर्शोपपन्नादिकण्युपेतस्य प्रमादकेवेत्याम्यककद्रितस्य विधिषो विधिष्वाम्यवसायादुगतोऽप्रमाद-“तं सत्यवत्स सद्यप्य-मापयद्वत्स विविहरिदिनसो” इति पक्षप्रामाण्यात्, अथचिद्वानल तुनः तथापि धानिन्त्रिरूपिद्रव्यसाधारणगमनि-बन्धन-अन्योपपन्नमपिषेया, अतिशुद्धज्ञानयोस्तु छत्रमनेदादिकं, तथाग्रेष्वप्येते, उक्तं च-“नैवेगसहायचं जोहेण विसेसजो

१ पञ्चादशमहाध्याय इति चैव शास्त्रमिति । पुत्र उत्पत्तिसामान्यस्यैव केवलिना ॥ १ ॥ २ एत एव च पुत्र उत्पत्तिना ॥ २ ॥ इति च
आप्तलोकेन निवेद्यतां पुनरपि च ॥ पुत्रोत्पत्तिना च ॥ १ ॥ ३ जन्मनि चैव च पुत्र उत्पत्तिना ॥ ३ ॥ ४ एत एव च पुत्र उत्पत्तिना ॥ ४ ॥
अतः पुत्रोत्पत्तिना च ॥ १ ॥ ५

पुण असिद्धं । एगंततस्सहायचणओ कह हाणिदुहीओ ॥ १ ॥ जंअविचलियसहावे तत्ते एगंततस्सहायत्तं । न यत्तं तहो-
वलद्धा उक्करिसाअगरिसविसेसा ॥ २ ॥ तंमहा परिथूराओ निमित्तमेयाओ समयसिद्धाओ । उववत्तिसंगओचिय आभि-
णिचोहाइओ भेओ ॥ ३ ॥ घाइकुखओ निमित्तं केवलनाणस्स चन्निओ समए । मणपज्जवनाणस्स उ तहाविहो
अप्पमाउत्ति ॥ ४ ॥ ओहीनाणस्स तहा अण्णिदिग्गुंणि जो खओवसमो । मरुयनाणां पुण लक्खणभेयादिओ
भेओ ॥ ५ ॥" यदप्युक्तम्—'ज्ञेयभेदकृतमित्यादि' तदप्यनभ्युपगमतिरस्तुतत्वाद्भूरापास्तप्रसरं, न हि वयं ज्ञेयभेदमा-
त्रतो ज्ञानस्य भेदमिच्छामः, एकेनाप्यवग्रहादिना बहुवहुविधवस्तुग्रहणोपलम्भात्, यदपि च प्रत्यपादि—'प्रतिपत्ति-
प्रकारभेदकृत' इत्यादि तदपि न नो बाधामाधातुमलं, यतस्ते प्रतिपत्तिप्रकारा देशकालादिभेदेनानन्यमपि प्रतिपद्य-
माना न परिस्थूरनिमित्तभेदेन व्यवस्थापितानाभिनिधोधिकादीन् जातिभेदानतिक्रामन्ति, ततः कथमेकस्मिन्
अनेकभेदभावप्रसङ्गः ? उक्तं च—'नै य पडिवत्तिविसेसा एगंमि य जेगमेयभावेऽपि । जं ते तहाविसिद्धे न जाइमेए
विलंघेइ ॥ १ ॥' यदप्यवादीद्—'आचार्यापेक्षं लावरक'मित्यादि तदपि न नो मनोवाधायै, यतः परिस्थूरनिमित्त-

१ तस्मात् परिस्थूरान् निमित्तभेदात् गमयसिद्धात् । वत्तिसिंसंगओरेण अभिनिचोधादिओ भेदः ॥ ३ ॥ पातिशयो निमित्तं केवलज्ञानस्य योर्णतः ससये । मनः-
पर्ययज्ञानस्य तु तथाभिधोऽग्रमाह इति ॥ ४ ॥ अवधिज्ञानस्य तथा अवधिदेने-अपि यः दधोवसमः । मत्तिपुप्फानयोः पुनर्लभप्रभेदो भेदः ॥ ५ ॥ २ न न च
प्रतिपत्तिविधेयादेर्हसिमानेकभावेऽपि । गते तथा विधिश्च न जातिभेदान् विगच्छन्ते ॥ १ ॥

नेदमभिपुल्ल ध्यवस्त्रापितो ज्ञानस्य नेदः, ततस्तदपेक्षमाधारकमपि तथा मिथमननं न दुष्पाप्यदुर्जनवचनीयताना-
हन्वति । पञ्चमुचेजितो मूढः सावयस्मं परः अमवति-न्नु परित्पूरमिमिषयेदव्यवस्थापिता ध्यवमी आगिनिनोधिक्का-
दयो नेदः ज्ञानस्त्रात्मयुता उक्तानात्मयुताः सिद्धातः ।, तयमवयवि शेषः, तथाहि-इद्यात्मयुतास्ततः धीणापरयेऽपि
तत्रावप्रसङ्गः, तथा चासर्वज्ञत्वं प्राशुक्नीसा तस्मापयते, ज्ञानात्मयुतास्तर्हि न ते वारमायिकाः, कथमाचार्यपेक्षो
वास्तव आधारकमेदः ।, तदपि न मनोरथं, सम्बन्ध इत्युक्तमापरिग्रहानात्, इह हि सकलमनपटलविषिपुङ्कधारद्वि-
नलमिरिव सचन्ततः सयद्यप्यसुखोभप्रकाशमैकस्तमानो जीवः, तस्य च तथायुतः समावः केवलज्ञानमिति व्यपदि-
श्यते, स च यद्यपि सर्वपातिना केवलज्ञानापरणेनाश्रितो तथापि तत्ज्ञानस्तमानो भाग्यो नित्योदयादित एव "अव्यक्त-
रस्तु जगती भाग्यो निधुग्वादिनो, एव तुम सोऽपि आपरिवा तेवं जीवो ज्योतिषयं पायिका" इत्यादि वश्य-
माणप्रपञ्चप्रामाण्यात्, ततस्तदा केवलज्ञानापरणादुक्तस्य मनपटलकादितत्सोम सूर्यस्य यो मन्दः प्रकाशः सोऽप्या-
न्तरात्मगस्त्वित्तमतिज्ञानाधारणस्योपपन्नमेदस्यम्यादितं नानात्वं मयते, यथा मनपटलादुत्तर्क्यमन्त्रप्रकाशोऽपान्तरात्मा-
वस्त्वित्तकन्दकुल्याधारणविषयप्रदेशमेदतः, स च नानात्वं स्योपपन्नानुक्तं तथा तथा प्रतिपद्यमान ससद्योप-
द्यमानुसारेयाभिधानमेदममुते, यथा नतिज्ञानापरणस्योपपन्ननितः स यन्मन्त्रप्रकाशो नतिगानं, नुतज्ञानापरणस्यो-

१ यद्यप्यज्ञानजन्यो ध्याये नित्योदयमिति, यदि इह योऽप्यभिधेय हेतुः योऽप्यभिधेय हेतुः योऽप्यभिधेय हेतुः योऽप्यभिधेय हेतुः

पशमजनिः श्रुतज्ञानमित्यादि, ततः आत्मस्वभावभूता ज्ञानस्याभिनिवोधिकादयो भेदाः, ते च प्रवचनोपदर्शितपरिस्थूर-
निमित्तभेदतः पञ्चसङ्ख्याः, ततस्तदपेक्षमाचारकमपि पञ्चधोपवर्ण्यमानं न विरुध्यते, न चैवमात्मस्वभावभूतत्वे क्षीणाव-
रणस्यापि तद्भावप्रसङ्गो, यत एते मतिज्ञानावरणादिष्वयोपशमरूपोपाधिसम्पादितसत्ताकाः, यथा सूर्यस्य घनपटलावृतस्य
मन्दप्रकाशभेदाः कटकुल्याद्यावरणविवरभेदोपाधिसम्पादिताः, ततः कथं ते तथारूपक्षयोपशमभावे भवितुमर्हन्ति ?
न खलु सकलघनपटलकटकुल्याद्यावरणापगमे सूर्यस्य ते तथारूपा मन्दप्रकाशभेदा भवन्ति, उक्तं च—“कण्डविवरागय-
किरणा मेहंतरियस्स जह दिणेसस्स । ते कण्डमेहावगमे न होति जह तह इमाइंपि ॥ १ ॥” ततो यथा जन्मा-
दयो भावा जीवस्यात्मभूता अपि कर्मोपाधिसम्पादितसत्ताकत्वात् तदभावे न भवन्ति, तद्वदाभिनिवोधिकादयोऽपि
भेदा ज्ञानस्यात्मभूता अपि मतिज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमसापेक्षत्वात् तदभावे केवलिनो न भवन्ति, ततो नास-
र्वज्ञत्वदोषभावः, उक्तं च—“जंमिह छउमत्थधम्मा जम्माइया न होति सिद्धाणं । इय केवलीणमाभिणिवोहाभावंमि
को दोसो ? ॥ १ ॥” इति । पर आह—अप्रपन्ना वयमुक्तयुक्तितो ज्ञानस्य पञ्चभेदत्वं, परममीपां भेदानामित्यमुपन्यासे
किञ्चिदस्ति प्रयोजनमुत यथाकथञ्चिदेव प्रवृत्तः ?, अस्तीति ब्रूमः, किं तदिति चेद्, उच्यते, इह मतिश्रुते ताव-

१ वटविवरागताः किरणा मेघान्तरितस्य यथा दिनेशस्य । ते कटमेघापगमे न भवन्ति यथा तथेमान्यपि ॥ १ ॥ २ यदिह छदस्थधर्मो जन्मादिका न
भवन्ति सिद्धानाम् । इति केवलिनामाभिनिवोधिभावावे को दोषः ? ॥ १ ॥

रेकत्र वक्तव्ये, परस्परमनयोः सामिकाककारणविषयपरोक्षत्वसाधन्यात्, तथाहि-य एष मतिज्ञानस्य सामी स एष
श्रुतज्ञानस्यापि 'चरपं मद्भावं सत्यं सुयनां, जस्य सुयनां सत्यं मद्भावं'मित्यादियस्यमायचनप्रमाणत्वात् ततः
सामिसाधन्यं, तथा वाक्येन मतिज्ञानस्य स्मृतिकाककारणत्वेन श्रुतज्ञानसाधने, तत्र प्रमादापेक्षया मतीताना-
गतपक्षमानरूपाः सर्वे एष काठ, अप्रतिपत्तिरूपीणापेक्षया तु पक्षयष्टिसागरोपमाभि समर्थिकानि, उक्तं य-
"द्यो गोरे निजयाप्रतु ययस्व विमप्रुप अहय सां । जारेयं जयविषं नाभाजीबाब सयडा ॥ १ ॥" इति काठ-
साधन्यं, पथेन्द्रियनिबिषं मतिज्ञानं तथा श्रुतज्ञानमपीति कारणसाधन्यं तथा तथा मतिज्ञानमादेयतः सर्व-
प्रमादिविषययेवं श्रुतज्ञानमपीति विषयसाधन्यं, तथा य मतिज्ञानं परोक्ष तथा श्रुतज्ञानमपि परोक्षं, परोक्षता
वानयोस्ते सावसेय सुद्रष्टा वस्यते इति परोक्षरसाधन्यं, तत इत्वं साम्यादिसाधन्यंदिप मतिश्रुते निबन्धारेकत्र
वक्तव्ये, ते वाचम्यादिज्ञानेभ्यः प्रागेव, तत्राव द्वावभ्यामिद्विज्ञानसम्भवात्, उक्तं य-"यं सामिकाककारणविषय-
परोक्षत्वस्येहिं तुलां । तन्माये सेसापि य सेषार्थेय मद्भावां ॥ १ ॥" ननु मन्तानेकत्र मतिश्रुते प्रागेव वाचम्या-
दिभ्यः, परमेतयोरेव मतिश्रुतबोर्गन्धे पूर्वं मतिः पन्नात् श्रुतगिसेतत्त्वस्य !, उच्यते, यदियुर्गन्धत्वात् श्रुतज्ञानस्य,

१ यत्र मतिज्ञानं तत्र श्रुतज्ञानं यत्र श्रुतज्ञानं तत्र मतिज्ञानं । २ इति वरुण मितकालोक्तं ज्ञानं मन्तं जन्तुसेतत्त्वात् । नापि च वरुणमिच वरुणनीयतां यथा
यत्र १ १ य १ यद सामिकाककारणविषयपरोक्षत्वे तुल्ये । तत्राये सेसापि य सेषार्थे मतिश्रुते ॥ १ ॥

तथाहि—सर्वत्रापि पूर्वमवग्रहादिरूपं मतिज्ञानमुदयते पश्चाच्छ्रुतं, तथा चोक्तं चूर्णोवपि—“तेसुऽपि य मद्बुद्ध्यं सुयंतिकिच्चा पुब्बं मद्गणं कथं, तस्स पिट्ठो सुयं” ति । नन्वेते मतिश्रुते सम्यक्त्वोत्पादकाले शुगपदुत्पत्तिमासादयतः, अन्यथा मतिज्ञानभावेऽपि श्रुताज्ञानभावप्रसङ्गः, स चानिष्टः, तथा मिथ्यात्वप्रतिपत्तौ शुगपदेव चाज्ञानरूपतया परिणमतः, ततः कथं मतिपूर्वं श्रुतमुद्दीर्यते ? उक्तं च—“गार्णोणऽण्णाणाणि य समकालां जओ मद्सुयाइं । तो न सुयं मद्पुब्बं मदनाने वा सुयअन्नाणं ॥ १ ॥” नैप दोपो, यतः सम्यक्त्वोत्पत्तिकाले समकालं मतिश्रुते लब्धिमात्रमेवाङ्गीकृत्य प्रोच्येते, न तूपयोगम्, उपयोगस्य तथाजीवस्वामाव्यतः क्रमेणैव सम्मवात्, मतिपूर्वं च श्रुतमुच्यते उपयोगापेक्षया, न खलु मत्युपयोगेनासञ्चिन्त्य श्रुतग्रन्थानुसारि विज्ञानमासादयति जन्तुः, ततो न कश्चिदोपः, आह च भाव्यकृत्—“इह लद्धिमद्सुयाइं समकालां न तुयगोओ सिं । मद्पुब्बं सुयमिह पुण सुओवओगो मद्पप्पमवो ॥ १ ॥” । तथा कालविपर्ययस्वामित्वलभसाधर्म्यात् मतिश्रुतानन्तरमवधिज्ञानमुक्तं, तत्र प्रवाहापेक्षया अप्रतिपत्तितैकसत्त्वाधारापेक्षया यावान् मतिश्रुतयोः स्थितिकालः तावानेवावधिज्ञानस्यापि, तथा यथैव मतिश्रुते ज्ञाने मिथ्यादर्शनोदयतो विपर्ययरूपतामासादयतः तथाऽवधिज्ञानमपि, तथाहि—मिथ्यादृष्टेः सतः

१ तयोरपि च मतिपूर्वकं श्रुतमिति कृत्वा पूर्वं मतिज्ञानं कृतं तस्य पृष्ठतः श्रुतमिति । २ ज्ञाने गह्वाने च समकाले यतो मतिश्रुते । ततो न श्रुतं मतिपूर्वं मतिज्ञाने वा श्रुताज्ञानम् ॥ १ ॥ ३ इह लब्धितो मतिश्रुते समकाले न तूपयोगोऽन्योः । मतिपूर्वं श्रुतमिह पुनः श्रुतोपयोगो मतिप्रभवः ॥ १ ॥

तान्येव नतिश्रुतायपिज्ञानानि मत्स्यज्ञानश्रुताज्ञानविषयज्ञानानि यमन्ति, उक्तं च—“आद्यप्रथमज्ञानमपि भवति मि-
थ्यात्वसंशुक्त”मिति, तथा च एव नतिश्रुतज्ञानयोः सामी स एवावधिज्ञानलापि, तथा विमञ्जानिनस्त्रिदशारे-
सम्बन्धदर्शनायासौ युगपदेव नतिश्रुतायपिज्ञानानां लभसम्भव. इतो लाभसाधर्म्यम् । अवधिज्ञानानन्तरं च छवत्सवि-
पयभावप्रत्यक्षसाधर्म्यात् जन.पर्यायज्ञानमुक्तं, तथाहि—यथाऽवधिज्ञानं छवत्स मपति तथा मनार्थव्यञ्जानमपीति उ-
क्तससाधर्म्यं, तथा यथाऽवधिज्ञानं रूपिप्रथमविषय तथा मनार्थव्याप्यज्ञानमपि, तस्य मनशुद्धिआत्मनस्तत्वादिति विषय-
साधर्म्यं, तथा यथाऽवधिज्ञानं व्याप्येवमपि के माये वर्तते तथा मनार्थव्याप्यज्ञानमपीति भाषसाधर्म्यं, यथा व्याप्यिज्ञानं
प्रत्यक्षं तथा मनार्थव्याप्यज्ञानमपीति प्रत्यक्षत्वसाधर्म्यम्, उक्तं च—“कैवल्यविषयवस्तुमिच्छकाभसाहन्मनोऽवही तयो ।
माणसमिचो छवत्सविषयनाभाप्रसाहन्मा ॥१॥” तथा मनार्थव्याप्यज्ञानानन्तरं कैवल्यज्ञानसोपन्यासः सर्वोत्तमत्याद्यप्रम-
स्रवतिसानिषाधर्म्यात् सर्वोपसामे आयाय, तथाहि—सर्वोपमपि नतिज्ञानादीनि ज्ञानानि देवताः परिच्छेदकानि, केवल-
ज्ञानं तु सकलमशुखोपपरिच्छेदकं, सर्वोत्तमं सर्वोत्तमत्यायान्ते सर्वत्रिदश.सिद्धाकृतं छवत्सम्बन्धं, तथा यथा मनार्थव्या-
प्यज्ञानमप्रवचयतेरेवोदयते तथा कैवल्यज्ञानमप्यप्रमादगापशुपयतस्यैव यतेर्भवति, नान्यस्य, ततोऽप्रमचयतिसाधर्म्यं,
यथा यः सर्वोपमपि ज्ञानानि समासादयितुं योग्यः स निवन्तात् सर्वज्ञानमपामोति, ततः सर्वान्ते

केवलमुक्तम्, उक्तं च—“अंते केवलमुत्तमजइसाभित्तावसाणलामाजो” इति, तथा यथा मनःपर्योयज्ञानं न विपर्ययमा-
सादयति तथा केवलज्ञानमपीति विपर्ययाभावसाधर्म्याच्च मनःपर्योयज्ञानानन्तरं केवलज्ञानमुक्तमिति कृतं प्रसङ्गेन ॥—

तं समासओ दुविहं पणत्तं, तंजहा-पच्चक्खं च परोक्खं च (सू. २)

‘तत्’ पञ्चप्रकारमपि ज्ञानं ‘समासतः’ संक्षेपेण ‘द्विविधं’ द्विप्रकारं प्रज्ञसं, ‘तद्यथे’त्युदाहरणोपन्यासार्थः, प्रत्यक्षं च परोक्षं च, तत्र ‘अशुद्धं व्यासौ’ अश्रुते ज्ञानात्मना सर्वानर्थान् व्याप्नोतीत्यक्षः, अथवा ‘अज्ञ भोजने’ अश्नाति सर्वान् अर्थान् यथायोगं. मुक्ते पालयति चेत्यक्षो-जीवः, उभयत्राप्नोतीति सत्प्रत्ययः, तं अक्षं-जीवं प्रति साक्षाद्वर्त्तते यत् ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्—इन्द्रियमनोनिरपेक्षमात्मनः साक्षात्प्रवृत्तिमदवध्यादिकं त्रिप्र-
कारं, उक्तं च—“जीवो अक्खो अत्थद्यावणभोयणमुणत्तिओ जेणं । तं पइ वट्ठइ नाणं जं पचक्खं तयं ति विहं ॥ १ ॥” चक्षुब्धः स्वगतानेकावध्यादिभेदसूचकः, तथा अक्षस्य-आत्मनो द्रव्येन्द्रियाणि द्रव्यमनश्च पुद्गलमयत्वात् पराणि वर्त्तन्ते-पृथग्वर्त्तन्ते इत्यर्थः, तेभ्यो यदक्षस्य ज्ञानमुदयते तत्परोक्षं, पृषोदरादय इति रूप-
सिद्धिः, अथवा परैः—इन्द्रियादिभिः सह उक्षः-सम्बन्धो विषयविषयिभावलक्षणो यस्मिन् ज्ञाने, न तु साक्षा-

१ क्षन्ते केवलमुत्तमजइसाभित्तावसाणलामाजो २ जीवोऽश्रोऽर्षव्यापनभोजनगुणगित्तो येन । तं प्रति वर्त्तते प्राप्तं यत् पलक्षं पक्कं विविधम् ॥ १ ॥

दात्मनो, पूसादधिज्ञानमिव, तत्परोक्षम्, उक्तमत्रापि इन्द्रियमनोनिमित्तं ज्ञानमभिधेयम् । आह-इन्द्रियमनोनि-
मिच्छाधीनं फल परोक्षम् !, उच्यते, परामपत्त्यात्, तथाहि-पुद्गलमपत्त्याद्भ्येन्द्रियमनां स्वात्मनः पृथग्युक्तानि, ततः
तदाभ्येजोपचायमानं ज्ञानवात्मनो न साक्षात्, किन्तु परम्परया, इतीन्द्रियमनोनिमित्तं ज्ञानं पूसादधिज्ञानमिव
परोक्षं, उक्तं च-“अकस्मत्स्य योग्यकमया जं दर्विदियमया यत्तु इति । तेदितो ज्ञानं परोक्षमिह तमपुमानं य
॥ १ ॥” अत्र वैधेयिकादयः प्राहुः-“नल्पयमिन्द्रिय भोतो इपीकं करणं स्वतः” ततोऽद्याप्याह-इन्द्रियाणां या
साक्षादुपलब्ध्या सा प्रसक्तं, अथम्-इन्द्रियं प्रति वर्तते इति प्रसक्त्युत्पत्तेर, तथा च सति सक्तकोशे प्रसिद्धं
साक्षादिन्द्रियाभितं यदादि ज्ञानं प्रसक्तमिति सिद्धं, तदेतत्पुण्यम्, इन्द्रियाणांमुपलब्ध्यासम्भवात्, तदसंमपथाये-
तमपत्त्यात्, तथा चात्र प्रयोगः-परचेतन तद्वोपलब्ध, यथा यदा, अचेतनाणि च इत्येन्द्रियाणि, न चायमसिद्धो हेतुः,
यतो नाम इत्येन्द्रियाणि निर्देष्टुपकरणरूपाणि, ‘निर्देष्टुपकरणे इत्येन्द्रियमिति’(त.भ.० २-सू.० १७)पचनात्, निर्देष्टु-
पकरणे च पुद्गलमेव, यथा ज्ञानयोगः पुद्गलमपत्त्या तथाऽपि परचेतने, पुद्गलानां काठिन्यानवबो-
धरूपतया चेतन्यं प्रति धर्मित्वायोगात्, धर्मादुक्तो हि सर्वत्रापि धर्मा, यथा काठिन्यं प्रति पृथिवी, यदि पुनरुक्त-
तानामपेक्षि धर्मधर्मिभावो भवेत् तदा काठिन्यवत्त्वोपेक्षि स भवेत्, न च भवति तस्मादचेतना पुद्गलाः, उक्तं च-

१ अथपुन पुद्गलमपत्त्यां यदधीन्द्रियमपत्त्यां यदधीन्द्रियम् । तेभ्यो कस्मिन् परोक्षमिव तत्, अकस्मत्स्य ॥ १ ॥

“बोहंसहायमभुतं विसयपरिच्छेदकं च चेयन्नं । विवरीयसहायानि य भूयानि जगत्प्रसिद्धानि ॥ १ ॥ ता धम्मधम्मि-
भावो कहमेसिं घडइ तहऽभुवगमेऽवि । अणुरुवत्ताभावे काठिन्नजलाण किन्न मवे ॥ २ ॥” इति, नापि सन्दि-
ग्धानैकान्तिकता हेतोः शङ्कनीया, अचेतनस्योपलम्भकत्वशक्त्ययोगाद्, उपलम्भकत्वं हि चेतनाया धर्मः, ततः स
कथं तदभावे भवितुमर्हति ? आह—प्रत्यक्षवाधितेयं प्रतिज्ञा, साक्षादिन्द्रियाणामुपलम्भकत्वेन प्रतीतेः, तथाहि—वक्ष्य-
रूपं गृह्युपलभ्यते, शब्दं कर्णौ, नासिका गन्धमित्यादि, तदेतत् मोहावष्टब्धान्तःकरणताविलसितं, तथाहि—आत्मा
शरीरेन्द्रियैः सहान्योऽन्यानुवेगेन व्यवस्थितः, ततोऽयमात्मा अमूनि चेन्द्रियाणीति विवेकुमशक्नुवन्तो बालिशज-
न्तवः, तत्रापि युष्मादृशां कुशास्त्रसम्पर्कतः कुवासनासङ्गमः, ततः साक्षादुपलम्भकानीन्द्रियाणीति मन्यन्ते, परमार्थतः
पुनरुपलब्धा तत्रात्मैव, कथमेतदवसीयत इति चेत्, उच्यते, तद्विगमेऽपि तदुपलब्धार्थानुसरणात्, तथाहि—
कोऽपि पूर्वं चक्षुषा विवक्षितमर्थं गृहीतवान्, ततः कालान्तरे दैवविनियोगतः चक्षुषोऽपगमेऽपि स तमर्थमनुसर-
ति, तत्र यदि चक्षुरेव द्रष्टुं स्यात् ततः चक्षुषोऽभावे तदुपलब्धार्थानुसरणं न भवेत्, न ह्यात्मना सोऽर्थोऽनुभूतः,
किन्तु चक्षुषा, चक्षुष एव साक्षाद्गृह्येनोपगमात्, न चान्येनानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणं, मा प्रापदतिप्रसङ्गः, अपि च—

१ बोधस्तमात्रमभूतं विषयपरिच्छेदकं च चैतन्यम् । विवरीतस्वभावाणि च भूयानि जगत्प्रसिद्धानि ॥ १ ॥ तत् धर्मैर्वाभिभावः कथमेतेषां घटते तथाऽभुवगमेऽपि ।
अणुरुपलब्धभावे काठिन्यजल्योः किं न भवेत् ॥ २ ॥

मा मृयुधुयोऽप्यमा तप्यापि यदि चक्षुरेव मृधु ततः करकयात्मनो न भवेत्, अन्येनानुमृतेऽर्थेऽन्यस्य करणायो-
गात्, भवति च करकमारुहः चक्षुः अर्तुत्येनाप्रसीतेरन्धुपयमाच, तथावालेनोपकथा नेन्द्रियमिति । तथा
चात्र प्रयोगः—जो येपूषतेष्वपि तदुपकथानर्थांश्च अस्ति स तन्मोपकथा, तथा गथाधोपकथानामर्थानामनुसर्त्तु-
देवदत्तः, अनुसरति च इत्येन्द्रियोपकथानर्थांश्च इत्येन्द्रियापगतेऽप्यात्मा, इह करणमनुमपूर्यकतया व्यासं, व्या-
प्यव्यापकमावधानुभवकरणयोः प्रसयेनेव प्रतिपत्ता, तथाहि—योऽर्थोऽनुसृता स स्याति न चोपः, तथा ससंवे-
दनप्रसयेन प्रतीतिः, विषये वातिप्रसङ्गो नापकं प्रमाणं, अन्यनुमृतेऽपि विषये यदि करणं भवेत् ततोऽननुसृतत्वा-
विशेषात् अविषयाणादेरपि करणं भवेदित्यसिप्रसङ्गः, तस्मात् इत्येन्द्रियापगमेऽपि तदुपकथार्थानुकरणादत्मा उप-
कथ्येति स्मिन्, उक्तं च—“केसिचिं इविषाद्यं कथ्यात् तदुपकथि पद्यकथं । ततोऽतः जनवेयगारं जाणंति न पद्योव
॥ १ ॥ उपकथा तत्त्वाया तदिगमे तदुपकथसरणानो । नेहयवयोवरमेति तदुपकथाशुसरिषा पा ॥ २ ॥” अत्र
यावच्च उपपत्त्यर्थः । अपरे पुनराहुः—न क्वमिन्द्रियाणामुपकथ्यत्वं प्रतिजानीमहे, किन्त्येतदेव मूलो—यदिन्द्रियद्वारेण
प्रपतते ज्ञानमात्मनि तत्प्रत्यक्षं, न चेन्द्रियव्यापारव्यपदिस्तत्त्वादात्मा साधाम्नोपकथ्येति पद्यकथम्, इन्द्रियाणामुपकथ्यं

१ केचनिरिन्द्रियाणि अत्रापि तदुपकथि प्रसङ्गः । इह क्वमिन्द्रियव्यपदिस्तत्त्वादात्मा इतिपि तदुपकथ्यसरणम् ।
तदप्यवयोवरमेति तदुपकथ्यशुसरिषा इह ॥ २ ॥

प्रति करणतया व्यवधायकत्वायोगात्, न खलु देवदत्तो हस्तेन मुञ्चानो हस्तव्यापारव्यवहितत्वात् साक्षान्न भोकेति व्यपदेष्टुं शक्यम्, तदेतदसमीचीनं, सम्यग्वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, इह हि यदाऽऽत्मा चक्षुरादिकमपेक्ष्य बाह्यमर्थमवबुध्यते तदाऽवश्यं चक्षुरादेः सादृष्याद्यपेक्षते, तथाहि—यदा सद्गुणं चक्षुः तदा बाह्यमर्थं स्पष्टं यथावस्थितं चोपलभते, यदा तु तिसिराशुभ्रमणनौयानपित्तादिसंक्षोभदेशदयीयस्ताद्यापादितविभ्रमं तदा विपरीतं संशयितं वा, ततोऽवश्यमात्मा अर्थोपलब्धौ पराधीनः, तथा च सति यथा राजा निजराजदौवारिकेणोपदर्शितं परराष्ट्रराजकीयं पुरुषं पश्यन्नपि समीचीनमसमीचीनं वा निजराजदौवारिकवचनत एव प्रत्येति न साक्षात्, तद्वदात्मापि चक्षुरादिनोपदर्शितं बाह्यमर्थं चक्षुरादिप्रत्ययत एव समीचीनमसमीचीनं वा वेत्ति, न साक्षात्, तथाहि—चक्षुरादिना दर्शितेऽपि बाह्येऽर्थे यदि संशयमधिरूढो भवति तर्हि चक्षुरादिसादृष्यमेव प्रतीत्य निश्चयं विदधाति, यथा न मे चक्षुस्तिमिरोपप्लुतं, न नौयानाशुभ्रमणाद्यापादितविभ्रमं, ततोऽयमर्थः समीचीन इति, ततो यथा राज्ञो नायं मम राजदौवारिकोऽसत्यालापी कदाचनाप्यस्य व्यभिचारात्पलम्भमादिति निजदौवारिकस्य सादृष्यमवगम्य परराष्ट्रराजकीयपुरुषसमीचीनतावधारणं परमार्थतः परोक्षं तद्वदात्मनोऽपि चक्षुरादिसादृष्यावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारणं परमार्थतः परोक्षं, नन्विदमिन्द्रियसादृष्यावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारणमनन्यासदशामापन्नस्योपलभ्यते नाभ्यासदशासुपागतस्य, अभ्यासदशामापन्नो ह्यभ्यासप्रकर्षसामर्थ्यादिन्द्रियसादृष्यमनपेक्ष्यैव साक्षादवबुध्यते, ततस्त्वस्येन्द्रियाश्रितं ज्ञानं कथं प्रत्यक्षं न भवति?, तदयु-

कृत, अस्यासद्व्यापनलापि साक्षादवबोधोपात्, तस्यापीन्द्रियद्वारेणावबोधप्रवृत्तेरवयवमिन्द्रियसाहचर्यापेक्षयात्,
केवलमभ्यासप्रकर्षसाचिदिन्द्रियसाहचर्यं कटिलेवावधारयति, पूर्वावपूर्वं न कटिलेव निबिन्नोति, ततः काष्ठसौ-
हस्याच्चतोपलभ्यते, इत्थं चैतद्वीर्यचैव्यस्य, ततोऽवबोधव्यापनमवबोधेदापूर्व, ईदं च विचारणात्मिका, विचार-
मेन्द्रियसाहचर्यसन्नतवस्तुवन्मोक्षितः, अन्यथैकतविचारयोगेऽव्यापनस्य सम्पन्नानन्तायोपात्, न खल्विन्द्रिये
वस्तुनि वा सम्बन्धविचारितेऽव्यापनं समीचीनं यमति, ततोऽभ्यासद्वाराप्रेक्षीन्द्रियसाहचर्यावधारणमवबोधं, एवमपि
बोद्धव्यं—'न कष्ट देवदत्तो इत्येव मुद्यानो हलव्यापारव्यवहितत्वात्साध्याज मोक्षेति व्यपदेशं कल्पयमिति' तदव्य-
युक्तं, एवास्तदाहोमित्ताकारैरेपन्यात्, मोक्ष इति मुनिप्रियाह्वयव्यापी यज्यते, मुचिक्रियास्तुमयस्य देवदत्तस्य न
इत्येव व्यवधीयते, किन्तु साक्षात्, इत्यो हि कल्पकव्येप एव व्याप्तिर्यते न परिच्छेदक्रियायाभिन्द्रियमिवादा-
रक्रियानुमेषेऽपि येन व्यवधानं भवेत्, ततः साक्षादेवद्यो योक्षेति व्यपदिश्यते, इह तु वस्तूनामुपलब्धिपरकमीत्या-
वह्वारापीन्द्रियसाहचर्यावगमानुसारेणोपजायते, ततो व्यवधानाच्च साक्षादुपलम्बक आत्मेति । नन्विदं सर्वमप्युत्तम-
प्ररूपणं, सूत्रे जनन्तरमेवैन्द्रियामितं ज्ञानं प्रत्यक्षमुपदेस्यते—'पञ्चत्वं दृष्टिदं पञ्चत्वं, तन्वादा-दं दियपञ्चत्वं नोदं दियप-
ञ्चत्वं चे'ति सत्यमेतत्, किन्तु इदं लोकाव्यवहारवचिच्छ्लोकं, न पर्यायवत्, तथाहि—यदिन्द्रियाश्रितमपरव्यवधानर-
हितं ज्ञानमुदयते तल्लोकं प्रत्यक्षमिति व्यपश्यते, अपरंप्रगाविच्छिन्नमितरेष्ववगता साक्षादिन्द्रियमधिष्ठस्य प्रवर्तनात्, यस्तुन-

रिन्द्रियव्यापारेऽप्यपरं धूमादिकमपेक्षयाशयादिविषयं ज्ञानमुदयते तल्लोके परोक्षं, तत्र साक्षादिन्द्रियव्यापारासम्भवात्, यत्तुनरात्मनः इन्द्रियमप्यनपेक्ष्य साक्षादुपजायते तत्परमार्थतः प्रत्यक्षं, तच्चावध्यादिकं त्रिप्रकारं, ततो लोकव्यवहारमधिकृत्येन्द्रियाश्रितं ज्ञानमनन्तरसूत्रे प्रत्यक्षमुक्तं, न परमार्थतः, अथोच्येत-अनन्तरसूत्रे न किमपि विशेषसूचकं पदमीक्षामहे, ततः कथमिदमवसीयते-संव्यवहारमधिकृत्येन्द्रियाश्रितं ज्ञानं प्रत्यक्षमुक्तं, न परमार्थत इति ?, उच्यते, उत्तरसूत्रार्थपर्यालोचनात्, प्रत्यक्षमेदाभिधानानन्तरं हि सूत्रमाचार्यो वक्ष्यति-‘परोक्षं दुर्विहं पन्नचं, तंजहा-आभिणिवोहियनाणं सुयनाणं मित्सादि, तत्राभिनिवोधिकमवग्रहादिरूपम्, अवग्रहादयश्च श्रोत्रेन्द्रियाद्याश्रिता वर्णयिष्यति, तद्यदि श्रोत्रादीन्द्रियाश्रितं ज्ञानं परमार्थतः प्रत्यक्षं तत्कथमवग्रहादयः परोक्षज्ञानत्वेनाग्रेऽभिधीयन्ते ?, तस्मादुत्तरेन्द्रियाश्रितज्ञानस्य परोक्षत्वेनाभिधानादवसीयते-अनन्तरसूत्रेणोच्यमानमिन्द्रियाश्रितं ज्ञानं व्यवहार-प्रत्यक्षमुक्तं, न परमार्थत इति स्थितं, आह च-“एंगंतेण परोक्षं लिंगियमोहाइयं च पचक्खं । इंदियमणोभवं जं तं संववहारपचक्खं ॥ १ ॥” अकलङ्कोऽप्याह-“द्विविधं प्रत्याक्षज्ञानं-सांन्यवहारिकं सुख्यं च, तत्र सांन्यवहारिकमिन्द्रियानिन्द्रियप्रत्यक्षं, सुख्यमतीन्द्रियज्ञान”मिति, केवलमनोमात्रनिमित्तं श्रुतज्ञानं च लोकेऽपि परोक्षमिति प्रतीतं,

१ एवमन्तेन परोक्षं लेखिकमनप्यादि कं च प्रत्यक्षम् । इन्द्रियमनोभवं यत् तत् संव्यवहारप्रत्यक्षम् ॥ १ ॥

तापि सूत्रे कश्चिदपि प्रत्यक्षमिति व्यक्तं, ततो न तत्र कश्चिद्विपरीतः ॥ तदर्थं प्रत्यक्षं यदोक्तं वेति वेदद्वयोपन्यासे
कृते सति शिष्योऽन्यदुच्यमानः प्रश्नं विधत्ते—

ते किं तु पद्यवत् १, पद्यवत्सं तुविहं पण्यत्तं, तंनद्या-इन्द्रियपद्यवत्सं नोर्इन्द्रियपद्यवत्सं च । (सू० १)

शेषवदो नागधरेषीवप्रसिद्धो निपातोऽन्यथाप्यर्थं वर्तते, अथवाप्यर्थोऽप्युक्तं प्रक्रियाचर्याभिचायी, यत उक्तं—
"अथ प्रक्रियाप्रकाशकस्यैवप्रकोपन्यासप्रतिबन्धनसमुच्चयेचि"ति, इह योपन्यासागो वेदितव्यः, 'कि'मिति परब्रह्मे,
तथाशुपदिष्टं प्रत्यक्षं (इ कि)मिति १, एवं शिष्येण प्रश्ने कृते सति न्यायमार्गोपदर्शनार्थमाचार्यः शिष्यपृष्ठपरालुषाव-
पुरस्वरीकारेण प्रतिबन्धनमभिधातुफलं धार—'पद्यवत्'मित्यादि, एवमन्यत्रापि यथायोगं प्रकनिर्येषनसूत्राणां
पातनिका भाषणीया । प्रत्यक्षं द्विविधं प्रत्यक्षं, तद्यथा—इन्द्रियप्रत्यक्षं च, तत्र 'इह पद-
मैथवे' 'उदितो न'मिति नस् इत्यनादित्वा—आत्मा सर्वद्रव्योपलब्धिरूपपरमैक्ययोगात्, तस्य किंतं—पि-
दमविनामापि इन्द्रियम् 'इन्द्रिय'मितिनिपातनसूत्रादुपनिष्यचि, तत् द्विधा—द्रव्येन्द्रियं मावेन्द्रियं च, तत्र
द्रव्येन्द्रियं द्विधा—निर्दिष्टरूपकरणं च, निर्दिष्टिनामं प्रतिविमिश्रितं संस्मानविशेषः, सापि द्विधा—वाद्या जन्म-
न्तरा च, तत्र वाद्या कर्णपटकादिरूपा, सापि विविधानै-प्रतिनिधत्तरूपतयोपेक्षुं शक्यते, तयाहि—
मनुष्यस्य श्रोत्रे शृङ्गे नेत्रयोरुभयपार्श्वतः संस्थिते वायिनो, मखके नेत्रयोरुपरिधाम्नायिनी तीक्ष्णे धाम्नागे

इत्यादिजातिभेदानान्विधा, अभ्यन्तरा तु निर्धृतिः सर्वेषामपि जन्तूनां समाना, तामेवाधिकृत्यामृतिं सू-
त्राणि प्राचर्त्तिष्यन्त “सोऽदिष्टं पञ्चते ? गोअमा ! कलंबुयासंठाणसंठिए पञ्चते, चर्त्तिष्यदि-
ष्टं पञ्चते ! किंसंठाणसंठिए पण्णत्ते ? गोअमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पण्णत्ते, घाणिदिष्टं पञ्चते ! किंसंठाण-
संठिए पण्णत्ते ? गोअमा ! अइमुत्तगसंठाणसंठिए पण्णत्ते, जिर्त्तिष्यदिष्टं पञ्चते ! किंसंठाणसंठिए पण्णत्ते ? गोअमा !
खुरप्पसंठाणसंठिए पण्णत्ते, फासिंदिष्टं पञ्चते ! किंसंठाणसंठिए पण्णत्ते ? गोअमा ! नाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते”
इह स्वर्शनेन्द्रियनिर्धृतेः प्रायो न चाताभ्यन्तरभेदः, तत्त्वार्थमूलद्वीपायां तथाभिधानात्, उपकरणं लक्ष्यस्थानीयाया
चाद्यनिर्धृतेर्या खन्नाधारासमाना सञ्चतरपुद्गलसमूहात्मिका अभ्यन्तरा निर्धृतिः तस्याः शक्तिविशेषः, इदं चोपकरण-
रूपं द्रव्येन्द्रियमान्तरनिर्धृतेः कथञ्चिदर्थान्तरं, शक्तियुक्तमतोः कथञ्चिद्वेदात्, कथञ्चिद्वेदश्च सत्यामपि तस्यामा-
न्तरनिर्धृत्तौ द्रव्यादिनोपकरणस्य त्रिधातसम्भवात्, तथाहि-एतामपि कदम्बपुष्पाद्याकृतिरूपायामान्तरनिर्धृत्ताव-
तिक्रठोरतरचनगर्जितादिना शक्त्युपधाते सति न परिच्छेदुमीयते जन्तवः शब्दादिकमिति, भावेन्द्रियमपि द्विधा-

१ धोत्रेदिदं भदन्त ! किंसंस्थानगर्जितां प्रश्नं ? गोअमा ! कदम्बपुष्पा (कदम्बपुष्पा) येनानभेदितां प्रश्नं, तदुत्तरेदिदं भदन्त ! किंसंस्थानगर्जितां प्रश्नं ?
गोअमा ! मसूरचन्द्रेणस्थानगर्जितां प्रश्नं, प्राप्तेदिदं भदन्त ! किंसंस्थानगर्जितां प्रश्नं ? गोअमा ! अदिष्टपुष्पासंस्थानगर्जितां प्रश्नं, जिर्त्तिष्यदिदं भदन्त ! किंसंस्थान-
गर्जितां प्रश्नं ? गोअमा ! खुरप्पसंस्थानगर्जितां प्रश्नं ? गोअमा ! नाणासंस्थानगर्जितां प्रश्नं ? गोअमा ! नाणासंस्थानगर्जितां प्रश्नं ॥

उचिदुपयोग्यं, तत्र उच्यते। भोत्रेन्द्रियादिविषयाः सर्वास्मिन्प्रदेशानां तदापरत्नफर्मस्योपपन्नाः, उपयोगः सत्यविषये
उचिदुपयोग्येन्द्रियानुसारेण चात्मनो व्यापारः, इह च विविधमपि द्रव्यभावरूपमिन्द्रियं दृश्यते, यस्मात्तस्याव्ययाने
इन्द्रियप्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः, तत्र इन्द्रियस्य प्रत्यक्षं इन्द्रियप्रत्यक्षं नत् इन्द्रियप्रत्यक्षं न भवति, नो-
दृश्यं सर्वनिषेधवाची, तेन मनसोऽपि कथयिदिन्द्रियत्वाभ्युपगमाच्चरामितं ज्ञानं प्रत्यक्षं न भवतीति सिद्धम् ॥

ते किं तं इन्द्रियपदम् ? इन्द्रियपदस्य पञ्चविहं पण्यत्वं, तं नह-सोऽहविजपद्यन्तं चर्कितविजप-
द्यन्तं चार्णविजपद्यन्तं निर्दिष्टमिन्द्रियपदस्य फासिदिजपद्यन्तं, ते तं इन्द्रियपदम् । (सू० ४)

नय किं तदिन्द्रियप्रत्यक्षं ? इन्द्रियप्रत्यक्षं पञ्चविहं प्रत्यक्षं, तद्यथा-भोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमित्यादि, तत्र भोत्रेन्द्रियस्य प्रत्यक्षं
भोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं, भोत्रेन्द्रियं निर्दिष्टीकृतं यदुत्पन्नं ज्ञानं तत् भोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमिति भावः, एष द्वेयेष्वपि भावनीयस्याप्यस्य
व्यवहारस्य उच्यते, न परमार्थत इत्यनन्तरयेव प्रागुक्तम् । नाह-स्वर्गनरसुनप्राणचहु-भोत्राणीन्द्रियाणीति कथं,
अपमेव च समीचीनं, पूर्वपूर्वकान् यतोचरोत्तरकामसम्भवात्, तत्राः किमर्थमुक्तमोपन्यासः कृतः ? उच्यते, अस्ति
पूर्वानुपूर्वी अस्ति यथानुपूर्वीति न्यायप्रदर्शनार्थं, अपि च-द्वेयेन्द्रियापेक्षया भोत्रेन्द्रियं पटु, ततः भोत्रेन्द्रियस्य यत्
प्रत्यक्षं तच्छेदेन्द्रियप्रत्यक्षापेक्षया स्पष्टसंवेदनं, साहसंवेदनं चोपपन्नं ज्ञानं विनेषः सुचेनाप्युच्यते, ततः सुखप्रति-
पत्तये भोत्रेन्द्रियादिक्रमाः कृताः ॥

से किं तं नोइंदियप्रत्यक्षं?, नोइंदियप्रत्यक्षं तिविहं पणत्तं, तंजहा-ओहिनाणपच्चक्खं मणप-
ज्जवणाणपच्चक्खं केवलनाणपच्चक्खं (सू० ५) से किं तं ओहिनाणपच्चक्खं?, ओहिनाणपच्चक्खं
दुविहं पणत्तं, तंजहा-भवपच्चइअं च खओवसमिअं च (सू० ६) से किं तं भवपच्चइअं?, २ दुण्हं,
तंजहा-देवाण य नेरइआण य । (सू० ७) से किं तं खओवसमिअं?, खओवसमिअं दुण्हं, तंजहा-
मणूसाण य पंचेदिअतिरिक्खजोणिआण य,—को हेऊ खाओवसमियं?, खओवसमियं तयावर-
णिज्जाणं कम्माणं उदिण्णाणं खएणं अणुदिण्णाणं उवसमेणं ओहिनाणं समुपज्जइ (सू० ८)

अथ किं तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षं?, नोइन्द्रियप्रत्यक्षं त्रिविधं प्रज्ञसं, तद्यथा—अवधिज्ञानप्रत्यक्षमित्यादि ॥ अथ किं तदव-
धिज्ञानप्रत्यक्षं?, २ द्विविधं प्रज्ञसं, तद्यथा—भवप्रत्ययं च क्षायोपशमिकं च, तत्र भवन्ति कर्मवशवर्त्तिनः प्राणिनो-
ऽस्मिन्निति भवो-नारकादिजन्म ‘पुंनामी’ति अधिकरणे घप्रत्ययः, भव एव प्रत्ययः-कारणं यस्य तद्भवप्रत्ययं, प्रत्य-
यशब्दश्चेह कारणपर्यायः, वर्त्तते च प्रत्ययशब्दः कारणत्वे, यत उक्तम्—‘प्रत्ययः शपथे ज्ञाने, हेतुविश्वासनिश्चये’
चशब्दः स्वगतदेयनारकाश्रितभेदद्वयसूचकः, तौ च द्वौ भेदौ अनन्तरमेव वक्ष्यति । तथा क्षयश्चोपशमश्च क्षयोपशमौ
ताभ्यां निर्द्वैतं क्षायोपशमिकं, चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः, तत्र यद्येषां भवति तत्तेषामुपदर्शयति—‘दोण्ह’मित्यादि,

इत्येकीवसमूहयोः मयप्रलयं, तदंशान्देवानां च नारकाणां च, तत्र विव्यन्ति-निरुपमक्रीडामनुभवन्तीति देवाः सेर्वा, तथा नरान् कायन्ति-वृद्धयन्ति योग्यताया अनतिक्रमेणाकारयन्ति बन्तुन् हस्यन्ते इति नरकाः हेतु मया नारकाः सेवा, यद्यच्च तस्यत्रापि सगतानेकमेवदस्यकाः, ते च संस्तानचिन्तायामग्रे इक्ष्विष्यन्ते । अत्राह पर-जन्मवचिज्ञानं धावोपशमिके माये पश्यति चारफादिगवधीदयिके तत्कथं देवादीनामवचिज्ञानं मयप्र-लयमिति व्यपदिश्यते !, नैव दोषा, यद्यद्यदि परमार्थतः धावोपशमिकमेव, केवलं च धावोपशमो देवनारकमेव-व्यवस्थंभापी, पक्षिणां गगनपवनकञ्चिरिव, ततो मयप्रलयमिति व्यपदिश्यते, तत्तं च पृथो-“मनु मोदी धावोपसमिप माये नारगाइमनो से तदइव माये ततो फां मयपराइमो मयपर !, उच्यते, सोऽपि खनोपसविनो वेव, किंतु सो खनोपसमो नारगदेवमयेव अवस्थं मय, फो विद्धतो !, पक्षीणं ज्ञानासगमणं च, ततो मय-पराइमो मय” इति ॥ तथा इत्योः धावोपशमिकं, तद्यथा-मनुष्याणां च पक्षेन्द्रियतिर्यग्योनिजानां च, जन्नापि च-द्वयो प्रत्येकं सगतानेकमेवदस्यतौ, पक्षेन्द्रियतिर्यग्यमनुष्याणां धावचिज्ञानं ज्ञापयमापि, ततः समानेऽपि धावोपशमिकस्ये मयप्रलयवादिदं सिध्यते, परमार्थतः पुनः सकलमव्यवचिज्ञानं धावोपशमिकं ॥ सम्प्रति धावोपशमि-कस्वरूप प्रतिपादयति-“फो हेतु ।” किं निमित्तं ज्ञानावपचिज्ञानं धावोपशमिकमित्युच्यते !, अत्र निर्वचनमभि-धातुकाम बाह-धावोपशमिकं येन कारणेन तदावरायीपानाश्च-अवचिज्ञानावरायीपानां कर्मणाशुदीर्घ्यानां द्येयेण

अनुदीर्णानाम्-उदयाचलिकामप्राप्तानामुपशमेन-विपाकोदयविष्कम्भणलक्षणेनावधिज्ञानमुत्पद्यते तेन कारणेन क्षायो-
पशमिकमित्युच्यते, क्षयोपशमश्च देशघातिसस्यर्द्धकानामुदये सति भवति न सर्वघातिसस्यर्द्धकानाम्, अथ कि-
मिदं देशघातीनि सर्वघातीनि वा रसस्यर्द्धकानीति?, उच्यते, इह कर्मणां प्रत्येकमनन्तानन्तानि रसस्यर्द्धकानि
भवन्ति, रसस्यर्द्धकस्वरूपं च कर्मप्रकृतिटीकायां सप्रपञ्चमुपदर्शितमिति न भूयो दृश्यते, तत्र केवलज्ञानावराणी-
यादिरूपाणां सर्वघातिनीनां प्रकृतीनां सर्वार्थ्यपि रसस्यर्द्धकानि सर्वघातीनि, देशघातिनीनां पुनः कानिचित् सर्व-
घातीनि कानिचिद्देशघातीनि, तत्र यानि चतुःस्थानकानि त्रिस्थानकानि वा रसस्यर्द्धकानि तानि नियमतः सर्वघा-
तीनि, द्विस्थानकानि पुनः कानिचिद्देशघातीनि कानिचित्सर्वघातीनि, एकस्थानकानि तु सर्वार्थ्यपि देशघातीन्येव,
उक्तं च-“चर्लतिट्टाणरसाणि य सबवार्हणि होति फट्टाणि । दुट्टाणियाणि मीसाणि देसवार्हणि सेसाणि ॥१॥” अथ
किमिदं रसस्य चतुःस्थानकत्रिस्थानकत्वादि?, उच्यते, इह शुभप्रकृतीनां रसः क्षीरखण्डादिरसोपमः अशुभप्रकृतीनां
तु निम्बघोषातस्यादिरसोपमः, उक्तं च-“घोसाडइर्निबुवमो असुभाण सुभाण खीरखंडुवमो” क्षीरादिरसश्च
स्वामाविक एकस्थानकः, इयोस्तु कर्पयोरावर्त्तने कृते सति योऽवशिष्यते एकः कर्पकः स द्विस्थानकः, त्रयाणां कर्पो-

१ चतुस्त्रिस्थानरसानि न सर्वघातीनि भवन्ति स्पर्कानि । द्विस्थानकानि मिश्रानि देशघातीनि सेपाणि ॥ १ ॥ २ घोषातक्षीरनिम्बोपमोऽशुमानो शुमानो
क्षीरखण्डोपमः ।

जामावर्चने कृते सति एका कर्पोऽवशिष्टः त्रिसानकः, चतुर्णां कर्पाणिमावर्चने कृते सति छद्मरति य एका कर्पोः स चतुः सानकः, एकस्यानफोऽपि य रसो जलजननिस्तुल्यकार्यपुष्टरूपसलज्जितिकरफकुम्भप्रोषादिप्रथेपात् यन्मन्दतरादिषुमेदत्वं प्रतिपद्यते, यत् त्रिसानकादयोऽपि, यत् कर्मणामपि चतुः सानकादयो रसा मायनीयाः प्रसेकमनन्तमेदमाज्जम्, कर्मणां चैकस्यानफादयो रसाः ययोसरमनन्तरुणा वेदितव्याः, एकं य—“अयंतगुणिवा कमेचिरे” तत्राहुमप्रकृतीनां चतुः सानकरसम्या प्रसारेबासयैः अनम्यानुयन्निधको वादिकैः क्रियते दिनकरातपसोपिततडागमूरेबासयैः प्रसाध्याव्यसंदैः क्रोमादिभिः त्रिसानकरसम्याः सिकता-
काजसंक्षतिगतेरेबासयैः प्रसाध्याव्यसंदैः त्रिसानकरसम्यो जलजनसंदैरेकस्यानकरसम्या, शुभप्रकृतीनां सुमेरेतदेव व्यसातेन योजनीयम्, तत्र त्रिसानकादारम्भ, तथा बोधम्—“यद्येवमुनीषास्तुपञ्चलोदास-
रिस संपराप्यं” । चरठाणार्थं चतुर्णां सेसपार्थं तु यथासौ ॥१॥” इति, ‘वेपकाणां’ शुभप्रकृतीनां व्यसासो ग्रहणा, स च त्रिसानकादारम्भ, ययोर्के-प्राप्त् । अथ कथमवधीयते ? यदुत त्रिसानकादारम्भ व्यसासो नैकस्यानकादारम्भः, उच्यते, शुभप्रकृतीनामेकस्यानकरसम्यव्यसासम्यवाह, असम्यवा कथमिति चेत्, उच्यते, इहालन्तपिशुदौ भवेमानः शुभप्रकृतीनां चतुः सानकमेव रसं यन्नाति, ततो यन्मन्दतरपिशुदौ त्रिसानकं वा, सच्छेदमादायां तु यत्

१ जलचतुर्णाः कमेचिरे । २ यदेकमिदमलमन्दरेकमेव । चतुर्णां कर्पाणि ॥ १ ॥

मानस्य शुभप्रकृतयो बन्धमेव नायान्ति, कुतः? तस्यामवस्थायां तद्वतरसस्थानकचिन्तायामपि नरकगतिप्रायोग्यं वन्नतोऽतिसिद्धिदृष्ट्यापि वैक्रियैतजसादिकाः प्रकृतयो बन्धमायान्ति, तासांमपि स्वभावतो द्विस्थानकरसस्यैव बन्धो नैकस्थानस्य, ततः शुभप्रकृतीनां व्यत्यासयोजना द्विस्थानकरसबन्धादारम्य कर्त्तव्या, अथाशुभप्रकृतीनामेकस्थान-
कस्यापि रसस्य बन्धो भवतीति कथमवसेयम्? उच्यते, इह द्विधा घातिन्योऽशुभप्रकृतयः, तद्यथा-सर्वघातिन्यो दे-
शघातिन्यश्च, तत्र याः सर्वघातिन्यः तासां जघन्यपदेऽपि द्विस्थानक एव रसो बन्धमायाति, नैकस्थानकः, तथा-
स्वाभाव्यात्, तथाहि—क्षपकश्रेण्यारोहेऽपि सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकचरमसमयेऽपि वर्त्तमानस्य केवलज्ञानावरणके-
वलदर्शनावरणयोः रसबन्धो द्विस्थानक एवेति, नैकस्थानकः, यास्तु देशघातिन्यः तासां श्रेण्यारोहाभावे बन्धमाग-
तानां नियमात् सर्वघातिनमेव रसं बध्नाति, यत उत्कं कर्मप्रकृतौ—“असेढिगा य वंधंति उ सच्चघाईणि” सर्वघाती
च रसो जघन्यपदेऽपि द्विस्थानको दुष्टाणियाणि मीसाणि देसघाईणि सेसाणीतिवचनात्, ततो न श्रेण्यारोहाभावे
तासामेकस्थानकरसबन्धसम्भवः, श्रेण्यारोहे त्वनिवृत्तिवादरसम्परायगुणस्थानकाद्धायाः सङ्क्षेपेषु भागेषु गतेषु सत्सु
तत ऊर्द्धमेकस्थानकरसबन्धसम्भवः, तदानीं च ज्ञानावरणचतुष्टयदर्शनावरणत्रयपुरुषदेदान्तरायपक्षसञ्चलनचतुष्ट-
यरूपाः सप्तदश प्रकृतीर्व्यतिरिच्य शेषा बन्धमेव नायान्ति, तद्वन्धहेतुव्यवच्छेदात्, ततो न तासामेकस्थानकरसबन्धस-

१ अश्रेणिनाथ वदन्ति तु सर्वघातीति । २ द्विस्थानकानि मिथ्याणि देशघातीनि शेषाणि ।

अथ, सप्तदशानीं तु प्रकृतीनां तथा कथं सन्मन्वादेऽस्त्यानयो रसजन्य. प्राप्नोते, उक्तं च—“आवरणमवधारयं पुंसं-
प्रपन्नतरायपयसीजो । वृत्ताद्यपरिणवाजो बुतिचत्ताव्याठ सेसायो ॥ १ ॥” अत्र ‘वृत्ताद्यपरिणवाड’सि एकस्या-
नकपरिणता द्वित्वावक्यरिचत्ता. द्वित्वानक्यपरिणवाव्याठस्तानक्यपरिणवाव्याठस्यैव, तेषां सुगत, तव. सप्तदशप्रकृती-
नामेकस्यावकदस्यसम्भवत् तदपेक्षयाऽप्युपप्रकृतीनामेकस्यानकदस्यस्यव्याधारम्ब बोधना कृता, सर्वपातीनि च
रसत्पदकानि सफळमपि सपासं ज्ञानादियुगपुप्राप्ति, तानि च सत्त्वेन सान्नाजनमभिरिचत्ताणि पुनर्निपातिय-
मेन स्तिवतानि द्रावेय तनुमेदोपचितानि स्फटिकाग्रकाररचवातीच निर्मेकानि, उक्तं च—“ओ पाथर सपिसवं सववं
सो होम सपपाग्रवो । सो तिचिहरो निहो तनुजो कचिद्व्याहयिगजो ॥ १ ॥” तानि च देववातीनि रसत्पदकानि
तानि सपास ज्ञावादियुवं देवतो मन्दि, तदुदेकवत् इत्येवमसम्भवत्, तानि च सत्त्वेनामेकविचयिचरसङ्क-
तानि, तथाहि—कनिचिरन्त इपातित्पुष्टिप्रवत्तसङ्कानि, कानिचिद् कान्त इव मन्मन्विपरवत्तसङ्कानि, का-
निचित्पुनरतिस्सन्विपरसङ्कानि, यथा वावांति, तथा तानि देववातीनि रसत्पदकानि ओकमेदतानि मन्दि देव-
त्वरहितानि च, उक्तं च—“देवेनिपादचनो इवो कटकं वं सुवंकावो । निचिद्विचिहुरयोरिजो जप्यविषेहो मन्-
द्विहिवानि च, उक्तं च—“

३ दो वादयस्त्रि कस्मिन् लक्ष्मि च भवति वर्तमाने स्था । च विविधाः विपक्षयश्च लक्ष्मिचक्रादुत्पिद्यन्ते ॥ १ ॥ २ वेदविपक्षिकात् पक्षेन वादयस्त्रिपक्षे च । विविधविपक्षयश्च लक्ष्मिचक्रादुत्पिद्यन्ते ॥ १ ॥ ३ कृत्विपक्षिके च ।

मलो ज ॥ १ ॥” अघातिनीनां तु रसस्पन्दकानि स्वरूपेण न सर्वघातीनि नापि देशघातीनि, केवलं सर्वघातिरस-
स्पन्दकसङ्घर्षतः सर्वघातिरससदृशानि भवन्ति, यथा स्वयमचौरा अपि चौरसम्पर्कतः चौरप्रतिभासाः, उक्तं च-
“जाण न विसओ घाइत्तणंमि ताणंमि सबघाइरसो । जायइ घाइसंगासेण चौरया वेहुओराणं ॥ १ ॥” तदेवमुक्तानि
सर्वघातीनि देशघातीनि च रसस्पन्दकानि, सम्प्रति यथा क्षयोपशमो भवति तथा मान्यते—तत्र देशघातिनीनां
मतिज्ञानावरणीयादिकर्मप्रकृतीनां सर्वघातीनि रसस्पन्दकानि अव्यवसायविशेषतो देशघातीनि कर्तुं शक्यन्ते, तथा-
स्वाभाव्यात्, कथमेतदवसेयमिति चेत्?, उच्यते, इह यदि बन्धत एव देशघातीनि रसस्पन्दकानि भवेयुर्नाभ्यवसायवि-
शेषतः तथापरिणमनेनापि तर्हि मतिज्ञानादीनामभाव एव सर्वथा प्राप्नोति, तथाहि—मत्तादीनि ज्ञानानि क्षायोपश-
मिकाणि, यदुक्तमनुयोगद्वारेण—“स्वओवसमिया आभिणिबोहियनाणलद्धी खओवसमिया सुयनाणलद्धी खओवसमि-
या ओहिनानाणलद्धी” इत्यादि, क्षयोपशमश्च विपाकोदयतीनां प्रकृतीनां देशघातिनामेव रसस्पन्दकानामुदये भवति, न
सर्वघातिनां, देशघातीनि च रसस्पन्दकानि बन्धमधिकृत्यानिवृत्तिवादेरसम्परायाद्धायाः संक्षेपेण भागेषु गतेषु सत्सु
तत ऊर्ध्वं प्राप्यन्ते, ततस्तस्या अवस्थाया अर्वाक् सर्वथा मतिज्ञानादीनि न प्राप्नुवन्ति, सर्वघातिरसस्पन्दकविपाको-

१ यासां न विपश्यो घातित्वे तांशामपि सर्वघाती रसः । जायते घातिसंगतं चौरवेवेहचौराणाम् ॥ १ ॥ २ क्षायोपशमिकी आभिनिबोधिक्कज्ञानलब्धिः
क्षायोपशमिकी शुतक्कज्ञानलब्धिः क्षायोपशमिकी अवधिज्ञानलब्धिः ।

दयमादतः तेषां धर्मोपपत्तिसम्भवाद्, अथ च भक्तिद्वानादिवत्प्रयत्नात् तदा अवस्थायाः सम्प्राप्तिर्द्यतः इतरे-
तराग्रयणेनैवसत्तुलोपनिपातित्वाच्च कदापिदपि यतिद्वानादिसम्भवा, अपि च भक्तिमुद्यमानाचक्षुदर्शनान्यपि
धर्मोपपत्तिकारिणः, धर्मोपपन्नम यदि विपाकोदये अस्ति तर्हि देशघातिरसत्सर्वज्ञानमेव न सर्वपातिरसत्सर्वज्ञानो,
देशघातीति च रसत्सर्वज्ञानं अनिश्चित्यादरसम्परायाद्यां, ततश्चोपपत्तिरसत्सर्वज्ञानमेव न सर्वपातिरसत्सर्वज्ञानो,
जीवानामपि तावदस्याप्रसादनायश्रुतिं विद्यन्ते, ततोऽप्यस्येच्छुरीकर्षणं—अस्ति देशघातिनीनां प्रकृतीनां सर्व-
पातीत्यपि रसत्सर्वज्ञानव्यवसायविशेषतो देशघातीनीति, अथ तथा देशघातिनीनां सर्वपातीनि रसत्सर्वज्ञानं
व्यवसायविशेषतो देशघातीनीति अस्ति तथा सर्वपातीनोः केवलद्वानापरणकेवलदर्शनानापरणयोरेपि कदाचोपपत्ति-
र्यतो ? उच्यते, तथासाभाव्याद्, तथाहि—तथास्या एव ते सुप्रकाः केवलद्वानापरणकेवलदर्शनानापरणयोरेव
द्विस्वानन्दसपरिणता अपि न देशघातिनो अस्ति, नापि तेषां विपाकोदयनिरोधसम्भवाः—धेपाणा तु सर्वपाति-
प्रकृतीनां रसत्सर्वज्ञानं अवन्तेषां व्यवसायविशेषतो विपाकोदयविकल्पाभावात्, तथासाभाव्याद्, एतदावस्थी-
यते तथाकार्यदर्शनाद्, तथाहि—सम्यक्त्वसम्बन्धिष्व्यात्वेयविरसितामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिफल-
सम्पत्त्यसंभवाः धर्मोपपत्तिकारिणोः उपपत्त्यन्ते, नत उच्यते—“धर्मोपपत्तिरसत्सर्वज्ञानं सर्वोपपत्तिरसत्सर्वज्ञानं सम्भवा-

मिच्छादंसणलद्धी खओवसमिया सामाइयलद्धी खओवसमिया छेओवट्ठाणलद्धी, एवं परिहारविमुद्धियलद्धी सुहुमसं-
परायलद्धी खओवसमिया चरित्ताचरित्तलद्धी” इति । अन्यत्रापि उक्तं—“मिच्छत्तं जमुहन्नं तं खीणं अणुइयं च उवसंतं ।
मीसीभावपरिणयं वेइज्जंतं खओवसमं ॥१॥” तथा—“क्षययत्तुपशमयति वा प्रत्याख्यानानुदत्तः कपायांस्तान् । स ततो
येन भवेत् तस्य विरमणे बुद्धिरल्पात्पा ॥१॥ छेदोपस्थाप्यं वा व्रतं सामायिकं चरित्रं वा । स ततो लभते प्रत्याख्यानान-
वरणक्षयोपशमात् ॥ २ ॥” क्षयोपशमश्च भवति विपाकोदयनिरोधे, ततोऽवसीयते—भवन्ति मिथ्यात्वाप्रत्याख्यानप्र-
त्याख्यानानावरणादीनां सर्वधातिप्रकृतीनां सर्वधातीनि रसस्पद्धकान्यव्यवसायविशेषतो विपाकोदयभावयुक्तानीति कृतं
प्रसङ्गेन । तत्रावधिज्ञानावरणप्रकृतीनां तथाविधविशुद्धाध्यवसायभावतः सर्वधातिषु रसस्पद्धकेषु देशधातिरूपतया
परिणमितेषु देशधातिरसस्पद्धकेष्वपि चातिस्त्रिधेव्यल्परसीकृतेषु उदयावलिकामासस्यांशस्य क्षयेऽनुदीर्णस्य चोपशमे
विपाकोदयविष्कम्भरूपे जीवस्यावध्यादयो गुणाः प्रादुर्भूयन्ति, उक्तं च—“निहिंसेसु सवधाईरसेसु फट्ठेसु देसधा-
ईणं । जीवस्स गुणा जायन्ति ओहिमणचक्खुमार्इया ॥ १ ॥” अत्र ‘निहिंसेत्ति’ति देशधातिरसस्पद्धकतया व्यवस्था-
पितेषु, शेषं सुगमं, सर्वधातीनि च रसस्पद्धकानि अवधिज्ञानावरणीयस्य देशधातिरसस्पद्धकतया परिणमयति, क-

निमध्यादर्शनलब्धिः क्षायोपशमिणी सामायि हलन्धिः क्षायोपशमनिः एवं परिहारविमुद्धिहलन्धिः सूक्ष्मसंपरायलब्धिः क्षायोपशमिनी
चारित्र्याचारित्रलब्धिः ॥ १ मिथ्यात्वं यदुदीर्णं तत् क्षीणं अनुदीर्णं चोत्थानं । मिथोभासरपदेनं वेद्यमानं क्षायोपशमिकम् ॥ १ ॥ २ निहितेषु सर्वेष्ववस्थितेषु
स्पद्धकेषु देशधातिषु । जीवस्य गुणा जायन्ते अवधिज्ञानवधुरादिनाः ॥ १ ॥

दाचित् विविद्वदुपप्रतिपक्षिमन्तरेण कदापि तु न विविद्वदुपप्रतिपक्षिणा, विविद्वदुपप्रतिपक्षिमन्तरेण कथमिति चेत्, उच्यते, इह यथा विषाकरयण्डलस्य पनपटलस्य कथमिति तस्य कथमिति तस्य पनपटलस्य कथमिति नि-
बोदीयत् परिकथयताः सद्युपमानेन रन्नेन विमिरनिकरोपर्वहारेत्येवो भावः साध्यातरेवात्यदं द्रव्यदुपयोजयन्ति तथा
प्रकृतिमासुरस्य जालनो मिथ्यात्वादितरेतूपययोनित्वापचिदानावरणपटलविरक्तस्य रूपस्य संसारे परिभ्रमसः कथ-
यितरेष्वेव तथापि चक्षुष्याप्यपसायप्रवृत्तितोऽपचिदानावरणस्य गमिनां सर्वथातिरस्यत्वं कानां देवथातिरस्यत्वं
कथयता आत्मानादुरयावलिक्काप्राप्तसांशस्य परिकथयतोऽनुरयावलिक्काप्राप्तसोपकथयतः सद्युपमानेन कथोपकथनरूपेण रन्नेन
विमिरनोऽपचिदानावरणस्य प्रसाधयति सकार्यं, कदापि तु न विविद्वदुपप्रतिपक्षिणाः सर्वथातीनि रसस्य च कानि
देवथातीनि भवन्ति, तथा बोध्यम्—

अहं वा गुणपण्डितस्तस्य अणुगामिनं ओहिनाण तमुप्यज्जइ, तं समासतो ऊहिहं पत्तचं, तं जहा-
आणुगामिनं १ अणुगामिनां २ यद्वदमाणं ३ इति यमाणं ४ पण्डितनाइयं ५ अप्यज्जनाइयं ६ (सू. ९)

‘अथ ये’ति प्रकारान्तरोपदर्शने, प्रकारान्तरता च गुणप्रतिपक्षिमन्तरेणैवैव प्रकथ्या, गुणा-पण्डितरूपाः तान्
प्रतिपक्षो गुणप्रतिपक्षः, यथा गुणै प्रतिपक्षः पात्रमिति ह्यस्या युक्तीति ह्यतो गुणप्रतिपक्षः, अनेन पात्रतायां सत्तां
स्ववर्मेण गुणा भवन्तीति प्रतिपादयति, उक्तं च—“नोदन्त्यानर्बितामेति, न चान्मोभिर्न दुर्यते । आत्मा तु पात्रतां

नेयः, पात्रमायान्ति सम्पदः ॥ १ ॥” अगारं—गृहं न विद्यते अगारं यस्यासावनगारः, परित्यक्तद्रव्यभावगृह इत्यर्थः, तस्य, प्रशस्तेष्वध्यवसायेषु वर्त्तमानस्य सर्वघातिरसस्पर्द्धकेषु देशघातिरसस्पर्द्धकतया जातेषु पूर्वोक्तक्रमेण क्षयो-
पशमभावतोऽवधिज्ञानमुपजायते । मनःपर्यायज्ञानावरणीयस्य तु विशिष्टसंयमाप्रमादादिप्रतिपत्तावेव सर्वघातीनि
रसस्पर्द्धकानि देशघातीनि भवन्ति, तथास्वाभाव्यात्, तत्र तथास्वाभावं बन्धकाले तथारूपाणामेव तेषां
बन्धनात्, ततो मनःपर्यायज्ञानं विशिष्टगुणप्रतिपन्नस्यैव वेदितव्यं, मतिश्रुतावरणाचक्षुर्दर्शनावरणान्तरायप्रकृ-
तीनां पुनः सर्वघातीनि रसस्पर्द्धकानि येन तेन चाध्यवसायेनाव्यवसायानुरूपं देशघातीनि स्पर्द्धकानि भवन्ति,
तेषां तथास्वाभाव्यात्, ततो मत्तावरणादीनां सदैव देशघातिनामेव रसस्पर्द्धकानामुदयः, सदैव च क्षयोपशमः,
उक्तं च पञ्चसङ्ग्रहमूलटीकायां—‘मतिश्रुतावरणाचक्षुर्दर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां च सदैव देशघातिरसस्पर्द्धकानामेवो-
दयः, ततस्तासां सदैवौदयिकक्षायोपशमिकौ भावावि’ति कृतं प्रसङ्गेन ॥

‘तद्’ अवधिज्ञानं ‘समासतः’ संक्षेपेण ‘पङ्क्तिं’ पदप्रकारं प्रज्ञप्तम्, तथा—‘आनुगामिक’मित्यादि, तत्र गच्छन्तं
पुरुषम् आ—समन्तादनुगच्छतीत्येवंशीलमानुगामि आनुगाम्येवानुगामिकं, स्वार्थे कः प्रत्ययः, अथवा अनुगमः प्रयोजनं
यस्य तदानुगामिकं, यल्लोचनवत् गच्छन्तमनुगच्छति तदवधिज्ञानमानुगामिकमिति भावः । तथा न आनुगामिकं
अनानुगामिकं गृह्यलाप्रतिबद्धप्रदीप इव यत् न गच्छन्तमनुगच्छति तदवधिज्ञानमनानुगामिकं, उक्तं च—“अणु-

१ आनुगामिकोऽनुगच्छते गच्छन्ते लोचनं यथा पुनरात् । इतरल्लु नानुगच्छति स्थितप्रदीप इति गच्छन्तम् ॥ १ ॥

याभिर्बोऽनुगच्छद् गच्छतं लोचनं यथा पुरितं । इत्येते च नाप्युपपन्नं विवर्णमर्थयोगं गच्छतं ॥ ३ ॥" तथा
 ब्रूते इति ब्रूमानं, तथा सद्वाचो कन्धप्रत्ययः, यदुपपद्यते लभ्यन्ते प्रत्येपादि विविधैर्देवान् इत्यन्त्याकाङ्क्षाया इव पूर्ववत्सातो
 यथायोगं प्रत्यक्षप्रत्यक्षतया व्यस्यसायमापलोकविवर्णमर्थमनवधिज्ञानं ब्रूयानकं, तथा सच्छिष्टिदृष्टिगुणविशिष्टसापेक्षत्वात् ।
 तथा दीयते-तथा विषयान्मन्त्रभाषतो ह्यविश्रुतपञ्चति दीयमानं, कर्मकर्तृविषयवायामानव्यप्रत्ययः, दीयमानमेव ही-
 यमानकं, 'कुत्सितास्वादाते' इति का प्रत्ययः, पूर्ववत्सातो यद्यप्यो हासदुपपन्नप्रत्ययविज्ञानं तत् हीयमानकमिति
 भाषा, तर्हि न-"हीयमाणं पुत्रास्तस्यान्वो ब्रह्मोऽहो इत्युक्ताम्" इति । तथा प्रतिपत्तनवीर्यं प्रतिपाति, यदुत्पन्नं सत्
 कुयोपपन्नमायुस्त्वं किमकाङ्क्षं क्षित्वा प्रदीप इव सायस्तेन विभक्तदुपपत्तिं तद्विपातीत्यर्थः । हीयमाणकप्रति-
 पात्तिर्नो. कं प्रतिविशेष इति चेद्, उच्यते, इत्यमानकं पूर्ववत्सातोऽन्वोऽर्थो हासदुपपन्नप्रत्ययविधीयते, यस्तुनः
 प्रदीप इव निर्वृत्त्येककालमप्यपञ्चति तद्विपत्तिः-यत् न केवकज्ञानादर्थोऽर्थं प्रसदुपपत्तिं तद-
 प्रतिपातीत्यर्थः । आह-आनुगामिकानुगामिकरूपमेवमेव यत् ज्ञेयमेवा ब्रूयमानादर्थोऽन्तर्भावविधिं प्रत्य-
 त्तिकमर्थं तेषामुपादानं ? उच्यते, यद्यप्यन्तर्भावविधिं प्रत्यक्षे सत्साध्यानुगामिकमनानुगामिक चेत्सुके न यद्वै-

मानकादयो विशेषा अवगन्तुं शक्यन्ते, विशेषावगमकरणाय च महतां शास्त्रारम्भप्रयासाः, ततो विशेषज्ञा-
पनार्थं विशेषभेदोपन्यासकरणं ॥

से किं तं आणुगामिअं ओहिनाणं ? आणुगामिअं ओहिनाणं दुविहं पणत्तं, तंजहा-अंतगगं न मज्झगयं च । से किं तं अंतगयं ? अंतगयं तिविहं पन्नत्तं, तंजहा-पुरओ अन्तगयं मगओ अन्तगयं पासओ अन्तगयं, से किं तं पुरओ अंतगगं ? पुरओ अंतगगं-से जहानामण् केद् पुरिसे उक्कं वा चड्डलिअं वा अलायं वा मणिं वा पर्ईवं वा जोइं वा पुरओ काउं पणुत्तेमाणे २ मज्जेज्जा, से तं पुरओ अंतगयं, से किं तं मगओ अन्तगयं ? मगओ अन्तगयं-से जहानामण् केद् पुरिसे उक्कं वा चड्डलिअं वा अलायं वा मणिं वा पर्ईवं वा जोइं वा मगओ काउं अणुक्केमाणे २ म-
च्छिज्जा, से तं मगओ अंतगयं, से किं तं पासओ अंतगगं ? पासओ अंतगगं-से जहानामण् केद् पुरिसे उक्कं वा चड्डलिअं वा अलायं वा मणिं वा पर्ईवं वा जोइं वा पासओ काउं परिकेद्धमाणे २ गच्छिज्जा, से तं पासओ अंतगयं, से तं अंतगयं । से किं तं मज्झगयं ? मज्झगयं से जहानामण्

केइ पुरिसे उकं वा चट्टलिअं वा अकातं वा मणिं वा पर्दं वा जोइं वा मत्थप क्कं ससुवहमाणे
२ गच्छिञ्जा से तं मज्झगये ॥

अथ किं तदनुयायिकमवधिज्ञानं !, अनुयायिकमवधिज्ञानं द्विविधं प्रवृत्तम्, तद्यथा-अन्तर्गतं च मध्यगतं
च, इहान्तस्त्वन्-पर्यन्तवाची, यथा यवान्ते इत्यत्र, ततश्च अन्ते-पर्यन्ते गतं-ज्यवसितमन्तगतम्, इदार्थमत्र ग्याकपा-
अन्ते गतम्-आत्मप्रदेशानां पर्यन्ते सितमन्तगतं, इषयत्र यावन्ना-इदार्थविरूपयमानः कोऽपि स्वर्देकरूपतयोत्पद्यते,
स्वर्देकं च नामावधिज्ञानप्रमाणा मयावचाकादिद्वारमिनिर्गतप्रदीपप्रभाया इव प्रतिमिषतो विच्छेदमिच्छेत्, तथा
चाह विनमप्रवृत्तमात्मगणः सोपद्रवाभ्यधीकानां-‘स्वर्देकमवधिगच्छेदपिच्छेपः’ इति, तानि वैकलीपल सङ्ख्येया-
न्यसङ्ख्येयानि वा नवन्ति, यत उक्तं गृह्यारम्भप्रवर्गीठिकार्या-“कंठा च जस्येवा सत्तेवा आनि प्रगली-
वस्ते”ति, तानि च विवित्ररूपाणि, तथाहि-अनिचित् पर्यन्तवर्धिग्यात्मप्रदेशेष्टद्वयमन्ते, तत्रापि कानिचित्सुख-
कानिचित्सुखतः कानिचिदयोयाने कानिचिदुपरितनगाने तथा कानिचिन्मध्यवर्धिग्यात्मप्रदेशेष्टु, तत्र यदा अन्त-
वर्तिग्यात्मप्रदेशेज्यवधिज्ञानमुपजायते तथा आत्मनोज्जे-पर्यन्ते सितमितिहत्वा अन्तगतमित्युच्यते, तैरेव पर्यन्त-
वर्धिभिरात्मप्रदेशैः साक्षादवधिरूपेण ज्ञानेन ज्ञानात् न वेपेरिति, अथवा बीदारिकवरीरम्यान्ते गतं-स्थितं अन्तगतं,

कयाचिदेकदिशोपलम्भात्, इदमपि स्पष्टं कल्पमवधिज्ञानं, अथवा सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानां क्षयोपशमभावेऽपि औदारिकशरीरान्तेनैकया दिशा यद्वशादुपलभ्यते तदप्यन्तगतम् । आह—यदि सर्वात्मप्रदेशानां क्षयोपशमस्ततः सर्वतः किं न पश्यति ?, उच्यते, एकदिशैव क्षयोपशमसंभवात्, विचित्रो हि क्षयोपशमः, ततः सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानामित्यभ्युत एव स्वसामग्रीवशात् क्षयोपशमः संवृत्तो यदौदारिकशरीरमपेक्ष्य कयाचित् विवक्षितवैकया दिशा पश्यतीति, उक्तं चूर्णौ—“औरालियसरीरंते ठियं गयंति एगद्धं, तं चायप्पएसफइगा नहि एगदिसोवलम्भावो य अंतगयमोहिनानं भन्नइ, अहवा सवायप्पएससु विसुद्धेसुऽचि ओरालियसरीरगन्तेण एगदिसि पासणा गयंति अन्तगयं भन्नइ” । तृतीयोऽर्थ एकादिग्भाविना तेनावधिज्ञानेन गदुद्योतितं क्षेत्रं तस्यान्ते वर्त्तते तदवधिज्ञानम्, अवधिज्ञानवतः तदन्ते वर्त्तमानत्वात्, ततोऽन्ते—एकदिग्गुरुपस्यावधिज्ञानविषयस्य पर्यन्ते व्यवस्थितमन्तगतं । चक्षब्दो देशकालाद्यपेक्षया स्वगतानेकमेव सूचकः, तथा ‘मध्यगतं चे’ति इह मध्यं-प्रसिद्धं दण्डादिमध्यवत्, ततो मध्ये गतं मध्यगतं, इदमपि त्रिधा व्याख्येयं, आत्मप्रदेशानां मध्ये—मध्यवर्त्तिष्वात्मप्रदेशेषु गतं—स्थितं मध्यगतं, इदं च स्पष्टं कल्पमवधिज्ञानं सर्वदिगुपलम्भकारणं मध्यवर्त्तिनामात्मप्रदेशानामवसेयम्, अथवा सर्वेषामप्यात्मप्रदेशानां क्षयोप-

१ औदारिकशरीरस्यान्ते स्थितं गतमिति एकार्थी, तथात्मप्रवेशपर्यंकात् नहिरेकदिशोपलम्भात् अन्तगतमवधिज्ञानं भण्यते, अथवा सर्वात्मप्रदेशेषु विद्यु-
क्षेप्यपि औदारिकशरीरस्यान्तेनैकदिशि दर्शनात् गतमित्यन्तगतं भण्यते ।

अथवावेऽप्यौदारिकधरीरमध्यमागेनोपलब्धित्वमन्वयेयं यथागतं, तर्कं दूषयै—“भीराडिबसरीरमन्वये कडगविमुदीनो
सथायप्यपलविमुदीनो वा सधरिसोपकमपसयनो मन्वुगवचि मयति” अथवा तेनापविज्ञानेन बहुयोदितं क्षेत्रं
सर्वांस्तु विष्णु तस्य मन्वे-मध्यमागे गर्त-स्मितं मन्वमवतम्, ‘अपविज्ञानिनः’ बहुयोदितवेत्रमप्यपचित्वाद्, जाह्म
वृर्णिजकम्—“अथवा तवसद्विबेसस्य अवरिदुरितो मन्वगवचि, अतो वा मन्वगजो मोही मन्व” इति,
वचयद्। त्वगतानेकमेवदृष्टकाः—अथ किं तदन्वयं?, अन्वयं ‘मिषिं’ मिप्रकारं प्रवृत्तम्, तद्यथा—
तत्र ‘पुरता’ अपविज्ञानिनः स्वप्येवया अप्रनयेऽन्तवतं पुरतोऽन्तवतं, तथा मार्गतः—दृष्टता अन्तगतं मार्गतोऽन्त-
गतं, तथा पार्थवो—द्वयोः पार्थवोरेकतरपार्थवो वाऽन्तगतं पार्थवोऽन्तगतं। अथ किं तत्पुरतोऽन्तगतं?, ‘सु’ अथा-
इत्यादि, ‘स’ विषयितो यथातानकः कश्चिदुक्तः, अत्र सर्वेष्वपि पदेत्येकारान्तात्तत्त्वं ‘अतः सौ पुंसी’ति
मागधिकमापाक्यणात्, सर्वेष्वपि हि प्रपञ्चमर्दमापधिकमापात्मकम्, अर्दमागधिकमापवा तीर्णकृतां देवताप्रष्टवे,
ततः प्राबः सर्वत्रापि मागपिकमापाक्यणमनुसरणीयं। ‘तथा वेति’ तदन्त-दीपिका, यावच्च. सर्वोऽपि भिक्तपार्थः,
‘बहुली वा’-‘बहुली’-पार्थन्तज्यकिततृणपृथिका ‘असातं वा’ असातशुक्लं अप्रमाये अयत्काष्ठमिसर्पं, ‘मणिपार्थः’

१ भीराडिबसरीरमन्वे एवमपिमुदीनो एवमपिमुदीनो वा सर्वमिष्टोऽन्तवतं अन्तवतं। २ अन्तवतमपिमुदीनो अन्तवत इति
अतो वा अन्तवतमपिमुदीनो।

मणिः—प्रतीतः, 'ज्योतिर्वा' ज्योतिः शरावाद्याधारो ज्वलन्नग्निः, आह च चूर्णिणकृत्—'जोईति मल्लगाइठिओ अगणी जलंतो" इति, 'प्रदीपं वा' प्रदीपः—प्रतीतः 'पुरतः' अग्रतो हस्ते दण्डादौ वा कृत्वा 'पणोहेमाणो'त्ति प्रणु-
दन् २ हस्तस्थितं वा क्रमेण स्वगत्यनुसारतः प्रेरयन् २ 'गच्छेत्' यायात्, एष दृष्टान्तः, उपनयस्तु स्वयमेव भाव-
नीयः, तत उपसंहारः—'से तं पुरओ अंतगयं' सेशब्दः प्रतिवचनोपसंहारदर्शने, तदेतत् पुरतोऽन्तगतं, इयमत्र
भावना—यथा स पुरुष उल्कादिभिः पुरत एव पश्यति, नान्यत्र, एवं येनावधिज्ञानेन तथाविधक्षयोपशमभावतः
पुरत एव पश्यति, नान्यत्र, तदवधिज्ञानं पुरतोऽन्तगतमभिधीयते । एवं मार्गतोऽन्तगतपार्थतोऽन्तगतसूत्रं भावनीयं,
नवरं 'अणुकहेमाणे अणुकहेमाणे'त्ति हस्तगतं दण्डाग्रादिस्थितं वा अनु-पश्चात् कर्षन् अनुकर्षन्, पृष्ठतः पश्चात् कृत्वा
समाकर्षन् २ इत्यर्थः । तथा 'पासओ परिकहेमाणे'त्ति पार्थतो दक्षिणपार्थतोऽथवा वामपार्थतो यद्वा द्वयोरपि
पार्थयोरुल्कादिकं हस्तस्थितं दण्डाग्रादिस्थितं वा परिकर्षन्, पार्थमागे कृत्वा समाकर्षन् तमाकर्षन्नित्यर्थः,
'से किं तं मज्झगतमि'त्यादि निगदसिद्धं नवरं 'मस्तके'धिरसि कृत्वा गच्छेत् तदेतत् मध्यगतं, इयमत्र भावना—यथा
तेन मस्तकत्वेन सर्वासु दिक्षु पश्यति, एवं येनावधिज्ञानेन सर्वासु दिक्षु पश्यति तन्मध्यगतमिति । इत्यम्भृतां च
व्याख्यां सम्यगनवबुध्यमानः शिष्यः प्रश्नं करोति—

१ ज्योतिरिति मल्लकादिस्थितोऽग्निज्वलन्

अतगयस्स मउदगयस्स य को पइविसेत्तो १, पुरओ अंतगपणं ओहिनाणेणं पुरओ चेव सं-
न्निज्जाणि वा असलेज्जाणि वां जोअणाइ जाणइ पासइ, मग्गओ अंतगपणं ओहिनाणेणं
मग्गओ चेव संस्सिज्जाणि वा असंस्सिज्जाणि वा जोयणाइं जाणइ पासइ, पासओ अंतगपणं
पासओ चेव संस्सिज्जाणि वा असंस्सिज्जाणि वा जोअणाइं जाणइ पासइ, मग्गगपणं ओहि-
नाणेण सव्वमो समत्ता संदिज्जाणि वा असंदिज्जाणि वा जोअणाइं जाणइ पासइ, से ते
अणुगामिभं ओहिनाणं ॥ (सु. १०)

अतगयस्स मउदगयस्स य परस्पर क. प्रतिविगो १-अतिनिगो. विवेच. १, सरिताह-पुरतोऽन्तगतेनायचिज्जमेव
पुरतो पर-ममत्त एव समयेयानि-एकादीनि दीर्यप्रेक्षितमपर्यन्तानि असहयेयानि वा योजनानि, यथापस्तु योजने-
न्यगार्ह द्रव्यमित्यर्थः, जानाति वक्ष्यति, ज्ञानं विवेचयग्रहणात्मक दर्शनं सामान्यग्रहणात्मकं, तदप्यं पुरतोऽन्तगतस्य
शेषापचिज्जानेभ्यो भेदः, एव देपायामसि परस्परं नापनीय, नपरं 'सव्वमो समत्ता' इति सर्वता-सर्पासु दिग्विधिसु
समन्तात्-सर्वैरेवात्मप्रवेक्षेः सर्वेषा विमुद्वस्पर्द्धकैः, उक्तं च चूर्णौ-“सर्वंच चि सपासु विसिचिदिस्सासु, मग्गत्ता इति

संघायप्यप्सेसु सधेसु वा विमुद्धिफेडगसु” इति, अत्र ‘संघायप्यप्सेसु’ इत्यादिस्तु (त्यत्र तु) तीयार्थे ससमी, भवति च तृतीयार्थे ससमी, यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे-‘व्यत्ययोऽव्यासा’मित्यत्र सूत्रे, तृतीयार्थे ससमी यथा-‘तिसु तेषु अलंकिया पुहवि’ इति, अथवा स मन्ता इत्यत्र स इत्यवधिज्ञानी परामृश्यते, मन्ता इति ज्ञाता, शेषं तथैव । अथ किमवधिज्ञानं केयामसुमतां भवतीति चेद्, उच्यते, देवनारकतीर्थकृताभवश्यं मन्तगतं मनुष्याणां तु यथाश्वयोपशमसुभयं, तथा चोक्तं प्रज्ञापनार्था-“नेरइयाणं भंते ! किं देसोही संबोही ? गोयमा ! नो देसोही संबोही, एवं जाय यणियकुमाराणं । पंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोअमा ! देसोही न संबोही । मणुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! देसोहीवि संबोहीवि ! बाणमंतरजोइसियेवमाणियाणं जहा नेरइयाणं” वक्ष्यति च-“नेरइय देव तितयंकरा य ओहिस्सड्वाहिरा होति । पासंति सवजो खलु सेसा देसेण पासंति ॥ १ ॥” देवनारकाणां च मध्यगतमवधिरूपं ज्ञानमभववर्त्ति, भवप्रत्ययत्वात्तस्य, तीर्थकृतां त्वार्थकलज्ञानं, केवलज्ञानोत्पत्तौ तस्य व्यवच्छेदात्, ननु सङ्ख्येयानि असंख्येयानि वा योजनानि पश्यन्तीत्युक्तं, तत्र के जीवाः कति योजनानि

१ सर्वोत्पन्नदेहैः सर्वेषां विमुद्धिदित्यर्थः । २ त्रिभिस्तेल्लङ्घिता शुची । ३ नेरयिक्काणि भवन्ति । किं देशापथिः सर्वोयथिः, गोतम ! न देशापथिः सर्वोयथिः, एवं यायत्तमित्तुमारानां । पक्षेन्द्रियतिंगूयोनानां पुच्छा, गोतम ! देशापथिः न सर्वोयथिः, मणुष्याणां पुच्छा, गोतम ! देशापथिः सर्वोयथिरपि । व्यन्तरज्योतिष्कवैमलिकानां यथा नेरयिक्काणां । ४ सर्वोऽन्यथिर्भवति सर्वोयथिर्भवति । ५ नेरयिक्का देवास्तीर्थकराश्च अवधेरयाणां भवन्ति । पश्यन्ति सर्वतः खलु ज्ञेया देहेन पश्यन्ति ॥ १ ॥

पश्यतीति१, उच्यते, इह तिर्यग्गुण्या जनिवत्परिमाणापचना, तथाहि—केचिद्वृत्तासङ्गयेयमात्रं केचिद्वृत्तं केचि-
द्वितीयां वाग्लेखिद् सङ्गयेयानि योजनानि केचिदसङ्गयेयानि, गतुषाष्टु केचित् परिपूर्णं लोकं, केचिदलोकैऽपि लोक-
मात्राणि असङ्गयेयानि खण्डानि, ये तु देवनारकास्ते प्रतिनिगतापचिपरिमाणाः ततः तेषां प्रतिनियतं क्षेत्रपरिमाण-
मुच्यते—तत्र रत्नप्रमानारका अपत्यतोऽर्द्धचतुर्यानि यन्मूतानि क्षेत्रमपचिधानताः पश्यन्ति, उत्कर्षतत्त्वत्वारि गन्धूतानि
१, धर्कप्रमानारका अपत्यतर्द्धीणि यन्मूतानि उत्कर्षतोऽर्द्धचतुर्यानि २, वासुक्रप्रमानारका अपत्यतोऽर्द्धचतुर्यानि
यन्मूतानि उत्कर्षतर्द्धीणि यन्मूतानि ३, पट्टप्रमाणाकारका अपत्यतो द्वे गन्धूते, उत्कर्षतोऽर्द्धचतुर्यानि ४, धूमप्रमानारका
अपत्यतोऽर्द्धोषिकं यन्मूतदुत्कर्षतो द्वे गन्धूते ५, तमप्रमानारका अपत्यतेनैकं यन्मूतदुत्कर्षतः सार्द्धं गन्धूतं ६, तमतमा-
प्रमानारका अपत्यतोऽर्द्धगन्धूतदुत्कर्षतो यन्मूतं, तथा चोक्तं ब्रह्मापनार्या—“रप्येयमापुठविनेरद्या यं भवेत् । केच-
िर्धं खेचं नीहिषा जाणंति यासंति १, गोजना ! ब्रह्मेवं गतुष्ठां गतुष्ठां जायति यासंति लकोसेयं पचारि गतुष्ठां
जायति यासंति, सत्करप्यमापुठविनेरद्या यं पुच्छा, गोजना ! ब्रह्मेवं तिष्ठि गतुष्ठां लकोसेयं बतुष्ठां गतुष्ठां
जाणंति यासंति, वासुक्रप्यमापुठविनेरद्या यं पुच्छा, गोजना ! ब्रह्मेवं ब्रह्मापनार्यां गतुष्ठां लकोसेयं तिष्ठि गतुष्ठां

१ एतन्मातृवर्धनविद्या चरन्त । शिवद क्षेत्रमपचिषा जायति पश्यन्ति १, गोजना ! अपत्येयमापुठविनेरद्या यं पुच्छा, गोजना ! ब्रह्मेवं गतुष्ठां गतुष्ठां जायति यासंति लकोसेयं पचारि गतुष्ठां गतुष्ठां जायति यासंति, सत्करप्यमापुठविनेरद्या यं पुच्छा, गोजना ! ब्रह्मेवं तिष्ठि गतुष्ठां लकोसेयं बतुष्ठां गतुष्ठां जायति यासंति, वासुक्रप्यमापुठविनेरद्या यं पुच्छा, गोजना ! ब्रह्मेवं ब्रह्मापनार्यां गतुष्ठां लकोसेयं तिष्ठि गतुष्ठां

जाणंति पासंति, पंकपभापुढविनेरइया णं पुच्छा, गोयमा ! जहत्तेणं दोन्नि गाउइयाइं उओसेणं जह्माइजाइं गाउयाइं जाणंति पासंति, धूमपभापुढविनेरइया णं पुच्छा, गोयमा ! जहत्तेणं दिवदं गाउयं उओसेणं दो गाऊजाइं जाणंति पासंति, तमापुढविनेरइया णं पुच्छा, गोयमा ! जहत्तेणं गाउयं उओसेणं दिवदं गाउयं जाणंति पासंति, जहत्ते सत्तमपुढविनेरइया णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! जहत्तेणं जह्माउयं उओसेणं गाउयं जाणंति पासंति । जमुरकु-
माराः पुनरवधिजानतो जचन्यतः क्षेमं पञ्चविंशतियोजनानि जानन्ति पश्यन्ति उरुहत्तोऽसइण्णेयान् द्वीपममुद्रान्, नागकुमारादयः पुनः सर्वेऽपि मनिनकुमारपर्यन्ता जचन्यतः पञ्चविंशति योजनानि जानन्ति पश्यन्ति उरुहत्तः संगमेयान् द्वीपसमुद्रान्, एवं व्यन्तरा गमि, तथा चोक्तम्—'जमुरकुमारा णं भंते ! ओहिणा केरइयं सेतं जाणंति पासंति ? गोयमा ! जहत्तेणं पणवीरं जोगणाइं उओमेणं अमत्तेजदोममुदे ओहिणा जाणंति पासंति, नागकुमारा णं पुच्छा, गोयमा ! जहत्तेणं पणवीरं जोगणाइं उओमेणं संमेजदोममुदे जाणंति पासंति, एवं जान थणिय-

१ जानंति पश्यन्ति । पदमपुढविनेरइयाः पुरमा, गोयमा ! जहत्तेणं दोन्नि गाउइयाइं उओसेणं जह्माइजाइं गाउयाइं जाणंति पासंति, धूमपभापुढविनेरइया णं पुच्छा, गोयमा ! जहत्तेणं दिवदं गाउयं उओसेणं दो गाऊजाइं जाणंति पासंति, तमापुढविनेरइया णं पुच्छा, गोयमा ! जहत्तेणं गाउयं उओसेणं दिवदं गाउयं जाणंति पासंति, जहत्ते सत्तमपुढविनेरइया णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! जहत्तेणं जह्माउयं उओसेणं गाउयं जाणंति पासंति । जमुरकु-
माराः पुनरवधिजानतो जचन्यतः क्षेमं पञ्चविंशतियोजनानि जानन्ति पश्यन्ति उरुहत्तोऽसइण्णेयान् द्वीपममुद्रान्, नागकुमारादयः पुनः सर्वेऽपि मनिनकुमारपर्यन्ता जचन्यतः पञ्चविंशति योजनानि जानन्ति पश्यन्ति उरुहत्तः संगमेयान् द्वीपसमुद्रान्, एवं व्यन्तरा गमि, तथा चोक्तम्—'जमुरकुमारा णं भंते ! ओहिणा केरइयं सेतं जाणंति पासंति ? गोयमा ! जहत्तेणं पणवीरं जोगणाइं उओमेणं अमत्तेजदोममुदे ओहिणा जाणंति पासंति, नागकुमारा णं पुच्छा, गोयमा ! जहत्तेणं पणवीरं जोगणाइं उओमेणं संमेजदोममुदे जाणंति पासंति, एवं जान थणिय-

कुमारा, बाजमंतरा जहा नायकुमारा” । इह पञ्चविंशतिबोधनानि यवनपत्न्यो मन्तरा वा वषण्यतस्ते पश्यन्ति
येषामातुर्यसर्पसहस्रप्रमाणं, न श्रेयाः, बाहव याच्यन्तु—“यैषीसत्वोमयाहं दसवाससहस्त्रिणा त्रिं जेसि”मिति ।
अथोत्तिष्ठाः। तुनर्देया जपुग्यतोऽपि सत्त्वयेयाच् द्वीपसमुद्रानवधिज्ञानताः पश्यन्ति, उत्कर्षतोऽपि सत्त्वयेयाच् द्वीपसमु-
द्रान्, केवलमधिकतरान्, यदाह—“जोईसिया बं गते ! केवइवं खिचं जोहिणा जाणंति पासंति !, गोयमा !
जहन्नजऽपि संखेये दीपसमुद्रे लकोसेगपि संखेये दीपसमुद्रे” । सौषम्नकल्पवासिनो देवाः पुनरवधिज्ञानतो जप-
न्येनाहुकासत्त्वयेयमायमात्रं पश्यन्ति उत्कर्षतोऽप्यद्याप्रकाशाः पृथिव्याः सर्वान्तिममपत्तनं मायं पावत, तिर्यग्
जसत्त्वयेयाच् द्वीपसमुद्रान्, कर्तुं तु सत्त्वयिनामस्तूपच्यचारिकं, एवमीदामदेवा अपि । अत्राह—कल्पद्रुकासहस्रे-
यमागमात्रवेत्रपरिसितोऽग्रविः सर्वजपन्त्यो गपति, सर्वजपन्त्यमापधिसिर्यग्यमनुन्येयेव, न श्रेयेषु, यत बाह मा-
प्यस्तसुस्तगाम्पदीकायाच् “हरदृष्टो मनुन्येयेव, नान्येषु, मनुच्यतिर्ययोनिन्येव वषण्यो नान्येषु, श्रेयाणां मज्जम
पदे”ति, तत्कयमिह सर्वजपन्त्य लकाः !, उच्यते, सौषर्वादिदेवानां पारमर्षिकोऽप्युपपातकाळेऽग्रविः सन्मवति,
स च सर्वजपन्त्योऽपि कदापिदवाप्यते, वषपातान्तरं तु तत्करकाः, ततो न कश्चिदोपः, बाह व दुष्यमान्य-

१ कुमारा, बाहव दवा नायकुमारा । २ पञ्चविंशति बोधनानि एव दसवाससहस्त्रिणा त्रिं जेसि कथयति । ३ अथोत्तिष्ठा गच्छन्ति ।
पश्यन्ति !, गौयमा ! वषण्येयापि संखेयेयाच् द्वीपसमुद्रान्, लकोसेगपि संखेयेयापि लकोसेगन् द्वीपसमुद्रान् ॥

कारनिमज्जजिनप्रवचनप्रदीपो जिनमद्रगणिक्षमाश्रमणः—“वेमाणियाणमंगुलभागमसंखं जहन्नजो होइ(ओही) ।
उववाए परमविजो तवभवजो होइ तो यच्छा ॥ १ ॥” एवं सनत्कुमारदिदेवानामपि द्रष्टव्यम्, नवरमधोभागदर्शने
विशेषः ततः स प्रदर्श्यते—सनत्कुमारमाहेन्द्रदेवा अधस्तात् शर्करप्रभायाः सर्वान्तिममघस्तनं भागं यावत्पश्यन्ति,
ब्रह्मलोकलान्तकदेवास्तृतीयपृथिव्याः, महाशुक्रसहस्रारकल्पदेवाश्चतुर्थपृथिव्याः, आनतप्राणतारणाव्युतदेवाः पञ्च-
मपृथिव्याः, अधस्तनमव्यमत्रैवेयकदेवाः षष्ठपृथिव्याः, उपरितनत्रैवेयकदेवाः सप्तमपृथिव्याः, अनुत्तरोपपातिनः
सम्पूर्णलोकनार्ले चतुर्दशरज्ज्वात्मिकामिति, उक्तं च प्रज्ञापनार्था—“सोहम्मगदेवा णं भंते । केवइयं खेत्तं ओहिणा
जाणंति पासंति ? गोयमा । जहन्नेणं अंगुलस्स अंसंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जाव इमीसे रयणप्पमाए गुढवीए हेड्डिछे
चरंभंते, तिरियं जाव अंसंखेजे दीवससुदे, उहं जाव सगाइं विमाणाइं ओहिणा जाणंति पासंति ।
एवं ईसाणगदेवावि, सणकुमारदेवा एवं चेव, नवरं अहे जाव दोचाए सक्करप्पमाए गुढविए हिड्डिछे चरिंभंते,
एवं माहिंददेवावि, वंभलोगलंतगदेवा तयाए गुढवीए हिड्डिछे चरिंभंते, महाशुक्रसहस्सारदेवा चउत्थीए पंकप्पमाए

१ वैमानिकानामङ्गुलभागोऽसंख्यो जघन्योऽन्नविभंषति । उपपाते पारमविकसद्भवजो भयति ततः पथात् ॥ १ ॥ २ सौधमंदेवा मदन्त ! कियत् क्षेत्रसवधिना
जानन्ति पश्यन्ति ? , गौतम ! जघन्येनाङ्गुलसार्धखेयभागं उक्तेन यावदस्मा रजप्रभाया अवस्तनधरमान्तः, तिर्येयायत् असंख्यातान् द्वीपसमुद्रान्, ऊर्ध्वं यावत्
सप्तकानि विमानानि भवधिना जानन्ति पश्यन्ति । एवमीदानीदेवा अपि, सनत्कुमारदेवा एवमेव, नवरं अथो यावद्वितीयस्याः शर्करप्रभायाः पृथ्व्या अवस्तन-
धरमान्तः, एवं माहेन्द्रा देवा अपि, ब्रह्मलोकलान्तकदेवास्तृतीययाः पृथ्व्या अवस्तनधरमान्तः, महाशुक्रसहस्रारदेवाश्चतुर्थ्याः पञ्चमयायाः

पुण्यपुण्य देहिष्ठे चरिंते, जाणयपावकवारणपुनरेवा जो पंचमाय पुण्यपाय पुण्यपुण्य देहिष्ठे चरिंते, देहिष्ठे चरिंते, उपरिमेवेवगरेवा नं भंते । केवदं देहं जोहिवा जायंति पावंति !, गोयया ! उदनेव नंगुलस्य असंखेवदभाण, उकोसेवं नदे उचमाय पुण्यपुण्य देहिष्ठे चरिंते, तिरिय जाय असंखेवदीवसुदे, उहं जाय सगाहं विमानाहं जोहिवा जायंति पावंति । संमिहं जोयनाहि जायति नंगुलरोपपादया नं देवा न भंते ! केवदं देहं जोहिवा जायंति पावंति !, गोयया ! तत्रो नाम काष्ठस-
पावंति" । उच्यति नारकादीवासेषावयो सत्याय चिन्तये,—एव नारकागामरविः उपाकारः, तत्रो नाम काष्ठस-
जुवावपिसेयो गो नदीप्रपादेण प्राम्यवायो दूरावासीयते, स वायतल्लवणव भवति, उदाफाटोऽवचिनांरकाया, भव-
नपतीनां सर्वेयामपि पठकसंत्थानसंस्थित. पठको नाम उददेवे धान्याचारविशेषः, स चोद्दीपत उपरि च किञ्चि-
त्संस्थितः, व्यवस्थायां पट्टसंत्थानसंस्थितः, पट्टहा-आतोयविशेषः, स च किञ्चिदापतः, उपर्यपय समग्रभागाः,
ज्योतिष्कदेवानां सुखरीसंत्थानसंस्थितः, सुखरी-वर्मावन्तविस्तीर्णवैपल्याकारा आतोयविशेषरूपा देवविशेष-

१ पुण्य अपचयवदभाण, जाणयपावकवारणपुनरेवां नप- उच्यते पुण्यपाय पुण्यपुण्य देहिष्ठे चरिंते, उपरिमेवेवगरेवा नं भंते । केवदं देहं जोहिवा जायंति पावंति !, गोयया ! उदनेव नंगुलस्य असंखेवदभाण, उकोसेवं नदे उचमाय पुण्यपुण्य देहिष्ठे चरिंते, तिरिय जाय असंखेवदीवसुदे, उहं जाय सगाहं विमानाहं जोहिवा जायंति पावंति । संमिहं जोयनाहि जायति नंगुलरोपपादया नं देवा न भंते ! केवदं देहं जोहिवा जायंति पावंति !, गोयया ! तत्रो नाम काष्ठस-
पावंति" । उच्यति नारकादीवासेषावयो सत्याय चिन्तये,—एव नारकागामरविः उपाकारः, तत्रो नाम काष्ठस-
जुवावपिसेयो गो नदीप्रपादेण प्राम्यवायो दूरावासीयते, स वायतल्लवणव भवति, उदाफाटोऽवचिनांरकाया, भव-
नपतीनां सर्वेयामपि पठकसंत्थानसंस्थित. पठको नाम उददेवे धान्याचारविशेषः, स चोद्दीपत उपरि च किञ्चि-
त्संस्थितः, व्यवस्थायां पट्टसंत्थानसंस्थितः, पट्टहा-आतोयविशेषः, स च किञ्चिदापतः, उपर्यपय समग्रभागाः,
ज्योतिष्कदेवानां सुखरीसंत्थानसंस्थितः, सुखरी-वर्मावन्तविस्तीर्णवैपल्याकारा आतोयविशेषरूपा देवविशेष-

प्रसिद्धा, सौधर्मदेवादीनामच्युतदेवपर्यन्तानां मृदङ्गसंस्थानसंस्थितः, मृदङ्गो-वाद्यविशेषः, स चाधस्ताद्विस्तीर्णं
उपरि च तनुकः सुप्रतीतः, श्रेयकदेवानां अधिकतपुष्पसन्निधाकथृतचक्रेरीसंस्थानसंस्थितः, अनुचरोपपातिकदेवानां
कन्याचोलकापरपर्यायजवनालकसंस्थानसंस्थितः, उक्तं च-नेरुदयाणं मते । ओही किसंठाणसंठिए पणत्ते ?,
गोयमा ! तस्यागारसंठाणसंठिए पणत्ते, असुत्कुमाराणं पुच्छा, गोअमा ! पल्लगसंठाणसंठिए पणत्ते, एवं जाव
यणिथकुमाराणं, चाणमंतराणं पुच्छा, गोयमा ! पडहसंठाणसंठिए पणत्ते, जोइसिआणं पुच्छा, गोअमा ! झल्लरी-
संठाणसंठिए पणत्ते, सोहम्मभेदेवाणं पुच्छा, गोअमा ! सुइंगसंठाणसंठिए पणत्ते, एवं जाव अनुयदेवाणं, गेवे-
जगदेवाणं पुच्छा, गोअमा ! पुत्तकचंगेरीसंठाणसंठिए पणत्ते, अनुचरोयवादयदेवाणं पुच्छा, गोअमा ! जवनालग-
संठाणसंठिए पणत्ते” । तत्राकारादीनां च व्याख्यानमिदं भाष्यकृदाह-“तत्पेणं समागारे ओही नेओ स चाययत्त-
सो । उदयाययो उ पछो उचरिं च स किंचि संखेत्तो ॥ १ ॥ नचायओ समोऽविय पडहो हेहोवरिं पईएसो ।

१ नेरुदियाणां भदन्ता । अवधिः किं नस्थानमस्थितः प्रसन्नः, गीतम् । तत्राकारयस्यानमस्थितः प्रसन्नः । अनुत्कुमारणो पुच्छा, गीतम् । पल्लगसंस्थानमस्थितः
प्रसन्नः, एवं यावत्सन्निहितकुमाराणां । चन्द्रारणां पुच्छा, गीतम् । पडहसंस्थानमस्थितः प्रसन्नः । ओहीदेवानो पुच्छा, गीतम् । झल्लरीसंस्थानमस्थितः प्रसन्नः ।
श्रेयकदेवानो पुच्छा, गीतम् । मृदङ्गसंस्थानमस्थितः प्रसन्नः, एवं वायदच्युतदेवानां, श्रेयकदेवानो पुच्छा, गीतम् । पुत्तकचंगेरीसंस्थानमस्थितः प्रसन्नः । अनु-
चरोपपातिकदेवानो पुच्छा, गीतम् । यवनालगसंस्थानमस्थितः प्रसन्नः । २ नचाकारेण यवाकारोऽवियेति श्रुतः स चाययत्तः । अतएवतत्तु पल्ल उचरि च स
किंचि संस्थितः ॥ १ ॥ नचाययत्तः समोऽविय पडहो उचरि च प्रतीति एव ।

चर्मौषधविच्छिन्नवस्त्ररूपा न द्रष्टव्या ॥२॥ चंद्रावगो द्युर्गो देहः सद्योऽपि तद्युगो । पुष्पसिद्धान्तिकिरया
 र्धनेरि पुष्पचंगेरी ॥ ३ ॥ अवनलवसि यन्नरु सद्यो सरुचुनो कुमारीप” इति । तिर्यग्मनुष्याणां चावचिर्नाना-
 संस्मानसस्त्वितो यथा स्वयम्भूतमणोरपौ वास्ताः, अपि च-तत्र यत्त्वानां वस्त्राकारं संस्मानं निषिद्धं, तिर्यग्मनु-
 ष्यावपौ तु तद्यपि नवति, तच्छ च—“नानायातो तिरिबन्धुयस्तु वच्छा संपुसुरवणोप । तत्प यत्त्वं निषिद्धं तत्स-
 पुष त्वयंपि होच्चाहि ॥ १ ॥” तथा अवनपतिव्यन्तरावागुर्द्धं प्रयतोऽपिर्धयति, केमानिकानावपः, ज्योतिष्कना-
 रूपाया तिर्यग्, निषिद्धो नततिरयात्, चाह च—‘‘यववदंतंरावं त्वं यदुनो नरो च तेषां ॥ नाराज्योप-
 सिद्याने तिरिपं ओर्पाकिनो पिचो ॥१॥’ तदेवमुक्तानुगामिकगणचिदानं, तथा वाह—‘‘चे चं-अष्टगामियं ॥’ सत्य-
 समानुगामिकं विषयः पुष्पवाह—

सै किं तं अणाणुगामिम ओहिनाण १, अणाणुगामिमं ओहिनाण सै जहानानद केइ पुरित्ते
 पण महुंतं ओइट्टाण फातं तस्सेव ओइट्टाणस्त परिपेरंतेहि २ परिचोलेमाणे २ तमेव ओइट्टाणं

१ अणाणमवमिच्छोर्नस्ववस्ता च तापे ॥ २ ॥ त्वर्गवतो ररतोऽज्जादित्तीमस्वमेवोति सज्ज ॥ पुगसिद्धान्तिकिरिदा योरे पुनप्येरे ॥ १ ॥ यववाह-
 दमि अन्वदे कर्क ररकपुका पुमर्गी । + कालिपमिच्छेका + मिच्छी + पञ्चमपञ्चमि + कर्मायका + कैवधिकर्मा + ओरपरिच्छे यदिरावं + निमोऽपिभिराव ।
 २ वायवातकिर्नमपुनैतु वास्ता- स्वयम्भूतमण ॥१॥ तत्र त्वत्वं तिरिद तत्र पुनवति नरो ॥ १ ॥ ३ अवनपतिव्यन्तरावागुर्द्धं यदुच्छेज्यव केपाना ।
 वाहकमोतिव्यन्तं त्रिपेह योदरिभिया ॥ १ ॥

पासइ, अन्नत्थ गय न पासइ, एवामेव अणाणुगामिअं ओहिनाणं जत्थेव समुप्पज्जइ तत्थेव संखेज्जाणि असंखेज्जाणि वा संवद्धाणि वा असंवद्धाणि वा जोअणाइं जाणइ पासइ, अन्नत्थ गय ण पासइ, से तं अणाणुगामिअं ओहिनाणं (सू० ११)

अथ किं तदनानुगामिकमवधिज्ञानं?, सूरिराह—अनानुगामिकमवधिज्ञानं स—विचक्षितो ययानामकः कश्चित्पुरुषः पूर्णः सुखदुःखानामिति पुरुषः पुरि शयनाद्वा पुरुषः, एकं महज्ज्योतिःस्थानं—अग्निस्थानं कुर्यात्, कस्मिंश्चित्स्थानेऽने-
कज्वालायातसङ्कुलमग्निं प्रदीपं वा स्थूलवर्त्तिज्वालानुरूपमुत्पादयेदित्यर्थः, ततस्तत्कृत्वा तस्यैव ज्योतिःस्थानस्य परिपूर्ण-
न्तेषु २' परितः सर्वेषु दिक्षु पर्यन्तेषु 'परिपूर्णन् २' परिभ्रमन् २ इत्यर्थः, तदेव 'ज्योतिःस्थानं' ज्योतिःस्थानप्रकाशितं
क्षेत्रं पश्यति, अन्यत्र गतो न पश्यति, एष दृष्टान्तः, उपनयमाह—'एवमेव' अनेनैव प्रकारेणानानुगामिकमवधिज्ञानं
यत्रैव क्षेत्रे व्यवस्थितस्य सतः समुत्पद्यते तत्रैव व्यवस्थितः सन् सत्तथेयानि असंखेयानि वा योजनानि स्वावगाढक्षेत्रेण
सह सम्बद्धानि असम्बद्धानि वा, अवधिर्हि कोऽपि जायमानः स्वावगाढदेशादारभ्य निरन्तरं प्रकाशयति कोऽपि
पुनरपान्तरालेऽन्तरं कृत्वा परतः प्रकाशयति तत उच्यते—सम्बद्धान्यसम्बद्धानि वेति, 'जानाति' विशेषाकारेण
परिच्छिनन्ति 'पश्यति' सामान्याकारेणावबुध्यते, 'अन्यत्र' देशान्तरे गतो नैव पश्यति, अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमस्य
तत्क्षेत्रसापेक्षत्वात् । तदेवमुक्तमनानुगामिकं, सम्प्रति वर्द्धमानकमनवबुध्यमानः शिष्यः प्रश्नं करोति—

से किं तं वदुमाणं ओहिनानं १, २ पसरयेसु अग्नयसाणट्टाणेसु वदुमाणस्त वदुमाणचरितस्त
 विसुग्गमाणस्त विसुज्जमाणचरितस्त सत्तमो समंता ओही ययइ-जावइमा तिसमयाहा-
 रगस्त सुहुमस्त पणगजीयस्त । ओगाहणा जहन्ता ओहीसिचं जहन्तं तु ॥ ४८ ॥ सम्बवहु-
 अगणिजीवा निरंतरं जसियं भरिब्बसु । सिचं सन्नदिसागं परमोही खेच निरिट्ठो ॥ ४९ ॥
 अंगुलमावलिग्गणं भागमसंसिञ्च योसु संसिञ्चा । अंगुलमावलिअंतो भावलिमा अंगुलपु-
 द्दवं ॥ ५० ॥ हरपमि सुहुवंतो दिवसतो माठअंमि वोक्खवो । जोपण दिवसपुहुवं पपलंतो
 पल्लवीसाओ ॥ ५१ ॥ भरहमि अक्कमातो अंबुरीवंमि साहिओ मातो । वातं च मणुअलोए
 वातपुहुवं च लअगंमि ॥ ५२ ॥ संसिञ्चंमि उ काले दीवसमुपाजि वुंति संसिञ्चा । कालमि
 अससिञ्चे दीवसमुपा उ मइअब्बा ॥ ५३ ॥ काले चउणह बुही कालो मइअब्बु सिचबुद्धीए ।
 बुद्धिए दब्बपळाव मइअब्बा सिचकाला उ ॥ ५४ ॥ सुहुमो अ होइ कालो तचो सुहुमयरं
 इवइ सिच । अंगुलसेठिमिचे ओसप्पिणिमो वंससिञ्चा ॥ ५५ ॥ से चं वदुमाणं ओहिनान ॥ (सं. १९)

अथ किं वर्द्धमानकमवधिज्ञानं ? स्वरिराह—वर्द्धमानकमवधिज्ञानं प्रशस्तेष्वध्यवसायस्थानेषु वर्त्तमानस्य, इह सामान्यतो द्रव्यलेश्योपरक्षितं चित्तमध्यवसायस्थानमुच्यते, तच्चानवस्थितं, तत्तल्लेश्याद्रव्यसोचिन्त्ये विशेषसम्भवात्, ततो बहुवचनमुक्तं, 'प्रशस्तेष्विति, अनेन चाप्रशस्तकृष्णादिद्रव्यलेश्योपरक्षितव्यवच्छेदमाह, प्रशस्तेष्वध्यवसायेषु वर्त्तमानस्येति, किमुक्तं भवति ?—प्रशस्ताध्यवसायस्थानकलितस्य, 'सर्वतः' समन्तादवधिः परिवर्द्धते इति सम्बन्धः, अनेनाविरतसम्यग्दृष्टेरपि परिवर्द्धमानकोऽवधिर्मवतीत्याख्यायते, तथा 'वद्धमाणचरित्तस्स' प्रशस्तेष्वध्यवसायस्थानेषु वर्धमानचारित्र्यस्य, एतेन देशचिरतिसर्वविरतयोर्वर्द्धमानकमवधिमभिधत्ते, वर्द्धमानकश्चावधिरुत्तरोत्तरां विशुद्धिमासादयतो भवति नान्यथा तत आह—'विशुद्धमानस्य' तदावरणकमलकलङ्कविगमत उत्तरोत्तरविशुद्धिमासादयतः, अनेनाविरतसम्यग्दृष्टेर्वर्द्धमानकावधेः शुद्धिजन्यत्वमाह, तथा 'विशुद्धमानचारित्र्यस्य च' इदं च विशेषणं देशचिरत-सर्वविरतयोर्वेदितव्यम् 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु समन्तादवधिः परिवर्द्धते । स च कस्यापि सर्वजघन्यादारभ्य प्रवर्द्धते, ततः प्रथमतः सर्वजघन्यमवधिं प्रतिपादयति—'त्रिसमयाहारकस्य' आहारयति—आहारं गृह्णातीत्याहारकः, त्रयः समयाः समाहृतात्रिसमयं, त्रिसमयमाहारकत्रिसमयाहारकः 'नामनामैकार्थे' समासो बहुलमिति समासः तस्य त्रिसमयाहारकस्य 'सूक्ष्मस्य' सूक्ष्मनामकर्भोदयवर्त्तिनः 'पनकजीवस्य' पनकश्चासौ जीवश्च पनकजीवः, पनकजीवो

वनस्पतिविशेषः, तस्य 'वापती' नावत्परिमाणा अवगाहन्ते वेदं यस्या मित्ता जम्बवाः साउभगाहना-तनुतिलयः,
'ज्वन्वा' त्रिसप्तगाहाराक्रमेपसुसप्तपञ्चवीणापेयवा सर्वस्वोका, यतावत्परिगाथमनवेर्जपन्व वेदं, तुसप्त एवकारार्थः,
स वापयारणे, तस्य चैवं प्रयोगः-ज्वन्वमवधिवेत्तमेतामवेदेति । अत्र चायं सम्प्रदायः-याः किञ्च योजनसहस्रपरि-
माणासामो भूतः सञ्चरीरवाद्येकमेव यनोत्पद्यमानः प्रपयसमये एककमिजञ्चरीरसम्प्रदायात्प्रवेद्यानामायामं संह-
सादुक्तसंक्षेपमागवाहत्वं सदेहविष्कम्भावाभयिहारं प्रवृत्त करोति, तमपि द्वितीयसमये संहसादुक्तसंक्षेपमाय-
वाहत्वंविष्कम्भा नासदेहविष्कम्भापानामात्मप्रवेद्यानां सुधिं विरचयति, ततस्तृतीयसमये तामपि संहसादुक्तसंक्षे-
पमागमात्र एव सञ्चरीरपरिग्रहेण सुसप्तपरिखायवक्ररूपतमोत्पद्यते, तस्योपपातसमवादात्तस्य तृतीये समये यत्त-
मानस्य नावत्प्रमाणं शरीर भवति तापत्परिमाणं ज्वन्वमवधेः वेत्तगाळम्बनपसुनाजमनवसेवद्, तच्छं च-"योग-
नसहस्रमानो सत्सो सुहृदा सकायेदेवे वा । उत्पद्यते हि यमकः सुसप्तमेदेह स ग्राहः ॥ १ ॥ संहस्र पाद्यसमये स
ज्ञायान करोति च प्रवृत्तः । सङ्गातीताक्यादुक्तविभागमाहत्त्वमानं तु ॥ २ ॥ तत्तनुतुष्टुत्त्वमात्र दीर्घतेनापि जीव-
सामर्थ्यात् । तमपि द्वितीयसमये संहस्र करोत्सो सुधिश्च ॥ ३ ॥ सङ्गातीताक्यादुक्तविभागमिष्कम्बमाननिर्दिष्टाय ।
निजतनुतुष्टुत्त्वदीर्यो तृतीयसमये तु संहस्र ॥ ४ ॥ उत्पद्यते च यमका सदेहदेवे स सुसप्तपरिणायाः । समयत्रयेण त-
स्यावगाहना वापती भवति ॥ ५ ॥ तापञ्चपन्वमवधेराळम्बनपसुनाजमं वेत्तश्च । इदमित्यनेन धुनियमसुसप्तप्रदा-

यात् समवसेयम् ॥ ६ ॥” आह-किमिति योजनसहस्रायामो मत्स्यः ? किं वा तस्य तृतीयसमये स्वदेहदेशे सूक्ष्मप-
नक्त्येनोत्पादः ? किं वा त्रिसमयाहारकत्वं परिगृह्यते ? उच्यते, इह योजनसहस्रायामो मत्स्यः, स किल त्रिभिः
समयैरात्मानं संक्षिपति महतः प्रयवचिंशेपात्, मदाप्रयवविशेषात्सूक्ष्मोत्पत्तिदेशेऽवगाहनाभारभाणोऽतीव सूक्ष्मा-
भारमते ततो महामत्स्यस्य ग्रहणं, सूक्ष्मपनकञ्चान्यजीवापेक्षया सूक्ष्मतमावगाहनो भवति, ततः सूक्ष्मपनकग्रहणं,
तथा उत्पत्तिसमये द्वितीयसमये चातिसूक्ष्मो भवति चतुर्थादिषु च समयेष्वतिस्थुरः त्रिसमयाहारकस्तु योग्यः
ततः त्रिसमयाहारकग्रहणं, उक्तं च-भञ्जो महल्लकाजो संवेत्तो जो उ तीर्हिं समयर्हिं । स किर पयत्तविसेसेण
सण्हमोगाहणं कुणइ ॥ १ ॥ सण्हयरा सण्हयरो सुधुमो पणजो जहन्नदेहो य । स वधुविसेसविसिद्धो सण्हयरो सघ-
देहेसु ॥ २ ॥ पढमन्नीएऽतिसण्हो जायइ थूलो चउत्तयार्इसुं । तइयसमयंभि जोगो गहिजो तो तिसमयहारो
॥ ३ ॥” अन्ये तु व्याचक्षते-‘त्रिसमयाहारकस्ये’ति आयामग्रतरसंहरणे समयद्वयं तृतीयश्च समयः सूचीसंहरणो-
त्पत्तिदेशागमनविषयः, एवं त्रयः समया विप्रहृत्यभावाच्चेतेषु त्रिव्यपि समयेष्ववधारकः, तत उत्पादसमय एव त्रि-
समयाहारकः सूक्ष्मपनकजीवो जघन्यावगाहनश्च, ततः तच्छरीरमानं जघन्यमयधेः क्षेत्रं, तत्रायुक्तं, यतस्त्रिसमया-

१ मत्स्यो महाकायः संक्षिप्तो गच्छु त्रिभिः समयैः । स फल प्रमद्विधेयेन मत्स्यनामगाहनो करोति ॥ १ ॥ अरुणतरात् मत्स्यतरः सूक्ष्मः पनको जघन्यदेहय ।
न बहुविधैर्लभिसिद्धः अरुणतरः तर्कदेहेयु ॥ २ ॥ प्रथमश्चिन्तितवोरतिशक्तो जायते एतल्लघुणोरिषु । पृथीततमये योग्यो ग्रहीतस्तत्राश्रितमयाहारकः ॥ ३ ॥

द्वारकसेति विज्ञेयत्वं यमकस्य, न च मरसावागप्रतरसंहरणसमयौ पञ्चकमवस्था सम्यग्भिन्नौ, किन्तु मत्स्यमवस्था, तत्र
उत्पादसमवाहारस्य त्रिसमवाहारकसेति प्रष्टव्यम्, धान्यस्य । एतास्त्वमवस्थां अथन्यं धेनुप्रयत्नेः, सैवसमापाप्रायो-
म्यपर्यन्तापान्तराकवर्चिर्द्रव्यमाकम्भते 'सैवान्यसावधाक्यमंतरा' इति पचनाव, तदपि चाल-
म्भयानं प्रथमं त्रिधा-गुरुत्वं अगुरुत्वं च, तत्र सैवसप्रसासनं गुरुत्वं भाषाप्रसासनं गुरुत्वं च, तत्रातीत्य पर्या-
यात् चतु संख्यानेन वर्णरसयन्यस्वंकथनान् पश्यति न केचान्, यत आह—“द्वारं गंगुकापलिसंयोग्यातीत्यया-
यसिस्वयां । पेच्छद् वदगुण्यां वदन्नो सुचिमतार्थं ॥ १ ॥” अत्र 'अपम्यत' इति अथन्यावधिज्ञानी ! तदेवं
अपम्यमपचे। धेनुप्रमिषाद्य सास्त्रतदुत्तरममिषाहुकस्य आह—यथा कर्ममन्त्र एकोऽपि जीवो न कदाचनपि
प्राप्यते ते सर्ववद्वाः सर्ववद्वास्ते ते अग्निजीवाश्च सूर्यमादरत्स्यः सर्वपठमिजीवा, कदा सर्वपठमिजीवा इति चेद्,
उच्यते, यदा सर्वास्तु कर्मसृष्टिषु निर्व्यापासमग्निफाक्समारम्भकाः सर्वपदयो मनुष्याः, ते च प्रायोऽञ्जितत्सामितीर्ष-
करफाले प्राप्यन्ते, यदा चोक्तद्वयवर्चिनाः सूर्यमानकजीवाः तदा सर्वपठमिजीवाः, एक च—“अथाथाय सवाहु
कर्मसृष्टिषु जया तथारंभा । सर्वपदयो मनुष्या होतिऽञ्जितविविधैरकांक्षि ॥ १ ॥ उद्योसिषा च सुदुमा जया

१ सैवोपाप्राप्यमन्त्रात् अत्र पश्यति अकाशकः । २ इत्यादि बहुमन्त्रोपेक्षातीत्यमिषादि । अत्रैव चतुर्णाम् अपम्यते सुदुमीष ॥ १ ॥

२ जयापादे सर्वास्तु कर्मसृष्टिषु यदा तदादरम्भकाः । सर्वपदयो मनुष्या अस्ति अतिविधिरुच्यते ॥ १ ॥ अकाशक सूर्यमा

तया सद्यवहुअगणिजीवा” इति, ‘निरंतरमिति’ क्रियाविशेषणं यावत्परिमाणं क्षेत्रं भूतवन्तः, एतदुक्तं भवति-
नैरन्तर्येण विशिष्टसूचीरचनया यावत् भूतवन्तः, भूतवन्त इति च भूतकालनिर्देशः अजितस्वामिकाल एव
प्रायः सर्ववह्वोऽनलजीवा अस्यामवसर्पिण्यां सम्भवन्ति स्मेति रुपापनार्थं, इदं चानन्तरोदितं क्षेत्रमेकदिकमपि
भवति तत आह-सर्वदिकं, अनेन सूचीप्रमणप्रमितत्वं क्षेत्रस्य सूचयति, परमश्चासाववधिश्च परमावधिः,
एतावदनन्तरोदितं सर्ववहतनलजीवसूचीपरिक्षेपप्रमितं क्षेत्रमतीकृत्य ‘निर्दिष्टः’ प्रतिपादितो गणधरादिभिः क्षेत्रनि-
र्दिष्टः, एतावत् क्षेत्रं परमावधेर्भवतीत्यर्थः, किमुक्तं भवति ?-सर्ववह्विजीवा निरन्तरं यावत् क्षेत्रं सूचीप्रमणेन
सर्वदिकं भूतवन्तः एतावति क्षेत्रे यान्यवस्थितानि द्रव्याणि तत्परिच्छेदसामर्थ्ययुक्तः परमावधिः क्षेत्रमधिकृत्य
निर्दिष्टो गणधरादिभिः, अयमिह सम्प्रदायः-सर्ववह्विजीवाः प्रायोऽजितस्वामितीर्थकृत्काले प्राप्यन्ते, तदारम्भक-
मनुष्यब्राह्मणसम्भवात्, सूक्ष्माद्योत्कृष्टपदवर्त्तिनः तत्रैव चिद्यक्षन्ते, ततश्च सर्ववह्वोऽनलजीवा भवन्ति, तेषां
स्वबुद्ध्या पोढाऽयस्यानं परिकल्प्यते-एकैकक्षेत्रप्रदेशे एकैकजीवावगाहनया सर्वतश्चतुरन्वो एव इति प्रथमं, स एव
वनो जीवैः स्वावगाहनादिभि रिति द्वितीयम्, एवं प्रतरोऽपि द्विभेदः, श्रेणिरपि द्विधा, तत्राद्याः पञ्च प्रकारा
अनादेशाः, तेषु क्षेत्रसाल्पीयस्तया प्राप्यमाणत्वात्, यस्तु प्रकारः सूत्रादेशः, उक्तं च-“एकैकागासपदसजीवरयणाद्

सापगाहे य । पठरं सं घण पवरं सेही छट्टो मुवादेसो ॥ १ ॥" ततथासी भेषि- सापगाहनांस्वापितसफलान्छजी-
 वापलीरूपा अवचिञ्चानिनः सर्पास्तु विस्तु क्षरीरपर्वन्तेन ब्राम्भते, सा च ब्राम्भमाणा असंख्येयान् लोकमात्रान् घेष्ट-
 विषागानलोकं व्याप्नोति, यतापत्तयेत्रमपवेरुत्तममिति, उक्तं च- "निर्ववाप्याहजागणिजीपसरीरापली समन्तेन ।
 मामिच्छा भोदिनाणिदेहपर्वतनो सा च ॥ १ ॥ अथतुल्यमलोके जेनायासप्यमाणमेत्तां । तार असंखेच्चां इदमो-
 दिच्छेत्तमुजोत्तं ॥ २ ॥" इदं च सावर्ज्यमाश्रयपर्वते, एतापति क्षेत्रे नदि द्रष्टव्यं भवति तर्हि पश्यति, यापता
 तत्र विद्यते, जलोके रुषिप्रप्यापाससम्भवात्, रुषिप्रप्यविषयभाषिः, केवलमयं निवेयो-यावदप्यापि परितृष्णमपि
 लोकं पश्यति तापदिह स्मरणानेव पश्यति, यदा मुनरलोके प्रसरणधिरपिरोहति तदा यथा यथाडमिष्टदिमासार-
 यति तथा २ लोकं स्मरान् स्मरतरान् स्मरान् पश्यति, यापदन्ते परमाशुमपि, उक्तं च- "सोमत्यमेतदुच्य-
 ददुर्गं जह इवेच्चा वेष्टेच्चा । न उ तं तरपदिष जनो सो रुषिनिबन्धनो नगिनो ॥ १ ॥ पशुलो मुन नार्हि लोगरयं येव
 वासो इदं । मुमुभयरं २ परमोदी जाव परमाण् ॥ २ ॥" परयावधिकक्षित्तव विषयादन्तर्ह्युत्तमात्रेण केवललो-

[illegible]

कलक्ष्मीमालिङ्गति, उक्तं च—‘परमोद्दिन्नाणठिओ केवलमंतोमुहुत्तमेत्तेण ।’ एवं तावज्जघन्यमुत्कृष्टं चावधिक्षे-
त्रमुक्तं, सम्प्रति मध्यमं प्रतिपिपादयिष्येतावत्क्षेत्रोपलम्भे एतावत्कालोपलम्भे चैतावत्क्षे-
त्रोपलम्भ इत्यस्यार्थस्य प्रकटनार्थं गाथाचतुष्टयमाह—अङ्गुलमिह क्षेत्राधिकारात् प्रमाणाङ्गुलमभिगृह्यते, अन्ये-
त्वाङ्गुः—अवध्यधिकारादुत्सेधाङ्गुलमिति, आवलिका असङ्ख्येयसमयात्मिका, अङ्गुलं चावलिका चाङ्गुलाव-
लिके तयोरङ्गुलावलिकयोर्भागमसङ्ख्येयमसङ्ख्येयं पश्यत्यवधिज्ञानी, इदमुक्तं भवति—क्षेत्रतोऽङ्गुलासङ्ख्येय-
भागमात्रं पश्यन् कालत आवलिकाया असङ्ख्येयमेव भागमतीतमनागतं च पश्यति, उक्तं च—‘खेत्तमसंखेजं गुल-
भागं पासं तमेव कालेण । आवलियाए भागं तीयमणायं च जाणाइ ॥ १ ॥’ आवलिकायाश्चासङ्ख्येयं भागं
पश्यन् क्षेत्रतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागं पश्यति, एवं सर्वत्रापि क्षेत्रकालयोः परस्परं योजना कर्त्तव्या, क्षेत्रकालदर्शनं
चोपचारेण द्रष्टव्यं, न साक्षात्, न खलु क्षेत्रं कालं वा साक्षादवधिज्ञानी पश्यति, तयोरमूर्त्तत्वात्, रूपिद्र-
व्यविषयश्चावधिः, तत एतदुक्तं भवति—क्षेत्रे काले च यानि द्रव्याणि तेषां च द्रव्याणां ये पर्यायास्तान् पश्यतीति,
उक्तं च—‘तैत्थेव य जे दवा तेसिंचिय जे हयंति पज्जाया । इय खेत्ते कालंमि य जोएज्जा दवपज्जाए ॥ १ ॥’

१ परमावधिज्ञानस्थितः (विदः) केवलमन्तर्मुहुत्तमात्रेण । २ क्षेत्रमसंख्येयाङ्गुलभागं पश्यन् तमेव कालेन । आवलिकाया भागं अतीतमनागतं च जानाति ॥ १ ॥
३ तत्रैव न यानि द्रव्याणि तेषामेव च ये भवन्ति पर्यायाः । एवं क्षेत्रे काले च गोज्ञेयत्वं द्रव्यपर्यायान् ॥ १ ॥

एवं सर्वत्रापि भावनीयम्, क्रिया च वाचापहतुल्ये सर्वत्रैव बोधनीया । तथा इयोरुत्थापलिकयोः सत्त्वैवौ भागौ
पश्यति, बहुलस्य सत्त्वैवैवार्थं पश्यन् आवलिकत्वा अपि संस्वेयेन मार्गं पश्यतीत्यर्थः । तथा 'अहुत्तम्' बहुलमात्रं
क्षेत्रं पश्यन् 'आवलिकान्ता' किञ्चिद्वापलिकार्थं पश्यति, आवलिकार्थं येन काळता पश्यति तर्हि क्षेत्रतोऽहुत्तपु-
न्यत्वं-अहुत्तपुन्यत्वरित्वाणं क्षेत्रं पश्यति, तर्हि च- "सत्त्वैवंगुलभागे भावलिमापयि तुल्यत्वात् । अंगुलिमिह ये-
न्यतो आवलिक्यंतो तुल्यत्वात् ॥ १ ॥ आवलिक्यं तुल्यत्वात् क्षेत्रं क्षेत्रमंगुलपुन्यत्वं"मिति, पुन्यत्वं द्विप्रवर्तिता म-
दस्य इति । तथा 'इष्टे' इष्टमात्रे क्षेत्रे प्रायमाने काळतो 'मुद्राचोत्त' पश्यति' अन्त्यमुद्राचप्रमाणं काळं पश्यतीत्यर्थः,
तथा काळतो 'दिवचान्ता' किञ्चिद्वापलिकं पश्यति, दिवसपुन्यत्वात् काळं पश्यतीत्यर्थः, तथा 'योगजं' योगजनमात्रं
क्षेत्रं पश्यन् काळतो दिवसपुन्यत्वं पश्यति, दिवसपुन्यत्वात् काळं पश्यतीत्यर्थः, तथा 'यथान्ता' किञ्चिद्वापलिकं पश्यन् क्षेत्रतः
पश्यन् क्षेत्रतः पश्यन् काळतोऽतीतमनागतं चार्द्धमात्रं पश्यतीत्यर्थः, एवं अन्तर्हीनपिपयेऽप्यौ साधिको भासः
काळतो विपयत्वेन बोद्धव्यः । तथा 'अनुच्यकोके' अनुच्यकोकप्रमाणक्षेत्रपिपयेऽप्यौ 'वर्षे' संवत्सरमतीतम-
नागतं च पश्यति, तथा रूपकात्मे रूपकात्म्याच्छहीपप्रमाणक्षेत्रपिपयेऽप्यौ वर्षपुन्यत्वं पश्यति । तथा सत्त्वयत्

१ एवमाहुत्तमात्रम् आवलिकत्वा अपि तुल्यत्वं लभ्यते । अहुत्तम् अहुत्तम् अहुत्तम् अहुत्तम् अहुत्तम् अहुत्तम् अहुत्तम् अहुत्तम् अहुत्तम् अहुत्तम् ।

इति सङ्क्षेपः स च चर्पमात्रोऽपि भवति ततः तु शब्दो विशेषणार्थः, किं विशिनष्टि ?-सङ्क्षेपकालो वर्षस-
हस्रात्परो वेदितव्यः, तस्मिन् सङ्क्षेपे कालेऽवधिगोचरे सति क्षेत्रतः तस्यैवावधेर्गोचरतया द्वीपाश्च समुद्राश्च द्वीप-
समुद्राः तेऽपि सङ्क्षेपेया भवन्ति, अपिशब्दात् महानेकोऽपि महत् एकदेशोऽपि, किमुक्तं भवति ?-सङ्क्षेपे कालेऽ-
वधिना परिच्छिद्यमाने क्षेत्रमप्यत्रत्यप्रज्ञापकोपेक्षया सङ्क्षेपद्वीपसमुद्रपरिमाणं परिच्छेद्यं भवति, ततो यदि नामात्रत्य-
स्यावधिरुत्पद्यते तर्हि जम्बूद्वीपादारभ्य सङ्क्षेपेया द्वीपसमुद्रास्तस्य परिच्छेद्याः, अथवा बाह्ये द्वीपे समुद्रे वा सङ्क्षेपयो-
जनविस्तृते कस्यापि तिरश्चः सङ्क्षेपकालविषयोऽवधिरुत्पद्यते तदा स यथोक्तक्षेत्रपरिमाणं तमेवैकं द्वीपं समुद्रं वा
पश्यति, यदि पुनरसङ्क्षेपयोजनविस्तृते स्वयम्भूरमणादिके द्वीपे समुद्रे वा सङ्क्षेपकालविषयोऽवधिः कस्याप्युत्प-
द्यते तदानीं स प्रागुक्तपरिमाणं तस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वा एकदेशं पश्यति इह त्समनुग्नवात्पात्रधिरिव कश्चित्, तथा
कालेऽसङ्क्षेपे पत्योपमादिलक्षणे अवधेर्विषये सति तस्यैव सङ्क्षेपकालपरिच्छेदकस्यावधेः क्षेत्रतया परिच्छेद्या द्वी-
पसमुद्राः 'माज्या' विकल्पनीया भवन्ति, कस्यचिदसङ्क्षेपेयाः कस्यचित्सङ्क्षेपेयाः कस्यचिदेकदेश इत्यर्थः, यदा इह मनुग्न-
स्यासङ्क्षेपकालविषयोऽवधिरुत्पद्यते तदानीमसङ्क्षेपेया द्वीपसमुद्रास्तस्य विषयः, यदा पुनर्वैहिकद्वीपे समुद्रे वा वर्तमानस्य
कस्यचिद् तिरश्चोऽसङ्क्षेपकालविषयोऽवधिरुत्पद्यते तर्हि तस्य सङ्क्षेपेया द्वीपसमुद्राः, अथवा यस्य मनुग्नस्य सङ्क्षेप-
कालविषयो बाह्यद्वीपसमुद्रालम्बनो बाह्यावधिरुत्पद्यते तस्य सङ्क्षेपेया द्वीपाः, यदा पुनः स्वयम्भूरमणे द्वीपे समुद्रे वा

परिच्छेदसंभवात्, पर्यायतो चर्द्धमाने द्रव्यं भाज्यं, एकस्मिन्नपि द्रव्ये पर्यागविषयावधितुल्यमम्भवात्, आह च भाव्य-
कृत्—“भयणाए खेत्तकाला परिवर्ततेषु दयभावेसु । दधे चद्रु भावो भावे दपं तु भयणिज्जं ॥ १ ॥” अत्राह—ननु ज-
घन्यमध्यमोत्तरदृष्टमेदभिन्नयोः अत्रधिज्ञानसंचन्धिनाः क्षेत्रकालयोरतुल्यत्वलिङ्गाऽन्त्येयभागादिरूपयोः परस्परं समय-
प्रदेशसंबन्धयोः किं तुल्यत्वमुत हीनाधिकत्वम् ? उच्यते, हीनाधिकत्वं, तथाहि—आचलिकाया असत्येयभागे जघ-
न्यावधिविषये वाचन्तः समयाः तदपेक्षया अतुल्यतासाम्येयभागे जघन्यावधिविषय एव ये नभःप्रदेशाले अस-
त्येयगुणाः, एवं सर्वत्रापि अवधिविषयात् कालादसत्येयगुणत्वमवधिविषयस्य क्षेत्रस्यागन्तव्यम्, उक्तं
च—“सर्वमसंखेज्जगुणं कालाभो खेत्तमोद्विधिमयं तु । अगरोपरसंवद्धं समयप्यएसम्पमाणेणं ॥ १ ॥” अथ
क्षेत्रस्येत्यं कालादसत्येयगुणता कयमवसीयते ? उच्यते, मूत्रप्रामाण्यात्, तदेव सूत्रमुपदर्शयति—‘मूत्रमः’
सूक्ष्मो भवति कालः, चन्द्रो वाक्यभेदकनोपदर्शनायौ यथा सूक्ष्मन्नापरकालो भवति यन्मादुत्पलपत्रयतभेदे
प्रतिपत्रमसत्स्थेयाः समयाः प्रतिपाद्यन्ते ततः मूत्रमः कालः, तस्मादपि कालात् सूक्ष्मतरं क्षेत्रं भवति,
यत्सादुत्पलमात्रे क्षेत्रे—प्रमाणाशुलैकमात्रे श्रेणिरूपे नभःखण्डे प्रतिप्रदेशं समयगणनया असत्येया अवसर्पिण्यली-

१ भजनया क्षेत्रज्ञानी परिकल्पितानोऽस्यभावायोः । इतो पर्यायो भावो भावे इत्यं तु मन्वीत्यम् ॥ १ ॥ २ नभःखण्डेयगुणं कालात् क्षेत्रमालीरित्यं तु ।
वदन्तारपरं यमयत्र देवयमात्रेण ॥ २ ॥

से किं तं पडिवाइओहिनाणं ? पडिवाइओहिनाणं जहणेणं अंगुलस्स असंखिज्जयभागं वा सं-
खिज्जभागं वा वालगं वा वालगगुहत्तं वा लिक्खं वा लिक्खपुहत्तं वा जूअं वा जूयपुहुत्तं वा जवं वा
जवपुहुत्तं वा अंगुलं वा अंगुलपुहत्तं वा पायं वा पायपुहुत्तं वा विहरिथि वा विहरिथिपुहुत्तं वा रयणिं वा रय-
णिपुहुत्तं वा कुञ्छि वा कुञ्छिपुहुत्तं वा धणुं वा धणुपुहुत्तं वा गाउअं वा गाउपुहुत्तं वा जोअणं वा जोअ-
णपुहुत्तं वा जोअणसयं वा जोयणसयपुहुत्तं वा जोयणसहस्सं वा जोअणसहस्सपुहुत्तं वा जोअणलक्खं
वा जोअणलक्खपुहुत्तं वा उक्कोसेणं लोणं वा पासिचा णं पडिवइज्जा, सेत्तं पडिवाइओहिनाणं (सु. १४)

अथ किं तत्प्रतिपातिअवधिज्ञानं ? सुरिराह—प्रतिपात्यवधिज्ञानं यदवधिज्ञानं जघन्यतः सर्वस्तोक्तया बहुलस्या-
सङ्ख्येयभागमात्रं सङ्ख्येयभागमात्रं वा वालाग्रं वा वालाग्रपृथक्त्वं वा लिखां वा-वालाग्राष्टकप्रमाणां लिक्षापृथक्त्वं
वा, यूकां वा लिक्षाष्टकमानां यूकापृथक्त्वं वा, यवं वा-यूकाष्टकमानं यवपृथक्त्वं वा अङ्गुलं वा अङ्गुलपृथक्त्वं
वा, एवं याचदुत्कर्णेण सर्वप्रचुरतया लोकं 'दृष्ट्वा' उपलभ्य 'प्रतिपतेत्' प्रदीप इव नाशमुपयायात्, तस्य तथाविध-
क्षयोपशमजन्यत्वात्, तदेतत् प्रतिपात्यवधिज्ञानं, शेषं सुगमं, नवरं 'कुक्षिः' द्विहस्तप्रमाणा 'धनुः' चतुर्हस्तप्रमाणं,
पृथक्त्वं सर्वत्रापि द्विग्रंशुतिरा नवम्यः इति सैद्धान्तिक्या परिभाषया द्रष्टव्यम् ॥

से किं त अपठिवाइ ओहिनाणं?, अपठिवाइ ओहिनाणं जेणं अलोगस्स एगमयि आगासप-
यस जाणइ पासइ तेण परं अपठिवाइ ओहिनाणं, से तं अपठिवाइ ओहिनाणं ॥ (सू० १५)

अथ किं तदप्रतिपात्यपथिद्वानं?, धरिराह—अप्रतिपात्यपथिद्वानं येनापथिद्वानेन अलोफस सम्बन्धिघनमेकम-
व्याकाशप्रदेशश्च, आर्त्ता बह्नाकाशप्रदेशानित्सपिच्छार्था, पदमेत्, एतच्च सामर्थ्यमाश्रयुषण्यते, न एतलोके किञ्चि-
दव्यवधिद्वानस्य द्रष्टव्यमस्ति, एतच्च प्रागेयोकं, तत आरब्धाप्रतिपाति आ केयठप्रासेरपथिद्वानम्, अयमत्र भावार्थः—
यदावति धर्मोपपत्तेः सम्भाते सत्तात्मा विनिर्दिष्टप्रायप्रतिपद्योपसंपातपरवतिरिच न युवः कर्मसमुपजा परिभूयते,
किन्तु सत्तात्मारिदैतापदालोफजयोऽप्रतिनिदृशः येषमपि कर्मसमुपसत्तात् विनिर्जितस प्राप्नोति केयठराज्यभियमिति ।
तदेतदप्रतिपाति अवधिद्वानं । तदेपमुक्ताः पठ्यपथिद्वानस्य वेदाः, सम्भाति प्रत्याघपेयपाऽपथिद्वानस्य वेदाश्च
चित्तपति,—

तं समासमो चठब्बिहं पणत्तं, तंजहा-चठ्ठमो लिचमो फाल्लमो भायमो, तस्य दव्वमो णं
ओहिनाणी जहसेणं अणंताइं रुयिदव्व्वाइं जाणइ पासइ उप्पोसेणं सव्वाइं रुयिदव्व्वाइं
जाणइ पासइ, लिचमो णं ओहिनाणी जहसेणं गंयुलस्स असंखिब्बाइमार्गं जाणइ पासइ उ-

क्कोसेणं असंखिज्जाइं अलोगे लोगप्पमाणमित्ताइं खंडाइं जाणइ पासइ, कालओ णं ओहि-
नाणी जहन्नेणं आवलिआए असंखिज्जइभागं जाणइ पासइ उक्कोसेणं असंखिज्जाओ उस्सप्पि-
णीओ अवसप्पिणीओ अइयमणागयं च कालं जाणइ पासइ, भावओ णं ओहिनाणी जह-
न्नेणं अणंते भावे जाणइ पासइ उक्कोसेणवि अणंते भावे जाणइ पासइ, सव्वभावाणमणंत-
भागं जाणइ पासइ ॥ (सू. १६)

तदवधिज्ञानं 'समासतः' संक्षेपेण 'चतुर्विधं' चतुष्प्रकारं प्रज्ञसम्, तद्यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्चेति,
तत्र द्रव्यतो 'ण'मिति वाक्यालङ्कारे अवधिज्ञानी जघन्येनापि—भावप्रधानोऽयं निर्देशः सर्वजघन्यतयाऽपि अन-
न्तानि रूपिद्रव्याणि जानाति पश्यति, तानि च तैजसमापाप्रायोग्यवर्गणापान्तरालवर्त्तानि द्रव्याणि, उत्कर्षतः पुनः
सर्वाणि रूपिद्रव्याणि वादरसूक्ष्माणि जानाति पश्यति, तत्र ज्ञानं विशेषग्रहणात्मकं दर्शनं सामान्यपरिच्छेदात्मकं,
आह च चूर्णिणकृत्—जाणंइति गाणं, तत्थ जं विसेसगहणं तन्नाणं, सागारमित्यर्थः, पासइति दंसणं, जं साम-
न्नगहणं तं दंसणमगागारमित्यर्थः, आह—आदौ दर्शनं ततो ज्ञानमिति च क्रमः, तत एनं क्रमं परित्यज्य किमर्थं
प्रथमं जानातीत्युक्तम्?, उच्यते, इह सर्वा लब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्योत्पद्यन्ते, अवधिरपि लब्धिरुपवर्ण्यते, ततः

१ जानातीति ज्ञानं, तत्र यद्विशेषग्रहणं तज्ज्ञानं साकारमित्यर्थः, पश्यतीति दर्शनं यत् सामान्यग्रहणं तद्दर्शनं अनाकारमित्यर्थः ।

त प्रथममुत्पद्यमानो ज्ञानरूप एषोरप्यते न दर्शनरूपः, ततः क्रमेणोपयोगप्रवृत्तेर्ज्ञानोपयोगानन्तरं दर्शनरूपोऽपीति प्रथमवती ध्यातुकं पश्चादर्थनम्, अथवा इहाप्यवने सम्मग्नज्ञानं प्ररूपयितुमुपक्रान्तं, वस्तोऽनुयोगप्रारम्भेऽपश्यं प्रम-
त्तस्य ज्ञानपदरूपो भावनन्दिर्पकश्च इति तत्प्ररूपकार्थमिदमन्यनमारब्धं, ततः सम्यग्ज्ञानमिदं प्रदानं न मि-
थ्याज्ञानं, तस्य भागस्वरहेतुत्वायोगाद्, दर्शनं तत्पथिज्ञानविमलप्रसाधारणमिति तत्प्रदानं, प्रदानानुवाची च लौकिको
लोकोचरय मार्गी, ततः प्रदानत्वाद् प्रपन्नं ज्ञानमुक्तं पश्चादर्थनमिति । तया क्षेत्रतोऽपथिज्ञानी ज्ञपन्वेनाहुकाय-
त्रेयभाष्यपुरुरूपतोऽस्य देवानि असौ के लोकप्रमाणाणि चतुर्दशरज्यात्मकानि दृग्भानि जानाति पश्यति । काश-
तोऽपथिज्ञानी ज्ञपन्वेनापडिकाया जगत्त्रेयभागमुत्कर्षतोऽसह्येवा उत्सर्पिष्यपसार्धिणीः—जसह्येयापसार्धिविष्णु-
त्मर्षिणीप्रमाणमतीतमनागतं च कालं जानाति पश्यति । भाषतोऽपथिज्ञानी ज्ञपन्वेनानन्ताद् भाषाद्—पर्यायान्
भाषात्प्रभ्यामन्तत्वाद्, अतु अति प्रथमं, अतिद्वयं सद्भेयानामसह्येवानां या पर्यायानां दर्शनाद्, अक्षं च—'धेनं
दधं वेष्टं दधमजुं वा स पञ्चपं तस्म । लकोसमनयेन्वे संसिञ्जे वेष्टद कोर्धं ॥ १ ॥' उत्कर्षतोऽप्यनन्ताद् भाषान्
जानानि पश्यति, केवलं ज्ञपन्वपदादुरदृष्टपदमनन्तागुणम्, आह च गृणिष्ठम्—'जदंनपयानो लकोसपयमनंतगुण-
मिति' 'मन्वमाषाणमनंतमागं जाणह पासह'चि तानपि बोददृष्टपदवर्तिनो भाषाद् 'सर्वभाषानां' संपर्यायानाम-

नन्तभागकल्पान् जानाति पश्यति । तदेवमवधिज्ञानं द्रव्यादिभेदतोऽप्यभिधाय साम्प्रतं सङ्ग्रहगाथामाह—
ओही भवपच्चइओ गुणपच्चइओ अ वणिणओ एसो[दुविहो]। तस्स य बहू विगप्पा दब्बे खित्ते अ काले अ ५६
एषः अनन्तरोऽवधिर्भवप्रत्ययतो गुणप्रत्ययतश्च 'वर्णिणतो' व्याख्यातः, पाठान्तरं 'वणिणओ दुविहो'त्ति वर्णिणतो
'द्विविधो' द्विप्रकारः, तस्य च भवगुणप्रत्ययतो द्विविधस्यापि बहवो विकल्पा-भेदाः, तद्यथा-द्रव्ये द्रव्यविषयाः
कस्यापि कियद्द्रव्यविषय इति द्रव्यभेदात् भेदः, तथा क्षेत्रे-क्षेत्रविषया अजुलासङ्ख्येयभागादिक्षेत्रभेदात्, काले-काल-
विषया आवलिकाऽसङ्ख्येयभागादिकालभेदात्, चशब्दाद्भावविषयाश्च कस्यापि कियन्तः पर्याया विषय इति भावभे-
दाद्भेदः । तत्र जयन्यपदे प्रतिद्रव्यं चत्वारो वर्णगन्धरसस्पर्शलक्षणाः पर्याया 'दो पैज्जे दुगुणिप्प सव्वजहन्नेण पेच्छ-
प्प ते उ । वज्जाईया चउरो' इति वचनप्रामाण्यात्, मध्यमतोऽनेकसङ्ख्यभेदभिन्ना उत्कर्षतः प्रतिद्रव्यमसङ्ख्येयान् न तु
कदाचनान्यनन्तान्, यत आह भाव्यकृत्-नान्ते पेच्छइ कयाई' । तदेवमवधिज्ञानमभिधाय साम्प्रतं ये बाह्याव-
धयो ये चावाद्यावधयः तानुपदर्शयति—

नेरइय देवतित्थंकरा य ओहिस्ससवाहिरा हुंति । पासंति सव्वओ खलु सेसा देसेण पासंति
॥ ५७ ॥ से तं ओहिनाणपच्चक्खं

१ द्वौ पर्यवौ द्विगुणितौ सर्वजघन्यतया पश्यति तांस्तु वर्णोदिकोऽथदुरः । २ नानन्तान् पश्यति कदाचिद् ।

नैरविकल्पे देवाम् तीर्थकराद्य नैरविकल्पेवतीर्थकराः, तीर्थकरा इत्यत्र 'तीर्थीचैके' इति वचनात् सप्रत्यये तीर्थ-
शब्दात्मन्, वस्तुधोऽप्यपारणे, तस्य च व्यवहितं प्रयोगं च दर्शयिष्यामः, नैरविकल्पेवतीर्थकरा 'अपयो' अ-
धिज्ञानव्याप्या अप्य भवन्ति, यामा न कदाचनानि भवन्तीति भावा, सर्वतोऽप्यमासकापच्युपलब्धयेत्रमध्यवर्तिना
सदेव भवन्तीत्यर्थः । सया पश्यन्ति 'सर्वताः' सर्पास्तु विदुः निविदुः च, बहुवचोऽवधारणार्थः, सर्पास्तैव विगुविदि-
रिति, आह—अपयेरवाद्या भवन्तीत्यत्रादेव सर्वत इत्यस्यार्थस्य कल्पत्वात् सर्वत-वच्यप्रवृत्तिरिष्यते, उच्यते,
अम्यन्तत्वाभिप्रायेऽपि सर्वतोदर्शनाप्रतीतिः, न बहु सर्वान्मन्तरात्मयिः सर्वतः पश्यति, कस्मयिदिगन्तरासादृश-
त्वात्, विचित्रत्वादप्ये, ततः सर्वतोदर्शनस्यापनार्थं 'पावन्ति सवगो यतु' इत्युक्तम्, आह च भाष्यकृत्—'भेदिन-
तरापि भविष्य भास्य पावन्ति सवगो कीत । । ओदर जमसततदिसो भंतोवि तिनो न सपयसो ॥ १ ॥' 'क्षेपाः'
तिर्पेक्षन्ता देवेन-पुरुषेदेन पश्यन्ति, 'सर्वे वाक्यं साप्यारण्यगिदित्वाप्यपारणयिदि' तत एवमप्यारणीयं-क्षेपा
प्य देवतः पश्यन्ति, न तु क्षेपा देवत एवेति, नववा अन्यथा व्याख्यायते—सदेवमप्यधिज्ञानमभिप्राय साम्प्रतं ये निब-
न्धापयो ये चानियताप्यप्यस्यान् प्रतिपादयति—नैरविकल्पेवतीर्थकरा वक्ष्यमयेरवाद्या भवन्ति, किमुक्तं भवति ?—
नियताप्यवो भवन्ति, नियमेनैवामप्यधिर्भवतीत्यर्थः, एवं चाभिहिते सति संशयः—किं ते देवेन पश्यन्ति एत सर्वताः ?

ततः संशयापनोदार्थमाह—‘पासंती’त्यादि, ‘सर्वतः खलु’ सर्वत एव तेनावधिना ते नैरयिकादयः पश्यन्ति न तु देशतः । अत्र पर आह— ननु ‘पश्यन्ति सर्वतः खल्वि’त्येतावदेवास्ताम्, अवधेरवाह्या भवन्तीत्येतत् न युक्तं, यतो नियतावधित्वप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते, तच्च नियतावधित्वं देवनारकाणां ‘दोणहं भवपच्चइयं, तंजहा—देवाणं नेरइ-याणं चे’ति वचनसामर्थ्यात् सिद्धं, तीर्थकृतां तु पारमविकावधिसमन्वितागमस्यातिप्रसिद्धत्वादिति, अत्रोच्यते, इह यद्यपि ‘दोणहं भवपच्चइयं’मित्यादिवचनतो नैरयिकादीनां नियतावधित्वं लब्धं, तथापि सर्वकालं तेषां नियतोऽवधिरिति न लभ्यते, ततः सर्वकालं नियतावधित्वख्यापनार्थमवधेरवाह्या भवन्तीत्युक्तम् । आह—यद्येवं तीर्थ-कृतामवधेः सर्वकालावस्थायित्वं विरुध्यते, न, छद्मस्थकालस्यैव तेषां विवक्षितत्वात्, शेषं प्राग्वत् । तदेतदवधिज्ञानम् ॥

से किं तं मणपज्जवनाणं?, मणपज्जवनाणे णं भंते ! किं मणुस्साणं उप्पज्जइ अमणुस्साणं?, गो-अमा ! मणुस्साणं नो अमणुस्साणं, जइ मणुस्साणं किं संमुच्छिममणुस्साणं गब्भवक्कंतिअमणु-स्साणं?, गोअमा ! नो संमुच्छिममणुस्साणं उप्पज्जइ गब्भवक्कंतिअमणुस्साणं, जइ गब्भवक्कं-तियमणुस्साणं किं कम्मभूमिअगब्भवक्कंतिअमणुस्साणं अकम्मभूमियगब्भवक्कंतिअमणुस्साणं नो अंतरदीवगग्गब्भवक्कंतिअमणुस्साणं?, गोअमा ! कम्मभूमिअगब्भवक्कंतिअमणुस्साणं नो

अकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं नो अंतर्द्वीपगवत्कृतिभमशुत्साणं, जइ कम्भभूमि-
भगवत्कृतिभमशुत्साणं किं सखिज्जवासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं असंखिज्ज-
वासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं?, गोवमा! संखेज्जवासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभ-
मशुत्साणं नो असंखेज्जवासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं, जइ संखेज्जवासाठ-
अकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं किं पब्बचगसंखेज्जवासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभम-
शुत्साणं अपब्बचगसंखेज्जवासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं?, गोवमा! पब्बचगसं-
खेज्जवासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं नो अपब्बचगसंखेज्जवासाठअकम्भभूमिभग-
वत्कृतिभमशुत्साणं, जइ पब्बचगसखिज्जवासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं किं
सम्मपिट्ठिपब्बचगसंखेज्जवासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं मिच्छदिट्ठिपब्बचगसखि-
ज्जवासाठअकम्भभूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं सम्ममिच्छपिट्ठिपब्बचगसखिवासाठअकम्भ-
भूमिभगवत्कृतिभमशुत्साणं?, गोवमा! सम्मदिट्ठिपब्बचगसखिज्जवासाठअकम्भभूमिभग-

वभवकंतिअमणुस्साणं नो मिच्छदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमिअगवभवकंतिअमणु-
स्साणं नो सम्मामिच्छदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउअकम्मभूमिअगवभवकंतिअमणुस्साणं, जइ
समदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउअकम्मभूमिअगवभवकंतिअमणुस्साणं किं संजयसम्मदिट्ठिपज्ज-
त्तगसंखिज्जवासाउअकम्मभूमिअगवभवकंतिअमणुस्साणं असंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवा-
साउअकम्मभूमिअगवभवकंतिअमणुस्साणं संजयासंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउअक-
म्मभूमियगवभवकंतिअमणुस्साणं ? गोयमा ! संजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्म-
भूमियगवभवकंतिअमणुस्साणं नो असंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउअकम्मभूमिअग-
वभवकंतिअमणुस्साणं नो संजयासंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमिअगवभव-
कंतिअमणुस्साणं, जइ संजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमिअगवभवकंतिअमणु-
स्साणं किं पमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगवभवकंतिअमणुस्साणं अ-
पमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमिअगवभवकंतिअमणुस्साणं ? गोयमा !

अपमत्तसंजयसन्मरिद्विपञ्चगसंसेज्जवासाढअकम्मभूमिगगब्भवकंतिअमणुत्साणं नो पमत्तसं-
जयसन्मरिद्विपञ्चगसंसेज्जवासाढअकम्मभूमिगगब्भवकंतिअमणुत्साणं, जह् अयमत्तसंजय-
सन्मरिद्विपञ्चगसंसेज्जवासाढअकम्मभूमिगगब्भवकंतिअमणुत्साणं किं इद्वीपत्तअपमत्तसंज-
यसन्मरिद्विपञ्चगसंसेज्जवासाढअकम्मभूमिगगब्भवकंतिअमणुत्साणं अणिद्वीपत्तअपमत्तसंज-
यसन्मरिद्विपञ्चगसंसेज्जवासाढअकम्मभूमिगगब्भवकंतिअमणुत्साणं !, गोअसा ! इद्वीप-
त्तअपमत्तसंजयसन्मरिद्विपञ्चगसंसेज्जवासाढअकम्मभूमिगगब्भवकंतिअमणुत्साणं नो अणि-
द्वीपत्तअपमत्तसंजयसन्मरिद्विपञ्चगसंसेज्जवासाढअकम्मभूमिगगब्भवकंतिअमणुत्साणं म-
णपञ्चवनाणं समुप्पज्जइ ॥ (सू० १७)

अथ किं तस्य मनःपर्यायज्ञानं !, एवं विन्नेष प्रश्ने कृते सति ये गीतप्रत्ययपत्रिपरिचयरूपा महापर्यायज्ञानोत्प-
त्तिरपि यस्मादियोगेणाकारेण पूर्वसुश्रुतापकान् मितप्रत्ययवाक्यान्मुदासाय प्रवचनपदुमानिपिनेयजनअद्या-
विद्वद्वे च तदपत्त्यनेन देववाचकः पठति 'आवदया विसमपादारायस्ते'त्यादिनिर्गुणिगाथासुत्रमिव, यना-
पर्यायज्ञानं प्राप्तिरूपितवच्यार्थे 'अ'मिति वाक्याकारे 'अति'ति गुर्वावप्रणे 'किमिति' पप्रथे मनुष्याणामुत्पद्यते

इति प्रकटायै अमनुष्याणामुत्पत्तये इति, 'अमनुष्याः' देवादयः नेमागुत्पत्तये? एवं भगवान् भोक्तेन प्रजे कृते
यानि परंकार्त्तसमदिक्षा पितृव्यागन्त्रित्योदीपनिर्गम्यान् न ह्यमानानां निर्गममभिप्रेक्षते—हे गौतम! यद्वे श्रीर्निर्ग-
'नेत्येषः सम्योचने इत्यो वे'ति प्राकृत्यलक्षणमूले तान्मन्य तस्यानुवारेण दक्षिणमनुनादत्तमेव, यथा भो यवत्त्वा
द्वत्तादौ, मनुष्याणामुत्पत्तये नामनुष्याणां, तेषां पित्रिणादिप्रतिपत्तिरस्यमान्, अतस्ताननु गौतमोऽपि ननु-
द्वेयपूर्वपरः सर्वोत्तरमक्रियानी गम्भिराधोनाः सकलप्रमाणनिर्गमापिगानुत्पत्तयः प्रयत्नस्य प्रयेना नर्तयेदीय एव,
तर्कं च—“मंलोनीनेऽपि भवे नादर जं या परो उ पुच्छेद्या । न य जं चयादयेनी पियाजरे एन उउग्रहो ॥१॥”
ततः किमर्थं दृच्छति? उच्यते, शिष्यगन्त्रत्याप्यं, नवादि-नमर्थं मन्त्रिष्येभ्यः बहून् तेषां नम्रतयाप्यं तत्तमग-
म्योऽपि भगवन् दृच्छति, अथवा इत्येवम नम्रगन्त्राकृत्यः, तयो न कश्चिदेष इति । पुनरपि गौतम साधु—यदि
मनुष्याणामुत्पत्तये तर्हि किं सम्यक्प्रमाणानुष्याणामुत्पत्तये किं गम्यन्तुल्लान्त्रित्यकननुष्याणामुत्पत्तये? तत 'मूच्छो
मोहसमुच्छ्राययोः' मंमूर्च्छने तंमूर्च्छा भागे पत्र प्रहायः तेन निर्दिताः सम्यक्प्रमाः, ते च गान्धारिणमुच्छ्रायः, तथा
योकिं प्रज्ञापनायां—“हेहि कं भोते ! मंमुच्छिन्नमनुष्या तंमुच्छिनि? भोगता ! अंनोणुस्मलेने पन्नासलीमाष्ट-

१ मंदिरार्थप्राप्तिं सकलं सम्यक्प्रमाणं यं वा नष्टं दृष्टं । न कश्चिदेषो विज्ञातेऽपि नम्र प्रहायः न १ य २ च इत्यर्थः । अमुच्छिन्नमनुष्याः अंनोणुस्मलेने पन्नासलीमाष्ट-
मीमा ! अंनोणुस्मलेने पन्नासलीमाष्ट-

जोयणसवसहस्सेसु अहाराब्बेसु दीपससुरेसु पजरससु कम्मसूमीसु तीसाए अकम्मसूमीसु छप्पणगाए अंतरदीयेसु ग-
मपकंसियमसुत्साण वेप उयारेसु वा पात्तपणेसु वा खेजेसु वा सिंघाणेसु वा वंतेसु वा विचेसु वा सुकेसु वा सोपिप्पसु
वा सोकमोग्गकपरिसावेसु वा विगयफलेसु वा वीपुरिससचोपसु वा नायनिदमणेसु वा नगरनिदमणेसु वा सवेसु वेप
असुराणेसु एत्थ वं संशुच्छिममसुत्सा संसुप्पति अंगुलस्स असंखेच्चभागमेचाए नोगाएषाए असण्णी विन्हा-
दिद्धी अण्णाणी सच्चादिं पच्चसीदिं अपच्चवना अंतसुपुचातवा वेप काठं करेति” इति । तथा गर्मे प्युत्कान्ति—उ-
त्पत्तिर्येषां ते गर्मप्युत्कान्तिफा, अथवा यगांए प्युत्कान्ति—पुत्तम्मव निष्कमनं येषां ते गर्मप्युत्कान्तिफा, उभ-
यथापि गर्मजा इत्यर्थ, अगवासाए—जो एम्मच्छिममननुव्याणासुत्सयते, तेषां विचिहवारिप्रप्रतिपत्त्यसम्भवाए,
किंसु गर्मप्युत्कान्तिफमनुव्याणां, एदं सर्वेषामपि प्रसन्निर्येषन्नसुत्ताणां भावाणो नागमीया, जपरं उविवागिण्यतयासं-
यमानुष्ठानादिकर्मप्रधाना सुसवः कर्मसुसवो—अरतवच्चैरवतपच्चकमहाविदेहपच्चकल्लवणाः पच्चदसु तासु जाताः कर्म-
सुमिजाः, कुम्यादिकम्मरंहिता. कस्सपादपफलोपयोगप्रधाना सुसवो हेयवत्तपच्चकहरिषर्यपच्चफदेवकुसपच्चफोचरकुसप-

[illegible]

अकरम्यकपच्चैरण्यवतपच्चकरुपासिशदकर्मभूमयः तासु जाता अकर्मभूमिजाः, तथा अन्तरे-लवणसमुद्रस्य मध्ये द्वीपा
अन्तरद्वीपाः-एकोरुकादयः पदपञ्चाशत् तेषु जाताः अन्तरद्वीपजाः । अथ लवणसमुद्रस्य मध्ये पदपञ्चाशदन्तरद्वीपा
वर्तन्ते किंप्रमाणा वा ते किंस्वरूपा वा तत्र मनुष्या इति?, उच्यते, इह जम्बूद्वीपे भरतस्य हिमवतस्य च क्षेत्रस्य सी-
माकारी भूमिनिमग्नपञ्चविंशतियोजनो योजनशतोच्छ्रयप्रमाणो भरतक्षेत्रापेक्षया द्विगुणविष्कम्भो हेममयश्चीनपट्टवर्णो
नानावर्णविशिष्टद्युतिमणिनिकरपरिमण्डितपार्थः सर्वत्र तुल्यविस्तारो गगनमण्डलोच्छितरत्नमयैकादशकुटोपशो-
भितः तपनीयमयतलविविधमणिकनकमण्डिततटदशयोजनायगाढपूर्वपश्चिमयोजनसहस्रायामदक्षिणोत्तरयोजनपञ्चश-
तविस्तृतपञ्चदशोपशोभितशिरोमध्यभागः कल्पपादपश्रेणिरमणीयः पूर्वापरपर्यन्ताभ्यां लवणार्णवजलसंस्पर्शो हिमव-
न्नामा पर्वतः, तस्य लवणार्णवजलसंस्पर्शोदारभ्य पूर्वस्यां पश्चिमायां च दिशि प्रत्येकं द्वे द्वे गजदन्ताकारे दंष्ट्रे विनि-
र्गते, तत्र पेशान्यां दिशि या विनिर्गता दंष्ट्रा तस्यां हिमवतः पर्यन्तादारभ्य त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमयगण्य
अत्रान्तरे योजनशतत्रयायामविष्कम्भः किञ्चिन्न्यूनैकोनपञ्चादशधिकनवयोजनशतपरिरय एकोरुकनामा द्वीपो वर्तते,
अयं च पञ्चधनुःशतप्रमाणविष्कम्भया गन्धूतद्वयोच्छ्रितया पञ्चवरवेदिकया यमसण्डेन च सर्वतः परिमण्डितः, एवं
तस्यैव हिमवतः पर्वतस्य पर्यन्तादारभ्य दक्षिणपूर्वस्यां दिशि त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रमयगण्य द्वितीयदंष्ट्रा-
यामुपरि एकोरुकद्वीपप्रमाण आभासिकनामा द्वीपो वर्तते, तथा तस्यैव हिमवतः पश्चिमायां दिशि पर्यन्तादारभ्य

दक्षिणपश्चिमाद्यां, वैश्वतकोष्ठासारेण इत्यर्थः, त्रीणि योजनवृत्तानि उज्ज्वलसमुद्रे दंष्ट्रामतिक्रम्यान्तरे यथोक्त-
प्रमाणो वैषाणिकनामा द्वीपो वर्तते, तथा तत्रैव हिमवतः पश्चिमांशेन विद्ये पर्यन्तादारम्ब पश्चिमोत्तरां दिशि,
वावव्यकोष्ठासारेण इत्यर्थः, त्रीणि वृत्तानि योजनानां उज्ज्वलसमुद्रे चतुर्थीदंष्ट्रामतिक्रम्यान्तरे पूर्वोक्तप्रमाणो
नक्षत्रोक्तिकनामा द्वीपो वर्तते, यवमेते चत्वारो द्वीपा हिमवतः चतसृष्वपि विविधे तुल्यप्रमाणा भवतिष्ठन्ते, तत्तं च-
“तुल्यद्विषयतुल्यारेण विदिसासु सागरं तिस्रः । मन्तुवंतरद्वीपा तिस्रि सप्त ह्येति विच्छिन्ना ॥ १ ॥ अठथापन्न-
नवसप्त किंभूते परित्ति प्रसिन्ने नामा । यथोक्त्यः नामास्त्रिषु वेसाणी येन मंगूडी ॥ २ ॥” ततः यत्तेषामेकोक्ता-
द्वीपां चतुर्ण्यो द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरदिशि विद्युः प्रलेकं ३ वर्त्तन्ति ३ योजनवृत्ताभ्यतिक्रम्य चतुर्थोन्नत-
वृत्तायामभिष्क्रम्याः किञ्चिन्मूलपक्षपक्षपिच्छादवयोजनवृत्तपरिधेयाः यथोक्त्यप्रवरवेदिकाभनवृत्तमण्डितपरिसराः
द्वयकर्मयजकर्मण्येवकुलीकर्मण्येनामानवत्सारो द्वीपाः, तथा—एकोक्तस परतो द्वयकर्मणोः, नामास्त्रि-
कस परतो गजकर्मणोः, वेपाणिकस परतो गोकर्मणोः, मञ्जोलीकस परतो चकुलीकर्मणो इति, ततः यत्तेषामपि
द्वयकर्मणादीनां चतुर्ण्यो द्वीपानां परताः पुनरपि यथाक्रमं पूर्वोत्तरदिशि विद्युः प्रलेकं पञ्च योजनवृत्तानि व्यतिक्रम्य

१ उज्ज्वलसमुद्रा पूर्वापलोद्विष्ट सागरं तिस्र्योः । अठथापन्नो द्वीपाः त्रीणि वृत्तानि यथोक्त्यः । २ यवमेते चत्वारो द्वीपाः हिमवतः चतसृष्वपि विविधे तुल्यप्रमाणा भवतिष्ठन्ते । ३ यथोक्त्यः नामास्त्रिषु वेसाणी येन मंगूडी ॥ २ ॥

यत्रयोजननतायामपिच्छन्ना एकाशीत्यधिकपञ्चदशयोजननतपरिक्षेपाः पूर्वेणप्रमापयधरादौदिहावनन्यपउमञ्जित-
चागप्रदेना आदर्यसुगमेदुसुनागोपुगगोपुगनागानमत्तारो ईषाः, तत्रपा—द्वरकण्ठस्य परतः आदर्यसुगो, गज-
कण्ठस्य परतो मेदुसुगो, गोरकण्ठस्य परतो ऽगोसुगः, अचरुर्द्वीकण्ठस्य परतो गोसुग इति । एतमगोऽपि मानना
कार्यं । ततः एतेषामग्यादर्यसुगादीनां अनुगर्तो नीषानां परतो भूयोऽपि यथाकृतं पूर्वेणगद्विपिद्विषु प्रत्येकं गद्व
योजननतान्यतिक्रम्य पद्मयोजननतायामपिच्छन्नाः मत्तनास्त्रिंहाशुदशयोजननतपरिक्षेपा यथोक्तप्रमापय-
धरादौदिहावनन्यपउमञ्जितपरिगम अचनुगहनिमुर्गगिद्वसुगग्याअनुननागानमत्तारो ईषाः । तत एतेषामग्यअ-
नुगादीनां परतो यथाकृतं पूर्वेणतद्विपिद्विषु प्रत्येकं गत २ योजननतानि अतिक्रम्य मत्त २ योजननतायामपिच्छ-
न्नायथयोदनाधिकद्वाविंशनियोजननतपरिगमः पूर्वेणप्रमापयधरादौदिहावनन्यपउसमनयुद्धा अथकण्ठह्रित्कण्ठह्रि-
कण्ठकण्ठप्रावरसमनागमत्तारो ईषाः । तत एतेषामग्यअरुगर्तोदीनां अनुगर्तो ईषानां परतो यथाकृतं पूर्वेण-
गद्विपिद्विषु प्रत्येकमष्टापत्यौ योजननतान्यतिक्रम्य अष्ट २ योजननतायामपिच्छन्ना एतेनरित्तद्विपिरूपयुग्मिनि-
योजननतपरिक्षेपा यथोक्तप्रमापयधरादौदिहावनन्यपउमञ्जितपरिगम उन्नामगुर्गगोपुगगिपुनुगनिगुहन्तागिगाना-
मत्तारो ईषाः । ततोऽभीषामपि उन्नामुमार्दीनां अनुगर्तो ईषानां परतो यथाकृतं पूर्वेणतद्विपिद्विषु प्रत्येकं नर नर
योजननतान्यतिक्रम्य नभनयथोजननतायामपिच्छन्नाः पञ्चत्तरादिनारपिकाशविंशतिषोजननतपरिक्षेपा यथोक्त-

नाजपथपर्येदिकापनचण्डसमयद्वाराः समदन्तकटदन्तवृद्धदन्तकुट्टदन्तनामानमत्पारो द्वीपाः । एवमेते हिमवति पर्यन्ते
 चतस्रु विपिण्डु व्यवलिताः सर्वसङ्ख्या बहविविधतिसङ्ख्या द्वीपाः । एवं हिमवदुल्लसवर्णप्रमाणे पञ्चदशप्रमाणाया-
 नविष्कम्भावगाहपुण्डरीकप्रदोपखेयिते त्रिचरिण्यनि पर्यन्ते क्खनार्णवतसंस्पर्धादारम्य चतस्रु विपिण्डु व्यवलिताः
 एकोनकादिनामानोऽष्टापापान्तराकायामविष्कम्भा बहविविधतिसङ्ख्या द्वीपा वक्तव्याः । ततः सर्वसङ्ख्या बहविविध-
 दन्तरद्वीपाः । एतेषु च पर्यन्ताना मनुष्या अपि पर्यन्तानागो जन्मन्ति, यवति च निवासयोगतः तथान्यपदेशो यथा
 पञ्चालजपदनिवासिनः पुरुषाः पञ्चाका इति, तेऽपि बान्तरद्वीपवासिनो मनुष्या यज्जर्मनाराषसंननिनः समचतुरस्रसं-
 न्नायसंभिताः समग्रद्वन्द्वजपतिकल्पपरिक्रिष्टा देवलोकादुकारित्सकजन्माकटारयोभितपिप्रहा जगन्मनु सवम-
 भाजवरीतोष्णायाः, क्षीणां त्रिदनेव किञ्चिन्मूर्तं प्रष्टव्यं, तथा दत्तोपमासङ्क्षेपभागप्रमाणादुपः क्षीपुल्लसुगलम्बव-
 स्विताः दशविषकल्पपादपक्ष्म्याधोपयोगसम्पदः प्रकृतेषु जगन्प्रेतसो विनीताः प्रवतुकोबमानमापाळोमाः सन्तो-
 निनो निरौत्सुक्याः कामचारिणोऽस्तुकोमवाधुवेगाः सप्तपि यनोद्धारिणि मणिकनकमौक्तिकारिके मत्स्यकारिणि
 ममत्यामिनिवेशरहिताः सर्वथापगतपैराधुबन्धाः गरस्त्रप्रेषादिनापविनिर्मुक्ता जत एवाहमिन्द्रा हस्तभकरमयोम-
 दिव्यादीनां सन्नापेऽपि सत्परिमोगपराशुबाः पावविहारचारिणो योगवेदनादिकृता वर्धन्ते, चतुर्पादारमेते
 शुश्रून्ति चतुःपष्टिथ पृष्टकरणकालेषां, पञ्चासाधवेपधुपथामी क्षीपुल्लसुगलं प्रष्टवते एकोनाशीतिदिनानि च सत

परिपालयन्ति स्तोकलोहकपायतया च ते मृत्वा देवलोकंमुपसर्पन्ति, उक्तं च—“अंतरदीपेषु नरा धनुसयश्चद्विसिंहा-
सया ऊमुहया । पालंति मिहुणधम्मं पल्लस्स असंखमागाड ॥ १ ॥ चउसद्धी पिट्टिकरंढयाण मणुआण तेसिमाहारो ।
मत्तस्स चउत्थस्स य अणुसीति दिणाणि पालणया ॥ २ ॥” इत्यादि, तिर्यच्चोऽपि च तत्र व्याघ्रसिंहसर्पादयो रौद्रभा-
वरहिततया न परस्परं हिंसाहिंसकभावे वर्तन्ते, तत एव तेऽपि देवलोकगामिनो भवन्ति, तेषु च द्वीपेषु शाल्वा-
दीनि धान्यानि विव्रसात एव समुत्पद्यन्ते, परं न ते मनुष्यादीनां परिभोगाय जायन्ते, तेषु च द्वीपेषु दंशमशकयू-
कामत्कुणादयः शरीरोपद्रवकारिणोऽनिष्टसूचकाश्च चन्द्रसूर्योपरागादयो न भवन्ति, भूमिरपि तत्र रेणुपङ्ककण्टकादि-
रहिता संकलदोषपरित्यक्ता सर्वत्र समतला रमणीया च वर्तते इति । तथा ‘संखेज्जवासाडय’ति सङ्खेयवर्षायुषः—पूर्व-
कोत्वादिजीविनः असङ्खेयवर्षायुषः—पत्योपमादिजीविनः, तथा ‘पल्लत्तग’ति पर्याप्तिः—आहारादिपुद्गलग्रहणपरिण-
मनहेतुरात्मनः शक्तिविशेषः, स च पुद्गलोपचर्यात्, किमुक्तं भवति ?—उत्पत्तिदेशमागतेन ये गृहीता आहारादि-
पुद्गलास्तेषां तथा अन्येषां च प्रतिसमयं गृह्यमाणानां तत्सम्पर्कतः तद्रूपतया जातानामुपद्रष्टमेन यः शक्तिविशेषो जी-
वसाहारादिपुद्गलानां खलरसादिरूपतया परिणमनहेतुर्यथोदरान्तर्गतानां पुद्गलविशेषाणामवष्टम्भेनाहारपुद्गलखलरस-

१ अन्तरद्वीपेषु नरा धनुःशताष्टनोच्छिन्नाः खरा मुक्षिताः । पालयन्ति मिहुनधम्मं पल्लस्सासंखमागाडयुषः ॥ १ ॥ चउत्थसिंहः दृष्ट्वाहण्डकानां मनुजानां तेषा-
माहारः । चतुर्धम्मकादेकोनाशीतिदिनाश्च पालनम् ॥ २ ॥

रूपताऽऽर्थादनेदं तुः क्वचिद्विशेषः सा पर्याप्तिः, सा च योहा, तद्यथा—आहारपर्याप्तिः इन्द्रियपर्याप्तिः प्राणा-
पानपर्याप्तिः भाषापर्याप्तिः मनःपर्याप्तिर्मेति, तत्र यथा बाह्यमाहारमाद्यन् बह्वस्वरूपतया परिणमयति साऽऽहारपर्या-
प्तिः १, यथा रवीश्रुतमाहारं रसाद्युत्तमांसवेदोऽस्मिन्वाञ्छुकम्बसप्तधातुस्तथा परियमयति सा हरिरपर्याप्तिः २, यथा
घातुरूपतया परितमितमाहारमिन्द्रियरूपतया परियमयति सा इन्द्रियपर्याप्तिः ३, यथा पुनरुक्त्यासप्रायोग्यमर्गमाह-
तिक्रमादरनोष्णसस्यतया परियमयमाहम्ब च भुवति सा उष्णसपर्याप्तिः ४, यथा तु मायाप्रायोग्यमर्गमाहतिक-
माहारप भाषात्वेन परियमयमाहम्ब च भुवति सा भाषापर्याप्तिः ५, यथा पुनर्मनोयोग्यमर्गमाहतिकमादाय मन-
स्त्वेन परियमयमाहम्ब च भुवति सा मनःपर्याप्तिः ६, यताम् यथाक्रममेकेन्द्रियाणां संश्लेषणानां द्वीन्द्रियादीनां
संश्लेषणानां च यत्तुमन्वयपदसहाना अपत्तिः, तत्पत्तिप्रथमसमय एव यैता यथापदं सर्वा अपि दुर्गपत्तिप्रादुर्बिद्युमार-
म्बन्ते क्रमेण च निहातुपयान्ति, तद्यथा—प्रथममाहारपर्याप्तिः सतः हरिरपर्याप्तिः सत इन्द्रियमर्गसिस्तिरिक्तादि, बाह्य-
पर्याप्तिश्च प्रथमसमय एव निष्पद्यते, येषास्तु प्रत्येकमन्तर्मुद्रैर्न कावेन, यथाहारपर्याप्तिः प्रथमसमय एव निष्पद्यते
इति क्रममवसीयते १, उच्यते, इह मगवता नार्यस्वामेन प्रजापनायामाहारपदे द्वितीयेरेवके सप्तमिदमपत्तिः—'बाह्य-
रूपमवसीय न पच्यन्ते न मंते ! किं आहारप यथाहारप वा १, गोमया । नो आहारप यथाहारप' इति, तत आहार-

पर्याया अपर्याप्तो विग्रहगतावेवोपपद्यते, नोपपातक्षेत्रमागतोऽपि, उपपातक्षेत्रमागतस्य प्रथमसमय एवाहारक-
त्वात्, तत एकसामायिकी आहारपर्याप्तिर्निवृत्तिः, यदि पुनरुपपातक्षेत्रमागतोऽपि आहारपर्यास्या अपर्याप्तः स्यात्
तत एवं सति व्याकरणसूत्रमित्यं पठेत्—‘सिय आहारए सिय अणाहारए’ यथा शरीरादिपर्याप्तिषु, सर्वासामपि
च पर्याप्तिनां परिसमाप्तिकालोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः । पर्याप्तयो विद्यन्ते येषां ते पर्याप्ता ‘अन्नादिभ्य’ इति मत्वर्थोऽ-
प्रत्ययः । ये पुनः स्वयोग्यपर्याप्तिपरिसमाप्तिकलाः ते अपर्याप्ताः, ते च द्विधा—लब्ध्यां करणैश्च, तत्र येऽपर्याप्तका
एव सन्तो त्रियन्ते न पुनः स्वयोग्यपर्याप्तीः सर्वा अपि समर्थयन्ते ते लब्ध्यपर्याप्तकाः, तेऽपि नियमादाहारशरीरे-
न्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तावेव त्रियन्ते, नार्वाक्, यस्मादागामिमवायुर्वेङ्का त्रियन्ते सर्व एव देहिनः, तच्चाहारशरीरेन्द्रि-
यपर्याप्तिपर्याप्तानामेव वध्यत इति, ये पुनः करणानि—शरीरेन्द्रियादीनि न तावन्निर्वर्त्तयन्ति अथ चावश्यं निर्वर्त्त-
यिष्यन्ति ते करणापर्याप्तकाः, इहोभयेपामप्यपर्याप्तानां प्रतिषेधः, उभयेपामपि विशिष्टचारित्रप्रतिपत्त्यसम्भवात्,
तथा ‘सम्मदिद्धी’ति सम्यक्—अविपरीता दृष्टिः—जिनप्रणीतवस्तुप्रतिपत्तिर्येषां ते सम्यग्दृष्टयः, मिथ्या—विपरीता
दृष्टिर्येषां ते मिथ्यादृष्टयः, सम्यक् च मिथ्या च दृष्टिर्येषां ते सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, येयामेकसिद्धयि न वस्तुनि तत्प-
र्याये वा मतिदौर्बल्यादिना एकान्तेन सम्यक्परिज्ञानमिथ्याज्ञानाभावतो न सम्यक्श्रद्धानं नाप्येकान्ततो विप्रतिपत्तिः

ते संस्वयमिध्याह्वा, उक्तं च वक्तव्यदृष्टवृत्तौ—'अहो धात्मिकेरीषासित्वा सुहाय्यत्सपि दृष्ट्य समागम्यत्स जो-
पयाइए अनेकविधे होइए तत्स उचरिं न कर्त्तुं न न निर्वा, अयो तेन सो भोजनाइयो आहारो न कयाइ विद्यो आदि
सुखो, एवं सम्मयिच्छद्विद्विस्सपि जीवाइयवत्प्राप्तं समरिं न न कर्त्तुं नापि निर्द'पि, तथा 'संजव'पि 'यम उपरमे'
संजवन्ति न सर्वसाधययोगेभ्यस्त्वन्मधुपरवन्ते चेति संवता, "यत्सर्वकर्मव्यापारे"ति कर्त्तरि कप्रत्ययः, संवता—
सकृच्छादित्रिणाः संवताः—अपिरतसन्मयदृष्ट्या संवतारं वता—देसपिरतिमन्ता, तथा 'यमव'पि प्रमायन्ति न यो-
दनीवादिकर्मोदयप्रयावताः सकृच्छादिकर्मोदयप्रयावताः संवतर्बोनेषु लीरन्ति चेति प्रमया, पूर्व-
वद कर्त्तरि कप्रत्ययः, ते न प्रायो मच्छासिना, तेषां कश्चिदुपयोगसम्भवात्, तद्विपरीता अग्रमया, ते न प्रायो
जिनकल्पिकपरिदारविद्विक्कचयाकल्पकत्विक्कप्रतिमप्रतिपत्ता, तेषां कतवोपयोगसम्भवाद्, इह तु ये वच्छासिना
तन्निर्गता न प्रमादरहिता तेऽग्रमया इहव्या, तथा 'इद्विक्कत्से'त्यादि, कर्त्तव्योपपञ्चादिकवप्या प्राप्ता
कद्विप्राप्ताः तद्विपरीता कद्विप्राप्ताः, कर्त्तव्य प्रसुपन्ति विविधसुक्तोचरमपूर्वार्थप्रतिपादकं सुतमनयाह्वानाः
सुतसामर्थ्यतस्वीयां लीप्रसरां सुमनावनमयिरोहन्तोऽग्रमचवतया, तथा चोक्तम्—'अवगाहते न स सुतजलधिं
प्राप्नोति पावचिञ्चानय' । सानसयर्थां न आनं कोछादिद्विधां ॥ ३ ॥ चारणवैक्रियसर्गोपपत्ताद्या वा लक्ष्यपक्षस्य ।

१ यथा धात्मिकेरीषासिताः सुहाय्यत्सपि दृष्ट्या समागम्यत्स जो-
पयाइए अनेकविधे होइए तत्स उचरिं न कर्त्तुं न न निर्वा, अयो तेन सो भोजनाइयो आहारो न कयाइ विद्यो आदि
सुखो, एवं सम्मयिच्छद्विद्विस्सपि जीवाइयवत्प्राप्तं समरिं न न कर्त्तुं नापि निर्द'पि, तथा 'संजव'पि 'यम उपरमे'
संजवन्ति न सर्वसाधययोगेभ्यस्त्वन्मधुपरवन्ते चेति संवता, "यत्सर्वकर्मव्यापारे"ति कर्त्तरि कप्रत्ययः, संवता—
सकृच्छादित्रिणाः संवताः—अपिरतसन्मयदृष्ट्या संवतारं वता—देसपिरतिमन्ता, तथा 'यमव'पि प्रमायन्ति न यो-
दनीवादिकर्मोदयप्रयावताः सकृच्छादिकर्मोदयप्रयावताः संवतर्बोनेषु लीरन्ति चेति प्रमया, पूर्व-
वद कर्त्तरि कप्रत्ययः, ते न प्रायो मच्छासिना, तेषां कश्चिदुपयोगसम्भवात्, तद्विपरीता अग्रमया, ते न प्रायो
जिनकल्पिकपरिदारविद्विक्कचयाकल्पकत्विक्कप्रतिमप्रतिपत्ता, तेषां कतवोपयोगसम्भवाद्, इह तु ये वच्छासिना
तन्निर्गता न प्रमादरहिता तेऽग्रमया इहव्या, तथा 'इद्विक्कत्से'त्यादि, कर्त्तव्योपपञ्चादिकवप्या प्राप्ता
कद्विप्राप्ताः तद्विपरीता कद्विप्राप्ताः, कर्त्तव्य प्रसुपन्ति विविधसुक्तोचरमपूर्वार्थप्रतिपादकं सुतमनयाह्वानाः
सुतसामर्थ्यतस्वीयां लीप्रसरां सुमनावनमयिरोहन्तोऽग्रमचवतया, तथा चोक्तम्—'अवगाहते न स सुतजलधिं
प्राप्नोति पावचिञ्चानय' । सानसयर्थां न आनं कोछादिद्विधां ॥ ३ ॥ चारणवैक्रियसर्गोपपत्ताद्या वा लक्ष्यपक्षस्य ।

प्रादुर्भवन्ति गुणतो बलानि या मानसादीनि ॥ २ ॥” अत्र स इति अप्रमत्तयतिः ‘मानसपर्याय’मिति मानसा-
मनःसम्बन्धिनः पर्याया विषयो यस्य तन्मानसपर्यायं, मनःपर्यायज्ञानमित्यर्थः, ‘कोष्ठादिबुद्धिर्बे’ति अत्रादिशब्दात्प-
दानुसारिबीजबुद्धिपरिग्रहः, तिस्रो हि बुद्ध्यः परमातिशयरूपाः प्रवचने प्रतिपाद्यन्ते, तद्यथा—कोष्ठबुद्धिः पदानुसारिणी-
बुद्धिः बीजबुद्धिश्च, तत्र कोष्ठ इव धान्यं या बुद्धिराचार्यमुखाद्विनिर्गतौ तदवस्थावेव सूत्रार्थो धारयति, न किमपि
तयोः सूत्रार्थयोः कालान्तरेऽपि गलति सा कोष्ठबुद्धिः, या पुनरेकमपि सूत्रपदमवधार्य शेषमश्रुतमपि तदवस्थमेव
श्रुतमवगाहते सा पदानुसारिणी, या पुनरेकमर्थपदं तथाविधमनुसृत्य शेषमश्रुतमपि यथावस्थितं प्रभूतमर्थमवगाहते
सा बीजबुद्धिः, सा च सर्वोत्तमा प्रकर्षप्राप्ता भगवतां गणधृतां, ते हि उत्पादादिपदत्रयमवधार्य सकलमपि द्वादशा-
ङ्गात्मकं प्रवचनमभिसूत्रयन्ति, तथा चारणाश्च वैक्रियं च सर्वोपधश्च चारणवैक्रियसर्वोपधाः तद्भावः चारणवैक्रि-
यसर्वोपधता, तत्र चरणं—गमनं तद्विद्यते येषां ते चारणा ‘ज्योत्स्नादिभ्योऽण्’ इति मत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः, तत्र गमन-
मन्येयामपि सुनीनां विद्यते ततो विशेषणान्यथानुपपत्त्या चरणमिह विशिष्टं गमनमभियुज्यते, अत एवाति-
शायने मत्वर्थीयो, यथा रूपवती कन्येत्यत्र, ततोऽयमर्थः—अतिशयचरणसमर्थोधारणाः, तथा चाह
भाव्यकृत् स्वभाव्यटीकाया—अतिशयचरणाधारणाः, अतिशयगमनादित्यर्थः, ते च द्विधा—जङ्गाचारणा विद्याचार-
णाश्च, तत्र ये चारित्र्यतपोविशेषप्रभावतः समुद्भूतगमनविययलब्धिविशेषास्ते जङ्गाचारणाः, ये पुनर्विद्यावशतः

समुत्पन्नमनागमनलब्धवित्तयाः ते विद्याचारणाः, जहाचारणास्तु रुचकरादीपं यापयन्तुं समर्थाः विद्या-
चारणा मन्दीचरं, तत्र जहाचारणा यत्र कुत्रापि कन्तुमिच्छन्तः । यत्र रविकण्ठानपि निभीकृत्य गच्छन्ति
विद्याचारणास्त्वमेव, जहाचारणस्य रुचकरादीपं गच्छमेकेनोत्पातेन गच्छति, प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वमेकेनोत्पातेन
मन्दीचरमापाति द्वितीयेन सत्त्वानं, यदि पुनर्मन्दीचरं नियमितुं चाहि एकेनोत्पातेन गच्छकनगयिरोदति, प्रति-
निवर्त्तमानस्तु प्रत्येनोत्पातेन कन्दनवनभागच्छति द्वितीयेन सत्त्वानमिति, जहाचारणो हि चारित्रातिशयप्रना-
यतो भवति ततो कच्छुपर्वीपने भोत्सुस्यमायता प्रभादसम्भवाचारित्रातिशयनिपण्णमा कश्चिदपदीपते ततः प्रति-
निवर्त्तमानो, द्वाभ्यास्तुताभ्यां सत्त्वानमायाति, विद्याचारणः पुनः प्रत्येनोत्पातेन मायुपोषर-पर्वतं गच्छति
द्वितीयेन तु मन्दीचरं, प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वमेकेनोत्पातेन सत्त्वानमायाति, तथा मेकं गच्छन् प्रत्येनोत्पातेन कन्दनवनं
गच्छति द्वितीयेन गच्छकनं, प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वमेकेनोत्पातेन सत्त्वानमायाति, विद्याचारणो हि विद्यापथाङ्कवति,
विद्या य परिशील्यमाना सुकुटा सुकुटतरोपजायते, ततः प्रतिनिवर्त्तमानस्य कन्दसतिशयसम्भवादेकेनोत्पातेन सत्त्वा-
नागमनमिति, उक्तं य—“अदसदपरथसमत्वा जंयतिचाहि चारणा मायुभो । जंयति जाइ पडभो नीसं फाचं
रविकरेज्जि” ॥ १ ॥ पशुप्याएण भजो रुजवरंमि च तज्जो पडिनिपचो । विराएणं नंदिस्सरमिह तज्जो पर तइ-
एणं ॥ २ ॥ पडमेण पडगणं विरउप्याएण मंरवं एइ । तइउप्याएण तज्जो इह जंयचारणो पर ॥ ३ ॥ पडमेण

माणुसोत्तरनगं स णंदिस्सरं तु विइएणं । एइ तओ तइएणं कयवेइवचंदणो इइयं ॥ ४ ॥ षडमेण नंदणवणे विइ-
उप्पाएण पंडगवर्णमि । एइ इहं तइएणं जो विजाचाराणो होइ ॥ ५ ॥” तथा सर्वे-विणमूत्रादिकमौपयं यस्य स
सर्वौपयः, किमुक्तं भवति ?-यस्य मूत्रं विद् श्रेष्ठा शरीरगलो वा रोगोपशमसमर्थो भवति स सर्वौपयः, आद्यशब्दा-
दामयौपय्यादिलब्धिपरिग्रहः, तथा आमयौपय्यादीनामन्यतमासृद्धिमवष्टुर्द्धिं वा प्राप्तस्य मनःपर्यायज्ञानमुत्पद्यते,
नानृद्धिप्राप्तस्य, अन्ये त्ववष्टुद्धिप्राप्तस्यैवेति नियममाचक्षते, तदयुक्तं, सिद्धप्राप्ततादावधिमन्तरेणापि मनःपर्याय-
ज्ञानसानेकशोऽभिधानात् । अत्राह-मनुव्याणासुत्पद्यते इत्युक्ते सामर्थ्यादमनुव्याणां नोत्पद्यते इत्यनुमीयते, ततः
कथमुच्यते ‘नो अमणुस्साणं उप्पज्जइ’ इत्यादि, निरर्थकत्वाद् ? उच्यते, इह त्रिया विनेयाः, तद्यथा-उद्धटितज्ञा म-
न्यमवुद्धयः प्रपञ्चितज्ञाश्च, तत्र ये उद्धटितज्ञा मध्यमवुद्धयो वा ते यथोक्तं सामर्थ्यमवबुध्यन्ते, ये पुनरद्याव्यव्युत्पन्नत्वात्
न यथोक्तसामर्थ्यावगमकुशलाः ते प्रपञ्चितमेवावगन्तुमीशते ततस्तेषामनुग्रहाय सामर्थ्यलभ्यसापि विपक्षनियेष-
स्याभिधानं, महीयांसो हि परमकरुणापरीतत्वादिशेषेण सर्वेषामनुग्रहाय प्रवर्तन्ते, ततो न कश्चिदोपः ।

तं च दुविहं उप्पज्जइ, तंजहा-उज्जुमई य विउलमई य, तं समासओ चउव्विहं पन्नत्तं, तं-
जहा-दव्वओ खित्तओ कालओ भावओ, तस्य दव्वओ णं उज्जुमई णं अणंते अणंतपएसिण्
खंधे जाणइ पासइ ते चेव विउलमई अब्भसहियतराए विउलतराए विउलतराए विसुद्धतराए वितिमि-

रतराप जाणइ पासइ, खेचओ णं उब्बुमई अ जहणेणं अंयुलस्स असंखेज्जमागं उक्कोसेणं अहे
 जाव इमीसे रयणप्पमाप पुढवीप उवरिमहेट्ठिळे सुदुग्गपपरे उहं जाव ओइसस्स उवरिमतळे,
 तिरियं जाव अंतोमणुस्सखित्ते अद्याइज्जेसु दीघस्समुपेसु पन्नरससु कम्मभूमिसु तीसाप
 अकम्मभूमिसु छप्पन्नाप अंतरदीवगेसु सन्निपंचेदियाणं पच्चयाणं मणोगप भावे जाणइ
 पासइ, तं चेव विटलमई अद्याइज्जिमंयुलेहिं अब्भहिमतरे विटलतरं विसुद्धतरं वितिमि-
 रतराग खेचं जाणइ पासइ, कालओ णं उब्बुमई जहणेणं पळिमोपमस्स असंखिज्जमागं
 उक्कोसेणवि पळिमोवमस्स असंखिज्जमागं अतीयमणागं वा कालं जाणइ पासइ, तं
 चेव विटलमई अब्भहियतरागं विटलतरागं विसुद्धतरागं वितिमिरतरागं जाणइ पासइ,
 भावओ णं उब्बुमई अणंते भावे जाणइ पासइ सज्जमावाणं अणंतमानं जाणइ पासइ, तं
 चेव विटलमई अब्भहियतरागं विटलतरागं विसुद्धतरागं वितिमिरतरागं जाणइ पासइ-
 मणपज्जनानां पुण जणमणपरिचिंतिवत्थपासवणं । माणुसखित्तिवत्थं युगपच्चइअं चरि-
 त्तवओ (५८) ॥ खेचं मणपज्जनानां ॥ (सू० १८)

तत्र मनःपर्यायज्ञानमृद्धिप्राप्तानामप्रमत्तसंयतानामुत्पद्यमानं द्विधोत्पद्यते, तद्यथा-ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च, तत्र मननं मतिः, संवेदनमित्यर्थः, ऋज्वी-सामान्यग्राहिणी मतिः ऋजुमतिः घटोऽनेन चिन्तित इत्यादिसामान्याकाराभ्यवसायनिबन्धनभूता कतिपयपर्यायविशिष्टमनोद्वयपरिच्छित्तिरित्यर्थः, उक्तं च भाष्यकृता—रिञ्जु सामन्नं तम्मत्तगाहिणी रिञ्जुमई मणोणाणं । पायं विसेसविमुहं घटमिच्छं चित्तियं मुणह ॥ १ ॥” चूर्णिक्कदप्याह—“उज्जु णं विसेसविमुहं उवलहई, नाईव बहुविसेसविसिद्धं अत्थं उवलमइत्ति मणियं होइ, घडोऽणेण चित्तिओत्ति जाणइ”त्ति । चशब्दः स्वगतानेकद्रव्येवादिभेदसूचकः । तथा विपुला-विशेषग्राहिणी मतिः विपुलमतिः, घटोऽनेन चिन्तितः, स च सौवर्णः पाळल्लिपुत्रकोऽद्यतनो महान् अपवरकस्थितः फलपिहित इत्याद्यध्यवसायहेतुभूता प्रमूतविशेषविशिष्टमनोद्वयपरिच्छित्तिरित्यर्थः, आह च भाष्यकृत्—“विपुलं वत्थुविसेसनानां तर्गाहिणी मई विपुला । चित्तियमणुसरह घटं पसंगओ पज्जवसएहि ॥ १ ॥” चूर्णिक्कदपि आह—“विपुला मई विपुलमई बहुविसेसगाहिणीत्ति मणियं होइ, विद्धंतो जहाऽणेण घडो चित्तिओ, तं च देसकालाहअणेगपजायविसेसविसिद्धं जाणइ”त्ति । चशब्दः पूर्ववत्, अस्यां

१ ऋजु सामान्यं तन्मात्रग्राहिणी ऋजुमतिर्मनःपर्यायज्ञानं । प्रायो विशेषविमुक्तं घटमात्रं चिन्तितं जानाति ॥ १ ॥ २ ऋजु विशेषविमुक्तं उपलभते, नातीव बहुविशेषविशिष्टमर्थं उपलभते इति मणितं भवति, घटोऽनेन चिन्तित इति जानातीति । ३ विपुलं वस्तुविशेषज्ञानं तद्ग्राहिणी मतिर्विपुला । चिन्तितमनुसरति घटं प्रसन्नतः पर्यायशक्तेन ॥ १ ॥ ४ विपुला मतिर्विपुलमतिः बहुविशेषग्राहिणीत्युक्तं भवति दृष्टान्तो यथाऽनेन घटचिन्तितः, तं च देसकालाद्यनेकपर्यायविशेषविशिष्टं जानातीति ।

८. श्रुत्यचौ तत्र प्रमेयं ज्ञानमभिधेयं, यदा पुनस्तद्वानभिधेयो विवक्ष्यते तदैव श्रुत्यतिः—श्रुत्वा—द्यामान्यग्राहिणी म-
तिरस' स श्रुत्यमतिः, तथा विमुखा—विशेषग्राहिणी यतिरस' स विमुक्तमतिः । तत्र मनःपर्यायज्ञानं द्विविधमपि
'समासतः' संक्षेपेण चतुर्विधं प्रवृत्तं, तद्यथा—इत्यतः क्षेत्रज्ञात्वात् तत्र प्रवृत्ततो गमिति वाक्या-
च्छब्दे श्रुत्यमतिरनन्तात् अनन्तप्रविधिकत्वात्—अनन्तपरमाण्वात्मकान् सन्धात्—विशिष्टैकपरिणामपरिणतान् अर्ह-
तुतीयद्वीपसमुद्रान्तर्पतिपयस्तद्विपक्षेत्रेयैकस्त्वेव परिणामितान् पुत्रकान् पुत्रकसमुद्रानित्सर्वं। जानाति—सा-
क्षात्कारेणानुपपत्ति 'पाचद'पि, इह अस्त्वपरिणतो सन्धैरात्मोचितं वाक्यं यदादिशब्दं साक्षादभ्य-
वृत्तो मत्तपर्यायज्ञानी न जानाति, किन्तु मनोप्रणालानेव तयारूपपरिणामान्धातुपपत्तितोऽनुमानतः, जाह
य भाष्यकृतः—“जायं” इत्थं पैतृद्वीपकसंभवात्, यतो, यदैवप्रणालमनमेवेदं समापयाप-
ज्ञानसिध्यते, मत्तारस्त्वमूर्ध्वमपि धर्मासिद्धावतिष्ठं गच्छन्ते, ततोऽनुमानत इव चिन्तितपर्ययवस्तुमन्ते नाम्नयेति
प्रतिपत्तयन्तः, ततश्चमपि कुल पश्यतीत्युच्यते, तत्र मनोनिमित्तलाचतुर्दशमस सन्धभात्, जाह य पूर्वणिक्त-
“मुनिवत्त्वं पुन एवमसौ न पेक्ष्य, नैव मुनोदवात्मनं मुच्यमसुचं वा, यो न उक्तमत्यो तं मनुमानो पेक्ष्य,
जतो पाद्यमिया मलिया” इति । नयनं सामान्यत एवमस्त्वत एवमस्त्वत तत्राप्याद्यपेक्ष वैचित्र्यसन्धवा-

१ यद्यपि मत्तारमद्वयमेव २ विविधतायैव तत्रास्त्वतो न पेक्ष्यते, नैव मन्तोदवात्मनं मुच्यमसुचं वा, यो न उक्तमत्यो तं मनुमानो पेक्ष्यते, यतो यद्यपि मलिया ।

दनेकविध उपयोगः सम्भवति, यथाऽत्रैव ऋजुमतिविपुलमतिरूपः, ततो विशिष्टतरमनोद्रव्याकारपरिच्छेदापेक्षया जा-
नातीत्युच्यते, सामान्यमनोरूपद्रव्याकारपरिच्छेदापेक्षया तु पश्यतीति, तथा चाह चूर्णिणकृत्—“अहंवा छउमत्थस्स
एगविह्खओवसमलंभेऽवि विविहोवओगसंभवो भवइ, जहा एत्थेव ऋजुमइविपुलमईणं उवओगो, अओ विसेस-
सामन्नत्थेसु उवजुजइ जाणइ पासइत्ति भणियं न दोसो” इति । अत्र ‘एगविह्खओवसमलंभेऽवि’ति सामान्यत
एकरूपेऽपि क्षयोपशमलम्भेऽपान्तराले द्रव्याद्यपेक्षया क्षयोपशमस्य विशेषसम्भवाद्विविधोपयोगसम्भवो भवतीति,
तदेवं विशिष्टतरमनोद्रव्याकारपरिच्छेदापेक्षया सामान्यरूपमनोद्रव्याकारपरिच्छेदो व्यवहारतो दर्शनरूप उक्तः, पर-
मार्थतः पुनः सोऽपि ज्ञानमेव, यतः सामान्यरूपमपि मनोद्रव्याकारप्रतिनियतमेव पश्यति, प्रतिनियतविशेषग्रह-
णात्मकं च ज्ञानं न दर्शनम्, अत एव सूत्रेऽपि दर्शनं चतुर्विधमेवोक्तं, न पञ्चविधमपि, मनःपर्यायदर्शनस्य परमार्थ-
तोऽसम्भवादिति । तथा तानेव मनस्त्वेन परिणामितान् स्कन्धान् विपुलमतिः अभ्यधिकतरान्—अर्द्धतृतीयाहुल-
प्रमाणभूमिक्षेत्रवर्त्तिभिः स्कन्धैरधिकतरान्, सा चाधिकतरता देशतोऽपि भवति ततः सर्वासु दिक्षु अधिकतरताप्र-
तिपादनार्थमाह—विपुलतरकान्—प्रभूततरकान्, तथा विशुद्धतरान्—निर्मलतरान् ऋजुमत्यपेक्षयाऽतीव स्फुटतरप्रका-

१ अथवा छउमत्थस्सद्विधक्षयोपशमलाभेऽपि विविधोपयोगसंभवो भवति, यथा अत्रैव ऋजुमतिविपुलमत्सोरूपयोगः, अतो विशेषसामान्यार्थेण उपयुज्यतो
जानाति पश्यतीति भणितं न दोषः ।

द्यानिसर्पः, स च प्रतिमासो ब्रान्तोऽपि सम्भवति तथा द्विचन्द्रप्रतिमासः ततो ब्रान्ततामहाभुशसाय
विशेषयान्तरमाह—विधिविरतरकान्—विश्रुतं सिधिरंतिधिरसम्पादो ब्रान्तो येषु ते विधिविराः ततो 'द्वयो' प्रकृष्टे
तरमिति'तरास्यः सता श्राकृतकयान् सार्धं क. प्रसव, एवं पूर्वेष्वपि येषु गणायोगं व्युत्पत्तिप्रद्वय्या, नितिभिरतर-
कान्—सर्वेषां प्रसरदितान्, जयया जय्यधिकतरकान् विमुक्ततरकानि धापयि सद्योपेकार्यौ, विमुक्ततरकान् निति-
भिरतरकानेतापि एकार्यौ, मावादेक्या हि विनेया भवन्ति यतः कोऽपि कस्यापि प्रसिद्धो भवति तेषामनुप्रहार्य-
नेकार्यिकभदोप्यन्ताः । तथा येनतो भविति वाक्याब्दारे कञ्चुयतिरपो वाजपदका रत्नप्रमाणा पुचिष्वा उपरित-
वाचकानां द्रुतप्रसरताम् । जय किमिदं द्रुतप्रसर इति, उच्यते, इह कोककासंमेवा उपरितमावकनरेवरदित-
तथा विवक्षितां मण्डकाकारतया व्यवस्थिता. प्रतरमित्युच्यते, तत्र तिर्यग्योकोष्वाभोऽपेक्षयाऽष्टादशयोजनवत-
प्रमाणका मध्यभागे श्री कञ्चुमुक्तप्रमती, तयोर्विचयाने कम्पुद्गीये रत्नप्रमाणा बहुसवे मृमिभागे मेकमन्वेऽष्टप्रारे-
धिको रूपका, तत्र योखनाकारावत्वार उपरितताः प्रदेवावत्वारवापयकता, एवं एव रूपका सर्वासां दिक्षां विदिक्षां
वा प्रवर्तका, एतदेव च सकलतिर्यग्योकोकमन्त्रं, तौ च श्री सर्वलक्ष प्रतरावहुतासद्वेयवागयाहत्यापलोकासंपासितौ
रत्नप्रमाणी, तत मृतयोः संपर्क्येऽन्ये प्रतराखिरैगहुतासद्वेयवागपद्व्या वर्द्धमानाकाषाद्रष्टव्या वापदूर्ध्वलोकाकमन्त्रं, तत्र
एवमरत्नप्रमाणाः प्रतरा, तत उपर्यन्येऽन्ये प्रतराखिरैगहुतासद्वेयवागपद्व्या वर्द्धमानाकाषाद्रष्टव्या वापदूर्ध्वलोकाकमन्त्रे

रज्जुप्रमाणः प्रतरः, इह ऊर्द्धलोकमध्यवर्त्तिनं सर्वोत्कटं पञ्चरज्जुप्रमाणं प्रतरमवधीकृत्यान्त्ये उपरितना अधस्तनाश्च क्रमेण हीयमानाः २ सर्वेऽपि शुद्धकप्रतरा इति व्यवह्रियन्ते यावद्व्यलोकान्ते तिर्यग्लोके च रज्जुप्रमाणप्रतर इति, तथा तिर्यग्लो-
कमध्यवर्त्तिसर्वलघुशुद्धकप्रतरस्याधस्तिर्यग्लुलासङ्ख्येयभागवृद्ध्या वर्द्धमानाः २ प्रतरास्तावद्वक्तव्या यावदधोलोकान्ते स-
र्वोत्कटः ससरज्जुप्रमाणः प्रतरः, तं च ससरज्जुप्रमाणं प्रतरमपेक्ष्यान्त्ये उपरितनाः सर्वेऽपि क्रमेण हीयमानाः शुद्धकप्रतरा
अभिधीयन्ते यावत्तिर्यग्लोकमध्यवर्त्ती सर्वलघुशुद्धकप्रतरः, एषा शुद्धकप्रतरप्ररूपणा । तत्र तिर्यग्लोकमध्यवर्त्तिनः सर्व-
लघुरज्जुप्रमाणात् शुद्धकप्रतरादारभ्य यावदधो नव योजनशतानि तावदस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां ये प्रतराः ते उपरितन-
शुद्धकप्रतरा भण्यन्ते, तेषामपि चाधस्ताद्ये प्रतरा यावदधोलौकिकग्राभेऽपि सर्वान्तिमः प्रतरः तेऽधस्तनशुद्धकप्रतराः, तान्
यावदधः क्षेत्रत ऋजुमतिः पश्यति, अथवा अधोलोकस्योपरितनभागवर्त्तिनः शुद्धकप्रतरा उपरितना उच्यन्ते, ते चाधो-
लौकिकग्राभवर्त्तिप्रतरादारभ्य तावदवसेया यावत्तिर्यग्लोकस्यान्तिमोऽधस्तनप्रतरः, तथा तिर्यग्लोकस्य मध्यभागादा-
रभ्याधोभागवर्त्तिनः शुद्धकप्रतरा अधस्तना उच्यन्ते, तत उपरितनाश्चाधस्तनाः उपरितनाधस्तनाः तान् यावदधु-
मतिः पश्यति, अन्ये त्वाहुः--अधोलोकस्योपरिवर्त्तिन उपरितनाः, ते च सर्वतिर्यग्लोकवर्त्तिनो यदिवा तिर्यग्लोक-
स्याधो नवयोजनशतवर्त्तिनो द्रष्टव्याः, ततः तेषामेवोपरितनानां शुद्धकप्रतराणां सम्बन्धिनो ये सर्वान्तिमाधस्तनाः
शुद्धकप्रतराः तान् यावत्पश्यति, अस्मिन् व्याख्याने तिर्यग्लोकं यावत्पश्यतीत्यापद्यते, तच्च न युक्तम्, अधोलौकि-

कप्रामवर्त्तिसंज्ञिपद्योर्द्विप्रयमतोद्रव्यापरिच्छेदप्रसङ्गात्, अथवा(च)अथोक्तौकिप्रामेव्यपि संज्ञिपद्योर्द्विप्रयमतोद्रव्यापि परि-
च्छिन्नमिति, यत् उक्तम्—“इहाथोक्तौकिप्राम्, तिर्यग्भोजकमिषाचिनाः । मनोगतांस्तपसां भाषात्, वेत्ति तद्वर्त्ति-
नामपि ॥१॥” तथा—ऊर्ध्वं पावज्योतिषकसोपरितलस्त्रिदंश्च गायत्र्यस्योपनुष्यवेत्ते यनुष्यलोकपर्यन्त इत्यंशः, एतदेव
व्याचष्टे—अर्धतुलीयेषु द्वीपेषु पञ्चदशसु कर्मयुग्मेषु त्रिंशति चार्कर्मयुग्मेषु पक्षपाद्यसुसतोषु चान्तरद्वीपेषु संज्ञिनां,
ते वापान्तस्तथैवतापयि सवातुष्कसंवेदनादभिधीयन्ते न च तैरिहाधिकारः, ततो विवेचयमाह—यथेन्द्रियाणां, यथे-
न्द्रियाद्योपपातव्येप्रभाषता इन्द्रियपर्याप्तिसपरितमाहौ गनापर्याप्ता अपर्याप्ता अपि भवन्ति न च तैः प्रयोजनमतो विणे-
यान्तरमाह—पर्याप्तायात्, अथवा संज्ञिनो हेतुनादोषेदेन विकलेन्द्रिया अपि कल्पन्ते तत्तद्व्यपन्यच्छेदायै यथेन्द्रिय-
ग्रहणं, ते वापयास्तका अपि भवन्ति तथपच्छेदायै पर्याप्तग्रहणं, तेषां मनोगताच् भाषात् जानाति पश्यति, त-
देव मनोऽप्यसमन्वितस्त्रीषाचारवेत्तं विमुक्तमतिरक्तं वृत्तीयं येषु साम्बर्द्धवृत्तीयानि बहुकानि, तानि च ज्ञानाधिका-
रादुच्छ्रयाद्बहुकानि प्रवक्ष्यामि, यत् उक्तं पूर्णिपञ्चता—“यद्वायंरंगुलम्यहयमुत्सेहंरंगुलमापन्नो नापयिसयस्यज्जगो य न
दोसो”ति, तैरर्द्धतुलीयैरहहैरन्मधिकतरं, तथैकदेशमपि भवति यत् आह—विमुक्ततरं—विस्तीर्णतरं, अथवा जायाम-
विकल्पाभ्यामन्यधिकतरं वाहुल्यमाश्रित्य विमुक्ततरं, तथा विमुक्ततरं विसिद्धितरमिति प्राग्वत्, जानाति पश्यति

तात्स्थ्याचक्ष्यपदेशं इति तावत्क्षेत्रगतानि मनोद्रव्याणि जानाति पश्यतीत्यर्थः । यावदुक्तस्वरूपमनःपर्यायज्ञानप्रति-
पादिका गाथा, तस्या व्याख्या-मनःपर्यायज्ञानं-प्रागूनिरूपितशब्दार्थं, पुनःशब्दो विशेषणार्थः, स च रूपविषयत्व-
क्षायोपशमिकत्वप्रत्यक्षत्वादिसाम्येऽप्यवधिज्ञानादिदं मनःपर्यायज्ञानं स्वाम्यादिभेदाद्भिन्नमिति विशेषयति, तथाहि-
अवधिज्ञानमविरतसम्यग्दृष्टेरपि भवति द्रव्यतोऽशेषरूपिद्रव्यविषयं क्षेत्रतो लोकविषयं कतिपयलोकप्रमाणक्षेत्रापेक्षया
अलोकविषयं च कालतोऽतीतानागतासङ्ख्येयोत्सर्पिणीविषयं भावतोऽशेषेषु रूपिद्रव्येषु प्रतिद्रव्यमसङ्ख्येयपर्यायविषयं,
मनःपर्यायज्ञानं पुनः संयतस्याग्रमचस्यामर्पोपव्याद्यन्यतमर्द्धिप्राप्तस्य द्रव्यतः संज्ञिमनोद्रव्यविषयं क्षेत्रतो मनुष्य-
क्षेत्रगोचरं कालतोऽतीतानागतपत्योपमासङ्ख्येयभागविषयं भावतो मनोद्रव्यगतानन्तपर्यायालम्बनं, ततोऽवधिज्ञा-
नाद्भिन्नं, एतदेव लेखतः सूत्रकृदाह—‘जनमनःपरिचिन्तितार्थप्रकटनं’ जायन्ते इति जनासेषां मनांसि जनमनांसि
तैः परिचिन्तितश्चासार्वथ्यं जनमनःपरिचिन्तितार्थः तं प्रकटयति-प्रकाशयति जनमनःपरिचिन्तितार्थप्रकटनं,
तथा मानुषक्षेत्रनिबद्धं, न तद्वद्दिव्यवस्थितप्राणिद्रव्यमनोविषयमित्यर्थः, तथा गुणाः-क्षान्यादयस्ते प्रत्ययः-कारणं
यस्य तद्गुणप्रत्ययं चारित्रवतोऽग्रमचसंयतस्य, ‘सेचं मणपज्जवनानं’ तदेतत् मनःपर्यायज्ञानं ॥

से किं तं केवलनाणं?, केवलनाणं दुविहं पन्नत्तं, तंजहा-भवत्थकेवलनाणं च सिद्धकेवलनाणं
च । से किं तं भवत्थकेवलनाणं?, भवत्थकेवलनाणं दुविहं पणत्तं, तंजहा-सजोगिभवत्थके-

वळनाणं च अयोगिमवस्थकेवलनाणं च । से किं तं सजोगिमवस्थकेवलनाणं?, सयोगिमवस्थकेवलनाणं तुविहं पणत्तं, तंजहा-पढमसमयसयोगिमवस्थकेवलनाणं च अपढमसमयसजोगिमवस्थकेवलनाणं च, अहवा चरमसमयसयोगिमवस्थकेवलनाणं च अचरमसमयसजोगिमवस्थकेवलनाणं च, से तं सजोगीमवस्थकेवलनाणं । से किं तं अयोगिमवस्थकेवलनाणं?, अयोगिमवस्थकेवलनाणं तुविहं पणत्तं, तंजहा-पढमसमयअयोगिमवस्थकेवलनाणं च अपढमसमयअजोगिमवस्थकेवलनाणं च अहवा चरमसमयअजोगिमवस्थकेवलनाणं च अचरमसमयअजोगिमवस्थकेवलनाणं च, से तं अजोगिमवस्थकेवलनाणं । (सू. १९)

अथ किं तत्केवलज्ञानं?, सुरिराह—केवलज्ञानं द्विविधं ब्रह्मज्ञानं, तथा—अपत्यकेवलज्ञानं च सिद्धकेवलज्ञानं च, भवन्ति कर्मण्यज्ञवर्तिनः प्राणिनोऽपि अत्रिभिर्भवेन्नारकादिजन्म, तत्रेह भवो मनुष्यमपि येषां प्राप्नोऽम्बुत्र केमलोत्पादनाभावात्, भवेतिष्ठन्तीति नयस्याः 'स्वादिस्या क' इति का प्रत्ययः, तस्य केवलज्ञानं, चब्रह्मः स्वयतानेकमेवसूचकः तथा 'विष्णु सरादौ' सिध्यति स सिद्धा-नो वेन गुणेन परिनिष्ठितो न पुनः साधनीयः स सिद्ध उच्यते, यथा सिद्ध बोद्धवः, स च कर्मसिद्धादिसेवादानेकविधा, तर्कं च—'कल्मे सिले च विज्जाप,

१ कर्मणि किलने च विद्यानां, मध्ये गोत्रे चानने । अर्थे दानादभ्यसिक्ताने सन्ति कर्मण्य इति ॥ १ ॥

मंते जोगे अ आगमे । अतथजत्ताअभिप्पाए, तवे कम्मक्खए इअ ॥ १ ॥” अत्र कर्ममध्यसिद्धेनाधिकारोऽन्यस्य केवलज्ञानासम्भवाद्, अथवा सितं-वद्धं ध्मातं-भस्मीकृतमष्टकारं कर्म येन स सिद्धः प्रयोदरादय इति रूपसिद्धिः, सकलकर्मविनिर्मुक्तो मुक्तावस्थामुपागत इत्यर्थः, तस्य केवलज्ञानं सिद्धकेवलज्ञानं, अत्रापि चशब्दः स्वगताने-कमेदसूचकः । अयं किं तद्भवस्थकेवलज्ञानं?, भवस्थकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञसम्, तद्यथा-सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च अयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, तत्र योजनं योगो-व्यापारः, उक्तं च—‘कायवाङ्मनःकर्म योगः (तत्त्वा० अ० ६ सू० १), इह औदारिकादिशरीरयुक्तस्यात्मनो वीर्यपरिणतिविशेषः काययोगः, औदारिकवैक्रियाह्वारकव्यापारा-द्वत्वागूद्रव्यसमूहसाचिव्याज्जीवनव्यापारो वागूयोगः, उक्तं च—“अहंवा तणुजोगाहियवयदव्वसमूहजीववावारो । सो वय-जोगो मन्नइ वाया निसिरिज्जए तेणं ॥ १ ॥” तथा औदारिकवैक्रियाह्वारकशरीरव्यापाराद्वत्तमनोद्रव्यसाचिव्याज्जीव-व्यापारो मनोयोगः, उक्तं च—“तव तणुवावाराहियमणदव्वसमूहजीववावारो । सो मणजोगो मन्नइ नेयं जओ तेणं ॥ १ ॥” ततः सह योगेन वर्तन्ते ये ते सयोगाः [योगाः]-मनोवाक्कायाः ते यथासम्भवमस्य विद्यन्ते इति सयोगी, सयोगी चासौ भवस्थश्च सयोगिभवस्थस्य केवलज्ञानं सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं । तथा योगा अस्य विद्यन्ते इति योगी

१ अथवा तदुयोगाद्वत्वागूद्रव्यसमूहजीवव्यापारः । स वासयोगो मण्यते वाग् निरुज्यते तेन ॥ १ ॥ २ तथा तदुयोगाद्वत्तमनोद्रव्यसमूहजीवव्यापारः । स मनो योगो मण्यते मनुते होयं यतस्तेन ॥ १ ॥

न योगी अयोगी चासी भवत्सम अयोगिमवत्सा, त्रैलोक्यपलागुपागत इत्यर्थः, तस्य केवलज्ञानमयोगिमवत्-
 स्त्वेकवलज्ञानं ॥ अथ किं तत् तंयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं?, अयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं द्विविधं प्रवृत्तं, तद्यथा-अथमस-
 न्यसयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानम् अथमसमयसयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं च, तत्रेह प्रथमसमयः केवलज्ञानोत्पत्तिसमयः,
 अथमसमयः केवलोत्पत्तिसमयादूर्ध्वं द्वितीयादिकाः सर्वोऽपि सन्त्यो वापत्सयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं । अथवेति प्रकरा-
 न्तरे, यय एवार्थः समयमधिकृत्यनेमान्यथा प्रतिपाद्यते इत्यर्थः, 'अथमसमये'त्यादि, तत्र अथमसमयः-सयोग्यवत्सा-
 न्तिमसमयः, न अथमसमयः-अथमसमयः-सयोग्यवत्सा-सर्वोऽप्येकवलज्ञानः । 'से च'मिमादि
 निपातनं सुगमं, अथ किं तत् अयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं?, अयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं द्विविधं प्रवृत्तं, तद्यथा-अथमसमयायो-
 गिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं अथमसमयायोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं च, अत्र प्रथमसमयोऽयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं, द्वैलोक्य-
 यत्साप्रतिपत्तिसमय इत्यर्थः, प्रथमसमयादन्त्या सर्वोऽप्यप्रथमसमयो वाच्यैकैकमवत्साचरमसमयः । अथवेति प्रका-
 श्तरे 'अथमसमये'त्यादि, इह अथमसमयः त्रैलोक्यपलान्तिमसमयः, अथमसमयादन्त्या सर्वोऽप्यचरमसमयो वाच्यैकै-
 क्यवत्साप्रथमसमयः, 'सेचं अयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानं' तदेतदयोगिमवत्स्त्वेकवलज्ञानम् ।

से किं तं सिद्धकेवलज्ञानं?, सिद्धकेवलज्ञानं द्विविधं पण्यत्तं, तज्ज्ञा-अर्णतरसिद्धकेवलज्ञानाणं
 च परंपरसिद्धकेवलज्ञानं च । (सू० २०)

अथ किं तत्सिद्धकेवलज्ञानं?, सिद्धकेवलज्ञानं द्विविधं ब्रह्मसम्, तद्यथा-अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं च परम्परसिद्ध-
केवलज्ञानं, च तत्र न विद्यते अन्तरं-समयेन व्यवधानं यस्य सोऽनन्तरः स चासौ सिद्धश्चानन्तरसिद्धः, सिद्धत्व-
प्रथमसमये वर्तमान इत्यर्थः, तस्य केवलज्ञानमनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं, चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः, तथा विवक्षिते
प्रथमसमये यः सिद्धः तस्य यो द्वितीयसमयसिद्धः स परः तस्यापि यः तृतीयसमयसिद्धः स परः एवमन्येऽपि
वाच्याः परे च परे चेति वीप्सायां पुषोदरादय इति परम्परशब्दनिष्पत्तिः परम्परे च ते सिद्धाश्च परम्परसिद्धाः,
विवक्षितसिद्धत्वप्रथमसमयात्प्राक् द्वितीयादिषु समयेष्वनन्तां अतीताद्यां यावद्वर्तमाना इत्यर्थः, तेषां केवलज्ञानं
परम्परसिद्धकेवलज्ञानम्, अत्रापि चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः । इहानन्तरसिद्धाः सत्पद (ग्रन्थाग्रम् ३५००)-
प्ररूपणा १ द्रव्यप्रमाण २ क्षेत्र ३ स्पर्शना ४ काला ५ उन्तर ६ भावा ७ ल्पवहुत्व ८ रूपैरष्टभिरनुयोगद्वारैः पर-
म्परसिद्धाः सत्पदप्ररूपणाद्रन्यप्रमाणक्षेत्रस्पर्शनाकालान्तरभावाल्ल्पवहुत्वसन्निकर्परूपैर्नैवभिरनुयोगद्वारैः क्षेत्रादिषु पञ्च-
दशसु द्वारेषु सिद्धप्राप्ते चिन्तिताः ततस्तदनुसारेण वयमपि विनियजनानुग्रहार्थं लेखतश्चिन्तयामः । क्षेत्रादीनि च
पञ्चदश द्वाराण्यभूनि-“खेत्ते १ काले २ गइ ३ वेय ४ तित्य ५ लिंगे ६ चरित्त ७ बुद्धे ८ य । नाणा ९ गाहु-
१० कस्से ११ अंतर १२ मणुसमय १३ गणण १४ अप्पवह १५ ॥१॥” तत्र प्रथमत एषु द्वारेषु सत्पदप्ररूपणया अन-
न्तरसिद्धाश्चिन्त्यन्ते, क्षेत्रद्वारे त्रिविधेऽपि लोके सिद्धाः ग्राह्यन्ते, तद्यथा-ऊर्ध्वलोके अधोलोके तिर्यग्लोके च, तत्रो-

व्यङ्ग्यलोके पाण्डुकवनादौ जघोलीकिफेसु प्राप्तेषु, त्रिपङ्गुलोके मधुचक्रवेद्रे, उत्रापि निर्व्यापतेन पञ्चदशसु क-
र्मसुमित्तु, व्यापतेन सद्युग्रनदीपर्यपर्यतादावपि, व्यापतो नाम संहरणं, उक्तं च—“दीपसमुद्देशाद्व्यपसु व्यापप
क्षेत्रेणो सिद्धा । निधायाप्य धुनो फनरसं कर्मसुमीतुं ॥ १॥” तीर्थकृताः पुनरघोलीके त्रिपङ्गुलोके वा, तत्रा-
घोलीकेऽघोलीकिफेसु प्राप्तेषु त्रिपङ्गुलोके पञ्चदशसु कर्मसुमित्तु, न तेषु सान्तेषु, तेषु हि सान्तेषु संहरणतः स-
म्भवन्ति, न च भगवतां संहरणसम्भवाः १ । तथा काले—कालद्वारेऽसर्पिण्यां जन्म परमचरीरिणां नियमतः तृती-
पञ्चतुरारकणो, सिद्धिगमनं तु केषाञ्चित् पङ्कजेऽप्यरेकं यथा जन्मसूत्राणि, उत्सर्पिण्यां जन्म परमचरीरिणां पुण्य-
माप्तिरु द्वितीयतृतीयचतुर्थीरेकेषु, सिद्धिगमनं तु तृतीयचतुर्थीरेकेषु, उक्तं च—“दोमुपि समाप्तु जाया सिद्ध्यंतो-
सप्यिणीयं कालतिगे । तीक्ष्णं च जाया उत्सर्पिणीयं सिद्ध्यति कालद्वारे ॥ १ ॥” महाविदेहेषु युवः कालः सर्वदेव
सुपमदुष्पमाप्रतिरूपा, तत्तत्तद्वक्तव्यतामयनेनैव तत्र वक्तव्यता यमिता प्रष्टव्या, संहरणमधिकृत्य पुनस्तस्यमिषयायव-
सर्पिण्यां च पदस्यपरेकेषु सिद्ध्यन्तो प्रष्टव्या, तीर्थकृतां पुनरसर्पिण्यासुत्सर्पिण्यां च जन्म सिद्धिगमनं च सुप-
मदुष्पमादुष्पमसुपमाकूपयोरेवारकणोर्वेदितव्यं, न तेष्वेवरेकेषु, तथाहि—जगत्वाच्चापमलानी सुपमदुष्पमाकूप-

१ दीपसमुद्देशे सिद्धा सर्वतृतीयेषु व्यापते वेद्रेण । त्रिपङ्गुलोके पुनः पञ्चदश कर्मसुमित्तु ॥ १ ॥ २ इत्योऽपि कवयोऽपि सिद्ध्यन्त्यसर्पिण्यां
कालतिगे । तीक्ष्णं च जाया कर्मसर्पिण्यां सिद्ध्यति कालद्वारे ॥ १ ॥

यन्ते समुदपादि, एकोननवतिपक्षेषु शेषेषु सिद्धिमगमत्, चर्द्धमानस्वामी तु भगवान् दुष्पमसुपमारकर्पर्यन्तेषु एको-
ननवतिपक्षेषु शेषेषु मुक्तिसौधमध्यमध्यास्त, तथा चोक्तम्—“समणे भगवं महावीरे तीसं वासाइं अगारवासमज्झे
वसित्ता साइरेगाइं दुवाल्स संवच्छराइं छउमत्थपरियागं पाउणित्ता वायालीसं वासाइं सामन्नपरियागं पाउणित्ता
वावत्तरिं वासाणि सबाउयं पालइत्ता खीणे वेयणिज्जाउयनामगोए दुसमसुसमाए बहुचिइकंताए तिहिं वासेहिं
अद्धनवमेहिं य मासेहिं सेसेहिं पावाए मज्झिमाए जाव सधदुक्खण्णहीणे” । उत्तसर्पिण्यामपि च प्रथमतीर्थकरो
दुष्पमसुपमायामेकोननवतिपक्षेषु व्यतिक्रान्तेषु जायते, यतो भगवद्ब्रह्मानस्वामिसिद्धिगमनस्य भविष्यन्महापद्मतीर्थक-
रोत्पादस्य चान्तरं चतुरशीतिवर्षसहस्राणि सप्त वर्षाणि पञ्च (च) मासाः पठ्यन्ते, तथा चोक्तम्—“दुलसीइवाससहस्सा
वासा सत्तेव पंच मासा य । वीरमहापउमाणं अंतरमेयं जिणुहिं ॥१॥” तत उत्तसर्पिण्यामपि प्रथमतीर्थङ्करो यथोक्तका-
लमान एव जायते, तथा उत्तसर्पिण्यां चतुर्विंशतितमः तीर्थकरः सुपमदुष्पमायामेकोननवतिपक्षेषु व्यतिक्रान्तेषु
जन्मासादयति, एकोननवतिपक्षाधिकचतुरशीतिपूर्वलक्षातिक्रमे च सिध्यति, तत उत्तसर्पिण्यामथसर्पिण्यां वा दुष्प-
मसुपमासुपमदुष्पमयोरेव तीर्थकृतां जन्म निर्वाणं चेति २ । गतिद्वारे प्रत्युत्पन्ननयमधिकृत्य मनुष्यगतावेव सिध्यन्तः

समुपमासुपमदुष्पमयोरेव तीर्थकृतां जन्म निर्वाणं चेति २ । गतिद्वारे प्रत्युत्पन्ननयमधिकृत्य मनुष्यगतावेव सिध्यन्तः
समुपमासुपमदुष्पमयोरेव तीर्थकृतां जन्म निर्वाणं चेति २ । गतिद्वारे प्रत्युत्पन्ननयमधिकृत्य मनुष्यगतावेव सिध्यन्तः
समुपमासुपमदुष्पमयोरेव तीर्थकृतां जन्म निर्वाणं चेति २ । गतिद्वारे प्रत्युत्पन्ननयमधिकृत्य मनुष्यगतावेव सिध्यन्तः

प्राप्सन्ते, न चेपातु गतिषु, पाप्मातमनन्तरं यपमधिष्ठत्स पुनः सामान्यसमस्तसुम्बोऽपि गतिम्य जागताः सिध्यन्ति,
विदेवपिन्तापार्णं पुनश्चतसुम्बो नरकयुधिषीन्मो, न दोषाम्बा, तिर्यग्गतेः दृष्टिगम्यमुरन्त्यस्यतिपद्येन्त्रियेभ्यो न दोषेभ्यः,
मनुष्यगतेः मीम्यः पुरुषेभ्यो वा, देवगतेभ्यो देयनिकायेभ्यः, तथा चाह भयवानार्यस्यामः—“नेरेइया न मंते । अ-
नंतरागया अंतकिरियं करोति परंपरागया अंतकिरियं करोति १, गोबया । अनंतरागयापि अंतकिरियं करोति परंपरागयापि
अंतकिरियं करोति, एवं रणप्यमापुडविनेरयापि आप पंकपमापुडविनेरया, पूमपमापुडविनेरयाणं पुच्छा, गोयमा ।
नो अनंतरागया अंतकिरियं करोति, परंपरागया अंतकिरियं करोति, एवं जाब अरे सचमपुडविनेरया । असुत्कुमार आप
पणिपकुमार, पुडविमाडवणत्सदफारया अनंतरागयापि अंतकिरियं करोति परंपरागयापि अंतकिरियं करोति, चेछवा-
छवेपंत्रियतेर्दियचवर्दिरिवा नो अनंतरागया अंतकिरियं करोति परंपरागया अंतकिरियं करोति, चेसा अनंतरागयापि
अंतकिरियं करोति परंपरागयापि, २ तीर्यत्साः पुर्देवयतेर्नरकगतेर्पाज्जन्तारागताः सिध्यन्ति, न दोषगतेः, तत्रापि

१ नेरेइया अरुच । अनंतरागया अंतकिरियं करोति १, केतव । अनंतरागया अपि अंतकिरियं करोति परंपरागया
अपि अंतकिरियं करोति, एवं एतावतापुडविनेरया अपि आपपुडविनेरयापि अंतकिरियं करोति, गोब ! मामन्तरागया अनन्तर
किपे । त्रैलोक्य परंपरागया अंतकिरियं करोति, एवं वारयवा सामपुडविनेरया । असुत्कुमार आपपुडविनेरयापि अंतकिरियं करोति
अपि अंतकिरियं करोति परंपरागया अपि अंतकिरियं करोति, चेसा अनंतरागया
अपि अंतकिरियं करोति परंपरागया अपि ।

नरकगतेः तिसृभ्यो नरकपृथिवीभ्यो, न शेषेभ्यः, देवगतेर्वैमानिकदेयनिकायेभ्यो, न शेषनिकायेभ्यः, तथा चाह भग-
वानार्यश्यामः—“र्यणप्पभापुढविनेरइया णं भंते ! र्यणप्पभापुढविनेरइएहिंतो अणंतरं उघट्ठित्ता तित्थयरत्तं लभेज्जा ?,
गोयमा ! अत्थेगइए लभेज्जा अत्थेगइए नो लभेज्जा, से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुचइ अत्थेगइए लभेज्जा अत्थेगइए नो
लभेज्जा ? गोअमा ! जस्स र्यणप्पभापुढविनेरइस्स तित्थयरनामगोत्ताइं कम्माइं वद्धाइं पुट्ठाइं कडाइं निवद्धाइं
अभिनिद्धाइं अभिसमन्नागयाइं उइन्नाइं नो उयसंताइं भवंति से णं र्यणप्पभापुढविनेरइए र्यणप्पभापुढविनेरइ-
एहिंतो उघट्ठित्ता तित्थयरत्तं लभेज्जा, जस्स णं र्यणप्पभापुढविनेरइयस्स तित्थयरनागोत्ताइं कम्माइं नो वद्धाइं
जाव नो उइन्नाइं उयसंताइं भवंति से णं र्यणप्पभापुढविनेरइए र्यणप्पभापुढविनेरइएहिंतो उघट्ठित्ता तित्थयरत्तं नो
लभेज्जा, से णणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुचइ—अत्थेगइए लभेज्जा अत्थेगइए नो लभेज्जा । एवं जाव बालुयप्पभापुढविनेरइ-
एहिंतो तित्थयरत्तं लभेज्जा । पंरुप्पभापुढविनेरइया णं भंते ! पंरुप्पभापुढविनेरइएहिंतो अणंतरं उघट्ठित्ता तित्थयरत्तं

१ रत्नप्रभापृथ्वीनैरसिद्धो भवन्त । रत्नप्रभापृथ्वीनारकत्वादनन्दरं समुद्रस्य तीर्थं हरयं समेत ।, गीतम् । अस्त्येकतो समेत अस्त्येकतो न समेत, अप्येनाप्येन भवन्त । एवमुच्यते—अस्त्येकतो समेत अस्त्येकतो न समेत ।, गीतम् । यदा रत्नप्रभापृथ्वीनैरिहस्य तीर्थं हरनामभोगोद्वहनं यत्नं सृष्टं तु न निषिद्धं अनिति । एवं अभिसमन्यागतं तथीर्न नोपशान्तं भवति न रत्नप्रभापृथ्वीनैरसिद्धो रत्नप्रभापृथ्वीनारकत्वाद्मुद्रस्य तीर्थं हरतं समेत, नन्व रत्नप्रभापृथ्वीनारकस्य तीर्थं हरनामभोगं न न यत्नं यावकोदीर्णं उपशान्तं भवति च रत्नप्रभापृथ्वीनारको रत्नप्रभापृथ्वीनारकत्वाद्मुद्रस्य तीर्थं हरतं नो समेत, यदेतेनाप्येन गीतम् । एवमुच्यते—पदस्येकतो समेत न यत्नं यावकोदीर्णं उपशान्तं भवति । एवं यावत्तत्तु रत्नप्रभापृथ्वीनैरिहस्य तीर्थं हरयं समेत, यत्नप्रभापृथ्वीनारकत्वादनन्दरं समुद्रस्य तीर्थं हरयं अस्त्येकतो नो समेत ।

छमेव्या !, गोयमा !, जो इणहे समहे, अंतकिरियं पुण करेव्या । धूमपमापुठविनेरइय थं पुण्ठा, गोयमा ! नो इणहे
 समहे, विरं पुण छमेव्या, समापुठविपुण्ठा, गोयमा ! नो इणहे समहे, विरयाविरं छमेव्या, जहे सचमाए
 पुण्ठा, गोयमा ! नो इणहे समहे, संमचं पुण छमेव्या । गतुळुमारणं पुण्ठा, गोयमा ! नो इणहे समहे, अंतकि-
 रिय पुणो करेव्या, यं निरंतरं जाप जातवाइया, तेवकाए नं मते ! तेवकाएयिंलो अंगतरं चयहिंसा तित्थम-
 रं छमेव्या !, गोयमा ! नो इणहे समहे, केवळिपत्तं धम्मं छमेव्या सवणमाए, यं पाठकाएयि, वणत्सइकाए नं
 पुण्ठा, गोयमा ! नो इणहे समहे, अंतकिरियं पुण करेव्या । वेधियतेइंदिबचरिदियानं पुण्ठा, गोयमा ! नो इणहे
 समहे, सणपज्जमणं पुण सप्पाहेव्या । पंविदियतिरिस्सवोविममहुत्सवानमंतरवोसियसु पुण्ठा, गोयमा ! नो इणहे
 समहे, अंतकिरियं पुण करेव्या । सोरम्मगदेवे नं मते ! अंगतरं चइया तित्थमरं छमेव्या !, गोयमा ! जयेमाए

[illegible]

लभेत्ता अत्येगद् ए नो लभेत्ता, एवं जहा रयणप्यमापुढविनेरइयस्स एवं जाय सवट्टगदेये” ३, वेदद्वारे प्रत्युत्पन्ननय-
मधिकृत्यापगतवेद एव सिध्यति, तद्वयानुभूतपूर्ववेदापेक्षया तु सर्वेव्यपि वेदेषु, उक्तं च—“अवगयवेओ सिज्झइ
पञ्चुप्पणं नयं पडुवा उ । सवेहिवि वेएहिं सिज्झइ समईयनयाया ॥ १ ॥” तीर्थकृतः पुनः स्त्रीवेदे पुरुषवेदे
वा, न नपुंसकवेदे ४, तथा तीर्थद्वारे तीर्थकरतीर्थं तीर्थकरीतीर्थं च अतीर्थं च सिध्यन्ति ५ लिङ्गद्वारे अन्य-
लिङ्गे गृहस्थलिङ्गे स्वलिङ्गे वा, एतच्च सर्वं द्रव्यलिङ्गापेक्षया द्रष्टव्यं, संयमरूपमावल्लिङ्गापेक्षया तु स्वलिङ्ग एव,
उक्तं च—“लिङ्गेण जन्नलिङ्गे गिहत्थलिङ्गे तहेय य सलिङ्गे । सवेहिं दवल्लिङ्गे भावेण सलिङ्ग संजमओ
॥ १ ॥” ६, चारित्रद्वारे प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया यथाख्यातचारित्रे, तद्वयानुभूतपूर्वचरणापेक्षया तु केचित्सामायि-
कसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रिणः केचित्सामायिकच्छेदोपस्थापनसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रिणः, केचित्
सामायिकपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रिणः केचित्सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्म-
सम्परायथाख्यातचारित्रिणः, उक्तं च—“चरणंमि अहक्खाए पञ्चुप्पन्नेण सिज्झइ नएणं । पुवाणंतरचरणे तिच-
उक्कगंपंचगमेणं ॥ १ ॥” तीर्थकृतः पुनः सामायिकसूक्ष्मसम्परायथाख्यातचारित्रिण एव, बुद्धद्वारे प्रत्येकबुद्धाः

१ तमेत आत्येकसो नो समेत, एवं यथा तद्वयानुभूतीनरिक्कस एणं याएए तीर्थद्वारेतः । २ अणगतयेदः सिध्यति प्रत्युत्पन्नं नयं प्रतीते । ३ सर्वेव्यपि वेदेषु
सिध्यति समतीतनयायाए ॥ १ ॥ ३ लिङ्गेन अन्यलिङ्गे गृहस्थलिङ्गे तमेव न स्वलिङ्गे । सर्वाय प्रत्यलिङ्गे भावेन सलिङ्गे संजनतः ॥ १ ॥ ४ चरणे यथाएयाते
प्रत्युत्पन्नेन सिध्यति नयेन । पूर्वानन्तरचरणे विचतुष्कफपञ्चगमेन ॥ १ ॥

तत्पशुकां नुदनीयिता नुदनीयिता वा सिध्यन्ति ८, प्राणकारे प्रत्युत्पन्नवर्गपेक्ष केवलज्ञाने, तद्व्यानुयुतपूर्वा-
नन्तरज्ञानापेक्षया तु केचिन्मतिश्रुतवद्वानिः केचिन्मतिश्रुतवर्गपेक्षानिः केचिन्मतिश्रुतवर्गपेक्षानिः केचिन्म-
तिश्रुतावधिजन-पदवायव्यानिः, तीर्थश्रुतस्तु मतिश्रुतावधिजनपेक्षानिः पृथ ९, अथवाहनाकारे जयन्त्यायामपि
अवगाहनावां सिध्यन्ति चतुष्टयायां मन्त्रमावां च, तत्र द्विरक्षत्रपथा जयन्त्या, पृथग्विस्तृतभिरुपचयनुसृतप्रमाणा
उत्कृष्टा, सा च मकरेयीकात्मवर्त्तिनामपसेवा, मकरेय्यप्यादेशान्तरेण नामिज्जुलकतुल्या, बहुकं सिद्धप्राप्तदीक्षायां-
भंकरेयीयि आप्तसन्तरेण नामिज्जुल'सि, तत आदेशान्तरापेक्षया मकरेय्यायपि त्रयोक्षत्रपथापपाहना प्रहत्या,
बहुकं च—"समोदृष्ट्या अदमा त्वकिहुगं अहं भुगो उ लोकोवा । वंदेय बहुसर्वाहं बहुदृष्टुचेण भद्रियाहं ॥ १॥"
अत्र पृथक्सम्बन्धो बहुलपथावी बहुलं चेद पृथग्विस्तृतं प्रहृष्टं, सिद्धप्राप्तदीक्षायां तपाम्भास्यावाप, तेन पक्ष-
विश्रुतपिकांनीलपसेवं, सेवा तत्पथम्योत्कृष्टापपाहना, तीर्थश्रुतां तु जयन्त्यापपाहना सप्तदशप्रमाणा उत्कृष्टा
पक्षचतुष्टयतमाना सेवा तत्पथम्योत्कृष्टा १०, उत्कृष्टकारे तत्पथम्यपरिग्रहा उत्कर्षतः कियता फालेन सिध्यन्ति १,
उच्यते, देशेनापार्थिव्युत्पन्नपरावर्त्तसंस्काराविक्रमे, बहुलकर्म्मतस्तु त्रेपित्सलोपकाळाविक्रमे केचिदसतोपकाळाविक्रमे
केचिदनन्तेन फालेन ११, नन्तरकारे जयन्त्यत एतत्पथम्योत्कर्षं उत्कर्षतः वज्रमासाः १२, निरन्तरकारे जयन्त्यतो

१ पक्षेयसि कारेय्यपरेण वार्त्तिगुणेति । २ जयन्त्याय जयन्त्या र्त्तिविद्य जय हुमत्कृष्टा ॥ ३ पक्ष बहुलकर्म्म पक्षचतुष्टयपरिग्रहि ॥ १॥

द्वौ समयौ निरन्तरं सिध्यन्तः प्राप्यन्त उत्कर्षतोऽष्टौ समयान् १३, गणनाद्वारे जघन्यत एकस्मिन् समये एकः सिध्यति उत्कर्षतोऽष्टाधिकं शतं, तथा चास्मिन् भरतक्षेत्रेऽस्यामवसर्पिण्यां भगवतः श्रीनाभेयस्य निर्वाणसमये श्रूयतेऽष्टोत्तरं शतमेकसमयेन सिद्धं, तथा चोक्तं सङ्खदासगणिना वसुदेवचरिते—“भयं च उसभसामी जयगुरु पुवसयसहस्सं नाससहस्सुणयं विहरिजणं केवली अट्टावयपवए सह दसाहिं समणसहस्सेहिं परिनिवाणसुवगते चोदसमेणं भत्तेणं मायबहुले पक्खे तेरसीए अभीइणा नक्खत्तेणं एगुणपुत्तसएणं अट्टहि य ननुएहिं सह एगसमएणं निवुओ, सेसाणिवि अणगाराणं दस सहस्साणि अट्टसयऊणगाणि सिद्धाणि तंमि चेव रिक्खे समयंतरेसु बहसु” इति । १४, अल्पबहुत्वद्वारे गुणपद् द्वित्रादिकाः सिद्धाः स्लोकाः, एककाः सिद्धाः सङ्खेयगुणाः, उक्तं च—“संखाए जहन्नेणं एको उक्कोसएण अट्टसयं । सिद्धाणेगा थोवा एगगसिद्धा उ संखगुणा ॥ १ ॥ १५” तदेवं कृता पञ्चदशस्वपि द्वारेषु सत्पदप्ररूपणा, सम्प्रति द्रव्यप्रमाणमभिधीयते—तत्र क्षेत्रद्वारे ऊर्द्धलोके गुणपदेकसमयेन चत्वारः सिध्यन्ति द्वौ समुद्रे चत्वारः सामान्यतो जलमध्ये तिर्यग्लोकेऽष्टशतं विंशतिपृथक्त्वमधोलोके, उक्तं च—“चत्तारि उट्टलोए

१ भगवांश्च ऋषभस्वामी जगद्गुरुः पूर्वशतसहस्रं वर्षसहस्रानं विह्वल केवली अष्टापदपर्वते सह दशभिः भ्रमणसहस्रैः परिनिर्वाणमुपगतधनुर्दशमेन भजेन माघकृष्णपक्षे त्रयोदश्यां अभीचिना नक्षत्रेण एकोनपुत्रशतेन अष्टमिद्य नमूभिः सह एकसमयेन निर्दृतः, शेषाप्यपि अनगाराणां दस सहस्राणि अष्टशतानि सिद्धानि तस्मिन्नेव ऋक्षे समयान्तरेषु यदुपु । २ संख्यायां जघन्येनैक उत्कृष्टेनाष्टशतम् । सिद्धा अनेकाः स्लोका एकास्मिन्नास्तु संख्यगुणाः ॥ १ ॥ ३ चत्वार ऊर्ध्वलोके जले चतुर्गुणं द्वौ समुद्रे । अष्टशतं तिर्यग्लोके विंशतिपृथक्त्वमधोलोके ॥ १ ॥

जठे चतुर्धं दुपे समुद्रमि । अट्टस्यं तिरियलोप वीसपुडुचं गढोकोप ॥ १ ॥” तथा नन्दनवने बत्तारा, ‘नंदेये
बत्तारी’ति वचनात्, एकतमस्मिन् विषये विद्यति, तर्कं च सिद्धप्राप्तटीकायां—“वीसो पगयरे विषये” तथा
सर्वांस्त्वप्यकर्मयुग्मिषु प्रत्येकं संहरणतो दृष्ट २, पञ्चकर्मने द्वौ, पञ्चदशस्य कर्मयुग्मिषु प्रत्येकमष्टवर्तं, तर्कं च—
“संक्रोसणार्थे दस्यं दो चेव इयंति पंचगणमसि । समाप्य च अट्टस्यं पञ्चरससु कम्मसूचीसु ॥ १ ॥” काळद्वारे उरस-
मिण्णयामयसमिण्णयां च प्रत्येकं तृतीये ऋतुर्धं चारुकेऽष्टवर्तं, अयसमिण्णयां पञ्चमारुके विद्यति, द्वेपचरुकेषु प्रत्ये-
कसु त्वसमिण्णयावयसमिण्णयां च संहरणतो दृष्ट २, तथा चोक्त सिद्धप्राप्तटीकायां—“सेवेधं वरपसु दस सिद्धंति,
दोसुवि उस्सपिणीनोसपिणीसु संहरणतो ।” सिद्धप्राप्तसूत्रेऽप्युक्तम्—“उस्सपिणीनोसपिणीतइयचउरवसमासु
अट्टस्यं । पंचमियाद वीसं दसय दस्यं च सेवेसु ॥ १ ॥” गतिद्वारे—देवयतेरागतानामष्टवर्तं, द्वेपगतिभ्य जागताः प्रत्येकं
दृष्ट २, तर्कं च सिद्धप्राप्तते—‘सेसाण गर्हेण दसदस्यं’ अयमांस्त्वार्थस्वाभा. पुनरेवमाह—अरुगतेरागता दस, तथापि
विशेषचिन्ताया रत्नप्रभापुचिन्त्याः शर्कराप्रभाया वाद्युक्ताप्रभाया पृथिव्या जायताः प्रत्येकं दस २, पट्टप्रभायाः
पुचिन्त्या जागताश्चत्थरा, तथा तिर्यग्यतेरागता सामान्यतो दस, विशेषचिन्तायां पुन पृथिवीकायेभ्योऽप्युक्ताये-

१ अग्रे बत्तारा । २ विद्यतेरेकतरुमित्ति निवेदे । ३ उक्तमप्या दस इतिप ज्ञातः अष्टकम् । अनेन पाठस्य दसदस्य कर्मयुग्मिषु ॥ १ ॥ ४ द्वेपचरुकेषु
दस सिध्यन्ति, इवोरपि गताविषयवर्तिकाः संहरणतः । ५ अस्मिन्पञ्चदशमोऽष्टकः । अस्मिन् विद्यतेऽष्टक दस्यं च सेवेसु ॥ १ ॥
६ वेपान्यो गतिभ्यो दसक दस्यं ।

भ्यः आगताः प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारः, वनस्पतिकायेभ्य आगताः पद्, पञ्चेन्द्रियस्तिर्यग्योनिपुरुषेभ्य आगता दश, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिस्त्रीभ्योऽप्यागता दश, तथा सामान्यतो मनुष्यगतेरागता विंशतिः, विशेषचिन्तायां मनुष्यपुरुषेभ्य आगता दश मनुष्यस्त्रीभ्य आगता विंशतिः, तथा सामान्यतो देवगतेरागता अष्टशतं, विशेषचिन्तायामसुरकुमारेभ्यो नागकुमारेभ्यो यावत् स्तनितकुमारेभ्यः प्रत्येकमागता दश २ असुरकुमारीभ्यः प्रत्येकमागताः पञ्च पञ्च व्यन्तरदेवेभ्य आगता दश व्यन्तरीभ्य आगताः पञ्च ज्योतिष्कदेवेभ्य आगता दश ज्योतिष्कदेवीभ्य आगता विंशतिः वैमानिकदेवेभ्य आगता अष्टशतं, वैमानिकदेवीभ्य आगता विंशतिः, तथा च प्रज्ञापनाग्रन्थः—“अणं-तरागया णं मंते ! नेरइया एगसमएणं केवइया अंतकिरिअं पकरेंति ? गोअमा ! जहन्नेणं एक्को वा दो वा तित्ति वा उक्कोसेणं दस, रयणप्पमापुढविनेरइयावि एवं चेव, जाव चालुयप्पमापुढविनेरइया, अणंतरागया णं मंते ! पंक-प्पमापुढविनेरइया एगसमयेणं केवइया अंतकिरिअं पकरेंति ? गोअमा !, जहन्नेणं एक्को वा दो वा तित्ति वा उक्कोसेणं चत्तारि, अणंतरागया णं मंते ! असुरकुमारा एगसमएणं केवइया अंतकिरिअं पकरेंति ? गोअमा ! जहन्नेणं एक्को वा दो वा तित्ति वा, उक्कोसेणं दस, अणंतरागया णं मंते ! असुरकुमारीओ एगसमएणं केवइयाओ अंतकिरियं पकरेंति ? गोअमा ! जहन्नेणं एक्को वा दो वा तित्ति वा उक्कोसेणं पंच, एवं जहा असुरकुमारा सदेवीया तहा जाव

वधिवकुमारा, अर्धतरंगना नं मते । मुठविकाइवा वसवमणं केवदावा नंतकिरिं पकरेति ? गोवमा ! अहोभं
इको वा गो वा तिन्नि वा चकोसेनं चचारि, एवं जातकाइवावि, वलस्वइकाइवा वंवेदियतिरिक्खजोपिया दस, पंवे-
दियतिरिक्खजोपिणीयोवि दस, मणुस्सा दस, मणुस्सीयो वीसं, पाण्यंतए दस, पाण्यंतरीयो पस, जोइसिया दस,
जोइसिणीयो वीसं, वेमापिया अहुसवं, वेमापिणीयो वीसं मिति तत्तं पुनः केवलिनो बहुहुता वा विवन्ति ।
वेददारे-पुरुषाणामहवतं, वीणां विवन्ति, दस मणुसका, उरुं व--'महंसं पुरिसाणं वीसं इरीण दस मणु-
साणं' तथा इह पुरेण्य उहुता वीणाः केवित्तुसा एव वाक्खे केवित्तुसका, एवं वी-
ज्योउसुदुवाणां मज्झमं, एवं मणुसकेण्योउपि, सर्वसङ्गना मज्झा वर, तत्र वे पुरेण्य उहुता मणुसा एव वाक्खे
तेयमहवतं, पेयेसु पायसु मजेसु दस ३, तथा चोळं सिद्धाचते--'सेवा उ बहु मंगा दसणं ३ उ होइ पेक्कं
वीर्यदारे-वीर्यकृतो मुगपदेकवमयेन उत्कर्षवयत्तार सिप्पन्ति, दस प्रलेकपुदावत्तार लयन्नुदा, अहवतमवी-
र्यकृतं, विवन्ति. वीणां, हे वीर्यकृतौ । किन्नदारे-यदित्थिं के वत्तार, वल्लिं के दस, लल्लिं के अहवतं, उरुं व--
'वर्तरो दस बहुसवं सिद्धाचिं के वरिं के व' । पारिवदारे सामायिकसम्मरायवास्यातपारिणिणां सामायिक-
पेदोपत्तापनसुमसम्मरायवास्यातपारिणिणां च प्रलेकमहवतं, सामायिकमरिद्वारिणिद्विकसुसम्मरायवा-

१ अहवतं पुराणं विवन्ति वीणां एव मणुसकाण्यः । २ केवित्तु उरुं वत्तं उ वल्लिं के व । ३ पारिवदारे उहवतं वत्तं व ।

ख्यातचारित्रिणां सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिकसहसम्परायथाख्यातचारित्रिणां च दशकं २, उक्तं च—“पञ्चांकं चरितं तिगं चउक्तं च तेसिमद्वसयं । परिहारिणिहिं सहिए दसगं दसगं च पंचगडे ॥१॥” बुद्धद्वारे-
प्रत्येकबुद्धानां दशकं, बुद्धबोधितानां पुरुषाणामष्टशतं, बुद्धबोधितानां स्त्रीणां विंशतिः, नपुंसकानां दशकं, बुद्धी-
भिवोधितानां स्त्रीणां विंशतिः, बुद्धीभिवोधितानामेव सामान्यतः पुरुषादीनां विंशतिपृथक्त्वं, उक्तं च सिद्धप्राभु-
तटीकायां—“बुद्धीहिं चैव बोधियाण पुरिसार्हणं सामन्नेण वीसपुहुत्तं सिद्धहं” चि, बुद्धी च मल्लिखामिनीप्रभृतिका
तीर्थकरी सामान्यसाध्यादिका वा वेदितव्या, यतः सिद्धप्राभुतटीकायामेवोक्तं—“बुद्धीओवि मल्लिपमुहाओ अन्नाओ
य सामन्नसाहुणीपमुहाओ बोहंतित्ति” ज्ञानद्वारे—पूर्वभावमपेक्ष्य मतिश्रुतज्ञानिनो युगपदेकसमयेनोत्कर्षतश्चत्वारः
सिद्ध्यन्ति, मतिश्रुतमनःपर्यायज्ञानिनां दश, मतिश्रुतावधिज्ञानिनां मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानिनां वा अष्टशतं ।
अवगाहनाद्वारे—जघन्यायामवगाहनायां युगपदेकसमयेनोत्कर्षतश्चत्वारः सिद्ध्यन्ति, उत्कृष्टायां द्वौ, अजघन्योत्कृष्टा-
यामष्टशतं, यवमध्येऽष्टौ, उक्तं च—“उक्कोसगाहणाए दो सिद्धा होति एकसमएणं । चत्तारि जहन्नाए अट्टसयं
मज्झिमाए उ ॥ १ ॥” अत्र टीकाकारेण व्याख्या कृता—गाथापर्यन्तवर्त्तिनस्तुशब्दस्याधिकार्थसंस्चनत्वं जैव-

१ पञ्चांकृतानि चारित्राणि त्रीणि नत्वारि च तेषामष्टशतम् । परिहारिकैः सहितानि दशकं दशकं च पद्य कृतानाम् ॥ १ ॥ २ बुद्धीभिरेव बोधितानां पुरुषा-
दीनां सामान्येन विंशतिः सिद्ध्यन्ति । ३ बुद्धोऽपि मल्लिप्रमुखा अन्याद्य सामान्यसाध्यावीप्रमुखा बोधयन्तीति । ४ उत्कृष्टावगाहनायां द्वौ सिद्धौ भवत एकसमयेन ।
चत्वारो जघन्यायामष्टशतं मध्यमायां द्वा ॥ १ ॥ ५ यवमध्येऽष्टौ ।

मण्डे भट्ट' इति, सत्कथ्यारे येना सम्मन्त्रपरिप्रधानांगनन्ताः फालोऽप्ययत् तेषामध्यातं, सद्यतकालपतिताना-
मसद्भातकालपतितानां च दशकं २, अप्रतिपतितसम्प्रत्ययानां चतुष्टयं, तच्च च—“अेति अयंतकालो पट्टिबाजो
तेति होइ अट्टसवं । अयट्टिपट्टि पचरो दसवं च सेवानं ॥ १ ॥” अन्तरद्वारे एको वा साम्भरतः सिध्यति
बहवो वा, तत्र बहवो यावदद्युतं । अनुसममद्वारे—अतिसममको वा सिध्यति बहवो वा, तत्र बहवो सिध्यता-
मिवं प्ररुमणा—एकादयो द्वार्त्रिंशत्स्यन्ता निरन्तरुत्कर्षतोऽद्यौ समयान् यावत् प्राच्यन्ते, इयमत्र पायना—अथमस-
मये जलन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वार्त्रिंशत् सिध्यन्तः प्राच्यन्ते, द्वितीयसमये जलन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वौ
द्वार्त्रिंशत्, एवं तृतीयसमयेऽपि, एवं चतुर्थसमयेऽपि, एवं पाचदशमेऽपि समये जलन्यत एको द्वौ वा उत्कर्षतो द्वौ
त्रिंशत्तः परमवक्तव्यमन्तरं । तथा प्रयत्निप्रदावयोऽष्टपत्वारिंशत्स्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः, सप्त समयान् यावत्प्रा-
च्यन्ते, भावना प्रागुपह, परतो नियमादन्तरं, तथा एकोनपचाशद्वारणां पट्टिपयन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षतोः
पट्ट समयान् यावदवाच्यन्ते, परतोऽप्यन्यमन्तरं, तथा एकपञ्चादयो द्विसप्ततिपयन्ता निरन्तरुत्कर्षतोः सिध्यन्तः
उत्कर्षतोः पञ्च समयान् यावत्प्राच्यन्ते, तत्ता परमन्तरं, तथा त्रिसप्ततादव्यभुद्वीतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः च-
त्कर्षतव्यभुद्वीतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः, तत ऊर्ध्वमन्तरं, तथा पञ्चाशीतादका पञ्चपतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्क-

र्षतस्त्रीन् समयान् यावदवाप्यन्ते, परतोऽवश्यमन्तरं, तथा सप्तनवत्यादयो द्युत्तरशतपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्त उत्कर्षतो द्वौ समयौ यावदवाप्यन्ते, परतो नियमादन्तरं, तथा द्युत्तरशतादयोऽष्टोत्तरशतपर्यन्ताः सिध्यन्तो नियमादेकमेव समयं यावदवाप्यन्ते, न द्वित्रादिसमयानिति । एतदर्थसङ्गाहिका चेयं गाथा—“वत्तीसा अडयाला सट्टी वावत्तरी य बोद्धवा । जुलसीई छन्नउई दुरहियमट्टुत्तरसयं च ॥ १ ॥” अत्राष्टसामयिकेभ्य आरभ्य द्विसामयिकपर्यन्ता निरन्तरं सिद्धाः एकैकसिंश्च विकल्पे उत्कर्षतः शतपृथक्त्वं सप्तषापरिमाणं, गणनाद्वारमल्पवहुत्वद्वारं च प्रागिव द्रष्टव्यं, तथा च सिद्धप्राप्त्येऽपि द्रव्यप्रमाणचिन्तायामेतयोर्द्वारयोः सत्पदप्ररूपणोक्तैव गाथा भूयोऽपि परावर्तिता—“संखाणै जहन्नेण एको उकोसएण अट्टसयं । सिद्धा गेंगा थोया एकगसिद्धा उ संखगुणा ॥ १ ॥” तदेवमुक्तं द्रव्यप्रमाणं, सम्प्रति क्षेत्रप्ररूपणा कर्त्तव्या—तत्र पूर्वभावमपेक्ष्य सत्पदप्ररूपणायामेव कृता, सम्प्रति प्रत्युत्पन्ननयमतेन क्रियते—तत्र पञ्चदशस्वप्नयुयोगद्वारेषु पृच्छा, इह सकलकर्मक्षयं कृत्वा कुत्र गतो भगवान् सिध्यति?, उच्यते, कजुगत्या मनुष्यक्षेत्रप्रमाणे सिद्धिक्षेत्रे गतः सिध्यति, यदुक्तं—“इह वोर्दिं चइत्ता णं, तत्थ गंतूण सिज्झइ” गतं क्षेत्रद्वारं, सम्प्रति स्पर्शनाद्वारं, स्पर्शना च क्षेत्रावगाहादतिरिक्ता यथा परमाणोः, तथाहि परमाणोरेकस्मिन् प्रदेशेऽवगाहः सप्तप्रादेशिकी च स्पर्शना, उक्तं च—“एगपएसोगाढं सत्तपएसा य से फुसणा” सिद्धानां तु स्पर्शना एवम-

१ संख्यायां जघन्येनैक उत्कर्षतोऽष्टशतम् । सिद्धा अनेकाः स्त्रीणा एकसिद्धास्तु संख्यगुणाः ॥ १ ॥ २ इह तदं त्यक्त्वा तत्र गत्वा सिध्यति । ३ एकप्रदेशोऽवगाहः सप्तप्रादेशिकी च सप्त स्पर्शना ।

वपन्तुभ्या—“कुसुमं वर्जते सिद्धे सद्यप्येवेहि निमग्नो सिद्धो । से च गतं चोच्चगुणा देसप्येवेहि जे पुढा ॥ १ ॥”
मत्तं स्वर्धनाकारं । सम्यग्नि फाळकारं, तत्र येवं परिभाषा—सर्वेष्वपि द्वारेषु यत्र २ स्वानेऽष्टममेकसमयेन सिध्यदुक्तं
तत्र सत्राष्टौ समया निरन्तर फालो वचस्मा, यत्र २ पुनर्विद्यतिर्द्वेष्ट ना यत्र २ वत्सारा समवा, द्वेष्टेषु स्वानेषु द्वौ
समवौ, तर्कं च—“येहिं बहुसत्वं सिद्ध्यतु बहु च समया निरंतरं फालो । भीतदस्यस्तु चतरो सेसा सिध्यन्ति यो
समय ॥ १ ॥” सम्यग्नि पतदेव मन्त्रनिवेद्यनानुप्रदाय विचार्यन्ते, यत्र द्वेष्टद्वारे—वन्मूत्राणि धातुकीबण्ठे पुनर-
वर्द्धीये च प्रलेकं मत्तैरावस्यदाविदेदुत्कर्षतोऽष्टौ समवात् वापत्रिरन्तरं सिध्यन्ताः प्राप्यन्ते, हरिकर्पाविष्ययो-
क्तोक्ते च चतुरम्बतुरा समवात्, मन्त्रनयने पञ्चकनने समवाद्युक्ते च द्वौ द्वौ समवौ, काळद्वारे—उत्सर्पिण्यामयसर्पिष्ययो
च प्रलेकं तृतीयचतुर्धोरकाबद्धौ समवात्, द्वेष्टेषु चारकेषु चतुरम्बतुरा समवात्, गतिद्वारे—देवगतेरागता उत्क-
र्षतोऽष्टौ समवात्, द्वेष्टमतिम्य आयताम्बतुरा समवानिति, वेदद्वारे—यच्चात्कृतपुरुषेवा मद्यौ समवान्, यच्चात्क-
तृतीयवेदनमुत्कर्षेदाः प्रलेकं चतुरम्बतुरा समवान्, पुरुषवेदेम्य उत्पल सुकृता एव सन्तः सिध्यन्तोऽष्टौ समवान्,
द्वेष्टेषु बाधेषु यन्नेषु चतुरम्बतुरा समयानिति, तीर्थद्वारे—तीर्थकरीवीर्यं तीर्थकरीवीर्यं वाज्जीर्यफलसिद्धा उत्कर्षतोऽष्टौ

१ पुरुषस्यमवात् सिद्धात् द्वेष्टमतिम्यमवात् सिद्धात् । ये सत्कर्मावतुष्य फलप्रीतिं पुढा ॥ १ ॥ २ यत्कर्मात् सिध्यन्ति जीम समवा गिरात् फला ।

सिद्धी एवम् च वत्सारा येवाः सिध्यन्ति द्वौ समवौ ॥ १ ॥

समयान्, तीर्थकराः तीर्थकर्यश्च द्वौ द्वौ समयौ, लिङ्गद्वारे-खलिङ्गेऽष्टौ समयान्, चतुरः समयान्, गृहलिङ्गे द्वौ समयौ, चारित्रद्वारे-अनुभूतपरिहारविशुद्धिकचारित्राश्चतुरः समयान्, शेषा-अष्टावष्टौ समयान्, बुद्ध-
द्वारे-स्वयम्बुद्धा द्वौ समयौ, बुद्धवोधिता अष्टौ समयान्, प्रत्येकबुद्धा बुद्धीवोधिताः स्त्रियो बुद्धीवोधिता एव च सामा-
न्यतः पुरुषादयः प्रत्येकं चतुरश्चतुरः समयान्, ज्ञानद्वारे-मतिश्रुतज्ञानिनो द्वौ समयौ, मतिश्रुतमनःपर्यायज्ञानिनश्चतु-
रस्समयान्, मतिश्रुतावधिज्ञानिनो मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानिनो वाऽष्टावष्टौ समयान्, अथगाहनाद्वारे-उत्कृष्टायां
जघन्यायां चावगाहनायां द्वौ द्वौ समयौ, यवमध्ये चतुरः समयान्, उक्तं च सिद्धप्राप्तदीकायां—‘जवमज्झाए
य चत्तारि समया’ इति, अजघन्योत्कृष्टायां पुनरवगाहनायामष्टौ समयान्, उत्कृष्टद्वारे-अप्रतिपतितसम्यक्त्वा द्वौ
समयौ, सङ्ख्येयकालप्रतिपतिता असङ्ख्येयकालप्रतिपतिताश्चतुरः २ समयान्, अनन्तकालप्रतिपतिता अष्टौ समयान्,
अनन्तरादीनि चत्वारि द्वाराणि नेहावतरन्ति । गतं मौलं पञ्चमं काल इति द्वारं, सम्प्रति पष्ठमन्तरद्वारं-अन्तरं नाम
सिद्धिगमनविरहकालः, स च सकलमनुष्यक्षेत्रापेक्षया सत्पदप्ररूपणायामेवोक्तो, यथा जघन्यत एकसमय उत्कर्षतः
पणमासा इति, ततः इह क्षेत्रविभागतः सामान्यतो विशेषतश्चोच्यते-तत्र जम्बूद्वीपे धातकीखण्डे च प्रत्येकं सामा-
न्यतो वर्षपृथक्त्वमन्तरं, जघन्यत एकसमयः, विशेषचिन्तायां-जम्बूदीपविदेहे धातकीखण्डविदेहयोश्चोत्कर्षतः प्रत्येकं

१ यावत्ती० प्र. २ यवमध्यायां च चतुरः समयान् ।

वर्षपुष्पकृत्यमन्तरं जपन्त्यत एव समया, तथा सामान्यतः पुष्करपट्टीये विद्येपचिन्तावां च सप्तत्योर्द्वयोरपि विदे-
हयोः प्रत्येकमुत्कर्षतः साधिकं वर्षमन्तरं जपन्त्यत एव समया, तर्कं च—“तंम्युरीये धावर बोह विभागे य तिसु
विदेहेषु । वासयुद्धं मन्तरं पुष्करयुद्धंयं विवादिनं ॥ १ ॥” काळकारे—अरतेष्वेरापतेषु च जन्मत उत्कृष्टमन्तरं
किञ्चिद्दूना अद्यादश सागरोपमकोटीकोट्या, संहरन्तः सङ्कल्पेयानि वर्षसहस्राणि, जपन्त्यतः पुनरुपयत्राप्येकः समया,
यत्किञ्चारे—भिरयगतेरागलोपदेष्टतः सिध्यतायुद्धमन्तरं वर्षसहस्रं हेतुमाभिल प्रतिपोषसम्भवेन सिध्यतां सङ्कल्पेयानि
वर्षसहस्राणि, जपन्त्यतः पुनरुपयत्राप्येकः समया, विर्ययोनिकेन्य नामलोपदेष्टतः सिध्यतां वर्षसहस्रफलं हेतु-
माभिल प्रतिपोषतः सिध्यतां सङ्कल्पेयानि वर्षसहस्राणि, जपन्त्यतः पुनरुपयत्राप्येकः समया, तिर्यग्योनिककीन्यो
मनुष्येभ्यो मनुष्यकीन्यः सौचर्मैकामर्षदेवेभ्यो देवीभ्यश्च पुष्प २ समागलोपदेष्टतः सिध्यतां प्रत्येकमुत्कर्षतोऽन्तरं
सातिरेकं वर्षं हेतुमाभिल प्रतिपोषतः सिध्यतां सङ्कल्पेयानि वर्षसहस्राणि, जपन्त्यतः पुनरुपयत्राप्येकः समया, तथा
पुष्पिण्यपूजनत्यसिन्धो गर्भव्युक्रान्तेभ्यः प्रयसद्दितीकनरकपृथिवीभ्यामीशानदेवेभ्यः सौचर्मैर्येभ्यश्च समागलोपदे-
ष्टेन हेतुना च सिध्यतां प्रत्येकमुत्कृष्टमन्तरं सङ्कल्पेयानि वर्षसहस्राणि जपन्त्यत एव समया, वेदकारे—पुरुषपेदानाशुत्कर्ष-
तोऽन्तर साधिकं वर्षं, क्षीनपुंसकपेदानां प्रत्येकं सङ्कल्पेयानि वर्षसहस्राणि, पुनरेव्य सदृश पुरुषत्वेन सिध्यतां साधिकं

वर्षं, शेषेषु चाष्टसु भङ्गकेषु प्रत्येकं सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, जघन्यतः सर्वत्राप्येकः समयः, तीर्थद्वारे-तीर्थकृतां पूर्व-सहस्रपृथक्त्वं उत्कर्षतोऽन्तरं, तीर्थकरीणामनन्तः कालः, अतीर्थकराणां साधिकं वर्षं, नोतीर्थसिद्धानां सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, नोतीर्थसिद्धाः प्रत्येकबुद्धाः, जघन्यतः सर्वत्रापि समयः, उक्तं च—“पुद्गलसहस्रपुद्गलं तित्थकरानन्त-कालं तित्थगरी । नोतित्थकरा वासाहिगं तु सेसेसु संखसमा ॥ १ ॥ एएसिं च जहन्नं समञ्जो” ‘संखसमत्ति’ सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, लिङ्गद्वारे-स्वलङ्गादिषु सर्वेष्वपि जघन्यत एकः समयोऽन्तरं उत्कर्षतोऽन्यलिङ्गे गृहिलिङ्गे च प्रत्येकं सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, स्वलिङ्गे साधिकं वर्षं, चारित्रद्वारे-पूर्वभाचमपेक्ष्य सामाधिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्या-तचारित्रिणामुत्कृष्टमन्तरं साधिकं वर्षं, सामाधिकच्छेदोपस्थापनसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रिणां सामाधिकपरिहार-विशुद्धिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रिणां सामाधिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारि-त्रिणां च किञ्चिदूनाष्टादशसागरोपमंकोटीकोट्यः, जघन्यतः सर्वत्राप्येकः समयः, बुद्धद्वारे-बुद्धबोधितानामुत्कर्ष-तोऽन्तरं सातिरेकं वर्षं, बुद्धबोधितानां स्त्रीणां प्रत्येकबुद्धानां च सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, स्वयम्बुद्धानां पूर्वसहस्रपृथ-क्त्वं, जघन्यतः पुनः सर्वत्रापि समयः, उक्तं च “बुद्धेर्हि बोधियाणं वासहियं सेसयाणं संखसमा । पुद्गलसहस्रपुद्गलं होइ सयंबुद्ध समइयरं ॥१॥” ‘समइयरमिति’ इतरत्-जघन्यमन्तरं समयः, ज्ञानद्वारे-मतिश्रुतज्ञानिनामुत्कृष्टमन्तरं पल्यो-

१ पूर्वसहस्रपृथक्त्वं तीर्थकराणां अनन्तः कालस्तीर्थकरीणाम् । नोतीर्थकराणां वर्षाधिकं शेषेषु तु संख्यातानि वर्षसहस्राणि ॥ १ ॥ एतेषां च जघन्यं समयः ।
२ बुद्धबोधितानां वर्षाधिकं शेषाणां संख्यातसहस्रवमाः । पूर्वसहस्रपृथक्त्वं भवति स्वयम्बुद्धानां समय इतरत् ॥ १ ॥

पयासङ्क्षेपभागा, अतिशुभाषचिदानिनां साधिकं वर्षे, अतिशुभतमनापनीयदानिनां अतिशुभाषचिदानापर्यायदानिनां
 च सङ्क्षेपानि वर्षसहस्राणि, अयन्यतः सर्वत्रापि समया, अयनादनादारे-अयन्यायासुत्कृष्टायां चापगाहनायां
 ययमन्त्रे चोत्कृष्टमन्तरं श्रेष्ठसङ्क्षेपभागा, अयन्यतः सर्वत्रापि साधिकं वर्षे, अयन्यतः पुनः सर्वत्रापि समया,
 वत्कृष्टद्वारे-अप्रतिपदितसन्वत्स्रानां सागरोपमासङ्क्षेपभागा, सङ्क्षेपकाळप्रतिपदितानामसङ्क्षेपकाळप्रतिपदितानां
 च सङ्क्षेपानि वर्षसहस्राणि, अयन्यतः सर्वत्रापि साधिकं वर्षे, अयन्यतः सर्वत्रापि समया, वत्कृष्ट व-
 "संयद्विजसंको भायो अयन्यतः सर्वत्रापि समया । वासं अद्विजसंको भायो व अद्विजसंको भायो ॥ १ ॥" अन्त-
 रद्वारे-साम्भारं सिध्यतामनुसमयद्वारे निरन्तरं सिध्यतां यथाद्वारे एकानामनेनेकेषां च सिध्यतामनुसमयद्वारे सङ्क्षे-
 पानि वर्षसहस्राणि, अयन्यतः पुनः सर्वत्रापि समया । यतमन्तरद्वारं, सम्भारि मापद्वारं-तत्र सर्वेभ्यपि श्रेष्ठारिषु
 द्वारेषु पुष्पा, कतरिस्मिन् भावे वचनभागाः सिध्यन्तीति !, वत्कृष्टं-कारिके भावे, वत्कृष्टं-कारिके भावे पुष्पा वाग-
 रण सद्यहिं खद्युद' । यत् मापद्वारं, सम्भारि मापद्वारं-तत्र वे तीर्थकृता ये च वत्कृष्टं-कारिके भावे च वत्कृष्टाः सि-
 द्यन्ति ये च हरिवर्षादिषु सुपमसुपमादिषु च संहारयतो दश दश सिध्यन्ति ते परस्परं तुल्याः, तथैवोत्कर्षतो पुन-
 परेकसमयेन प्राच्यमाणत्वात्, तेभ्यो विद्यतिविद्याः कोकाः, तेषां वीर्यं तु पुष्पमायामेकतमसिद् विजये वा प्राच्यमा-

१ सामरेष्वारं-सर्वभावे-अप्रतिपदितानां वेपथ्यां चोत्कृष्टसङ्क्षेपभागा । सर्वत्रापि-सर्वत्रापि समया । अद्विजसंको भायो व अद्विजसंको भायो ॥ १ ॥ अन्त-
 रद्वारे-साम्भारं सिध्यतामनुसमयद्वारे निरन्तरं सिध्यतां यथाद्वारे एकानामनेनेकेषां च सिध्यतामनुसमयद्वारे सङ्क्षे-

णत्वात्, तथा चोक्तं—“वीसगसिद्धा इत्थी अहलोगविजयादिसु अओ चउरो । दसगेहिंतो थोवा” तैसुल्या विंश-
तिपृथक्त्वसिद्धाः, यतस्ते सर्वाधोलौकिकग्रामेषु बुद्धीबोधितव्यादिसु वा लभ्यन्ते, ततो विंशतिसिद्धैसुल्याः,
यदुक्तं—“धीसेपुहुत्तं सिद्धा सद्वाहोलोगबुद्धीबोद्धियाइ अओ वीसगेहिं तुल्ला” क्षेत्रकालयोः स्वल्पत्वात् कादाचि-
त्कत्वेन च सम्भवादिति, तेभ्योऽष्टशतसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, उक्तं च—“चउं दसगा तह वीसां वीसपुहुत्ता य जे य
अट्टसया । तुल्ला थोवा तुल्ला संखेजगुणा भवे सेसा ॥१॥” ॥ गतमल्पवहुत्वद्वारं, कृताऽनन्तरसिद्धप्ररूपणा, सम्प्रति
परम्परसिद्धप्ररूपणा क्रियते—तत्र सत्पदप्ररूपणा पञ्चदशस्वपि क्षेत्रादिसु द्वारेष्वनन्तरसिद्धवदविशेषेण द्रष्टव्या, द्रव्य-
प्रमाणाचिन्तायां सर्वेष्वपि द्वारेषु सर्वत्रैवानन्ता वक्तव्याः, क्षेत्रस्पर्शने प्रागिव, कालः पुनः सर्वत्रापि अनादिरू-
पोऽनन्तो वक्तव्यः, अत एवान्तरमसम्भवान्न वक्तव्यम्, तदुक्तं द्रव्यप्रमाणं कालमन्तरं चाधिकृत्य सिद्धप्राप्तये—
“परिमाणेण अणंता कालोऽणार्हं अणंतथो तेसिं । नत्थि य अंतरकालो”ति भावद्वारमपि प्रागिव, सम्प्रत्यल्पवहुत्वं
सिद्धप्राप्तक्रमेणोच्यते—समुद्रसिद्धाः स्तोकाः तेभ्यो द्वीपसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तथा जलसिद्धाः स्तोकाः तेभ्यः स्थ-
लसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तथा ऊर्ध्वलोकसिद्धाः स्तोकाः तेभ्योऽधोलोकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः तेभ्योऽपि तिर्यग्लोक-

१ विंशतिसिद्धाः त्रीषु अधोलोक एकविजयादिसु अतद्वह्वारः । दशकेभ्यः स्तोकाः । २ विंशतिपृथक्त्वसिद्धाः सर्वाधोलोकबुद्धिवोधितादिसु अतो विंश-
तिभिसुल्ल्याः । ३ चत्वारो दशकं तथा विंशतिः विंशतिपृथक्त्वं च ये चाष्टशतम् । तुल्याः स्तोकास्तुल्याः संख्येयगुणा भवेयुः शेषाः ॥ १ ॥ ४ परिमाणेन
अनन्ताः कालोऽनाद्यनन्तकल्पेयम् । नास्ति चान्तरकाळ इति ।

सिद्धाः सद्भवेयगुणाः, सर्वं च—“सांमुद्दीय अकथय दुर्गं २ तु योष संखगुणा । तदुज्ज्वलतिरियलोप योषा संखा-
गुणा संखा ॥ १ ॥” तथा उपजसमुद्रप्रसिद्धाः सर्वलोकाः तेभ्यः फालोदसमुद्रप्रसिद्धाः सद्भवेयगुणाः सेडभ्योऽपि
जम्बूद्वीपसिद्धाः सद्भवेयगुणाः तेभ्यो धातकीखण्डसिद्धाः सद्भवेयगुणाः पुष्करपरद्वीपादिसिद्धाः सद्भवेय-
गुणाः, सर्वं च—“ऊर्ध्वे फालोप वा जम्बूद्वीपे च धातकीखण्डे । पुष्करपरं च द्वीपे कमसो योषा च संखगुणाः ॥ १ ॥”
तथा जम्बूद्वीपे संहरणतो हिमवच्छिन्नसिद्धाः सर्वलोकाः १ तेभ्यो देववत्प्रेरणवत्सिद्धाः सद्भवेयगुणाः २ तेभ्योऽपि
महाहिमवद्भुविन्नसिद्धाः सद्भवेयगुणाः ३ तेभ्योऽपि देवकुलचक्रसिद्धाः सद्भवेयगुणाः ४ तेभ्योऽपि हरिषर्परन्मयसिद्धाः
सद्भवेयगुणाः, क्षेत्रपादुत्थात् ५, तेभ्योऽपि निपपत्नीकपत्सिद्धाः सद्भवेयगुणाः ६ तेभ्योऽपि भरतैरापतसिद्धाः सद्भवेय-
गुणाः, सत्त्वानत्थात् ७, तेभ्यो महाविदेहसिद्धाः सद्भवेयगुणाः, सत्त्वानत्थात् ८, सत्त्वान्ति धातकीखण्डे क्षेत्रविभागेनो-
प्यते—धातकीखण्डे संहरणतो हिमवच्छिन्नसिद्धाः सर्वलोकाः १ तेभ्यो महाहिमवद्भुविन्नसिद्धाः सद्भवेयगुणाः २
तेभ्योऽपि निपपत्नीकपत्सिद्धाः सद्भवेयगुणाः ३ तेभ्योऽपि देववत्प्रेरणवत्सिद्धाः सिद्धेयाधिकाः ४ तेभ्यो देवकुलचक्र-
सिद्धाः सद्भवेयगुणाः ५ तेभ्यो हरिषर्परन्मयसिद्धाः सिद्धेयाधिकाः ६ तेभ्योऽपि भरतैरापतसिद्धाः सद्भवेयगुणाः ७

१ सद्भवे द्वीपे कते सते द्वयोर्द्वयोश्च लोकाः सद्भवेयगुणाः । जम्बूद्वीपेऽपि लोकाः सद्भवेयगुणाः ॥ १ ॥ २ ऊर्ध्वे फालोपे वा जम्बूद्वीपे
च धातकीखण्डे । पुष्करपरं च द्वीपे कमसः लोकाः सद्भवेयगुणाः ॥ १ ॥

तेभ्योऽपि महाविदेहसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ८, तथा पुष्करवर्दीपाद्ध हिमववच्छिखरिसिद्धाः सर्वस्तोकाः १ तेभ्योऽपि महाहिमवद्भुक्तिमसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः २ तेभ्योऽपि निषधनीलवत्सिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ३ तेभ्योऽपि हैमवतैरण्यवतसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ४ तेभ्योऽपि देवकुरुत्तरकुरुसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ५ तेभ्योऽपि हरिवर्षरम्यकसिद्धाः विशेषाधिकाः ६ तेभ्योऽपि भरतैरावतसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ७, स्वस्थानभित्तिहत्वा, तेभ्योऽपि महाविदेहसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ८, क्षेत्रबाहुल्यात् स्वस्थानाच्च ८, सम्प्रति त्रयाणामपि समवायेनाल्पबहुत्वमुच्यते-सर्वस्तोका जम्बूद्वीपे हिमवच्छिखरिसिद्धाः १ तेभ्योऽपि हैमवतैरण्यवतसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः २ तेभ्योऽपि महाहिमवद्भुक्तिमसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ३ तेभ्योऽपि देवकुरुत्तरकुरुसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ४ तेभ्योऽपि हरिवर्षरम्यकसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ५ तेभ्योऽपि निषधनीलवत्सिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ६ तेभ्योऽपि धातकीखण्डहिमवच्छिखरिसिद्धा विशेषाधिकाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ७ ततो धातकीखण्डमहाहिमवद्भुक्तिमपुष्करवर्दीपाद्ध हिमवच्छिखरिसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः स्वस्थाने तु चतुरोऽपि परस्परं तुल्याः ८ ततो धातकीखण्डनिषधनीलवत्सिद्धाः पुष्करवर्दीपाद्धमहाहिमवद्भुक्तिमसिद्धाश्च सङ्क्षेयगुणाः स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ९ ततो धातकीखण्डहैमवतैरण्यवतसिद्धा विशेषाधिकाः १० तेभ्योऽपि पुष्करवर्दीपाद्धनिषधनीलवत्सिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः ११ ततो धातकीखण्डदेवकुरुत्तरकुरुसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः १२ तेभ्योऽपि धातकीखण्ड एव हरिवर्षरम्यकसिद्धा विशेषाधिकाः १३ ततः पुष्करवर्दीपाद्धहिमवतैरण्यवतसिद्धाः सङ्क्षेयगुणाः

१४ तेभ्योऽपि पुष्करवल्लीपादौ एव देवकुसुमचक्रसिद्धिः सद्भवेयगुणाः १५ तेभ्योऽपि तत्रैव हरिपर्यन्त्यकसिद्धा विधे-
पाधिकाः १६ तेभ्योऽपि जम्बूद्वीपमरतैरावतसिद्धाः सद्भवेयगुणाः १७ तेभ्योऽपि घातकीखण्डसकभरतैरावतसिद्धाः
सद्भवेयगुणाः १८ तेभ्योऽपि पुष्करवल्लीपादौ मरतैरावतसिद्धाः सद्भवेयगुणाः १९ तेभ्योऽपि जम्बूद्वीपे विदेहसिद्धाः
सद्भवेयगुणाः २० ततो घातकीखण्डविदेहसिद्धाः सद्भवेयगुणाः २१ ततोऽपि पुष्करवल्लीपादौ विदेहसिद्धाः सद्भवे-
यगुणाः २२, इत्थं च क्षेत्रविभागेनाल्पमदुर्लभं सिद्धप्राप्तदीप्ततौ लिखितं । यत् क्षेत्रधारं, यथुना फालधारं—सत्राव-
सर्पिण्णां संहरणत एकान्तदुष्पन्मासिद्धाः सर्वसोफाः, इतो दुष्पन्मासिद्धाः सद्भवेयगुणाः, तेभ्यः सुपमदुष्पन्मासिद्धा
जसद्भवेयगुणाः, फालसासद्भवेयगुणत्वात्, तेभ्योऽपि सुपन्मासिद्धाः विशेषाधिकाः, तेभ्योऽपि सुपमदुष्पन्मासिद्धा विधे-
पाधिकाः, तेभ्योऽपि दुष्पन्मसुपन्मासिद्धाः सद्भवेयगुणाः, उक्तं च—“अद्भुतमाह गोपा संख जसंखा हुने भिसेस-
रिना । इसमसुसमा संखागुणा उ गोसम्पिणीसिद्धा ॥ १ ॥” एवमुत्सर्पिण्यमपि द्रष्टव्यम्, तथा योक्तम्—
“अद्भुतमाह गोपा संख जसंखा उ हुनि सविसेसा । इसमसुसमा संखागुणा उ उत्सम्पिणीसिद्धा ॥ १ ॥” सम्प्रत्यु-
त्सर्पिण्यवयवसम्पिण्योः समुदायेनाल्पमदुर्लभमुच्यते—तत्र इयोरुत्सर्पिण्यवयवसम्पिण्योरेकान्तदुष्पन्मासिद्धाः सर्वसोफाः,

१ अतिदुष्पन्मासो सोफा संखसुपम जसंखसुपमा इतोविदेहाधिका । सुपमसुपन्मासो संखसुपमसकभरतैरावतसिद्धाः २ १ २ १ अतिदुष्पन्मासो सोफा
संखसुपमा जसंखसुपमा इतोऽपि जसिसेसा । सुपमसुपन्मासो संखसुपमसुपन्मासो जसिसेसा ॥ १ ॥

तत उत्सर्पिण्यां दुष्पमासिद्धा विशेषाधिकाः, ततोऽवसर्पिण्यां दुष्पमासिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि द्वयोरपि दुष्पमस्रुपमासिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, ततोऽवसर्पिण्यां सर्वसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्युत्सर्पिणीसर्वसिद्धा विशेषाधिकाः, गतं कालद्वारं, सम्प्रति गतिद्वारं—तत्र मानुषीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सर्वस्लोकाः, ततो मानुषेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि नैरयिकेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तिर्यग्योनि-
न्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तिर्यग्योनिभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि देवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, उक्तं च—“मणुर्दे-
वैर्भ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि देवेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, उक्तं च—“मणुर्दे-
मणुया नारय तिरिक्खणी तह तिरिक्ख देवीओ । देवा य जहाकमसो संखेजगुणा मुणेयवा ॥१॥” तथा एकेन्द्रि-
येभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सर्वस्लोकाः, ततः पञ्चेन्द्रियेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तथा वनस्पतिका-
येभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सर्वस्लोकाः, ततः पृथिवीकायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, ततोऽप्यपका-
येभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि त्रसकायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, उक्तं च—
“एगिंदिएहिं थोवा सिद्धा पञ्चेदिएहिं संखगुणा । तरुण्ठविआउतसकाइएहिं संखागुणा कमसो ॥ १ ॥” तथा

१ मनुष्यो मनुजा नारकाः तिरदयस्तथा तिर्यओ देव्यः । देवाथ ययाकमं संखेयगुणा ज्ञातव्याः ॥ १ ॥ २ एकेन्द्रियेभ्यः स्लोकाः सिद्धाः पञ्चेन्द्रियेभ्यः संख्यगुणाः । तरुपृथ्व्यपन्नसकायिकेभ्यः संख्यगुणाः क्रमात् ॥ २ ॥

चतुर्थपृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः सर्वलोकाः, तेभ्यस्तृतीयपृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि
द्वितीयपृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि पर्वाप्तबादप्रसेकमनस्पतिभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि पर्वाप्तबादप्रपृथिवीकायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि पर्वाप्तबादराप्-
कायेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि ममनवतिदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः,
तेभ्योऽपि ममनवसिदेवेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, एतोऽपि व्यन्तरीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः
सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि व्यन्तरदेवेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि ज्योतिष्कदेवीभ्योऽनन्तरा-
गताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि ज्योतिष्कदेवेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि मनुष्यलीभ्योऽ-
नन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि मनुष्येभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि प्रथम-
नरकपृथिवीतोऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि तिर्यग्योनिनीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देव-
गुणाः, तेभ्योऽपि तिर्यग्योनिफेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि जनुचरोपपातिकदेवेभ्योऽन-
न्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, तेभ्योऽपि त्रैवेयकेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः तेभ्योऽनन्तरागताः
षोडशानन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः तेभ्योऽपि जातदेवेभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, मयमघो-
हुने तावन्नेव बाण्ड सनत्कुमारानन्तरागताः सिद्धाः सद्देवगुणाः, ताव ईशानदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः

सङ्ख्येयगुणाः, ततोऽपि सौधर्मदेवीभ्योऽनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि ईशानदेवेभ्योऽप्यनन्तरा-
गताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि सौधर्मदेवेभ्योऽप्यनन्तरागताः सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, उक्तं च—“नरग-
चउत्थापुढवी तच्चा दोच्चा तरू पुढवि आऊ । भवणवइदेवि देवा एवं वणजोइसाणंपि ॥ १ ॥ मणुई मणुस्स
नारयपढमा तह तिरिक्खणीयतिरिया य । देवा अणुत्तराई सवेवि सणकुमारंता ॥ २ ॥ ईसाणदेवि सोहम्मदेवि ईसा-
णदेव सोहम्मा । सवेवि जहाकमसो अणंतरायाउ संखगुणा ॥ ३ ॥ गतं गतिद्वारं, सम्प्रति वेदद्वारं—अत्र सर्व-
लोका ननुसकसिद्धाः, तेभ्यः स्त्रीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पुरुषसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, उक्तं च—“थोवा
नैनुस इत्थी संखा संखगुणा तओ पुरिसा ।” तीर्थद्वारे—सर्वस्त्रीकाः तीर्थकरीसिद्धाः ततः तीर्थकरीतीर्थे प्रत्येकबुद्ध-
सिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः तेभ्योऽपि तीर्थकरीतीर्थेऽतीर्थकरीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः तेभ्योऽपि तीर्थकरीतीर्थे एवातीर्थ-
करसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः तेभ्यः तीर्थकरसिद्धा अनन्तगुणाः तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे प्रत्येकबुद्धसिद्धाः सङ्ख्येय-
गुणाः तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे एव साध्वीसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे एवातीर्थकरसिद्धाः

१ नरकचतुर्थधृतिव्याः तृतीयाया द्वितीयायाः तुरोः पुण्या अभ्यः । गवणविदेवीदेव्यः एतं व्यन्तरज्योतिष्केभ्यः ॥ १ ॥ मातुपीमनुप्रयसनरकेभ्यः
तथा तिरस्वीभ्यस्तिर्यग्भ्यः । देवा अनुत्तरायाः सर्वेऽपि सनकुमारान्ताः ॥ २ ॥ ईशानदेवी सौधर्मदेवीशानधीधर्मदेवाः । सर्वेऽपि यथाक्रमं अनन्तरागताः
सङ्ख्येयगुणाः ॥ ३ ॥ २ स्त्रीका ननुसकाः त्रियः संख्यगुणाः संख्यगुणास्ततः पुरुषाः ।

संखेज्जा ॥१॥” अवगाहनाद्वारे-सर्वस्तोका द्विहस्तप्रमाणजघन्यावगाहनासिद्धाः तेभ्यो घनुः पृथक्त्वाभ्यधिकपञ्चघनुः-
शतप्रमाणोत्कृष्टावगाहनासिद्धा असह्येयगुणाः ततो मध्यमावगाहनासिद्धा असह्येयगुणाः, उक्तं च “ओगाहणा-
जहन्ना योवा उक्कोसिया असंखगुणा । ततोचि असंखगुणा नायद्या मज्झिमायवि ॥ १ ॥” अत्रैव सिद्धप्राप्तटीका-
कारोपदर्शितो विशेष उपदर्शिते-सर्वस्तोकाः सप्तहस्तप्रमाणवगाहनासिद्धाः तेभ्यः पञ्चघनुःशतप्रमाणवगाहना-
सिद्धाः सह्येयगुणाः ततो न्यूनपञ्चघनुःशतप्रमाणवगाहनासिद्धाः सह्येयगुणाः तेभ्योऽपि सातिरेकसप्तहस्तप्रमाणव-
गाहनासिद्धा विशेषाधिकाः, उत्कृष्टद्वारे-सर्वस्तोकाः अप्रतिपतितसिद्धाः तेभ्यः सह्येयकालप्रतिपतितसिद्धा असह्येयगुणाः,
यगुणाः तेभ्योऽप्यसह्येयकालप्रतिपतितसिद्धाः सह्येयगुणाः तेभ्योऽप्यनन्तकालप्रतिपतितसिद्धा असह्येयगुणाः,
उक्तं च—“अप्यडिवाइयसिद्धा संखासंखाअणंतकाला य । योच असंखेज्जगुणा संखेज्जगुणा असंखेज्ज (ख) गुणा ॥१॥”
अन्तरद्वारे-सर्वस्तोकाः पणमासान्तरसिद्धाः तत एकसमयान्तरसिद्धाः सह्येयगुणाः ततो द्विसमयान्तरसिद्धाः
सह्येयगुणाः ततोऽपि त्रिसमयान्तरसिद्धाः सह्येयगुणाः एवं तावद्वाच्यं यावद्यवमध्यं, ततः सह्येयगुणहीनास्तावद्-
क्तव्या यावदेकसमयहीनपणमासान्तरसिद्धेभ्यः पणमासान्तरसिद्धाः सह्येयगुणहीनाः, अनुसमयद्वारे-सर्वस्तोकाः अ-
प्रतिपतितसिद्धाः संख्यासंख्यानन्तमा-

१ अवगाहनायां जघन्यायां स्तोका उत्कृष्टायां असंख्यगुणाः । ततोऽप्यसंख्यगुणा शतव्या मध्यमायामपि ॥ १ ॥ २ अप्रतिपतितसिद्धाः संख्यासंख्यानन्तमा-
लाभ । स्तोका असंख्यगुणाः सह्येयगुणाः वासंख्येयगुणाः ॥ १ ॥

इसमयसिद्धाः ततः सप्तसमयसिद्धाः सद्मेयगुणाः तेभ्यः षट्समयसिद्धाः सद्मेयगुणा एवं समयसमयदान्या सायद्याज्यं
याषट् द्विसमयसिद्धाः सद्मेयगुणाः, उक्तं च—“अष्टसमयसिद्धाः सद्मेयगुणा उ सप्तसमया उ । एवं परिहारायते
जान् दुजो दोषि समया उ ॥ १ ॥” अथ ‘अष्टसमयसिद्धाः सद्मेयगुणा’ इति सप्तमाहारात्पादेकमयनं, मयनादारे—सर्वसोका
अष्टसप्तसिद्धाः ततः सप्ताधिकशतसिद्धा अनन्तगुणाः तेभ्योऽपि पञ्चदशसिद्धाः अनन्तगुणाः तेभ्यः पञ्चाधिक-
शतसिद्धा अनन्तगुणा एवमेकैकदान्या अनन्तगुणाः तापद्याज्या यापदेकपद्याशतसिद्धेभ्यः पञ्चाशतसिद्धा अनन्तगुणाः,
ततः तेभ्य एकोनपद्याशतसिद्धा असद्मेयगुणाः तेभ्योऽन्वष्टपत्वारिंशदसिद्धा असद्मेयगुणाः, एवमेकैकपरिहारात्पा
तापद्याज्यं यापत्यर्शिसिद्धेभ्यः पञ्चविंशतसिद्धा असद्मेयगुणाः, ततः तेभ्यश्चातुर्विंशतसिद्धाः सद्मेयगुणाः,
तेभ्योऽपि त्रयोविंशतसिद्धाः सद्मेयगुणाः एवमेकैकदान्या सद्मेयगुणाः तापद्याज्या यापद्विसिद्धेभ्यः एकैकसिद्धाः
सद्मेयगुणाः, उक्तं च—“अष्टसप्तसिद्धा योया सप्तद्विसप्तमं अनन्तयुगमिया च । एवं परिहारायते सप्तगानो जान् पञ्चासं
॥ १ ॥ ततो पञ्चासानो असंखयुगमिया उ जान् पञ्चवीसं । पञ्चवीसा चारंया सखगुणा होति यगं जा ॥ २ ॥”
सम्प्रति त्रिसिद्धेपात्सप्तपदुत्पदारे यो विशेषः सिद्धप्राप्तये दर्शितः स विवेकजनानुप्रदाय दर्शयते—तत्र सर्वसोका अधो-

१ अष्टपत्तये स्येकाः सद्मेयगुणाः सप्तसमयसिद्धाः । इतः परिहारायते सप्तद्विसप्तमं अनन्तयुगमिया च । एवं परिहारायते सप्तगानो जान् पञ्चासं । पञ्चवीसा चारंया सखगुणा होति यगं जा ॥ २ ॥

मुखसिद्धाः, ते च पूर्वैरिभिः पादेनोत्पाद्य नीयमाना अधोमुखकायोत्सर्गव्यथिता वा वेदितव्याः, तेभ्य ऊर्ध्वस्थितका-
योत्सर्गस्थिताः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि उत्कटिकासनसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि वीरासनसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः,
तेभ्योऽपि न्युब्जासनसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, न्युब्जोपविष्टा पद्माधोमुखा द्रष्टव्याः, तेभ्योऽपि पार्श्वस्थितसिद्धा सङ्ख्ये-
यगुणाः, तेभ्योऽपि न्युत्तानस्थितसिद्धाः सङ्ख्येयगुणाः, तथा चैतदेव पञ्चानुपूर्व्याऽभिहितं—“उत्तानग पासिष्ठग निउज्ज-
वीरासणे ये उक्कटिप्प । उद्धट्टिय ओमंथिय संखेजगुणेण हीणा उ ॥ १ ॥” तदेवमुक्तमल्पबहुत्वद्वारं । सम्प्रति सर्व-
द्वारगतालपबहुत्वविशेषोपदर्शनाय सन्निकर्षद्वारमुच्यते—सन्निकर्षो नाम संयोगः, इत्यदीर्घयोरिव, विवक्षितं किञ्चित्प्रतीत्य
विवक्षितस्याल्पतया बहुत्वेन वाऽन्यथानुरूपः सम्बन्धः, उक्तं च—“संजोग सन्निगासो पडुच्च सम्बन्ध एगद्धा” तत्रेयं
व्याप्तिः—यत्र यत्राष्टशतमुपलभ्यते तत्र तत्रोपरितनमष्टरूपमङ्कमपनीय शेषस्य शतस्य चतुर्भिर्भागो ह्रियते, हते च
भागे लब्धाः पञ्चविंशतिः, तत्र पञ्चविंशतिसङ्ख्येयप्रथमचतुर्थभागे क्रमेण सङ्ख्येयगुणहानिर्वक्तव्या, तद्यथा—सर्वव-
हव एकैकसमयसिद्धाः, ततो द्विकद्विकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणहीनाः, तेभ्योऽपि त्रिकत्रिकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणहीनाः, एवं ता-
वद्वाच्यं यावत्पञ्चविंशतिसिद्धाः सङ्ख्येयगुणहीनाः, उक्तं च—“पढमो चउत्थभागो पणवीसा तत्थ संखेजगुणहानी

१ उत्तानाः पार्श्वका न्युब्जा वीरासनाद्योत्कटिकाः । ऊर्ध्वस्थिता अवाधुषा संख्येयगुणेन हीना एव ॥ १ ॥ २ संयोगः सन्निकर्षः प्रतीत्य सम्बन्ध एकार्थोक्तिः ।
३ प्रथमचतुर्थभागाः पञ्चविंशतिः, तत्र संख्येयगुणहानिर्द्रष्टव्या ।

चतुर्विंशति" द्वितीये पुनश्चतुर्थभागे क्रमेणासतोपगुणदानिर्वक्ष्या, तत्राद्या-पञ्चविंशतिसिद्धेभ्यः परविंशतिसिद्धाः असङ्ख्येयगुणहीनाः, एवमेकैकश्रुत्या असङ्ख्येयगुणदानि तापदकम्पा यावत्पञ्चाशत्, तदुक्तं-"मिष्ट-पञ्चत्पभागे असंख्यगुणदानि जाय पञ्चासं"ति, तृतीयस्माच्चतुर्थभागादारम्य सर्वत्रापि अनन्तगुणदानिर्वक्ष्या, तद्यथा-पञ्चाशद्विंशदेभ्य एकपञ्चाशद्विंशदा अनन्तगुणहीनाः तेभ्योऽपि द्विपञ्चाशद्विंशदा अनन्तगुणहीनाः परमेकैकश्रुत्या अनन्तगुणदानिकापदकम्पा यावदष्टाधिकशतसिद्धा अनन्तगुणहीनाः, उक्तं च-"तर्कपदं आश्रयाकण चतस्रपदं जाय अष्टसप्त ताप अनन्तगुणदात्री पदपञ्चाशो आरंभ श्रुत्या ।" सिद्धप्राप्तसङ्ख्येयसुक्तं-"पदमे भागे सङ्का विष्ट अशङ्क जगत् तद्व्याप्त ।" तथा यत्र यत्र विंशतिसिद्धाः तत्र तत्रापि व्याप्तिरिवमनुसर्चम्भा, प्रपन्ने चतुर्थभागे सङ्ख्येयगुणदानिः द्वितीये असङ्ख्येयगुणदानिः तृतीये चतुर्थे वा [पञ्चा]नन्तगुणदानिः, तद्यथा-एकैकसिद्धाः सर्वत्राद्याः तेभ्योऽपि द्विकद्विकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणहीनाः एवं तापद्व्याप्तं यावत्पञ्च, तदा पञ्चाद्विसिद्धा असङ्ख्येयगुणहीना यावदष्ट, तत एकादष्टादका सङ्ख्येयनन्तगुणहीनाः, एवमष्टोक्तोक्तानिपि विंशतिश्रुतसङ्ख्येयसिद्धो प्रपन्ने चतुर्थभागे सङ्ख्येयगुणदानिः, द्वितीयचतुर्थभागेऽसङ्ख्येयगुणदानिः, तृतीयस्माच्चतुर्थभागादारम्य तुयाः सर्वत्राच्यनन्तगुणदानिः, चेत्तु तु हरिर्गर्भादिषु

१ द्वितीये चतुर्थभागेऽसंख्यगुणदानिः तावत् पञ्चाशद्विंशतिः । २ तृतीयपदस्यैव तत्राप्तसङ्ख्येयसिद्धिः । एकाद्याशद आरम्भ श्रुत्या ।

३ अत्रमे भागे सङ्का विंशतिसङ्ख्येयगुणदानिः ।

स्थानेषूत्कर्षतो दश दश सिध्यन्ति तत्रैवं व्यासिः—त्रिकं यावत्सङ्ख्येयगुणहानिः, ततश्चतुष्के पञ्चके चासङ्ख्येयगुणहानिः, ततः षट्कादारभ्य सर्वत्रापि अनन्तगुणहानिः, तद्यथा—एककसिद्धाः सर्ववहवः, ततो द्विकद्विकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणहीनाः, तेभ्योऽपि त्रिकत्रिकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणहीनाः, तेभ्योऽपि चतुश्चतुःसिद्धाः असङ्ख्येयगुणहीनाः, तेभ्योऽपि पञ्चपञ्चादयोऽनन्तगुणहीनाः, यत्र पुनरवगाहनायवमध्यादावुत्कर्षपञ्चरसिद्धा असङ्ख्येयगुणहीनाः, ततः षडादयः सर्वेऽप्यनन्तगुणहीनाः, यत्र पुनरवगाहनायवमध्यादावुत्कर्षतोऽष्टौ सिध्यन्तः प्राप्यन्ते तत्रैवं व्यासिः—चतुष्कं यावत्सङ्ख्येयगुणहानिः, ततः परमनन्तगुणहानिः, तद्यथा—एककसिद्धाः सर्ववहवः, तेभ्योऽपि द्विकद्विकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणहीनाः, तेभ्योऽपि त्रिकत्रिकसिद्धाः सङ्ख्येयगुणहीनाः, तेभ्योऽपि चतुश्चतुःसिद्धाः असङ्ख्येयगुणहीनाः, परं पञ्चपञ्चादयोऽनन्तगुणहीनाः, अत्रासङ्ख्येयगुणहानिर्न विद्यते, यत्र पुनरुर्द्ध्वलोकादावुत्कर्षतश्चत्वारः सिध्यन्तः प्राप्यन्ते तत्र एवं व्यासिः—एककसिद्धाः सर्ववहवः, तेभ्यो द्विकद्विकसिद्धा असङ्ख्येयगुणहीनाः, तेभ्योऽपि त्रिकत्रिकसिद्धा अनन्तगुणहीनाः, तेभ्योऽपि चतुश्चतुःसिद्धा अनन्तगुणहीनाः, अत्र सङ्ख्येयगुणहानिर्न विद्यते, तदुक्तं—“जेत्थ चत्तारि सिद्धा दिट्ठा तत्थ संखेज्जगुणहाणी नत्थि ‘संखेज्जविवज्जिय चउक्के’ इति वचना”दिति । यत्र पुनर्लवणादौ द्वौ द्वावुत्कर्षतः सिध्यन्तौ द्वौ तत्रैवं व्यासिः—एककसिद्धाः सर्ववहवः, ततो द्विकद्विकसिद्धा अनन्तगुणहीनाः, तदुक्तं—“लवणादौ दो सिद्धा दिट्ठा तत्थ एकगसिद्धा

१ यत्र चत्वारः सिद्धा दद्यास्तत्र संख्येयगुणहानिर्नोक्ति, संख्येयविवर्जिताश्चतुष्के । २ लवणादौ द्वौ सिद्धौ द्वौ तत्रैककसिद्धा बहवः, द्विकसिद्धा अनन्तगुणहीनाः ।

बहुना, दुर्गसिद्धा अणंतगुणहीणा ।" तदेवमिह सन्निकर्षो ब्रह्मप्रवाणे सप्रपञ्चं चिन्तितः, वेद्येषु तु द्वारेषु सिद्धप्राप्त-
टीकातो मावनीय, इह तु ब्रह्मणोरवयवाज्जोष्यते-सिद्धप्राप्तसङ्गं तद्विधिं योपजीम्य भक्त्यगिति । सिद्धसत्त्वरूपमेत-
न्निरवोचच्छिष्यमुदिदिष्टः ॥ १ ॥ सम्प्रति विज्ञेयतरं विद्याधुरन्तरसिद्धसत्त्वं किंवा ब्रह्मण्यथाह--

ते किं तं अणंतरसिद्धकेवलनाणं ? अणंतरसिद्धकेवलनाण पञ्चरसविहं पणञ्चं, संजहा-सि-
एयसिद्धा १ अतित्यसिद्धा २ तित्यसिद्धा ३ अतित्यपरसिद्धा ४ सयंबुद्धसिद्धा ५ पचे-
यबुद्धसिद्धा ६ बुद्धबोद्धियसिद्धा ७ इत्यिहसिद्धा ८ पुरिसिद्धा ९ मणुसगल्लिगसिद्धा
१० सल्लिगसिद्धा ११ अन्नल्लिगसिद्धा १२ गिरिल्लिगसिद्धा १३ पणसिद्धा १४ अणगसिद्धा
१५ तेचं अणंतरसिद्धकेवलनाण । (सू. ३१)

अथ किं तदनन्तरसिद्धकेवलनाणं ?, सुरिराह--अनन्तरसिद्धकेवलनाणं पञ्चदशविधं प्रवृत्तं, पञ्चदशविधता च तस्मा-
नन्तरसिद्धानामनन्तरपाश्चात्तमरूपोपाधिमेवायेकना पञ्चदशविधत्वात्, सतोऽनन्तरसिद्धानामेवानन्तरभयोपाधिमे-
वतः पञ्चदशविधतां मुख्यत आह--'तद्यथे'सुपप्रवर्तने 'तित्यसिद्धा' इत्यादि, सीर्यते संसारसागरोऽनेनेति तीर्थे-
यथावस्थितसकलजीवाजीवादपदार्थसार्यप्रकृतं परस्परकृषीतं प्रवचनं, तत्र निराधारं न भवतीति कृत्वा सदाः

प्रथमगणधरो वा वेदितव्यं, उक्तं च—“तित्थं भंते ! तित्थं तित्थकरे तित्थं?, गोअमा ! अरहा ताव निग्रमा तित्थं-
करे, तित्थं पुण चाउच्चणो समणसंघो पढमगणहरो वा” तस्मिन्नुत्पन्ने ये सिद्धाः ते तीर्थसिद्धाः, तथा तीर्थस्याभा-
वोऽतीर्थं, तीर्थस्याभावश्चानुत्पादोऽपान्तराले व्यवच्छेदो वा, तस्मिन् ये सिद्धाः तेऽतीर्थसिद्धाः, तत्र तीर्थस्यानुत्पादे
सिद्धा मरुदेवीप्रभृतयः, न हि मरुदेव्यादिसिद्धिगमनकाले तीर्थमुत्पन्नमासीत्, तथा तीर्थस्य व्यवच्छेदश्चन्द्रप्रभत्वा-
भिसुविधिसाम्यपान्तराले, तत्र ये जातिसरणादिनाऽपवर्गमवाप्य सिद्धाः ते तीर्थव्यवच्छेदसिद्धाः, तथा तीर्थकराः
सन्तो ये सिद्धाः ते तीर्थकरसिद्धाः, अन्ये सामान्यकेवलिनः, तथा स्वयम्बुद्धाः सन्तो ये सिद्धाः ते स्वयम्बुद्धसिद्धाः,
प्रत्येकबुद्धाः सन्तो ये सिद्धाः ते प्रत्येकबुद्धसिद्धाः, अथ स्वयम्बुद्धप्रत्येकबुद्धानां कः प्रतिविशेषः?, उच्यते, नोव्यु-
पधिश्रुतलिङ्गकृतो विशेषः, तथाहि—स्वयम्बुद्धा बालप्रत्ययमन्तरेणैव बुध्यन्ते, स्वयमेव—बालप्रत्ययमन्तरेणैव निजजा-
तिसरणादिना बुद्धाः स्वयम्बुद्धा इति व्युत्पत्तेः, ते च द्विधा—तीर्थकराः तीर्थकरव्यतिरिक्ताश्च, इह तीर्थकरव्यति-
रिक्तरधिकारः, आह च चूर्णिणकृत—“ते दुर्विहान्तित्थयरा तित्थयस्यहरिता वा, इह बहरितेहिं अहि-
गारो” इति । प्रत्येकबुद्धानु बालप्रत्ययमपेक्ष्य बुध्यन्ते, प्रत्येकं—बालं वृषभादिकं कारणगभिसमीक्ष्य बुद्धाः प्रत्येक-

१ तीर्थं भवन्त । तीर्थं तीर्थं हस्तीर्थं, गोतम ! अहं तावन् निग्रमा गोपहरः, तीर्थं पुनरानुर्गम्य भवनमदः प्रथमगणधरो वा । २ चे द्विरिपा-

उत्कर्षतः किञ्चिन्नूनानि दश पूर्वाणि, तथा लिङ्गं तस्मै देवता प्रयच्छति, लिङ्गरहितो वा कदाचिद्भवति, तथा चाह चूर्णिणकृत्—“पत्तयंबुद्धानं पुद्गाधीतं सुयं नियमा भवद्, जहन्नेणं एकारस अंगा, उक्कोसेणं भिन्नदसपुद्गी, लिङ्गं च से देवया पयच्छद् लिङ्गवज्जिओ वा भवति, जतो मणियं—रूपं पत्तयंबुद्धान् इति” तथा बुद्धाः—आचार्यास्तेर्वोधिताः सन्तो ये सिद्धाः ते बुद्धवोधितसिद्धा, एते च सर्वेऽपि केचित् स्त्रीलिङ्गसिद्धाः, स्त्रिया लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं, स्त्रीत्वस्योपलक्षणमित्यर्थः, तच्च त्रिधा, तद्यथा—वेदः शरीरनिर्द्वैतत्वेन पश्यं च, तत्रेह शरीरनिर्द्वैतस्या प्रयोजनं, न वेदनेपध्याभ्यां, वेदे सति सिद्धत्वाभात्, नेपध्यस्य चाप्रमाणत्वात्, आह च चूर्णिणकृत्—“इत्थिण् लिङ्गं इत्थिलिङ्गं, इत्थिण् उवलक्खणंति बुत्तं भवति, तं च तिविहं—वेयो शरीरनिवृत्ती नेवत्थं च, इह शरीरनिवृत्ती ए अहिगारो, न वेयनेवत्थेहि”ति । तस्मिन् स्त्रीलिङ्गे वर्तमानास्सन्तो ये सिद्धाः ते स्त्रीलिङ्गसिद्धाः, एतेन यदादुराशाम्बराः—न स्त्रीणां निर्वाणमिति तदपास्तं द्रष्टव्यम्, स्त्रीनिर्वाणस्य साक्षादनेन सूत्रेणाभिधानात्, तत्प्रतिपेक्षस्य च युक्त्यनुपपन्नत्वात्, तथाहि—शुक्तिपथो ज्ञानदर्शनचारित्राणि, “सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः” (तत्त्वा० अ० १ सू० १) इति वचनात्, सम्यग्दर्शनादीनि च पुरुषाणामिव स्त्रीणामपि अविकलानि, तथाहि—दृश्यन्ते स्त्रियोऽपि सकलमपि प्रवचनार्थमभिरोचयमानाः जानते च पडावश्यककालिकोत्कालिकादिभेदभिन्नं श्रुतं परिपालयन्ति च सप्तदशविधमकलङ्कं संयमं धारयन्ति च देवासुराणामपि दुर्द्धरं ब्रह्मचर्यं तप्यन्ते च तपांसि मासक्षणादीनि, ततः कथमिव तासां न मोक्ष-

सम्भवः !, सादेतद्—अस्ति स्त्रीणां सम्यग्दर्शनं ज्ञानं च न पुनश्चरित्रं, संयमाभावात्, तथाहि—स्त्रीणामवदवं
वक्षपरिभोगेन भवितव्यम्, अन्यथा विदुताक्रमलाः तिर्यक्त्विव इव गुरुपाषाणमिभयनीया भवेयुः, लोके च गहोप-
जायते, ततोऽवदवं तामिर्वक्षं परिमोक्ष्यं, वक्षपरिभोगे च सपरिग्रहात्, उपरिग्रहात् च संयमाभावात् इति, तदसमी-
चीनं, सम्यक् सिद्धान्तापरिज्ञानात्, परिग्रहो हि परमार्थतो दृष्ट्याऽभिधीयते, 'दृष्ट्या परिग्रहो बुधो' इति वचनप्रा-
प्त्याभावात्, तथाहि—दृष्ट्याऽरहितो भरतचक्रमर्धी सान्तापुरोऽप्यादंष्ट्रयैऽभ्यतिष्ठमानो निष्परिग्रहो गीयते, अन्यथा
केवलतोत्पादासम्भवात्, नपि—यदि दृष्ट्याऽपि वक्षससर्गमात्रं परिग्रहो भवेत् ततो चित्रकल्पं प्रति-
पद्यन् कल्पयित्वापोक्षुपारकणानुपके प्रपतति धीते केमाप्यविषयोपनिपातमय धीत्वमिति विभाव्य यस्मोर्विना क्षि-
रसि वक्षे परिस्थिते तस्य सपरिग्रहात् भवेत्, न चैतद्विदं, तस्मात् संसर्गमात्रं परिग्रहः, किन्तु दृष्ट्या, सा च स्त्रीणां
वक्ष्यादियु न विद्यते, धर्मोपकरणमात्रतया तस्योपादानात्, न खलु ता यन्मन्तरेवात्मानं रक्षितुमीच्छते, नापि स्त्रीत-
काकादिष्वर्मागृह्णायां साध्यायादिकं कर्तुं, ततो दीर्घतरसंयमपरिपाकनाय यतवया वरुं परिसुप्ताना न ताः परि-
ग्रहवत्सा, जयोच्येत—सम्भवति नाम स्त्रीणामपि सम्यग्दर्शनादिकं रत्नज्ञं, परं न तत् सम्भवभावेन युक्तिपदप्रापकं
मयति, किन्तु प्रकर्मप्राप्तं, अन्यथा दीक्षानन्तरमेव सर्वेषामप्यविद्येयेन युक्तिपदप्राप्तिप्रसक्तैः, सम्यग्दर्शनादिरत्नज्ञ-
प्रकर्मैव स्त्रीणामसम्भवी, ततो न निर्याणमिति, तदप्यनुक्तम्, स्त्रीषु रत्नज्ञप्रकर्षासम्भवप्रादकस प्रमाणसामापात्,

न खलु सकलदेशकालव्याप्त्या स्त्रीषु रत्नत्रयप्रकर्षासम्भवग्राहकं प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणं विजृम्भते, देशकालविप्र-
कृष्टतया तत्र प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेः, तदप्रवृत्तौ चानुमानस्याप्यसम्भवात्, नापि तासु रत्नत्रयप्रकर्षासम्भवप्रतिपादकः
कोऽप्यागमो विद्यते, प्रत्युत सम्भवप्रतिपादकः स्थाने स्थानेऽस्ति, यथा इदमेव प्रस्तुतं सूत्रं, ततो न तासां रत्नत्रय-
प्रकर्षासम्भवः, अथ मन्येथाः—स्वभावत एवातपेनेव छाया विरुध्यते स्त्रीत्वेन रत्नत्रयप्रकर्षः ततस्तदसम्भवोऽनुमी-
यते, तदयुक्तं, युक्तिविरोधात्, तथाहि—रत्नत्रयप्रकर्षः स उच्यते यतोऽनन्तरं मुक्तिपदप्राप्तिः, स चायोग्यवस्थाचरम-
समये, अयोग्यावस्था चास्मादज्ञामप्रत्यक्षा, ततः कथं विरोधगतिः?, न हि अदृष्टेन सह विरोधः प्रतिपत्तुं शक्यते,
मा प्रापत् पुरुषेण्यतिप्रसङ्गः, ननु जगति सर्वोत्कृष्टपदप्राप्तिः सर्वोत्कृष्टेनाध्यक्षसंशयेनाद्यागते, नान्यथा, एतच्चोभयोर-
प्यावयोरगमप्राप्त्याण्यवलतः सिद्धं, सर्वोत्कृष्टे च द्वे पदे—सर्वोत्कृष्टं दुःखस्थानं सर्वोत्कृष्टं सुखस्थानं च, तत्र सर्वोत्कृष्ट-
दुःखस्थानं—ससमनरकपृथिवी, अतः परं परमदुःखस्थानस्याभावात्, सर्वोत्कृष्टसुखस्थानं तु निःश्रेयसं, ततः परमन्यस्य
सुखस्थानस्यासम्भवात्, ततः स्त्रीणां ससमनरकपृथिवीगमनमागमे निषिद्धं, निषेधस्य च कारणं तद्गमनयोग्यतया-
विधिसर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभावः, ततः ससमपृथिवीगमननिषेधादवसीयते—नास्ति स्त्रीणां निर्वाणं, निर्वाणेहेतोः
तथारूपसर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणामस्यासम्भवात्, तथा चात्र प्रयोगः—असम्भवनिर्वाणाः स्त्रियः, ससमपृथिवीगमनत्या-
भावात्, सम्मूर्च्छिमादिवत्, तदेतदयुक्तं, यतो यदि नाम स्त्रीणां ससमनरकपृथिवीगमनं प्रति सर्वोत्कृष्टमनोवीर्य-

परिणत्समाप्तः ततः पृस्तावता कथमवसीयते ? नि. त्रेवसमपि अस्ति तासां सार्धोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्समाप्तो, न हि यो शुभि-
कर्यव्याधिकं कर्म कर्तुं न शक्नोति स शाखाप्यप्यवसादुं न शक्नोतीति प्रत्येकं वाच्यं, प्रत्यक्षविरोधात्, अथ सम्मूर्च्छिमा-
दियुग्मयमपि अस्ति सर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्समाप्तो यः ततोऽप्राप्यवसीयते, ननु यदि तत्र एष्टव्यं कथमत्रावसीयते ? न
बहु परिपूर्व्यासिमात्रेण हेतुर्गमको भवति, किन्तु नन्तव्यात्वा, नन्तव्यासिमात्रेण प्रतिबन्धनकेन सिध्यति, न चात्र प्रतिबंधो
विद्यते, न बहु सप्तमपुष्पिणीगमनं निर्वाणयमनस्य कारणं, नाप्येवमेवाविनायावप्रतिबन्धताः सप्तमपुष्पिणीगमनाविना-
यापि निर्वाणयमनं, परमायरीरिणां सप्तमपुष्पिणीगमनमन्तरेण निर्वाणयमनायाव, न च प्रतिबन्धमन्तरेण एक-
स्यामावेऽन्यस्यायावो, या प्रापयस्य तस्य वा कस्यचिरेकस्यायावे सर्वस्यायावप्रसङ्गः, एतेषां तर्हि कथं सम्मूर्च्छिमादियु-
ग्मनिर्वाणयमनायाव इति ?, उच्यते, तस्यायस्यस्यान्यायाव, तथाहि—ये सम्मूर्च्छिमादयो अवसमाप्यत एव न सम्म-
गृह्येनादिकं यथापत् प्रतिपद्यं प्रकुरन्ति, ततो न तेषां निर्वाणसम्पन्नः, अपिच आशुक्लान्तरेण यथावत्सम्पन्-
द्वेनानादिरत्नत्रयसम्पन्नयोग्याः, ततस्वात्मा न निर्वाणभावाः । अपिच—शुद्धपरिस्रव्यां द्वितीयामेव पुष्पिणीं यावद्गच्छन्ति,
न परतः, परपुष्पिणीगमनेऽनुत्तराकारूपमनोवीर्यपरिणत्समायाव, तृतीयां यावत् पयिणा, चतुर्थीं चतुष्पदा, पञ्चमी-
मुरगा, अथ च सर्वेऽन्यैर्द्व्युत्तरपदाः सदस्यारं नावद्गच्छन्ति, तस्माद्योगतिरिक्ते मनेवीर्यपरिणत्सिवेयम्यवर्धनापूर्व-
यतापि तद्वैरन्त्यं, तथा च सवि. सिद्धं कीदृशमयोगतिरिक्तेऽपि निर्वाणं सममिति कृत प्रसङ्गेन, तथा मुक्तिं

शरीरनिर्वृत्तिरूपे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्ते पुष्टिज्ञसिद्धाः, एवं नपुंसकलिङ्गसिद्धाः, तथा खलिङ्गे-रजोहरणा-
दिरूपे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्ते खलिङ्गसिद्धाः, तथा अन्यलिङ्गे-परिव्राजकादिसम्बन्धिनि वल्कलकपायादि-
वस्त्रादिरूपे द्रव्यलिङ्गे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्तेऽन्यलिङ्गसिद्धाः, गृहलिङ्गे सिद्धा गृहलिङ्गसिद्धा मरुदेवीप्र-
भृतयः, तथा 'एकसिद्धा' इति एकस्मिन् २ समये एककाः सन्तो ये सिद्धास्ते एकसिद्धाः, 'अणेगसिद्धा' इति एकस्मिन्
समये अनेके सिद्धाः अनेकसिद्धाः, अनेके चैकस्मिन् समये सिध्यन्त उत्कर्षतोऽष्टोत्तरशतसङ्ख्या वेदितव्याः । आह—
ननु तीर्थसिद्धातीर्थसिद्धरूपभेदद्वये एव शेषभेदा अन्तर्भवन्ति तत्किमर्थं शेषभेदोपादानमुच्यते? सत्यम् अन्तर्भ-
वन्ति परं न तीर्थसिद्धातीर्थसिद्धभेदद्वयोपादानमात्रात् शेषभेदपरिज्ञानं भवति, विशेषपरिज्ञानार्थं चैव शास्त्रारम्भ-
प्रयास इति शेषभेदोपादानं ॥

से किं तं परम्परसिद्धकेवलनाणं?, परंपरसिद्धकेवलनाणं अणेगविहं पणत्तं, तंजहा-अपढम-
समयसिद्धा दुसमयसिद्धा तिसमयसिद्धा चउसमयसिद्धा जाव् दुससमयसिद्धा संखिज्ज-
समयसिद्धा असंखिज्जसमयसिद्धा अणंतसमयसिद्धा, से तं परंपरसिद्धकेवलनाणं, से तं सिद्ध-
केवलनाणं ॥ तं समासओ चउव्विहं पणत्तं, तंजहा-दुव्वओ खित्तओ कालओ भावओ,

तत्र वृत्तजो णं केवलनाणी सव्ववब्बाइ जाणइ पासइ, खित्तओ णं केवलनाणी सव्वं
खित्तं जाणइ पासइ, कालओ णं केवलनाणी सव्वं काल जाणइ पासइ, भावओ णं केवल-
नाणी सव्वे भावे जाणइ पासइ । अह सव्ववब्बपरिणामभावविण्णसिंकारणमणंतं ।
सासयमप्यडिवाई प्गविहं केवलं नाणं ॥ ५८ ॥ (सु० २२)

‘हे किं तं परम्परिद्वयेकसनाण’मित्यादि, न प्रथमसमयसिद्धा अप्रथमसमयसिद्धा, परम्परसिद्धविशेषणं, अप्र-
थमसमयपरिचिनः सिद्धत्यसमयाद्वितीयसमयपरिचिन इत्यर्थः, आदिषु तु द्वितीयसमयसिद्धादय उच्यन्ते, यथा सामा-
न्यतः अप्रथमसमयसिद्धा इत्युक्तं, तत्र यत्रोदय विशेषेण व्याप्यते-द्विसमयसिद्धाः प्रिसमयसिद्धा इत्यादि । ‘सेस’मि-
त्थादि निगमनं, ‘तं समासतो’ इत्यादि, तदिदं सामान्येण केवलज्ञानमनियुक्तं, ‘समासता’ संश्लेषेण बहुविधं प्रवृत्तं,
तद्यथा-द्रव्यताः क्षेत्रतः कालतो वापतव्यं, तत्र द्रव्यतो ‘व’मिति वाक्यालद्वारे केवलज्ञानी सर्वप्रव्यापि-धर्मास्ति-
कायादीनि पाषाद्यानाति पश्यति, क्षेत्रतः केवलज्ञानी सर्वं क्षेत्रं-लोकालोकेन्दमिदं जानाति पश्यति, इह यद्यपि
सर्वप्रत्यग्रहणेनाकाशादिकानोऽपि युक्तं, तथापि तत्र क्षेत्रत्वेन कृत्वा भेदेनोपन्यासः, कालतः केवलज्ञानी
सर्वं कालम्-अतीतानागतपञ्चमानेदमिदं जानाति पश्यति, वाक्ताः केवलज्ञानी सर्वान् जीवाजीयगतान् भाषा-
गतिकपायागुरुषुप्रवृत्तीन् जानाति पश्यति ॥ इह केवलज्ञानेनैकत्वसंज्ञोपबोधोपयोगादियिपया सूरीणा-

मनेकधा विप्रतिपत्तिः, सा च चूर्णिणकृता मूलीकाकृता च दर्शिता ततो वयमपि संक्षेपतो विनयजनानुग्रहाय तां प्रदर्शयामः—‘केई भणंति जुगवं जाणइ पासइ य केवली नियमा । अन्ने एगंतरियं इच्छंति सुओवएसेणं ॥ १ ॥ अन्ने न चेव वीछुं दंसणमिच्छंति जिणवरिदस्स । जं चिय केवलनाणं तं चिय से दंसणं विंति ॥ २ ॥’ व्याख्या—‘केचन’ सिद्धसेनाचार्यादयो ‘भणंति’ ब्रुवते, किमिहाह—‘युगपद्’ एकस्मिन् काले ‘केवली’ केवलज्ञानवान् न त्वन्यश्छद्मस्थो जानाति पश्यति च ‘नियमात्’ नियमेन, अन्ये पुनराचार्या जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणप्रभृतयः ‘इच्छंति’ मन्यन्ते, किमिति ?, आह—एकान्तरितं केवली जानाति पश्यति चेति, एकस्मिन् समये जानाति एकस्मिन्समये पश्यतीत्यर्थः । कथमेतदिच्छन्तीति ?, अत आह—श्रुतोपदेशेन, आगमानुसारेणेत्यर्थः । ‘अन्ने’ इत्यादि, अन्ये केचि-
द्वृद्धाचार्या न चैव ज्ञानादर्शनं विषय-पृथगिच्छन्ति जिनवरेन्द्रस्य, जिनाः—उपशान्तरागादिदोपसमूहाः तेषां वराः—
प्रधाना निर्मूलत एव क्षीणसकलरागादिदोपोद्भवनिबन्धनमोहनीयकर्माणः, क्षीणमोहा इत्यर्थः, तेषामिन्द्रो—भगवान्
उत्पन्नेकेवलज्ञानः तस्य, न त्वन्यस्य, किन्तु यदेव केवलज्ञानं तदेव ‘से’ तस्य केवलिनो दर्शनं ब्रुवते, क्षीणसकलावरणस्य
देशज्ञानाभवात् केवलदर्शनस्याप्यभावात्, तस्यापि वस्त्वेकदेशभूतसामान्यमात्रमाहितया देशज्ञानकल्पत्वादिति भा-
वना । तत्र ‘यथोद्देशं निर्देश’ इति न्यायात् प्रथमं युगपदुपयोगवादिमतं प्रदर्शयते—‘जं केवलाइं साई अपज्जवसियाइं
दोवि भणियाइं । तो विंति केइ जुगवं जाणइ पासइ य सच्चन्नु ॥ ३ ॥’ व्याख्या—‘यत्’ यस्मात् कारणात् द्वे अपि

केवलज्ञानकेवलदर्शने समये—सिद्धान्ते साधनपर्यवसिते अगिते, कतोऽप्युपते केचन सिद्धसेनाधार्योदयः, किमित्याह—‘युग-
पद’ एकस्मिन् समये काले जानाति पश्यति च सर्वत्र इति । विषये साधामाह—“इहाराट्ईनिहणं मिच्छाऽऽपर-
णदमनोसि व विणत्स । इवेयरापरण्या अरवा निक्खरापरणं ॥ ४ ॥” ‘इतरथा’ युगपत्केवलज्ञानवर्धनमा-
यानभ्युपगमे ‘आदिनिपनत्वं’ सादिसपर्यवसितत्वं केवलज्ञानकेवलदर्शनयोः प्राप्नोति, तथाहि—उत्पत्तिसमयमा-
विकेवलज्ञानोपयोगानन्तरमेव केवलदर्शनोपयोगसमये केवलज्ञानान्तरं केवलज्ञानोपयोगसमये
केवलदर्शनमाप इति हे अयि केवलज्ञानकेवलदर्शने सादिसपर्यवसिते, तथा मिच्छा—अठोका जावरणवद्व-
केवलज्ञानापरत्वकेवलदर्शनापरणक्षयो विनस प्राप्नोति १, न वपणीतावरणो द्यौ मदीपी क्रमेण प्रकाश्यं प्रकाशयता,
तथात् इहायि केवलज्ञानवर्धने युगपत्निर्वृत्ततोऽपनीतससापरणे ततः कथं ते क्रमेण स्वकाश्यं प्रकाशयता १,
क्रमेणेति केदभ्युपगमा तर्हि मिच्छा तदापरमसुख इति २, तथा इतरेतरावरणत्वा प्राप्नोति, तथाहि—यदि सा-
वरणे नि-द्वेषताः धीनेऽपि अन्यतरमायेऽन्यतरमावो नेच्यते तर्हि ते एव परस्परसापरणे जावे, तथा च सति सिद्धा-
न्तपक्षधिविविरिति ३। अथवा निष्कारणापरणं, यदि हि साकस्येन त्यागरणापरणमेऽप्यन्यतरोपवोयकातेऽन्यतरस मावो
नेच्यते तर्हि तस्यान्यतरसापरणमकारणमेव जावं, कारणस कर्मकक्षयस प्रागेव सर्वथापयसात्, तथा च सति संदेव
यावामावप्रसक्तः, तथा चोक्तं—“नितं सुखमसुखं वाऽऽतोऽत्यानयेवजादिति” वा ‘तद व असुखमुचं असुखद रित्त-
च-

ण्यसंगो य । एतरोपयोगे जिणस्स दोसा बहुविहा य ॥ ५ ॥' तथा चेति समुच्चये, यदि क्रमेणोपयोग इष्यते तर्हि भगवतोऽसर्वज्ञत्वमसर्वदर्शित्वप्रसङ्गश्च प्राप्नोति, तथाहि-यदि क्रमेण केवलज्ञानकेवलदर्शनोपयोगाभ्युपगमस्तर्हि न कदाचिदपि भगवान् सामान्यविशेषावेककालं जानाति पश्यति वा, ततोऽसर्वज्ञत्वासर्वदर्शित्वप्रसङ्गः, पाक्षिकं वा सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वं च असज्यते, तथाहि-यदा सर्वज्ञो न तदा सर्वदर्शी, दर्शनोपयोगाभावात्, यदा तु सर्वदर्शी न तदा सर्वज्ञो, ज्ञानोपयोगाभावादिति ५ । एवमेकान्तरोपयोगेऽभ्युपगम्यमाने सति जिनस्य दोषा बहुविधाः प्राप्नुवन्ति । एवं परेणोक्ते सति आगमवादी जिनभद्रगणिकश्चाश्रमण आह—'भणइ भिन्नमुहुत्तोवजोगकालेऽवि तो तिनाणस्स । मिच्छा छावट्ठी सागरोवमाइं खओवसमे ॥ ६ ॥' यदुक्तम्-इतरथा आदिनिघनत्वं प्राप्नोति, तदसमीचीनं, उपयोगमनपेक्ष्य लब्धिमात्रापेक्षया केवलज्ञानकेवलदर्शनयोः साद्यपर्यवसितत्वस्याभिधानात्, मत्यादिषु पदपष्टिसागरोपमाणाभिव, यदप्युक्तं—'मिथ्यावरणक्षय' इति तत्रापि भण्यते, यदि साद्यपर्यवसितं कालमुपयोगाभावत आवरणक्षयस्य मिथ्यात्वमापद्यते 'तो'त्ति ततः 'त्रिज्ञानिनो' मतिश्रुतावधिज्ञानवतो भिन्नमुहुत्तलक्षणोपयोगकालेऽपि यो नाम मत्यादीनां पदपष्टिसागरोपमाणि यावत् क्षयोपशमः सूत्रेऽभिहितः स मिथ्या प्राप्नोति, तावन्तकालं मत्यादीनामुपयोगासम्भवात् युगपन्नावासम्भवाच्च, यापि इतरेतरावरणता पूर्वमासञ्जिता साऽप्यसमीचीना, यतो जीवस्वाभाव्यादेव मत्यादीनामिव केवलज्ञानकेवलदर्शनयोर्गुणपदुपयोगासम्भवः, ततः सा कथमुपपद्यते?, मा

प्रापदन्वया नत्वादीनामपि परस्परभाषणप्रसङ्गः, नोऽपि निष्कारणभाषणदोष उद्घातितः सोऽपि जीवत्वाभावा-
देव तद्योपयोगप्रवृत्तेरपाकौ द्रष्टव्यः, अन्यथा नत्वादीनामपि प्रसज्येत, तेषामसुदृक्पर्यक्तः पदपट्टिसागरोपमानि वा-
नत् ध्वयोपसमस्यमिथ्यात्वात्, तावत्काष्ठं चोपयोगायावदिति । नादिमात्मनश्च नृपमति—‘अहं क्वपि एवं सो मुञ्च
जोऽपि क्षीणं तदावयो नरिद्या । सतेऽपि जंतुरायच्छ्वगन्मि पंचव्यवहारं ॥ ७ ॥ संयमं न देह उदाह व मुञ्च उदाहं-
जोऽपि व सवण्ण । कञ्चंमि देह उदाह व मुञ्च व तदेव इदं ॥ ८ ॥’ ‘अपि’ अवधारणे, अथ न एवम्—उक्तेन प्रकारेण
मन्यसे वायोपसमस्यमिथ्यात्वात् नृपमति परस्परभाषणप्रसङ्गः, अथ न एवम्—उक्तेन प्रकारेण
मया उपकार्येयपि ज्ञानं ददेन वाचस्मयनवरतं न प्रवर्धते इति, यत्नेन सत्तु क्षीणान्तरायकोऽर्थं सत्यव्यन्तरायक्ये
पथप्रकारे, इदामन्तरायकर्मणो दानान्तरायकर्मणो न प्रवर्धते इति, यत्नेन सत्तु क्षीणान्तरायकोऽर्थं सत्यव्यन्तरायक्ये
कर्मते वा मुञ्चे उपमुञ्चे वा सर्वथा, किन्तु कार्यं सत्तुत्ये सति ददाति कर्मते वा मुञ्चे वा उपमुञ्चयेत्येव उपमुञ्चे
या, तथैव ‘इदामि’ कैमलप्रान्तद्वन्द्वविषये सत्यपि तदापरणक्ये न मुञ्चवत्तुपयोगसम्भवा, तथाजीवत्वाभावादिदिति ।
सायेतद्, यदि पथयिधान्तरायक्ये सत्यपि मग्नान् न सत्तुं दानादिप्रियासु प्रवर्धते तदा किं तदवयस्य फलमित्यत
आह—‘दितस्तु उर्मतस्तु व मुञ्जतस्तु व निगस्तु एव गुणो । क्षीणं तदावयये वं से विरपं न सवय ॥ ९ ॥’
जिनस्य क्षीणसफलपातिफर्मणः क्षीणान्तरायक्ये सत्येव गुणो जायते, बहुल-‘से’ तस्य जिनस्य ददतो लभमानस्य वा

मुञ्जानस्य वकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादुपभुञ्जानस्य च यद्विद्मो न भवति, प्राकृतत्वाच्च विघ्नशब्दस्य ननुसकनिर्देशः । अमुमेव गुणं प्रकृतेऽपि योजयन्नाह—‘उवलचस्सेमेव य नाणंमि व दंसणंमि व जिणस्स । खीणावरणगुणोऽयं जं कसिणं सुणइ पासइ वा ॥ १० ॥’ ‘एवमेव’ दानादिक्रियासु प्रवृत्तस्येव ज्ञाने दर्शने चोपयुक्तस्य जिनस्य केवलिनोऽयं क्षीणावरणत्वे सति गुणो यत् कृत्वं लोकालोकात्मकं जगज्जानाति पश्यति वा, न तु जानतः पश्यतो वा विघ्नः सम्भवतीति । वाद्याह—‘पासंतोऽवि न जाणइ जाणं व न पासई जइ जिणिंदो । एवं न कयाऽवेसो सवणू सवदरिसी य ॥ ११ ॥’ यदि पश्यन्नपि भगवान् न जानाति, दर्शनकाले ज्ञानोपयोगानभ्युपगमात्, जानन् वा यदि न पश्यति, ज्ञानोपयोगकाले दर्शनोपयोगानभ्युपगमात्, तत एवं सति न कदाचिदप्यसौ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च प्राप्नोतीति । सिद्धान्तयोद्याह—‘जुगवमयाणंतोऽवि दु चउहिचिं नाणेहि जइ व चउनाणी । मन्नइ तेहय अरिहा सवणू सवदरिसी य ॥ १२ ॥’ यथा मत्यादिभिः मनःपर्यायान्तैश्चतुर्भिर्ज्ञानैर्युगपदजानन्नपि जीवस्वाभाव्यादेव युगपदुपयोगाभावात् लब्धपेक्षया चतुर्ज्ञानी भण्यते तथैयार्हन्नपि भगवान् युगपत्केवलज्ञानदर्शनोपयोगाभावेऽपि निःशेषतदावरणक्षयात् शक्त्यपेक्षया सर्वज्ञः सर्वदर्शी चोच्यते इत्यदोषः । पुनरप्यत्र वाद्याह—‘तुल्ले उभयावरणक्खयंमि पुवं समुभयो कस्स । दुविदुवयोगाभावे जिणस्स जुगवंति चोएइ ॥ १३ ॥’ ‘तुल्ले’ समाने, एककालमित्यर्थः, ‘उभयावरणक्षये’ केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणक्षये ‘पूवं’ प्रथमं ‘समुद्भवः’ उत्पादः कस्य भवेत् ?—किं ज्ञानस्य ? उत दर्शनस्य ? यदि ज्ञानस्य

स किंनिबन्धन इति वाच्यं, तथावरणवचनिकम्पन इति चेत्, ननु स इतिनेऽपि तुल्य इति तस्मान्मुक्तप्रसङ्गः, एवं
इदंनपयेऽपि वाच्य, अतः प्रथमसमये त्यागरणवदेऽपि बन्धनरसाभावेऽप्यन्तरसाध्यभावात् एव विपर्ययो वा प्रा-
प्नोतीति शुगपद्विविधोपयोगानामनुपपत्तेरिति चेत्, ननु शिद्धान्तवाचाह—‘अत्र न एव नि-
बन्धो शुगपुण्यघ्नेन शुगपमेवेद । दोषयं सत्ययोगेव पद्वसुतां विद्वत् ॥ १४ ॥’ ‘अप्यते’ अत्रोचं दीयते, न य-
नियमो यदुत शस्त्रपेक्षया शुगपदुस्तत्रेणापि शस्त्रेण शुगपदेवेद उपयोगेन—उपयोगरूपतवाऽपि अचित्तव्यमिति । कुत
इति चेत्; तथादर्शनात्, आह न—‘पद्वसुतां विद्वत्’ ‘अत्र’ अस्मिन् विचारप्रक्रमे यत्तु तावत् इष्टान्तं ।
तमेव दर्शयति—‘अहं शुगपुण्यघ्नीयः इति सत्यवगममुपाईचं । नस्ति शुगपेवमोपो सवेतु तदेव केवलिनो
॥ १५ ॥’ यथा सत्यस्त्वमतिश्रुतादीनाम्, नादिसन्नायवविज्ञानपरिग्रहः, शुगपदुस्तत्रावपि ‘सुते’ भागनेऽभिहि-
तायां न सर्वेभ्यः सत्तादिषु शुगपदुपयोगो भवति, “सुतयं दो नस्ति उपयोगो” इति वचनप्रामाण्यत्वात्, तमेव केव-
लिनोऽपि शस्त्रपेक्षया शुगपत्केवलज्ञानकेवलदर्शनोत्पत्तौ अपि न इत्येतेषु शुगपदुपयोगो भवति । अमुमेवार्थे सुतेषु
तंवाद्यत्वाह—‘मनियं पिय पणगीपण्यवमार्दुतु अहं त्रियो समयं । न जागर नपि पासद तं अशुखवप्यना-
ईचं ॥ १६ ॥’ मनियं चैतदनन्तरोदित अत्रसौ प्रज्ञापनादिषु—यथा नं समयं केवली जानाति अत्रादिकं रत्नप्रमा-
दिकं य न तमेव समयं पश्यतीति, ‘अशुखवप्यवमार्दुतु’ इत्यत्र प्राकृतत्वादिदीर्घार्थे यदी, तदा क्रमेणैव केवलज्ञा-

न केवलदर्शनयोरुपयोगो न युगपदिति स्थितं । साम्प्रतं ये केवलज्ञानकेवलदर्शनाभेदादिनस्तन्मतमुपन्यसन्नाह—
‘जह किर खीणावरणे देसन्नाणाण सम्भवो न जिणे । उभयावरणातीते तह केवलदंसणस्सावि ॥१७॥’ यथा ‘किले-
त्याप्तोक्तौ क्षीणावरणे भगवति जिने ‘देशज्ञानानां’ मत्यादीनां न सम्भवः तथा ‘उभयावरणातीते’ केवलज्ञानकेव-
लदर्शनावरणातीते भगवति केवलदर्शनस्यापि न सम्भवः । कथमिति चेदुच्यते—इह तावद् युगपदुपयोगद्वयं न जा-
यते, सूत्रे तत्र तत्र प्रदेशे निषेधात्, न चैतदपि समीचीनं यत्तदावरणं क्षीणं तथापि तन्न प्रादुर्भवति, ऊर्द्धमपि
तदभावप्रसङ्गात्, ततः केवलदर्शनावरणक्षयादुपजायमानं केवलदर्शनं सामान्यमात्रग्राहकं केवलज्ञान एव सर्वात्मना
सर्ववस्तुग्राहकेऽन्तर्भवतीति तदेवैकं केवलज्ञानं चकास्ति, न ततः पृथग्भूतं केवलदर्शनमिति । अत्र सिद्धान्तवादी
केवलदर्शनस्य स्वरूपतः पार्थक्यं सिसाधयिपुरिदमाह—‘देसन्नाणोवरमे जह केवलणाणसंभवो भणिओ । देसदंसण-
विगमे तह केवलदंसणं होऊ ॥ १८ ॥’ यथा भगवति मत्यादिदेशज्ञानोपरमे केवलज्ञानसम्भवः स्वरूपेण भणितस्त्वया
तथा चक्षुर्दर्शनादिदेशदर्शनविगमे सति केवलदर्शनमपि ततः पृथक् स्वरूपतो भवतु, न्यायस्य समानत्वात्, अन्यथा
पृथक् तदावरणकल्पनानैरर्थक्यापत्तेः । ‘अह देसनाणदंसणविगमे तव केवलं-मयं नाणं । न मयं केवलदंसणमिच्छा-
मित्तं नणु तवेदं ॥ १९ ॥’ अथ देशज्ञानदर्शनविगमे तव केवलज्ञानमेवैकं मतं, न मतं केवलदर्शनमिति, अत्राह—ननु
तवेदमिच्छामात्रम्—अभिप्रायमात्रं, न त्वत्र काचनपि युक्तिः, न चेच्छामात्रतो वस्तुसिद्धिः, सर्वस्य सर्वेष्वर्थेषु

स्थितिप्रसक्तो, न दृष्टुकं 'न चैतदपि सवीचीनमित्तादि' तदपि न सवीचीनं, द्रव्योपपन्नमाविशेयेऽपि मत्साचीनामिदं जीवत्वानान्यादेव केवलज्ञानापरणकेष्वदर्शनापरणखेदेऽपि सततं तयोऽग्राह्यार्थाविरोधाद्, अयोप्येत "द्वयतो जं केवलज्ञानी सप्रदवाहं जाणइ पासइ" इत्यादि सूत्रं केवलज्ञानकेवलदर्शनागेदप्रतिपादनपरं, केवलज्ञानिन एव सतो ज्ञानदर्शनयोरेवेन विषयनिर्देशाद्, सूत्रं च शुभ्वाक्यमपि प्रमाणं, तत्कथमत्र विप्रसिद्धते इति ? तत्राह—'अत्राह जहोदिनाणी जाणइ पासइ य भासियं सुचे । न च नाव जोरिंसज्जनावेगणं तह इदंपि ॥ २० ॥' 'अणयते' अत्रोत्तरं दीयते—यथा जपयिज्ञानी जानाति पश्यति चेति सूत्रे भासियं, तदुक्तं—“दयजो गं जोदिनाणी लकोखेणं सवाइ लुविदवाहं जाणइ पासइ” इत्यादि, न च तथा सूत्रे भवितव्यमपि नाभासयिज्ञानायपि दर्शनयोरेकत्वं, तथा इहापि केवलज्ञानकेवलदर्शनयोरेकत्वं सूत्रप्रसादासम्मानं न यस्मिन्ति, सूत्रस्य सामान्यताः प्रदुष्टो, अपि च—जानाति पश्यति चेति ज्ञापयि ज्ञानावेकार्यो न भवतो, नापि तत्र सूत्रे एकार्थिकप्रकल्पताधिकारः, किन्तु सामान्यपिद्येषपि यथायिगमाभिधानपरौ । ततश्च—'अह पासइ तह पासउ पासइ जेजेह दंसणं तं से । जाणइ जेणं जरिया तं से नार्णति पेचयं ॥ २१ ॥' 'यथा' येन प्रकारेण ज्ञानादभेदेन भेदेन वा पश्यति तथा पश्यतु, यथावत्तु यं ज्ञानो—येन सामान्यापगमाकारेणाहं पश्यति तदर्थनमिति ज्ञातव्यं, येन पुनर्विशिष्टावगमरूपेणाकारेण जानाति तत् 'से' तत्सार्धतो ज्ञानमिति, न च शुगपदुपयोगश्च, अनेकतः सूत्रे विवेकात्, तताः क्रमेण भवततो ज्ञानं दर्शनं चेति । एतदेव सूत्रेण

दर्शयति—“नाणंमि दंसणंमि व एत्तो एगयरंमि उवउत्ता । सवस्स केवलस्सा जुगवं दो नत्थि उवओगा ॥ २२॥”
ज्ञाने तथा दर्शने वाशब्दो विकल्पार्थः, अनयोरेककालम् एकतरस्मिन् कस्मिंश्चिदुपयुक्ताः केवलिनो, न तु द्वयोः, यतः
सर्वस्य केवलिनो युगपत् द्वावुपयोगौ न स इति, तस्मादेतत्संभवलादपि क्रमेण ज्ञानं दर्शनं च सिद्धं । अपि च—
‘उवओगो एगयरो पणवीसइमे सए सिणायस्स । भणिओ वियडत्थोचिय छड्डहेसे विसेसेणं ॥ २३॥’ भगवत्यां
पञ्चविंशतितमे शते अध्ययनापरपर्याये षष्ठेदेशके स्नातकस्य-केवलिनो ‘विशेषेण’ विशेषतः एकतर उपयोगो मणितः,
तत्कथमेवमागमार्थमुपलभ्यात्मानं विप्रलम्भेमहि ? । साम्प्रतं सिद्धान्तवाधेव जिनमद्रगणिश्वभाश्रमण आत्मनोऽनुद्-
तत्वमागममार्त्तिकं च परां ख्यापयन्नाह—‘कस्स व नाणुमयमिणं जिणस्स जइ होज्ज दोन्नि उवयोगा । नूणं
न होति जुगवं जओ निसिद्धा सुए वहुसो ॥ २४ ॥’ निगदसिद्धेत्यलं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुतम्—अथशब्द
इहोपन्यासार्थः, पूर्वमुद्देशसूत्रे मनःपर्यवज्ञानानन्तरं केवलज्ञानमुक्तं तत्सम्प्रति तात्पर्यनिर्देशार्थमुपन्यस्यते इत्यर्थः,
सर्वाणि च तानि द्रव्याणि च सर्वद्रव्याणि-जीवादिलक्षणानि तेषां परिणामाः-प्रयोगवित्तसोभयजन्या उत्पा-
दादयः पर्यायाः सर्वद्रव्यपरिणामास्तेषां भावः-सत्ता स्वलक्षणं स्वं स्वमसाधारणं रूपं तस्य विशेषेण ज्ञापनं
विज्ञप्तिः विज्ञानं वा विज्ञप्तिः, परिच्छेद इत्यर्थः, तस्याः कारणं-हेतुः सर्वद्रव्यपरिणामविज्ञप्तिकारणं, केवलज्ञान-
मिति सम्बन्ध्यते, उक्तं च—“संबदवाण पओगवीससामीसया जहाजोगं । परिणामा पजाया जम्मविणासादओ

१ सर्वद्रव्याणां प्रयोगवित्तसोभयजन्या यथायोगम् । परिणामाः पर्याया जन्मविनाशादयो हेयाः ॥ १ ॥

नेनो ॥ १ ॥ तेहिं भावो सदा सुखदुःखं वा नितेसजो तस्य । नावं विद्यचीप कारणं केवलं नाजं ॥ २ ॥" तस्य ज्ञेयानन्तत्वादनन्तं, तथा शुभदुःख आशयतं, सदोपयोग्यवदिति गार्वाक्यं, तथा प्रतिपत्तनशीलं प्रतिपाति न प्रतिपाति अप्रतिपाति, सर्वज्ञस्यायीस्वर्यं, अतु यत् आशयतं तदप्रतिपालेन ततः किमनेन विशेषेण ?, तदुक्तं, सम्यक्-शुद्धार्थोपरिज्ञानात्, आशयतं हि नाय अनवरतं यदुच्यते, तथा किमल्लोकमपि यवति, वाचस्पति सायनिरन्तरं भवनात्, ततः सुकलकात्मयप्रतिपत्त्यर्थमप्रतिपातिविशेषोपादानं, ततोऽयं तात्पर्यार्थः—अनवरतं—सुकलकात्मं भवतीति, अथवा एकपदव्यभिचारेऽपि विशेषणविशेष्यभावो भवतीति आपनार्थं विशेषणद्वयोपादानं, तथा हि—आशयतमप्रतिपालेन, अप्रतिपाति तु आशयतमशक्यं च भवति, तथा अप्रतिपालव्यभिचानमिति । तथा एकविधम्-एकप्रकारं, तदावरणसयलौकिकमत्वात्, केवलं च तद्व्यामं च (केवलानं) ॥ इह तीर्थेकत्वं समुपजातकेवकाकोकवी-र्यकरणनकर्तृदयतः तथासाभाव्यादुपकार्यकृतोपकारान्तेषु सुकलसत्त्वात्प्रहाव सधितेव प्रकाशं वेदनामातनोति, तत्रानुत्पन्नविनेयानां केपाविरेयमाशङ्का भवेत् (यत्) भगवतोऽपि तीर्थेकत्वावदव्यभुतं अनिरूपं भवति, प्रपञ्चतं च भावश्रुतपूर्वकं, ततो भगवानपि श्रुतज्ञानीति, ततस्त्वाशङ्कापनोदार्थमाह—

केवलनानेणऽप्ये नातं जे तस्य पणवणनोमे । ते मासद् तित्थपरो बहजोग सुजं हवइ सेसं

१ तेर्षी भावाः सदा सुखदुःखं वा नितेसजस्य । ज्ञान निमित्तो कारण केवलकाम् ॥ १ ॥

॥ ६० ॥ से तं केवलनाणं, से तं पञ्चकुलनाणं ॥ (सू० २३)

इह तीर्थकरः केवलज्ञानेन 'सर्वं वाक्यं सावधारणं'मिति न्यायात् केवलज्ञानेनैव, न श्रुतज्ञानेन, तस्य क्षायोप-
शमिकत्वात्, केवलिनश्च क्षायोपशमिकभावातिक्रमात्, सर्वक्षये देशक्षयाभावादिति भावः, अर्थान्-धर्मास्तिका-
यादीन् अभिलाष्यान्भिलाष्यान् 'ज्ञात्वा' विनिश्चित्य ये 'तत्र' तेषामर्थानामभिलाष्यानभिलाष्यानां मध्ये प्रज्ञापना-
योग्याः, अभिलाष्या इत्यर्थः, तान् आपते नेतरान्, तानपि प्रज्ञापनायोग्यान् आपते, न सर्वान्, तेषामनन्तत्वेन
सर्वेषां मापितुमशक्यत्वात्, आयुषस्तु परिमितत्वात्, किन्तु?, कतिपयानेव, अनन्तभागमात्रान्, आह च भाष्यकृत-
"पञ्चवणिज्वा भावा अणंतभागो तु अणभिलप्पाणं । पञ्चवणिज्जाणं पुण अणंतभागो सुयनिवद्धो ॥१॥" तत्र केवलज्ञा-
नोपलब्धार्थाभिधायकः शब्दराशिः प्रोच्यमानस्तस्य भगवतो वाग्योग एव भवति, न श्रुतं, तस्य भाषापयार्थाव्यादिनाम-
कर्मोदयनिबन्धनत्वात्, श्रुतस्य च क्षायोपशमिकत्वात्, स च वाग्योगो भवति, न श्रुतं 'शेषम्'अप्रधानं द्रव्यश्रुतमित्यर्थः,
श्रोतॄणां भावश्रुतकारणतया द्रव्यश्रुतं व्यवहियते इति भावः, अन्ये त्वेवं पठन्ति—"पञ्चजोग सुयं हवद तेसि" तस्या-
यमर्थः-तेषां-श्रोतॄणां भावश्रुतकारणत्वात् स वाग्योगः श्रुतं भवति, श्रुतमिति व्यवहियते इत्यर्थः । 'सेत्त'मित्यादि
निगमनं, तदेतत्केवलज्ञानं, तदेतत्प्रत्यक्षं । एवं प्रत्यक्षे प्रतिपादिते सति परोक्षस्य स्वरूपमनवगच्छन्नाह शिष्यः—

१ प्रज्ञापनीया भावा अनन्तभागस्तु अनभिलाष्यानाम् । प्रज्ञापनीयानां पुनरनन्तभागः पुनरभिप्रेतः ॥ १ ॥

ते किं तं परस्मैनाणं ? परस्मैनाणं दुविहं पक्षचं, तंवाहा-आभिनिबोहिअनाणपरोक्खं च सुअनाणपरोक्खं च, अथ आभिनिबोहियनाणं तत्थ सुयनाणं, अथ सुअनाणं तत्थाभिनिबोहियनाणं, दोऽपि यथाइं अणमणमणुगायाइं, तद्वि पुण इत्थ आयरिआ नाणचं प-
णवयंति-अभिनिबुज्झइति आभिनिबोहिअनाणं सुणेइति सुअं, मइपुब्बं जेण सुअं न मइं सुअपुब्बिआ (सू० ३४)

हे किं तं'सित्तादि, अप किं तत्परोक्षं ?, अरित्ता-परोक्षं द्विचिचं प्रकृतं, तद्वत्ता-आभिनिबोधिक्कानपरोक्षं च सुतज्ज्ञानपरोक्षं च, यद्यप्यौ लपतानेकनेदस्यकौ परस्परसहभाषस्यकौ च, परस्परसहभाषमेवानवोर्ध्वयति--'जाये'-
त्तादि, 'वत्त' पुरुषे आभिनिबोधिक्कं ज्ञानं तत्रैव सुतज्ज्ञानमपि, तथा वत्त सुतज्ज्ञानं तत्रैवाभिनिबोधिक्कज्ञानं । जाह-
यत्ताभिनिबोधिक्कज्ञानं तत्र सुतज्ज्ञानमित्युक्ते वत्त सुतज्ज्ञानं तत्राभिनिबोधिक्कज्ञानमिति वक्तव्य एव तत्त किमे-
नोक्तेति ?, उच्यते, नियमतो न यम्यते, एतौ नियमावधारणाभिमित्युच्यते इत्यदोषः, नियमावधारणमेव स्पष्ट-
यति-इे नप्यते-आभिनिबोधिक्कमुते अन्वोञ्चानुगते-परस्परप्रतिषेधे, स्वादेतत्-जनयोर्विदि परस्परमनुगमस्वार्हि ज-
मेद एव प्राप्नोति कथं मेदेन व्यवहारः ?, तत् जाह--'तद्वत्ता'स्वार्हि, 'तथापि' परस्परमनुगमेऽपि पुनरत्र-आभि-
निबोधिक्कमुतवोराचार्या-पूर्वसद्वो नानात्वं-मेदं प्रकृत्यन्ति, कथयिति चेदुच्यते-उच्यतेदेवात्, एवम परस्परमनु-

गतयोरपि लक्षणभेदाद्भेदो, यथैकाकाशस्थयोर्धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकाययोः, तथाहि-धर्माधर्मास्तिकायो परस्परं लोलीभावेनैकस्मिन्नाकाशदेशे व्यवस्थितौ, तथापि यो गतिपरिणामपरिणतयोर्जैवपुद्गलयोर्गत्युपपट्टमभेदतुर्जलमिव म-
त्स्यास्य स खलु धर्मास्तिकायो यः पुनः स्थितिपरिणामपरिणतयोर्जैवपुद्गलयोरेव स्थित्युपपट्टमभेदतुः क्षितिरिव झपस्य
स खलु अधर्मास्तिकाय इति लक्षणभेदाद्भेदो भवति, एवमाभिनिचोधिकश्रुतयोरपि लक्षणभेदाद्भेदो चेदितव्यः,
लक्षणभेदमेव दर्शयति-‘अभिनिवृद्धिर्इत्यादि, अभिमुखं-योग्यदेशे व्यवस्थितं नियतमर्थमिन्द्रियमनोद्वारेण बुध्यते-
परिच्छिनत्ति आत्मा येन परिणामविशेषेण स परिणामविशेषो ज्ञानापरपर्याय आभिनिचोधिकं, तथा शृणोति वा-
व्यवाचकभावपुरस्सरं श्रवणविषयेन शब्देन सह संस्पृष्टमर्थं परिच्छिनत्त्यात्मा येन परिणामविशेषेण स परिणाम-
विशेषः श्रुतं । ननु यद्येवंलक्षणं श्रुतं तर्हि य एवं श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् भापालब्धिमान् वा तस्यैव श्रुतमुपपद्यते न
शेषस्यैकेन्द्रियस्य, तथाहि-यः श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् भवति स विवक्षितं शब्दं श्रुत्वा तेन शब्देन वाच्यमर्थं प्रति-
पञ्चुमीष्टे न शेषः, शेषस्य तथारूपशक्त्यभावात्, योऽपि च भापालब्धिमान् भवति सोऽपि द्वीन्द्रियादिः प्रायः स्व-
चेतसि किमपि विकल्प्य तदभिधानानुमानतः शब्दश्रुद्भिरिति नान्यथा, ततस्तस्यापि श्रुतं सम्भाव्यते, यस्स्यैकेन्द्रियः
स न तावत् श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमान् नापि भापालब्धिमान् ततः कथं तस्य श्रुतसम्भवः?, अथ च प्रवचने तस्यापि श्रुतमुप-
वर्णयते, तत्कथं प्राक्तनं श्रुतलक्षणं समीचीनमिति?, नैप दोषो, यत इह तावदेकेन्द्रियाणामाहारादिसंज्ञा विद्यते

[illegible]

श्रोत्रेन्द्रियलब्धिविकलत्वेऽपि तेषां किमपि सूक्ष्मं श्रुतं भविष्यति, अन्यथाऽऽहारादिसंज्ञाऽनुपपत्तेः, आह च भाष्य-
कृत —“जहं सुहुमं भाविदियनाणं दर्विदियावरोहेऽवि । तह दवसुयाभावे भावसुयं पत्थिवार्हणं ॥ १ ॥” ततः
प्राक्तनमेव श्रुतलक्षणं समीचीनं, नान्यदिति स्थितं । तदेवं लक्षणभेदाद्भेदमभिधाय सम्प्रति प्रकारान्तरेण भेदमभि-
धित्सुराह—‘मइपुब’मित्यादि, ‘पू पालनपूरणयो’रित्यस्य धातोः पूर्यते प्राप्यते पाल्यते च येन कार्यं तत्पूर्वं, औणादिको
चक्रप्रत्ययः, कारणमित्यर्थः, मतिः पूर्वं यस्य तन्मतिपूर्वं श्रुतं-श्रुतज्ञानं, तथाहि—मस्या पूर्यते प्राप्यते श्रुतं, न खलु
मतिपाटयविभवमन्तरेण श्रुतविभवमुत्तरोत्तरमासादयति जन्तुः, तथाऽऽदर्शनात्, यच्च यदुत्कर्षार्थकपर्ववशादुत्कर्षार्थकपर्व-
भाक् तत्तस्य कारणं, यथा घटस्य मृत्पिण्डः, मत्स्योत्कर्षार्थकपर्ववशाच्च श्रुतस्योत्कर्षार्थकपर्वो, ततः कारणं मतिः श्रुतज्ञा-
नस्य, तथा पाल्यते-अवस्थितिं प्राप्यते मत्या श्रुतं, श्रुतस्य हि दलं मतिर्यथा घटस्य मृत्, तथाहि—श्रुतेष्वपि बहुषु
ग्रन्थेषु यद्विषयं स्वरणमीहापोहादि वा अधिकतरं प्रवर्त्तते स ग्रन्थः स्फुटतरः प्रतिभाति, न शेषाः, एतच्च प्रति-
प्राणि स्वसंवेदनप्रमाणसिद्धं, ततो यथोत्पन्नोऽपि घटो मृदभावे न भवति तथास्वभावायां च मृदि तिष्ठन्यामवति-
ष्ठते इति सा तस्य कारणम्, एवं श्रुतस्यापि मतिः कारणं, ततो युक्तमुक्तं मतिपूर्वं श्रुतमिति । मतिपूर्वकता च
श्रुतस्योपयोगापेक्षया द्रष्टव्या न तु लब्ध्यपेक्षया, लब्धेः समकालतया भवनात्, एतच्च प्रागेवोक्तं, न मतिः श्रुतपूर्-

१ यथा सूक्ष्मं भावेन्द्रियविज्ञानं द्रव्येन्द्रियावरोधेऽपि । तथा द्रव्यश्रुताभावे भावश्रुतं पृथिव्यादीनाम् ॥ १ ॥

र्विका, तथातुमवाभावात्, ततो महान् मतिमुत्तयोर्मेदः । इतश्च मेदो मेवमेदात्, तथाहि-पटुर्द्धां व्यञ्जनाप्रग्रहः, पो-
डाऽप्राप्रग्रहः० अथश्रेहदापायपाणानेदादद्यार्विभितिविषयमभिनिषोचिरुद्धानस् अज्ञानप्रप्रिष्टादिमेदभिन्नं च शुतद्वा-
नमिति । तथा इन्द्रियविभागतश्च मेदः, तद्व्यतिपादिका चेप पूर्णान्तर्यता याथा-“सोर्द्विरेयमोपलब्धी होइ सुयं सेसयं तु
मइनाणं । मोपूणं इवमुयं अफरलंभो य सेसेसु ॥ १ ॥” अस्मा व्याख्या-भोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिः । भोत्रेन्द्रियोपल-
ब्धिर्मेवति मुतं, ‘सर्वं याप्यं सावधारणविहितव्यापधारणविधिः’ तत् एवमिहावधारणं ग्रहण्य-युतं भोत्रेन्द्रियेणो-
पलब्धियरेव, न तु भोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिः । युतमेव, कस्मादिति चेत्, उच्यते, इह भोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि या शुतप्रग्यानु-
सारिणी सेव मुत्तमुच्यते, या पुनरवग्रहेदापायकस्या सा मतिः, ततो यदि भोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिः शुतमेवोपुच्यते तर्हि
मतेरपि शुतत्वमापयते तथाप्युक्तम् अतः भोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिरैव शुतमित्यवधारणीय, आह च भाष्यक-“सोर्द्विरेयो-
पलब्धी चेप गुयं न उ तर्हं सुय चेप । सोर्द्विरेयोपलब्धीऽपि फार जम्हा मइनाणं ॥ १ ॥” तथा ‘सेसयं तु मइना-
ण’मिति श्रेयं यत् पटुरादीन्द्रियोपलब्धिरूपं विज्ञानं तात् मतिज्ञानं भवतीति सम्भवते, तुयन्मोऽनुक्तसमुपयार्थः,
तत् तास्मां श्रेयं विज्ञानं भोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिरपि काचित्त्वग्रहेदापायकस्या मतिज्ञानमिति समुचिनोति, उक्तं च-
“तु समुचयययणाजो फार्हं सोर्द्विरेयोपलब्धीऽपि । मइ एयं तइ सोउग्वहदादयो होति मइमेपा ॥ १ ॥” तदेयं सर्वस्याः

१ भोत्रेन्द्रियोपलब्धिरैव मुतं न तु कश्च शुतमेव । भोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि क्वचित् कस्मत् मतिज्ञानम् ॥ १ ॥ २ तु समुचयययययणाजो मतिज्ञानं मतिज्ञानम् ॥ १ ॥

शेषेन्द्रियोपलब्धेरुत्सर्गेण मतिज्ञानत्वे प्राप्ते सत्यपवादमाह—‘भोक्तृणां दधसुयं’ सुकृत्वा द्रव्यश्रुतं, किमुक्तं भवति?—
सुकृत्वा पुस्तकपत्रकादिन्यस्ताक्षररूपद्रव्यश्रुतविषयां शब्दार्थपर्यालोचनात्मिकां शेषेन्द्रियोपलब्धिं, तस्याः श्रुतज्ञान-
रूपत्वात्, यच्च द्रव्यश्रुतव्यतिरेकेणान्योऽपि शेषेन्द्रियेव्यक्षरलाभः शब्दार्थपर्यालोचनात्मकः सोऽपि श्रुतं, न तु केव-
लोऽक्षरलाभः, केवलो व्यक्षरलाभो मत्तावपीहादिरूपायां भवति, न च सा श्रुतज्ञानं । अत्राह—ननु यदि शेषेन्द्रि-
येव्यक्षरलाभः श्रुतं तर्हि यदधावरणश्रुतं—श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिरेव श्रुतमिति तद्विषयते, शेषेन्द्रियोपलब्धेरपि सम्प्रति
श्रुतत्वेन प्रतिपन्नत्वात्, नैव दोषः, यतः शेषेन्द्रियाक्षरलाभः स इह गृह्यते यः शब्दार्थपर्यालोचनात्मकः, शब्दा-
र्थपर्यालोचनानुसारी चाक्षरलाभः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिकल्प इति न कश्चिदोषः । इतश्च मतिश्रुतयोर्भेदो-बलकसमं
मतिज्ञानं, कारणत्वात्, शुम्भसमं श्रुतज्ञानं, तत्कार्यत्वात्, ततो यथा बलकशुम्भयोर्भेदस्तथा मतिश्रुतयोरपि । इतश्च
भेदो-मतिज्ञानमनक्षरं साक्षरं च, तथाहि—अत्रग्रहज्ञानमनक्षरं, तस्यानिर्देश्यसामान्यमात्रप्रतिभासात्मकतया निर्विक-
ल्पकत्वाद्, ईहादिज्ञानं साक्षरं, तस्य परामर्शादिरूपतयाऽवश्यं वर्णारूपितत्वात्, श्रुतज्ञानं पुनः साक्षरमेव, अक्षर-
मन्तरेण शब्दार्थपर्यालोचनस्यानुपपत्तेः । इतश्च मतिश्रुतयोर्भेदो-मूककल्पं मतिज्ञानं, स्वमात्रप्रत्यायनफलत्वात्, अमू-
ककल्पं श्रुतज्ञानं, स्वपरप्रत्यायकत्वात्, तथा चामूनेव भेदेहेतुत्वं भाष्यकृत् संगृहीतवान्—‘लोकवर्णभेदा हेतुफल-

१ लक्षणभेदात् हेतुफलभावात् भेद इन्द्रियविभागात् । नन्वश्रुत्यासादनक्षररूपेतरभेदात् भेदो मतिश्रुतयोः ॥ १ ॥

भाषा भेदं दिव्यविधाया । वागपक्षरत्नदेवरमेवा भेदो यदसुधानं ॥ १॥” यथा च भविष्युतयोः कार्यकारणभा-
वाद् भियो भेदः तथा सम्यग्दर्शनमिष्यार्जनपरिग्रहयेवाद् सरुत्तोऽपि तयोः प्रत्येकं भेदः, तथा चाह—
अविसेसिमा मई मइनानं च मइअस्त्राणं च, विसेसिमा सम्मरिट्टिस्त मई मइनानं मिच्छ-
दिट्टिस्त मई मइअस्त्राणं, अविसेसिअं सुयं सुयनाणं च सुयअस्त्राणं च, विसेसिअं सुयं स-
म्मरिट्टिस्त सुयं सुअनानं, मिच्छरिट्टिस्त सुयं सुयअस्त्राणं । (सु. २५)

सामिना नविसेपिता—सामिभिषेपपरिग्रहयन्तरेण विषयभाषा भतिर्मतिज्ञानं नसद्धानं बोध्यते, सामान्येनोन-
यत्रापि नतिसम्प्रदयेः, विसेपिता—सामिना विसेष्यभाषा सम्यग्दर्शनेर्मतिज्ञानमुच्यते, तस्मा यथायस्वितार्थ-
प्राप्तत्वाद्, मिष्यारुदेर्मतिमज्ञानं, तत्र एकान्तायलम्बितया यथानसितार्थग्रहणानाभावाद्, एवं सुवसुज्जमपि
व्याख्येयं । आह—मिष्यारुदेरपि नतिश्रुते सम्यग्दर्शेति तदावरणस्योपशमसमुद्ध्ये सम्यग्दर्शेति च शुशुभुमोदरा-
धाकारं घटादिकं च संविदाते तत्कचं मिष्यारुदेरुच्यते !, उच्यते, सदसद्विवेकपरिज्ञानानाभावाद्, तथाहि—मिष्या-
दृष्टिः सर्वमप्येकान्तपुरस्सरं प्रतिपद्यते, न नगवदुक्ताद्यादनीत्या, ततो घट एवायमिति यदा द्रुते तदा तस्मिन् घटे
घटपर्यायव्यतिरेकेण नेषाद् सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादीन् सर्वोऽपि वर्णानप्यलम्बति, नन्वा घट एवायमित्येकान्तेनाय-
धारणानुपपत्तेः, घटाः सन्नेवेति च सुपाथः परस्मैव नाशित्वत्वात्तन्मुपपन्नाद् पररूपत्वायसतीमपि तत्र प्रतिपद्यते,

ततः सन्तमसन्तं प्रतिपद्यते असन्तं च सन्तमिति सदसद्विरोधपरिज्ञानाभावादज्ञाने मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते । इतश्च ते मिथ्यादृष्टेरज्ञाने, भवहेतुत्वात्, तथाहि—मिथ्यादृष्टीनां मतिश्रुते पशुवधमैशुनाद्रीनां घर्मसंसाधकत्वेन परिच्छेदके, ततो दीर्घतरसंसारपथप्रवर्त्तिनी । तथा गदृच्छोपलम्भादुन्मत्तकविकल्पात्, यथा हि उन्मत्तकविकल्पा वस्तुनोपेक्ष्यैव यथाकथञ्चित् प्रवर्त्तन्ते, यद्यपि न ते कचिद्यथावस्थितवस्तुसंयादिनलगाऽपि सम्यग्प्रथावस्थितवस्तुतत्त्वपर्यालोचनाविरहेण प्रवर्त्तमानत्वात् परमार्थतोऽपारमार्थिकाः, तथा मिथ्यादृष्टीनां मतिश्रुते यथावस्थितं वस्तुवचिनार्थैव प्रवर्त्तन्ते, ततो यद्यपि च ते कनिद्रसोऽयं स्पष्टोऽयमित्याद्यनयारणाद्यगमभावात् संयादिनी तथापि न ते स्वाद्धादमुद्रापरीभावनातस्तथाप्रवृत्ते, किन्तु यथाकथञ्चिद्, जनमे अज्ञाने । तथा ज्ञानफलाभावात्, ज्ञानस्य हि फलं देयस्य हानिः उपादेयस्य चोपादानं, न च संसारात्परं किञ्चिद्देयमस्मि, न च गोक्षात्परं किञ्चिदुपादेयं, ततो भवमोक्षयेकास्तेन हेयोपादेयौ, भवमोक्षयोग्य दान्युपादाने मर्मसङ्गवितर्कितः, ततः साऽऽद्यं तत्त्ववेदिना कर्तव्या, सैव च परमार्थतो ज्ञानस्य फलं, तथा नाह भगवानुगास्वातिवानकः—“ज्ञानल फलं विरति” रिति, सा च मिथ्यादृष्टेर्न निवर्तते इति ज्ञानफलाभावादज्ञाने मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुते, तथा नामूनेनाज्ञानतो हेतुर्न भाव्यकृदपि पठति—“सयंसमयिज्ञे-सणाञ्चो भवहेतुजहिन्किञ्चो नलंभाञ्चो । नाणफलाभावाञ्चो गिच्छद्विद्विद्वस ज्ञानाणं ॥ १ ॥” इह मतिपूर्वं श्रुतिभि-

१ यद्वगदिनेनाभावात् भावहेतुनो चरन्नेवेत्यन्वयात् । दानमप यमात्तः मिच्छद्विद्विद्वस ज्ञानाणं य १ ॥

त्युक्तं, ततो मतिज्ञानमेवाधिकृत्य चिन्म प्रचयति—

से किं तं आभिगिबोहिमानाणं ? आभिगिबोहियानाणं बुविहं पल्लचं, तंजहा—सुयनिस्सियं
च असुयनिस्सिमं च ॥ से किं तं असुयनिस्सिमं ? असुयनिस्सिमं चठब्बिहं पल्लचं,
तंजहा—उप्पत्तिमां ? वेणइमां ? कम्मया ? परिणामिमा ? । बुद्धी चठब्बिहा बुत्ता, पंचमा
नोवल्लभमइ ॥ ६१ ॥ (सू० ३६)

‘से किं त’मित्यादि, जय किं तवामिनिबोधिकमानं ?, सुरिराह—आमिनिबोधिकमानं द्विषिय प्रवृत्तं, तयपा-
मुतमिभिरं च अमुतमिभिरं च, तय पाउपपरिकर्मितयतेरुपादकाणे आत्मार्यपर्यालोचनगननेर्येव यदुपजायते मतिज्ञानं
तत् इतमिभिरं—अथप्रहादि, यत्तुनः सर्वपा आत्मसंस्पर्शरहितत्वं तवामिभयसुयोपपन्नमायत्त एवमेव यथापस्वित-
वत्सुसंस्पर्शं मतिज्ञानमुपजायते तत् अमुतमिभिरंमौत्पचिक्कादि, तथा चाह माय्युत्त—“पुंवं सुजपरिरुस्मिप-
भास्स अ संपवं सुवार्थं । तच्चिस्सियमिवरं पुण जमिस्सिय मइचउत्तं सं ॥ १ ॥” आह—औत्पत्तिक्यादिकल-
प्यथप्रहादिरूपमेव तत्कोऽनयोर्विशेषः ।, उच्यते, अथप्रहादिरूपमेव, परं आत्मातुसारमन्तरेणोत्पद्यते इति भेदेनोप-
न्यक्तं ॥ तत्रात्यन्तरवक्यस्यात् प्रथमममुतमिभिरंमतिज्ञानप्रतिपादनायाह—‘से किं त’मित्यादि, जय किं तत् अमुत-

१ एवं सुजपरिरुस्मिपभास्सं सुवार्थोऽयम् । अतः तद्विषयमित्युक्तं तद्विषयं तत् ॥ १ ॥

निश्चितं ? सूरिराह—अश्रुतनिश्चितं चतुर्विधं प्रज्ञसं, तद्यथा—उत्पत्तिर्वा'गाहा, उत्पत्तिरेव न शास्त्राभ्यासकर्मपरि-
शीलनादिकं प्रयोजनं—कारणं यस्याः सा औत्पत्तिकी, 'तदस्य प्रयोजन'मितीकञ्, ननु सर्वस्या बुद्धेः कारणं क्षायो-
पशमः तत्कथमुच्यते—उत्पत्तिरेव प्रयोजनमस्या इति ? उच्यते, 'क्षयोपशमः सर्वबुद्धिसाधारणः, ततो नासौ भेदेन
प्रतिप्रत्तिनिवन्धनं भवति, अथ च बुद्धान्तराद्भेदेन प्रतिपत्त्यर्थं व्यपदेशान्तरं कर्तुमारब्धं, तत्र व्यपदेशान्तरनिमि-
त्तमत्र न किमपि विनयादिकं विद्यते, केवलमेवमेव तथोत्पत्तिरिति सब साक्षान्निर्दिष्टा । तथा विनयो-गुल्लुश्रूषा स
प्रयोजनमस्या इति नैनयिकी । तथा अनाचार्यकं कर्म साचार्यकं शिल्पं, अथवा कादाचित्कं शिल्पं सर्वकालिकं-कर्म,
कर्मणो जाता कर्मजा । तथा परि—संमन्ताज्ञमनं परिणामः—सुदीर्घकालपूर्वपरपर्यालोचनजन्य आत्मनो धर्मविशेषः
स प्रयोजनमस्याः सा पारिणामिकी । बुध्यतेऽनयेति बुद्धिः, सा चतुर्विधा उक्ता तीर्थकरणधरैः, किमिति ? यस्मात्
पञ्चमी केवलानाऽपि नोपलभ्यते, सर्वस्याप्यश्रुतनिश्चितमतिविशेषस्योत्पत्तिकयादिबुद्धिचतुष्टय एवान्तर्भावात् ॥ तत्र
'यथोद्देशं निर्देश' इति न्यायात्प्रथममौत्पत्तिकया लक्षणमाह—

पुष्पं अदिट्टमस्सुअमवेइयतक्खणविसुद्धगहिअत्था । अन्वाहयफलजोगा बुद्धी उत्पत्तिआ नाम
॥६२॥ भरहसिल १ पणिय २ रुक्खे ३ खुड्डग ४ पड ५ सरड ६ काय ७ उच्चारै ८ । गय ९
घयण १० गोल ११ खंभे १२ खुड्डग १३ मग्गिअत्थि १४ पइ १५ पुत्ते १६ ॥ भरह १-सिल २

मिह ३ कुकुट ४ वालुका ५ हृत्पी ६ अगट ७ वणसर्दि ८ । पायस ९ अइका १० पत्ते ११ खा-
 डहिला १२ पंच विजरो अ १३ ॥ ६४ ॥ मनुसिरप १७ मुवि १८ अंके १९ नाणए २० भिक्खु
 २१ चेटगनिहाणे २२ । सिक्खा य २३ अत्थसत्थे २४ इच्छा य मई २५ सयसहस्से २६ ॥ ६५ ॥
 जात्तामर्या कयानकेम्योऽपसेयः, तानि च कयानकानि विखल्लोऽभिधीयमानानि प्रत्यगौरपमापादयन्ति ततः
 संक्षेपेणोप्यन्ते-उच्चवनी नाम पुरी, तस्याः सर्वापवर्ती कश्चिन्नद्याजायेको ग्रामः, तत्र च ग्रामे भरलो नाम मठः,
 तस्य धार्यो परासुरद्वयः, तत्रैवधास्य रोहिक्काभिभोऽद्याप्यत्सवयाः, ततः सत्परमेव सस्य स्वतनयस्य च शुश्रूपाफर-
 व्यायान्ता समानित्ये वष्टुः, सा च रोहकस्य सम्भूया च वर्ण्यते, ततो रोहकेन सा प्रसपादि-मातर्न मे त्वं सम्भू-
 वर्ण्यसे ततो प्राससीसि, ततः सा संव्येनाह-रे रोहक ! किं करिष्यसि ? रोहकोऽप्याह-तंकरिष्यामि येन त्वं
 मम पादयोरागल लगिष्यसीसि, ततः सा तन्मन्त्राव दूष्णीमसिद्धा, रोहकोऽपि तत्काळादारभ्य गाढसखावाभि-
 निवेशोऽन्यथा निश्चि सद्यसा पितरमेवमभाणीत्-मो गोः पितरेव पत्न्यपमानो बोधो वासि, तत्तु एवं वात्कनयः
 श्रुत्वा पितुराद्यदा समुदयादि-मूल विनशा मे महेतेसि, ततः पयगाद्यद्रमयातकामश्रुतायाः शिथिलीयवष्टु, ततो न
 तां सम्भूय समापते, नापि निक्षेपतस्यलै पुन्यताम्बूकारिकं प्रवञ्छति, इतः पुनरपाकं क्षयनादि, ततः सा चिन्त-
 यामास-मूनमिदं वात्कपिचेदितम्, अन्यथा कथमकाञ्च यदैव दोगामासै पराशुखो जातः ? ततो वात्कमेवमया-

दीत्-वत्स! रोहक किमिदं त्वया चेष्टितं?, तव पिता मे सम्प्रति दूरं पराङ्मुखीभूतः, रोहक आह—किमिति तर्हि न सम्यग् मे वर्त्तसे?, तयोक्तम्—अत ऊर्ध्वं सम्यग् वर्त्तिष्ये, ततो बालक आह—भव्यं, तर्हि मा खेदं कार्षीः तथा करिष्ये यथा मे पिता तथैव त्वयि वर्त्तते इति, ततः सा तत्कालादारभ्य सम्यग्वर्तितुं प्रवृत्ता, रोहकोऽप्यन्यदा निशि निशाकरप्रकाशितायां प्राक्तनकदाशङ्कापनोदाय बालमावं प्रकटयन् निजच्छायामञ्जुल्यग्रेण दर्शयन् पितरमेवाह—भोः पितरेय गोहो याति गोहो यातीति, तत एवमुक्ते स पिता परपुरुषप्रवेशाभिमानतो निष्प्रत्याकारं कृपाणमुद्गार्य प्राधावत्, रे कथय कुत्र यातीति?, ततः स रोहको बालको बालक्रीडां प्रकटयन्नञ्जुल्यग्रेण निजच्छायां दर्शयति—पितरेय गोहो यातीति, ततः स पिता त्रीडित्वा प्रत्यावृत्त्य चिन्तयति स्म च खचेतसि—प्राक्तनोऽपि पुरुषो नूनमेवंविध एवासीदिति धिम्मया बालकवचनादलीकं संभाव्य विप्रियमेतावन्तं कालं कृतमस्यां भार्यायामिति पश्चात्तापाद्वाढतरमस्यामनुरक्तो बभूव, सोऽपि रोहको मया विप्रियं कृतमास्तेऽ(मस्त्य)स्या इति कदाचिदेपा मां विषादिना मारयिष्यतीति विचिन्त्य सदैव पित्रा सह सुक्ले न कदाचिदपि केवलः, अन्यदा पित्रा सहोज्जयिनीं पुरीमगमत्, दृष्टा च तेन त्रिदशपुरीबोज्जयिनी, सविस्मयचेतसा च सकलाऽपि यथावत्परिभाविता, ततः पित्रैव सह नगर्यां निर्यातुमारेभे, पिता च किमपि मे विस्मृतमिति रोहकं सिप्रानदीतटेऽवस्थाप्य तदानयनाय भूयोऽपि नगरीं प्राविशत्, रोहकोऽपि च तत्र सिप्राभिघसिन्धुसैकते बालचापलवशात् सप्राकारं परिपूर्णमपि पुरीं सिकताभिरालिखत्,

इदं राजा अथवाहनिफावात्म्यं वाहयन् कथं विदेकाकीयूतसेन एवा समानन्तं प्रापयत्, त च खलिखितनगरी-
मयेन समानन्तं रोहकोज्यादीय—यो राजपुत्र! माझेन एवा समायमा, तेमोक्तं—किमिति?, रोहक बाह—किं
त्वं राजकुलमिदं न पश्यसि?, स राजा कौतुकमवाप् सक्कामपि नगरीं तदा खलिखितामवैकृत, यमच्छ च तं वा-
लकं—रे बन्धवा त्वया नगरी पद्यास्सीत् ना?, रोहक बाह—नैन कदाचित्, केवलमहमयेव समायमादिहागतः,
ततश्चिन्तयामास राजा—ग्रहो वाळकल प्रजाविषय इति, ततः पृथो रोहको—उत्त! किं ते भान क वा प्राप्न इति?,
तेमोक्तं—रोहक इति मे नाम, प्रत्यस्तमे च पुरो प्राप्ते वसामीति, अत्रास्तरे समानन्तो रोहकल पिता वळितो च
त्वामानं प्रति प्रापयि, राजा च त्वत्मानमवयत्, चिन्तयति सा च—यमैकोनानि मन्त्रिणां पञ्च पद्यानि विद्यन्ते, ए-
वपि सक्कमन्त्रिमण्डलमूर्धोपिपिक्तो मदाप्रज्ञाऽतिशारी परमो मन्त्री सम्पद्यते ततो मे राज्यं सुखेनैवते, पुर्विबलो-
पेतो हि राजा प्राक् वेपयकेरत्सपलोऽपि न पराजयत्सावं मयति परां च राजो जीक्या विजयते, एवं च चिन्तयित्वा
कतिपयदिनानन्तरं रोहकपुत्रिपरीक्षानिमित्तं सामान्यतो आसप्रधानपुरुषपुत्रिस्वैयमादिष्टवान्—यथा पुन्यद्रामल
पदिरतीव महती शिला मर्चते तागनुत्पाद्य राजयोधमण्डपाच्छादयं कुरुत, तत एवमादिष्टे सक्कलोऽपि प्राप्नो
राजादेव कर्तुमशक्यं परिमाणमग्राकुलीसूतमानसो वक्षि समायामेकत्र मिलितवान्, इच्छति सा परस्परं—किमि-
दानीं कर्तव्यं?, इदो राजादेवोऽस्माकमापतितो, राजादेवाकल्पे च गृहजनवर्षोपनिपातः, एवं च चिन्तया ग्याकुलीसू-

तानां तेषां मध्यन्दिनमागतं, रोहकश्च पितरमन्तरेण न युक्ते, पिता च ग्राममेलापके मिलितो वर्त्तते, ततः स क्षुधा पीडितः पितुः समीपे समागत्य रोदितुं प्रावर्त्तत-पीडितोऽहमतीव क्षुधा, ततः समागच्छ गृहे भोजनयेति, भरतः प्राह-यत्स ! सुखितोऽसि त्वं, न किमपि ग्रामकष्टं जानासि, स प्राह-पितः ! किं किं तदिति ? ततो भरतो राजादेशं सविस्तरमचीकथत्, ततो निजबुद्धिप्रागल्भ्यवशात् झटिति कार्यस्य साध्यतां परिभाष्य तेनोक्तं-माऽऽकुलीभवत यूयं, खनत शिलाया राजोचितमण्डपनिष्पादनायायस्तात् साम्नांश्च यथास्थानं निवेशयत भित्तीश्चोपलेपनादिना प्रकारेणातीव रमणीयाः प्रगुणीकुरुत, तत एवमुक्ते सर्वेऽपि ग्रामप्रधानपुरुषैर्भग्नमिति प्रतिपन्नं, गतः सर्वोऽपि ग्रामलोकः स्वस्वगृहे भोजनाय, सुकत्या च समागतः शिलाप्रदेशे, प्रारब्धं तत्र कर्म, कतिपयदिनैश्च निष्पादितः परिपूर्णो मण्डपः, कृता च शिला तस्याच्छादनं, निवेदितं च राज्ञे राजनियुक्तैः पुरुषैः-देव ! निष्पादितो ग्रामेण देवादेशः, राजा प्राह-कथमिति ? ततस्ते सर्वेऽपि मण्डपनिष्पादनप्रकारं कथयामासुः, राजा पप्रच्छ-कस्येयं बुद्धिः ? तेऽत्रादियुः-देव ! भरतपुत्रस्य रोहकस्य, एषा रोहकस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः । एवं सर्वेऽपि संविधानकेषु योजनीयं, ततो भूयोऽपि राजा रोहकबुद्धिपरीक्षार्थं मेण्डकमेकं प्रेषितवान्, एष यावत्पलप्रमाणः सम्प्रति वर्त्तते यक्षातिक्रमेऽपि तावत्पलप्रमाण एव समर्पणीयो, न न्यूनो नाप्यधिक इति, तत एवं राजदेशे समागते सति सर्वोऽपि ग्रामो व्याकुलीभूतचेता बहिः सभायामेकत्र मिलितवान्, सर्गौरवमाकारितो रोहकः, आभाषितश्च ग्रामप्रधानैः पुरुषैः-वरस !

प्राचीनमपि दुष्टराजादेशसिन्धुं त्वमेव निजशुद्धित्वेन सन्तुष्टास्ति सर्वोऽपि प्राज्ञः, तदाः सम्प्रत्यपि प्रगुणीकृत
निजशुद्धित्वेन सन्तुष्टास्ति येनास्मापि दुष्टराजादेशसिन्धोः वारययिष्यन्त इति, सत उवाच रोहको-हं प्रसासन्नं घृत्या
मेकहकमेनं वयसदानेन शुद्धीकुरुत, वयस हि मययत्नेन न दुर्भगो भविष्यति, इदं च दद्या न वल्लभदिभाष्यतीति, त-
तस्ते त्वमेव कुरुवन्ता, पञ्चातिक्रमे च तं राज्ञः समर्थं वागमयः, त्वेकमेव च स तापत्यक्रमाय एव जातः । ततो नृ-
योऽपि कतिपयदिनानन्तरं राजा कुण्डलां प्रेषिता, एव द्वितीयं कुण्डलं विना गोपितव्य इति, एवं सम्प्राप्ते राजादेशे
मिथितः सर्वोऽपि प्राज्ञो यदिः समायाए बाकारितो रोहकः कथितव्य तत्र राजादेशः, ततो रोहकेणापश्यको महा-
प्रथाय बाणादितो निरुद्धव्य सुखा सम्यक्, ततो पुनः पुरो राजकुण्डला, तदा स राजकुण्डला प्रविबिम्बमालीनमापश्य
दद्या नम्रसिपयोऽनमपः कुण्डल इति मत्वा साहद्वार गच्छं प्रहसो, वरुचेतसो हि प्रावसिर्बन्धो भवन्ति, एवं वापर-
कुण्डलन्तरेण गोपिते राजकुण्डले निमित्तः सर्वोऽपि प्रावलेकः, सम्प्रादितो राजादेशः, निवेदितं च राज्ञो निजपुरुषैः ।
ततो सूर्योऽपि कतिपयदिनसातिक्रमे राजा निजादेशं प्रेषितवान्-शुभममस्य सर्वका समीपे भवीय रमणीया वाहुका
विद्यन्ते, ततः स्पृष्टा वाहुकामयाः कतिपये दवरकाः कृत्वा वीर्यं प्रेषणीया इति, एवं राजादेशे समागते मिथितः
सर्वोऽपि यदिः समायां प्राज्ञः पृष्टव्य रोहकः, ततो रोहकेन प्रत्युत्तरमवाचि-नस्य भवं, ततो वृत्तमेव वरं कर्तुं जानीमो
न दवरकादि, राजादेशमायम्य कर्षणं, ततो वृष्टप्रावकुलमिति विरक्तना अपि कतिविद्वाद्वाहुकामया दवरका

भविष्यन्तीति तन्मध्यादेकः कश्चित् प्रतिच्छन्दमृतः प्रेषणीयो येन तदनुसारेण वयमपि वालुकामयान् दवरकान् कुर्म इति, ततो निवेदितमेतद्राज्ञे नियुक्तयुरवैः, राजा च निरुत्तरीकृतस्तृष्णीमास्ते । ततः पुनरपि कतिचिद्दिनानन्तरं जीर्णहस्ती रोगग्रस्तो सुमूर्ध्वग्रीमे राजा प्रेषितो, यथाऽयं हस्ती मृत इति न निवेदनीयो, अथ च प्रतिदिवसमस्य वार्त्ता कथनीया, अकथने महान् ग्रामस्य दण्डः, एवं च राजादेशे समागते तथैव मिलितः सर्वोऽपि बहिः समायां ग्रामः, पृष्टश्च रोहकः, ततो रोहकेणोक्तं—दीयतामस्मै यवसः पश्चाद् यद्भविष्यति तत्करिष्यामि, ततो रोहकादेशेन दत्तो यवसस्तस्मै, रात्रौ च स हस्ती पञ्चत्वमुपागमत्, ततो रोहकं वचनतो ग्रामेण गत्वा राज्ञे निवेदितं—देव ! अद्य हस्ती न निपीदति नोत्तिष्ठति न कवलं गृह्णाति नापि नीहारं करोति नाप्युच्छ्वासनिश्वासौ विदधाति, किं बहुना ? देव ! कामपि सचेतनचेष्टां न करोति, ततो राजा भणितं—किं रे मृतो हस्ती ? ततो ग्राम आह—देव ! देवपादा एवं भुवते, न वयमिति, तत एवमुक्ते राजा मौनमाधाय स्थितः, आगतो ग्रामलोकः स्वग्रामे । ततो भूयोऽपि कतिपय-दिनातिक्रमे राजा समादिष्टवान्—अस्ति यौष्माकीणे ग्रामे सुखादुजलसम्पूर्णः कूपः, स इह सत्वरं प्रेषितव्यः, तत एवमादिष्टो ग्रामो रोहकं पृष्टवान्, रोहकश्चोवाच—एष ग्रामेयकः कूपो, ग्रामेयकश्च स्वभावाद्भीरुर्भवति न च सजा-तीयमन्तरेण विश्वासमुपगच्छति, ततो नागरिकः कश्चिदेकः कूपः प्रेष्यतां येन तत्रैव विश्वस्य तेन सह समागच्छतीति, एवं निरुत्तरीकृत्य मुत्कलिता राजनियुक्ताः पुरुषाः, तैश्च राज्ञो निवेदितं, राजा स्वचेतसि रोहकस्य बुद्ध्यतिशयं प-

रिमास्य नौनमवच्छस्य स्थिताः । ततो मूर्धोऽपि कतिपयवासरातिक्रमेऽभिहितवान्-यमखण्डो ग्रामस्य पूर्वखां दिशि
 वर्तमानः पश्चिमाणां दिशि कर्षेभ्य इति, वसिष्ठोऽपि राजादेशे समापते ग्रामो रोहकमुद्रिमुपजीव्य यनखण्डस्य पु-
 र्वखां दिशि व्यवतिष्ठत, ततो वातो ग्रामस्य पश्चिमाणां दिशि यनखण्डः, निषेदितं राज्ञो राजनिपुणैः पुरुषैः । ततः
 पुनरपि काठान्तरे राज्ञा आदिष्टवान्-यद्विसम्पर्कमन्तरेण वापसं वक्ष्यमिति, तत्रापि सर्वो ग्राम एकत्र मिलित्वा
 रोहकमुपगच्छत्, रोहकयोऽप्याह-सन्तुष्ठानतीन वक्षेम गिह्याह इत्या दिनकरकरनिकरसन्तसफरीपयठाकादीनाम्-
 व्यपि तन्मुक्तयवोपता ह्याही निरेक्ष्यतां येन परमात्रं सम्पद्यते, तथैव कृतं, जात परमाह, निषेदितं राज्ञो, निमित्तं
 तस्य भेतः । ततो राज्ञा रोहकस्य दुःखतिसयमपयस्य तदाकारणाय समादिष्टं-येन वाक्येन ममादेशाः सर्वेऽपि
 प्राप्य लघुद्विबन्धाह् सम्पादिताः । तेन वापस्यमायत्तर्षं, परं न मुक्तयवे नापि दुःखयवे न राज्ञी न दिवा न कालावां
 नाभ्यातयेन नाफायेन नापि पादाभ्याह् न वया गाधुत्ययेन न कातेन वाभ्यासेन, तत इवमादिष्टे स रोहकः कण्ठभानं
 कृत्वा गभीरवक्रस मन्वद्युनिर्माणेन करणमारुह्यो वृत्तपात्नीरुमातपत्राः सन्ध्यासमयेऽमापासाप्रतिपत्सत्रमे भरेन्त्र-
 पार्थस्यगमत्, स च 'रिक्तहृदो न यस्मैव, राजानं देवतां शुद्धमिति ओफुर्ति परिमाण्य दृष्टिपीपिण्डमेकमादाय
 मलः, प्रयतो राज्ञा, दुष्कस्य तत्पुस्त-दृष्टिपीपिण्ड', ततः स वृद्धो राज्ञा रोहक-रे रोहकः ! किमेतत् ? रोहकोऽवा-
 दीष्ट-देव ! देवपादाः दृष्टिपीपतयस्यतो मया दृष्टिपी सयनीता, मुला येन प्रपययर्क्षने मन्त्रस्यचक्षुतोप राज्ञा, मु-

त्कलितः श्रेयो ग्रामलोकः, रोहकः पुनरात्मपार्श्वे शायितः, गते च यामिन्याः प्रथमयामे रोहकः शब्दितो राज्ञा—रे जागर्षि किं वा स्वपिपि ? स प्राह—देव ! जागर्षि, रे तर्हि किं चिन्तयसि ? अश्वत्थपत्राणां किं दण्डो महान् उत शिखेति ? तत एवमुक्ते राजा संशयमापन्नो वदति—साधु चिन्तितं, कोऽत्र निर्णयः ? ततो राजा तमेव पृष्टवान्—रे कथय कोऽत्र निर्णय इति ? तेनोक्तं—देव ! यावदद्यापि शिखाग्रभागो न शोषमुपयाति तावद्दे अपि समे, ततो राज्ञा पार्श्ववर्ती लोकः पृष्टः, तेन च सर्वेणाप्यविगानतः प्रतिपन्नं । ततः भूयोऽपि रोहकः सुप्तवान्, पुनरपि द्वि-
तीये यामेऽपगते राज्ञा शब्दितः पृष्टश्च—किं रे जागर्षि किं वा स्वपिपि ? स प्राह—देव ! जागर्षि, रे किं चिन्तयसि ? देव ! छागिकाया उदरे कथं भ्रम्युत्तीर्णा इव वर्तुलगुलिका जायन्ते ? तत एवमुक्ते राजा संशयापन्नस्तमेव पृष्टवान्—
कथय रे रोहक ! कथमिति ? स प्राह—देव ! संवर्त्तकाभिधवातविशेषात् । ततः पुनरपि रोहकः सुप्ताप, तृतीये च रजन्या यामेऽपगते भूयोऽपि राज्ञा शब्दितः—किं रे जागर्षि किं वा स्वपिपि ? सोऽवादीत्—देव ! जागर्षि, किं रे चिन्तयसि ? देव ! पाण्डहिलाजीवस्य यावन्मात्रं शरीरं तावन्मात्रं पुच्छमुत न्यूनाधिकमिति ? तत एवमुक्ते राजा निर्णयं कर्तुमशक्तस्तमेवापृच्छत्—कोऽत्र निर्णयः ? सोऽवादीत्—देव ! सममिति । ततो रोहकः सुप्तः, प्राभातिके च मङ्गलपटहनिस्वने सर्वत्र प्रसरमधिरोहति राजा प्रवोधमुपजगाम, शब्दितवांश्च रोहकं, स च निद्राभरमुपारूढो न प्रतिवाचं दत्तवान्, ततो राजा लीलाकम्बिकया मनाच्च तं स्पृष्टवान्, ततः सोऽपगतनिद्रो जातः, पृष्टश्च किं रे

स्वपिपि ? स ग्राह—देव ! जायति, किं रे तर्हि कुर्वन्निष्ठसि ? देव ! चिन्तयस्व, किं चिन्तयसि ? देव ! पत चि-
न्तयामि—कस्तिभिर्जातो देव इति, तत एवमुक्ते राजा समीपं गन्वा च दृष्ट्वा मतिष्ठत्, ततः क्षणानन्तरं पृष्ठयान्-कथय रे
कस्तिभिरहं जात इति ? स ग्राह—देव ! यद्यपि, राजा यूयोऽपि पृष्ठयान्-केन केनेति ? रोहक ग्राह—देव ! एकेन
ताम्रद्वैजयण्येन, वैजयण्यसेन यत्तो दानवश्चिद्वर्जनात्, द्वितीयेन चाग्रासेन, त्रैतिसंघातं प्रति चाण्डालसेन कोपदश-
नात्, तृतीयेन रजकेन, यतो रजक इव पक्षं परं निष्पीड्य तस्य सर्वसमुपहरत् स्वयमेव, यतुर्वेन वृत्तिकेन, यन्मामपि
बालकं निश्रयस्तुतं लीलावन्मित्राग्रेण वृत्तिक इव निर्देवं हवति, यन्मेनं निजपिशा, येन यथावसितं न्यायं सम्यक्
परिपालयति, एवमुक्ते राजा दृष्ट्वा मत्स्यप्राप्तं प्राणतिकं कृतमन्त्रार्पित, जमनी च समस्तसैकान्ते पृष्ठयान्-कथय
मात. ! कस्तिभिरहं जात इति ? सा ग्राह—यत्स ! किमेतत् प्रष्टव्यं ? निजपिशा त्वं जातः, ततो राजा रोहकोकं
कथितवान्, यदति च-जातः ! स रोहकाः प्रायोऽभीष्टमुदितं भवति ततः कथय सम्यक् तत्त्वमिति, तत यदमति-
निर्वन्ने कृतो सति सा कथयामास—यदा त्वत्प्राप्तमामसीत् तदाऽहं यदिरुधाने वैजयण्यपूजनाय गतवती, वैजयण्यं च
यदनतिशायिरूपं पद्मा हस्तसंस्पर्धेन सञ्जातमन्त्रबोन्मादा योगाय तं सृष्टितवती, यथान्तराळे च समापच्छन्ती य-
थाचतुष्टयानमेकमतिरूपमपश्यं, ततस्तमपि योगाय सृष्टयामि स्म, ततोऽर्वाक्ये भागे समापच्छन्ती तथैव च रजकं
पद्माऽभिलषितवती, ततो यद्भागता सती तयापि योत्सवपद्मादधिक कथितमन्त्रं भवणात् हस्ते न्यस्यवती, ततस्त-

तत्संस्पर्शतो जातकामोद्रेका तमपि भोगायाशंसितवती, तत एवं यदि स्पृहामात्रेण तेऽपि पितरः सम्भवन्ति तन्न जाने, परमार्थतः पुनरेक एव ते पिता सकलजगत्प्रसिद्ध इति, तत एवमुक्ते राजा जननीं प्रणम्य रोहकबुद्धिचि-
स्मितचेताः स्वाचासप्रासादमगमत्, रोहकं च सर्वेषां मन्त्रिणां मूर्द्धाभिषिक्तं मन्त्रिणमकार्षीत् १ ॥ तदेवं 'भरहसिलेति'
व्याख्यातं । सम्प्रति पणियंति व्याख्यायते-द्वौ पुरुषौ-एको ग्रामेयकोऽपरो नागरिकः, तत्र ग्रामेयकः स्वग्रामाच्चि-
र्भटिका आनयन् प्रतोलीद्वारे वर्त्तते, तं प्रति नागरिकः प्राह-यद्येताः सर्वा अपि तव चिर्भटिका भक्षयामि ततः
किं मे प्रयच्छसीति १, ग्रामेयकः प्राह-योऽनेन प्रतोलीद्वारेण मोदको न याति तं प्रयच्छामि, ततो बद्धं द्वाभ्या-
मपि पणितं, कृताः साक्षिणो जनाः, ततो नागरिकेण ताः सर्वा अपि चिर्भटिका मनाक् २ भक्षयित्वा मुक्ताः, उक्तं
च ग्रामेयकं प्रति-भक्षिताः सर्वा अपि त्वदीयाश्चिर्भटिकाः, ततः प्रयच्छ मे यथाप्रतिज्ञातं मोदकमिति, ग्रामेयक
आह-न मे चिर्भटिका भक्षिताः, ततः कथं ते प्रयच्छामि मोदकमिति १, नागरिकः प्राह-भक्षिता मया सर्वा
अपि तव चिर्भटिकाः, यदि न प्रत्येपि तर्हि प्रत्ययमुत्पादयामि ते, तेनोक्तम्-उत्पादय प्रत्ययं, ततो द्वाभ्यामपि चि-
पणिवीथ्यां विस्तारिता विक्रयाय चिर्भटिकाः, समागतो लोकः क्रयाय, ताश्च चिर्भटिका निरीक्ष्य लोको वक्ति-ननु
भक्षितांस्त्वदीयाः सर्वा अपि चिर्भटिकांस्तत्कथं वयं गृह्णीमः १, एवं च लोकेनोक्ते साक्षिणां ग्रामेयकस्य च प्रतीतिरु-
दयादि, क्षुभितो ग्रामेयकः-हा कथं नु नाम मया तावत्प्रमाणो मोदको दातव्यः १, ततः स भयेन कम्पमानो विन-

वनम्रो रूपकमेकं प्रयच्छति, नागरिको नेच्छति, ततो हे रूपके दातुं प्रयुक्तः स्यामि नेच्छति, एवं यावत् क्षतमपि रूपकाणां नेच्छति, ततश्चेन प्रायेयकेष्व चिन्तितं, इत्थी इक्षिना प्रेर्यते, ततो यत्तं एष नागरिको न चनेन मां छलित-
वान् नापरनागरिकधूर्त्तमन्तरेण पश्चात्कर्तुं शक्यते, इत्थनेन सह कतिपयदिनानि व्यपत्तां कृत्वा नागरिकधूर्त्तानव-
स्त्रामि, तथैव कृतवान्, दत्ता वैकेन नागरिकधूर्त्तेन तथैव शुद्धिः, ततश्चादुद्धिपलेनाप्यधिकपणे मोदकमेकमादाय
प्रतिद्वन्द्विन धूर्त्तमाकारितवान्, सावित्र्यश्च सर्वेऽप्याकारिताः, ततश्चेन सर्वसाधिसमयमिन्द्रकीलके मोदकोऽस्मा-
त्पत, अथितश्च मोदको-यादि २ मोदकः, स न प्रयाति, ततश्चेन सावित्र्योऽधिकृत्योक्तं—अथैवं शुभ्यस्तमहं प्रति-
ज्ञातं-यद्यहं जितो भविष्यामि तर्हि स मोदको मया दातव्यो यः प्रतोलीद्वारेण न निर्गच्छति, एषोऽपि न याति,
तदस्मादहं हस्तकम् इति, यतश्च सावित्र्यैवैव पार्थिवसिर्निर्गमरिक्तैः प्रतिपन्नमिति प्रतिज्ञां प्रीतिं यत-
कारः, नागरिकधूर्त्तसोपसिप्ती शुद्धिः २ । 'रक्षेत्ति' शब्दोदाहरणं, तस्मात्तना-कचित्पयिकानां सहकारकाल्पान्नादातुं
प्रयुक्तानामन्तरायं नर्कदका विदधते, ततः पयिकाः तदुद्धिषथादुत्तत्त्वं पर्वलोच्च नर्कदानां सम्मुखं छोष्टकान् प्रे-
षयामासुः, ततो रोपापदचेतसो नर्कदाः पयिकानां सम्मुखं सहकारकाल्पानि प्रचिधियुः, पयिकानामौत्पत्तिकी
शुद्धिः ३ । तथा 'सुडग'चि बहुलीयफामरण, तदुदाहरणानना—राज्यद्वयं नमरं, तत्र दिवसमृद्धिचेता राजा प्रसेन-
जित्, यथासलस्य सलस्य, तेषां च सर्वेषामपि मन्त्रे भेषिको राजा नृपस्यममम्भश्च स्वचेतसि परिमापितः, जत

एव च तस्मै न किञ्चिदपि ददाति, नापि वचसाऽपि संस्पृशति, मा शैवेरेय परासुर्विधीयेतेति बुद्ध्या, स च किञ्चि-
दप्यलभमानो मन्युभरवशात् प्रस्थितो देशान्तरं जगाम, क्रमेण वेदान्तं नगरं, तत्र च क्षीणविभवस्य श्रेष्ठिनो विपणौ
समुपविष्टः, तेन च श्रेष्ठिना तस्यामेव रात्रौ स्पृशे रत्नाकरो निजदुहितरं परिणयन् दृष्ट आसीत्, तस्य च श्रेणिकपु-
ण्यप्रभावतत्त्वसिन् दिवसे चिरसंचितप्रभूतक्रयाणकविक्रयेण महान् लाभः समुदयादि, म्लेच्छहस्ताचानव्याणि स-
हारत्नानि स्वल्पमूल्येन समपद्यन्त, ततः सोऽर्चिन्त्यत्-अस्य महात्मनो मम समीपमुपविष्टस्य पुण्यप्रभाव एव यत्
मया महती विभूतिरेतावती समासादिता, आकृतिं च तस्यातीव सुमनोहरामवलोक्य स्वचेतसिं कल्पयामास-स एव
रत्नाकरो यो मया रात्रौ स्पृशे दृष्टः, ततस्तेन कृतकराञ्जलीसम्पुटेन विनययुरस्सरमाभाषितः श्रेणिकः-कस्य यूयं प्राघृ-
र्णकाः ? श्रेणिक उवाच-भवतामिति, ततः स एवंभूतवचनश्रवणतो धाराहतकदम्बपुष्पमिव पुलकितसमस्तनु-
यष्टिः सचहुमानं खगुहं नीतवान् श्रेणिकं भोजनादिकं च सकलमप्यात्मनोऽधिकतरं सम्पादयामास, पुण्यप्रभावं
च तस्य प्रतिदिवसमात्मनो धनलाभद्विस्मभवेनासाधारणमभिसमीक्षमाणाः कतिपयदिनातिक्रमे तस्मै खदुहितरं न-
न्दानामानं (श्री) दत्तवान्, श्रेणिकोऽपि तथा सह पुरन्दर इव पौलोम्या मन्मथमनोरथानापूरयन् पञ्चविधभोगलालसो
बभूव, कतिपयवासरातिक्रमे च नन्दाया गर्भाधानं बभूव, इतश्च प्रसेनजित् स्वान्तसमयं विभाव्य श्रेणिकस्य पर-
म्परया वार्त्तामधिगम्य तदाकारणाय सत्वरमुद्गवाहनान् पुरुषान् प्रेषयामास, ते च समागत्य श्रेणिकं विज्ञसव-

न्तो-देव । सीमं समागम्यतां, देवः सत्वरयाकारयति, ततो नम्यायापन्नसत्त्वामाहुः कथं 'अन्ने रायगिहि पंठरकुडा गोपाला वा नन्नेहि कथं तो एज्जह'सि पल्लवानं कचिच्छिथित्वा भेयिको रानय्यं प्रति चत्तितवान्, मन्दासाय देवलोकपुतनदानुभावनैस्सत्त्वप्रयायता एव दीव्यसुरपादि-वदं यदि प्रवक्तुञ्जालयिकुडा निश्चितवनेभ्यो च नवानुदससरमवदानं करोमीति, पिता च तदित्त्वस्युतं दीव्यस्युतां ज्ञात्वा राजानं पित्र्य पुरितवान्, फालक-
भेय च प्रवृत्ते प्रसवसमये प्रातरादित्सन्निमिष इव दिव्यः प्रकाशवज्राण्यत परमसज्जः, तस्य च दीव्यदानुसारोत्थानय इति नाम भेके, सोऽपि चानयकुमारो जन्मनमालयैवकल्पपादय इव तत्र सुवेन परिपद्यते, शास्त्रप्रहयादिकमपि यथाकाशं कृतवान् । जन्मदा च समातरं यप्रच्छ-माता । कथं मे पिताऽच्छदिदिदि !, ततः सा कथयामास सूक्तं मा-
रुत्वं सर्वं यथावस्थितं पृच्छात्, दर्शयामास च त्रिचिदात्मकपराभि, ततो यातुचगतात्पर्यायगतो त्रिचिदात्मकपरा-
यमसतम ज्ञातमनयकुमारेण-नया मे पिता राजयुद्धे राजा वस्येति इति, एवं च ज्ञात्वा जातरमजाणीत्-जजानो राज-
युद्धे सार्येन सह ययमिति, सा प्रतप्यदीत्-यत्त । यन्ममति तस्म्योमीति, ततोऽयमकुमारः समाग्रा सह सार्येन
सुनं चत्तिता, प्राप्तो राजयुद्धस्य नदिप्रवेष्टं, ततोऽयमकुमारः तत्र यातरं मिष्टुच किं वस्येति सन्नति पुरे ? कथं वा
राजा दर्शनीय ? इति विचिन्त्य राजयुद्धपुरं प्रविष्टः, तत्र च सुप्रवेष्ट एव निर्जकङ्कपतटे समन्वतो लोकः समुदायेनाव-
तिष्ठते, पृष्टं चानयकुमारो-किमिदं लोकमेवापका !, ततो लोकलोक-हृष्य नन्ने रावोऽहुत्स्यामरणमासे,

तद्यो नाम तटे स्थितः स्वहस्तेन गृह्णाति तस्यै राजा महतीं वृत्तिं प्रयच्छतीति, तत एवं श्रुते पृष्टाः प्रत्यासन्नवर्त्तिनो राजनियुक्ताः पुरुषाः, तैरप्येवमेव कथितं, ततोऽभयकुमारेणोक्तम्—अहं तटे स्थितो गृहीष्यामि, राजनियुक्तैः पुरुषैरुक्तं—गृह्णाण त्वं, यत्प्रतिज्ञातं राज्ञा तदवश्यं करिष्यते, ततोऽभयकुमारेण परिभाषितमङ्गुल्याभरणं दृष्ट्वा सम्यक्, तत आर्द्रगोमयेनाहतं, संलग्नं तत्तत्र, ततस्तस्मिन् शुष्के मुक्तं कृपान्तरात् पानीयं, भृतो जलेन, परिपूर्णः स कूपः, तरति चोपरि साङ्गुल्याभरणः शुष्कगोमयः, ततस्तटस्थेन सता गृहीतमङ्गुल्याभरणमभयकुमारेण, कृतश्चानन्दकोलाहलो लोकैः, निवेदितं राज्ञो राजनियुक्तैः पुरुषैः, आकारितोऽभयकुमारो राज्ञा, गतो राज्ञः समीपं, सुमोच पुरतोऽङ्गुल्याभरणं, पृष्टश्च राज्ञा—वत्स ! कोऽसि त्वं ? अभयकुमारेणोक्तं—देव ! शुष्मदपत्यं, राजा ग्राह—कथं ? ततः प्राक्तनं वृत्तान्तं कथितवान्, ततो जगाम महाप्रमोदं राजा, चकारोत्सङ्गेऽभयकुमारं, चुम्बितवान् सस्नेहं शिरसि, पृष्टश्च श्रेणिकेनाभयकुमारो—वत्स ! क ते माता वर्त्तते ? तेनोक्तं—देव ! बहिःप्रदेशे, ततो राजा सपरिच्छदस्तस्याः सम्मुखमुपागमत्, अभयकुमारश्चाग्रे समागत्य कथयामास सर्वं नन्दायाः, ततः साऽऽत्मानं मण्डयितुं प्रवृत्ता, निषिद्धा चाभयकुमारेण—मातर्न कल्पते कुलक्रीणां निजपतिविरहितानां निजपतिदर्शनमन्तरेण मूषणं कर्तुमिति, समागतो राजा, ययात राज्ञः पादयोः नन्दा, सन्मानिता च मूषणादिप्रदानेनातीव राज्ञा, सस्नेहं प्रवेशिता महाविभूत्या नगरं सपुत्रा, स्थापिताश्चाभयकुमारोऽमात्यपदे । अभयकुमारस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः ४ । तथा ‘पड’ति पटोदाहरणं, तद्भावंना—द्वौ पुरुषौ, एक-

साञ्छादनपटा सौत्रिकः नपरसोर्णोमयः, सौ च सह गत्वा शुभयत् सातुं ग्रहणौ, तत्रोर्णोमयपटलागी सपटं वि-
शुष्य द्वितीयस सत्कं सौत्रिकं पटं युद्धीत्वा वन्तुं प्रसितो, द्वितीयो बाधते सपटं, स च प्रयच्छति, ततो राजकुले
ज्यपहारो जातः, सदा कारयिकैर्द्वयोरपि द्विरसी कद्रविकयाजलेखिते, ततोऽजलेखने कृते उर्णोमयपटलागिनः
द्विरसि उर्णोमयना निर्जम्बुः, ततो दातं-नृमेव न सौत्रिकमदस्य ज्ञानीति निष्पत्तिः, परस्य समर्थिताः सौत्रिकः
पटः । कारयिकामागीत्यचिकी मुद्रिः ५ । 'सरव'चि सरदोवाहलं, तस्मात्वा-कसचिल्लुरुपस्य गुरीपुष्टसुखता सरदो
गुदजापद्यादितं प्रविष्टन् मुष्केन गुरं स्पृष्टवात्, तत्तदालेखनमाकृतं यद्वा-सुखदरे मे सरदः प्रविष्टा, ततो गुरं गतो
महतीमधुतिं कुर्मप्रतीप हुर्मको वसूय, वैषं च प्रपञ्च, वैषम्य दातवात्, नसम्भवेत्तत्, केवलमस्य कथयिदाकदा
समुदयादि, तदा सोऽयादीन्-वदि मे दातं कसकणां प्रयच्छसि ततोऽहं त्वां निराकुलीकरोमि, तेन प्रसिपन्न, ततो
वैषो निरेचकौषपं तस्य प्रदाय कासारसवरष्टितं सरदं घटे प्रविश्य वसिन् घटे गुरीपोत्सर्गं कारितवान्, ततो
दर्शितो वैषेन तस्य गुरीपसरष्टितो घटे सरदो, ज्यपगता तस्य यद्वा, यातो यच्छिद्यरीरः । वैषसौत्यचिकी मुद्रिः ६ ।
'काय'चि काकोवाहरण, तस्मात्तन्-येनातदगुरे केनापि सौगतेन कोऽपि येतपटमुत्तकः पुरो-भोः ह्युत्तक ! स-
र्वज्ञाः फिळ तर्वाहन्तः तत्पुत्रकामं यूपं तत् कस्य-फिन्यनोऽज गुरे वसन्ति वायसाः !, तदा ह्युत्तकधित्तवा-

भास-श्रुतोऽयं प्रतिशठाक्षरेण निर्लोठनीयः, ततः स्वबुद्धिवशादिदं पठितवान्-“संहिं कागसहस्सा इह (यं) विज्ञायहे परिवसंति । जह कणगा पवसिया अञ्जहिद्या पाहुणा आया ॥ १ ॥” ततः स भिक्षुः प्रत्युत्तरं दालुमशकुचन् लकुटा-हृतशिरस्क इव शिरः कण्डूयन् मौनमाधाय गतः । धुल्लकस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः । अथवा अपरो वायसद्यन्तः—कोऽपि धुल्लकः केनापि भागवतेन दुष्टबुद्ध्या पृष्टो-भोः धुल्लक ! किमेयं काको विष्णामितस्ततो विक्षिपति ? धुल्लकोऽपि तस्य दुष्टबुद्धितामवगम्य तन्मर्मावित् प्रत्युत्तरं दत्तवान्-युष्मत्सिद्धान्ते जले स्थले च सर्वत्र व्यापी विष्णुरभ्युपगम्यते, ततो यौष्माकीर्णं सिद्धान्तमुपश्रुत्य एषोऽपि वायसोऽचिन्तयत्-किमस्मिन् पुरीये समस्ति विष्णुः किं वा नेति ? ततः स ए-वमुक्तो चाणाहतमर्मप्रदेश इव घूर्णितचेतसो मौनमवलम्ब्य रुपा धूमायमानो गतः । धुल्लकस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः ७ । ‘उच्चारो’ति उच्चारोदाहरणं, तद्भावना-कचित्पुरि कोऽपि धिगजातीयः, तस्य भार्योऽभिनवधीवनोद्भेदरमणीया लोचन-शुगलवकिमावलोकनमहाभङ्गीनिपातताडितसकलकामिकुरङ्गदया प्रचलकामोन्मत्तमानसा, सोऽन्यदा धिगजातीयस्त-या भार्यया सह देशान्तरं गन्तुं प्रवृत्तः, अपान्तराले च धूर्तः कोऽपि पथिको मिलितः, सा च धिगजातीयभार्या तस्मिन् रतिं बद्धवती, ततो धूर्तः प्राह-मदीया एषा भार्या, धिगजातीयः प्राह-मदीयेति, ततो राजकुले व्यथहारो जातः, कारणिकैर्द्वयोरपि पृथक् २ सस्तनद्दिने सुक्त आहारः पृष्टो, धिगजातीयेनोक्तं-प्रया सस्तनद्दिने तिलमोदका भक्षिता

मन्त्रार्चया च, पूर्वैर्नान्यत्किमप्युक्तं, ततो दत्त तस्याः कारभिकैरिदिकीयये, आतो विरेको, दृष्टाः पुरीषान्तर्गताशिलाः,
दृष्टा सा विगुलासीषाव, निर्योदितो पूर्वः। कारणिकानामौत्पत्तिकी पुष्टिः ८। 'यव'सि यजोदाहरणं, तस्मात्तना-
दसन्तपुरे नगरे कोऽपि राजा दुस्सतिद्वयसम्यग् मन्त्रिणैरेकमनेषमानमनुप्यये इलिनयाकानसम्भे कन्धवित्वा पो-
षणमयीफरद-योऽयं दस्त्रिनं तोळयति तस्यै राजा महतीं दृष्टिं प्रवच्छतीति, इमां च योषणां सुत्वा फबिरेकाः
गुमान् तं दस्त्रिनं यदास्तरसि नापयारोहयावास, मस्त्रिमाकळे यावत्प्रमाणा नौजले निमग्ना तावत्प्रमाणां रेयाम-
दात्, ततः सहचारितो दस्त्री तटे, प्रथिता मन्त्रयेकमस्या नावि प्राणाया, ते च तावत्प्रथिता यावत्प्रैयां मर्यादी-
कृत्य धळे निमग्ना नी, ततलोकिताः सर्वे ते वांयाणाः, कृतनेकप्र यत्प्रमाणं निवेदितां च रात्रे-देव। यदायापकप्र-
माणो दग्नी पचते, यतमुद्योप राजा, कृतो मन्त्रिनश्चक्यद्वौभिषिक्तः परममग्नी। तस्यौत्पत्तिकी पुष्टिः ९। 'यपयसि'
मापका, तदुदाहरणं-विटो नाम कोऽपि पुरुषो रागः प्रसासकप्रार्थी, तं प्रति राजा निजदेवीं प्रशंसति-महो निरा-
मया मे देवी या न फदायिदपि यातनिसर्गं विदधाति, विटः प्राह-देव! न भवतीदं जातुषिद्, राजाऽपारीत-
कर्म?, विटः प्राह-देव! पूर्वो देवी, ततो यदा सुगन्धीनि कुन्धानि पूज्येयित्वा वासान् समर्पयेयति नासिकाग्रे तदा
प्राप्येयं-यातं विपुषतीति, ततोऽन्यदा राक्षा सर्वेषु परिमामितं, सम्यमप्यष्टे च दस्त्रितं, ततो देवी इत्यननिमिष-
कपचाव निर्जनं इत्यवती, ततो राजाऽतिनिर्जन्ये कृतो पूर्वैर्दृष्टान्तमधीकंगत्, यतमुद्योप देवी तस्यै विदाय, आगतो

देशत्यागेन, तेनापि जज्ञे-चूनमकथयत् पूर्ववृत्तान्तं देवो देव्याः, तेन मे चुकोप देवी, ततो महान्तमुपानहान् भरमादाय गतो देवीसकाशं, विज्ञपयामास देवी-देवि ! यामो देशान्तराणि, देवी उपानहान् भरं पार्श्वे स्थितं दृष्ट्वा पृथ्वती-रे कि- मेव उपानहाम्भरः ? , सोऽवादीत्-देवि ! यावन्ति देशान्तराण्येतावतीभिरुपानङ्गिर्गन्तुं शक्यामि तावत्सु देव्याः कीर्त्तिर्विस्तारणीया, तत एवमुक्ते मा मे सर्वत्रापकीर्त्तिर्जयितेति परिभाव्य देवी बलात्तं धारयामास । विटस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः १० । 'गोलो'त्ति गोलकोदाहरणं, तद्भावना-लाक्षागोलकः कस्यापि बालकस्य कथमपि नासिकामध्ये-प्रविष्टः, ततस्तन्मातापितरावतीवातौ बभूवतुः, दर्शितो बालकः सुवर्णकारस्य, तेन सुवर्णकारेण प्रतप्ताप्रभागया लोहशला- कया शनैः शनैर्यत्नतो लाक्षागोलको मनाक् प्रताप्य सर्वोऽपि समाकृष्टः । सुवर्णकारस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः ११ । 'खंभ'- त्ति स्त्रम्भोदाहरणं, तद्भावना-राजा मन्त्रिणमेकं गवेपयन् महाविस्तीर्णतटाकमध्ये स्त्रम्भमेकं निक्षेपयामास, तत एवं घोषणां कारितवान्-यो नाम तटे स्थितोऽसुं स्त्रम्भं दवरकेण वध्नाति तस्मै राजा यतसहस्रं प्रयच्छतीति, तत एवं घोषणां श्रुत्वा कोऽपि पुमान् एकस्मिन् तटप्रदेशे कीलकं भूमौ निक्षिप्य दवरकेण बद्ध्वा तेन दवरकेण सह सर्व- तस्मटे परिभ्रमन् मध्यस्थितं तं स्त्रम्भं बद्धवान्, लोकेन च बुद्ध्यतिशयसम्पन्नतया प्रशंसितो, निवेदितश्च राज्ञो राज- नियुक्तैः पुरुषैः, तुतोय राजा, ततस्तं मन्त्रिणमकार्षीत् । तस्य पुरुषस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः १२ । 'खुद्धक'त्ति खुद्धकोदाहरणं, तद्भावना-कस्मिंश्चित्तुरे काचित् परिव्राजिका, सा यो यत्करोति तदहं कुशलकर्मा सर्वं करोमीति राज्ञः समक्षं प्रतिज्ञां

कृतवती, राजा च तत्प्रतिज्ञासूचकं पटद्वयद्वयोपयोगात्, तत्र च कोऽपि ह्युक्तो निवार्यमटन् पटद्वयद्वयं श्रुतवान्,
श्रुतश्च प्रतिज्ञार्थः, ततो धृतवान् पटद्वं, प्रतिज्ञो राजसमं व्यवहारो, गतो राजकुलं ह्युक्तः, ततश्च तस्य दद्यात् सा
परिग्राहिकाऽऽत्मीयं सुखं विभुसावज्जवाडमिषत्ते-कथं श्रुतो विद्यति १, तत्र पटद्वये ह्युक्तका खं मेयं दक्षित-
वान्, ततो दक्षितं सर्वैरपि जनैः, तद्व्युत्तं च-द्विता निज्ञा परिग्राहिका, तस्या एवं फलमवस्थत्वात्, ततो ह्युक्तः
काविकथा पथमाच्छिस्तवान्, सा कर्तुं न शक्नोति, ततो विद्या परिग्राहिका । ह्युक्तकोत्पत्तिकी मुक्तिः १३ । 'मग्न'सि
मार्गोदाहरणं, तज्जायमानोऽपि पुरुषो निजमार्गो गृहीत्वा वाहनेन भागान्तरं श्रवति, अथान्तराळे च कश्चित् प्रवेष्टे
गृहीरपिन्तामिमिषं तज्जायां वाहनदुर्भीर्यवती, तस्यां च गृहीरपिन्तामिमिषं किमनुपायं यथायां तत्रावेष्टवर्त्तिनी
काचिद्व्यवन्तरी पुरुषश्च कथसौभाग्यादिकमन्त्रकोष्य कामादुरावतश्चद्रूपापस्य वाहनं विज्ज्ञा, सा च तज्जायां गृहीर-
पिन्तां विधाय यागद्वाद्वयसमीपमागच्छति तावन्त्यां किमवात्सल्यमानस्यां वाहनमधिकृतां पश्यति, सा च व्यन्तरी
पुरुष प्रसाह—एषा काचिद्व्यवन्तरी मदीयं कथमारचय्य तत्र सकाशमगच्छति तदा खेटश्च २ सत्वरं शौरमेयाधिति,
ततः स पुरुषस्तथैव कृतवान्, सा वाहनन्तरी यथासमा श्रमागच्छति, पुरुषोऽपि ताम्वादन्तरी इमं दृढचेष्टा यन्त्रं यन्त्रं
खेटयागात्, ततः प्रावर्त्तत तयोस्तज्जायां व्यन्तरीनिष्ठुरागणादिकः परस्परं कच्छतः, आने च प्राप्ते जातस्तयो राजकुले
व्यवहारः, पुरुषश्च निष्कर्षयमकुर्वन्नुदासीनो वर्त्तते, तदा कारयिकोऽप्युक्तो मयि च ते ते द्वे अपि च

स्त्रियो-युवयोर्मध्ये या काचिदसु प्रथमं हस्तेन संस्पृश्यति तस्याः पतिरेव न शेषायाः, ततो व्यन्तरी हस्तं दूरतः प्रसार्य प्रथमं स्पृष्टवती, ततो ज्ञातं कारणिकैरेया व्यन्तरीति, ततो निर्बादिता, द्वितीया च समर्पिता स्वपतेः । कारणि-
कानामौत्पत्तिकी बुद्धिः १४ । 'इत्थि'त्ति क्युदाहरणं, तद्भावना-मूलदेवपुण्डरीकौ सह पन्थानं गच्छतः, इतश्च कोऽपि समार्यकः पुरुषस्तेनैव पया गन्तुं प्रावर्त्तत, पुण्डरीकश्च दूरस्थितस्तद्गार्ग्यगतमतिशायिरूपं दृष्ट्वा साभिलाषो जातः,
कथितं च तेन मूलदेवस-यदीमां मे सम्पादयसि तदहं जीषामि, नान्यथेति, ततो मूलदेवोऽयादीव-मा आतुरीभूः,
जहं ते नियमतः सम्पादयिष्यामि, ततस्तौ द्वायभ्यलक्षितौ सत्वरं दूरतो गतौ, ततो मूलदेवः पुण्डरीकमेकस्मिन्
वननिकुञ्जे संस्थाप्य पथि ऊर्द्धस्थितौ वर्त्तते, ततः प्रभादायातः समार्यकः स पुरुषो भणितो मूलदेवेन-मो महागु-
रुय ! महेलाया समस्मिन् वननिकुञ्जे प्रसवो वर्त्तते, ततः क्षणमात्रं निजमहेलां विसर्जय, विसर्जिता तेन, गता सा
पुण्डरीकपार्श्वे, ततः क्षणमात्रं स्थित्वा समागता- 'आगतुण य तत्तो पद्वं धेत्तूण मूलदेवस्स । धुत्ती भणइ हसन्ती
पियं खु मे दारजो जाओ ॥ १ ॥' द्वयोरपि तयोरोत्पत्तिकी बुद्धिः १५ । 'पइ'त्ति पतिदृष्टान्तः, तद्भावना-द्वयोर्मोत्रो-
रेका भार्या, लोके च महत्कौतुकम्-अहो द्वयोरप्येया समानरागेति, एतच्च श्रुतिपरम्परया राज्ञाऽपि श्रुतं, परं विस्म-
यमुपागतौ राजा, मन्त्री ब्रूते-देव ! न भवति कदाचिदप्येतद्, अचक्ष्यं विज्ञेयः कोऽपि भविष्यति, राज्ञोक्तं-रुचमेत-

१ आगत्य च ततः पटं गृहीत्वा मूलदेवस्स । भूतो भणसि इत्यन्ती शिषं भगतो दारजो जातः ॥ १ ॥

दयसेवं?, अग्री मृते-देव! अचिरादेव यथा ज्ञासते तथा नमिष्याते, ततो नमिष्या तस्मात् त्विया लेखः प्रेषितो
यथा-तौ द्वावपि निजपत्नी प्राप्तये प्रेषणीयो-एका पूर्वां दिशि विनयिते ग्रामेऽपरोऽपरत्वां दिशि, तस्मिन्नेव च
दिने द्वाभ्यामपि स्वगृहे समागन्तव्यं, ततस्तथा नो मन्त्रपठयः च पूर्वां दिशि प्रेषितोऽपरोऽपरत्वां दिशि, पूर्वत्वां च
दिशि नो यतस्तस्य गच्छत आगच्छतश्च संयुक्तः सर्वो, यः पुनरपरत्वां यतस्तस्य गच्छत आगच्छतश्च युक्तः, एवं कृते च
नमिष्या ज्ञातम्-अर्चं मन्त्रपठयः अपरोऽस्तन्तपठयः, ततो निवेदितं च रात्रौ, रात्रौ च न प्रतिपन्नं, यतोऽपरावनेकः
पूर्वत्वां दिशि प्रेषणीयोऽपरोऽपरत्वां दिशि, ततः कथमेव विधेयो नम्यते?, ततः पुनरपि नमिष्या लेखप्रदानेन सा
महेच्छा-द्वावपि निजपत्नी तयोरेव प्राप्तयोः समकं प्रेषणीयो, तथा च तौ तस्यैव प्रेषितौ, नमिष्या च तौ पुरुषौ
तस्मात् समीपे समकं तयोः वरीरापाटयनिषेदकौ प्रेषितौ, द्वाभ्यामपि च सा समकमाकारिता, ततो यो मन्त्रपठयः वरी-
रापाटयनिषेदका पुरुषकं प्रसाह-सदैव मन्त्रपठयौ द्वितीयोऽपरावनेकं वरीते ततस्त्वं प्रसाहं नमिष्यामि, तस्यैव कृतं, ततो
निवेदितं रात्रौ नमिष्या, प्रतिपन्नं रात्रौ तथेति। नमिष्या औत्पत्तिर्द्विगुणिः १६। 'पुत्र' चि मुत्रच्छात्मा, तस्मात्तथा-कोऽपि
वयिष्, तस्य हे पत्न्यौ, एकस्मात् पुत्रोऽपरा वय्म्या, परं साऽपि तं पुत्रं सम्यक् पाठयति, ततः स पुत्रो विधेयं च जानीते-
यथा इयं मे जननी इयं नेति, सोऽपि वयिष् समार्यपुत्रो देवान्तरं गतो, गतमात्र एव परासुरसूत, ततो वयोरपि
तयोः कच्छोऽपरावत, एका भवति-ममैव पुत्रस्ततोऽहं गृह्णामिनी, द्वितीया मृते-का त्वं!, ममैव पुत्रः ततोऽहमेव

गृहस्वामिनीति, एवं च तयोः परस्परं कलहं जाते राजकुले व्यवहारो बभूव, ततोऽमात्यः प्रतिपादयामास निजपुरु-
षान्—भोः पूर्वं द्रव्यं समस्तं विभजत, विभज्य ततो दारकं करपत्रेण कुरुत द्वौ भागौ, कृत्वा चैकं खण्डमेकस्यै
समर्पयंत द्वितीयस्यै, तत एतदमात्यवाक्यं शिरसि महाज्वालासहस्रावलीढवज्रोपनिपातकल्पं पुत्र-
माता श्रुत्वा सौत्कम्पद्दया हृदयान्तःप्रविष्टतिर्यक्श्लेखेव सदुःखं चक्रुः प्रवृत्ता—हा स्वामिन् ! महामात्य ! न ममैव
पुत्रो, न मे किञ्चिदर्थेन प्रयोजनं, एतस्या एव पुत्रो भवतु गृहस्वामिनी च, अहं पुनरसुं पुत्रं दूरस्थितापि परगृहेषु
द्रारिद्रमपि कुर्वती जीवन्तं द्रक्ष्यामि, तावता च कृतकृत्यमात्मानं प्रपत्स्ये, पुत्रेण विना पुनरधुनापि समस्तोऽपि मे
जीवलोकोऽस्तमुपयाति, इतरा च न किमपि चक्ति, ततोऽमात्येन तां सदुःखां परिभाव्योक्तम्—तस्याः पुत्रो नास्या
इति, सैव सर्वस्वस्वामिनी कृता, द्वितीया तु निर्द्धाटिता । अमात्यस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः १७ । ‘भरहसिलमैढे’त्यादिका च
गाथा रोहकसंविधानसूचिका, सा च प्रागुक्तकथानकानुसारेण स्वयमेव व्याख्येया । मधुयुक्तं सित्यं—मधुसित्यं, तद-
दृष्टान्तभावना—कश्चित्कौलिकस्तस्य भार्या सैरिणी, सा चान्यदा केनापि पुरुषेण सह कस्मिंश्चित्प्रदेशे जालिमध्ये मैथुनं
सेवितवती, मैथुनस्थितया च तया उपरि आमरं समुत्पन्नं दृष्टं, क्षणमात्रानन्तरं च समागता गृहे, द्वितीये च दिवसे
स्वमर्त्ता मदनं क्रीणस्तया निवारितो—मा क्रीणीहि मदनं, अहं ते आमरमुत्पन्नं दर्शयिष्यामि, ततः स क्रयाद्विनिवृत्तो,
गतौ च तौ द्वावपि तां जालिं, न पश्यति सा कथमपि कौलिकी आमरं, ततो येन संस्थानेन मैथुनं सेवितवती तेनैव

संस्थानेन स्थिता, ततो एष्टवती भ्रामरं, दययासाय च कौलिकाय, कौलिकोऽपि तथारूपं संस्थानमवर्जोक्त्य द्वात-
नाम्-चूनेनेषा दुष्टारिणीति । कौलिकसौत्पत्तिकी मुद्रिः १८ । 'मुद्रिय'चि मुद्रिकोदाहरणं, तस्माज्जा-कसिभिमुद्रे
कोऽपि पुरोधाः सर्वत्र स्यात्तत्समुच्चि-यथा परकीयान्निषेपानादायादाय प्रसूतकाकातिक्रमेऽपि तथाल्लितानेय
समर्पयतीति, एतच्च ज्ञात्वा कोऽपि क्रमकाः तस्मै सन्निधेयं समर्प्यं देशान्तरगमनम्, प्रसूतकाकातिक्रमे च यूयोऽपि
तत्रागतो याचते च सं निधेयं पुरोधसं, पुरोधाच्च यूक्त एवापठ्यति-कस्त्वं कीदृशो वा तव निधेय इति १, ततः
स एवो वराकाः सं निधेयमकथमाना धृत्यपिचो वसूह, भग्नवा च तेनामातो यच्छन् एवो याचितव्य-देहि मे
पुरोहित । सुवर्णसहस्रप्रमाणं निधेयमिति, तत एतदाकर्ण्य भग्नसहस्रिपञ्चमापरीतवेता वसूह, ततो गत्वा निधे-
दितं राका, कारितव्य दर्शनं क्रमको, राकापि यमिता पुरोधा-देहि तस्मै क्रमकाय सं निधेयमिति, पुरोहितोऽजा-
दीह-देव ! न किमपि तस्माहं युष्माभि, ततो राजा मौनमवाह, पुरोधसि च सपुहं गते राजा पिबने सं प्रमकमा-
कार्यं पृष्टवान्-दे ! कथय सत्यमिति, ततस्तेन सर्वं दिवसयुद्धसंस्थानवार्थवर्तिमानुपादिकं कथितं, ततोऽज्यदा
राजा पुरोधसा संनं रन्तुं प्रावर्तत, परस्परं नाममुद्रा च सञ्चारिता, ततो राजा यथा पुरोधा च वेष्टि तथा कलापि
मातुपस्य हस्ते नाममुद्रां समर्प्यं तं प्रति वयाम्-दे ! पुरोधसो युद्धं गत्वा तस्माद्योगेनं मृष्टि-यथाऽहं पुरोधसा प्रेषिता,
इयं च नाममुद्राऽभिधानं, तस्मिन् दिने तस्मां वेत्तवां च। सुवर्णसहस्रप्रमाणं क्रमकसत्तत्सन्तसमममुकप्रदेहे शु-

क्तोऽस्ति श्रुतिरिति मे समर्पय, तेन पुरुषेण तथैव कृतं, सापि च पुरोधसो भार्या नाममुद्रां दृष्ट्वाऽभिज्ञानमिलनतश्च-
सत्यमेव पुरोधसा प्रेषित इति प्रतिपन्नवती, ततः समर्पयामास तं द्रमकनिक्षेपं, तेन च पुरुषेणानीय राज्ञः समर्पितो,
राज्ञा चान्येषां बहूनां नवलकानां मध्ये स द्रमकनवलकः प्रक्षिप्तः, आहारितो द्रमकः, पार्श्वे चोपवेशितः पुरोधाः,
द्रमकोऽपि तमात्मीयं नवलकं दृष्ट्वा प्रमुदितहृदयो विकसितलोचनोऽपगतचिच्छान्यताभावः सहर्षो राजानं चित्रप-
यितुं प्रवृत्तः-देव ! देवपादानां पुरत एवमाकारो मदीयो नवलकः, ततो राजा तं तस्मै समर्पयामास, पुरोधसश्च जिह्वा-
च्छेदमचीकृतम् । राज्ञ औत्पत्तिकी बुद्धिः १९। 'अंके'ति अङ्कप्रदान्तभावना, कोऽपि कस्यापि पार्श्वे रूपकसहस्रनवलकं
निक्षिप्तवान्, तेन च निक्षेपप्राप्तिना तं नवलकमधःप्रदेशे छित्त्वा कूटरूपकाणां सहस्रेण स श्रुतः, तथैव च सीधितः,
ततः कालान्तरे तस्य पार्श्वनिक्षेपस्वामिना स्वनिक्षेपो एहीतः, परिभाषितः, सर्वतस्तथैव दृश्यते मुद्रादिकं, तत उद्घा-
दिता मुद्रा यावत् रूपकान् परिभावयति तावत्सर्वानपि कूटान् पश्यति, ततो जातो राजकुले तयोर्व्यवहारः, पृष्टः
कारणिकैर्निक्षेपस्वामी-भ्यो ! कतिसङ्ख्यास्तव नवलके रूपका आसीरन्?, स ग्राह-सहस्रं, ततो गणयित्वा रूपकाणां
सहस्रं तेन श्रुतः स नवलकः, स च परिपूर्णं श्रुतः, केवलं यावन्मात्रमधस्ताच्छिन्नस्त्रावन्मूत्र इत्युपरि सीधितुं न
शक्यते, ततो ज्ञातं कारणिकैः नूनमस्याप्यदृता रूपकाः, ततो दायितो रूपकसहस्रभितरो नवलकस्वामिनः । कारणिका-
नामौत्पत्तिकी बुद्धिः २०। 'नाणं'ति कोऽपि कस्यापि पार्श्वे सुवर्णपणश्रुतं नवलकं निक्षिप्तवान्, ततो गतो देशान्तरे,

प्रसूते च कावेडित्तिक्कान्ते निधेयप्राप्तीं तस्मान्नवककात् प्राप्तुमर्हन्ति । इति नवककसाम्येणान् ताव-
त्सङ्ख्याकान् तत्र प्रविशयान्, तथैव च स नवककलेन सीयित्वा, कतिपयदिनानन्तरं स नवककसामी देवान्तरादा-
यता, तं च नवककं तस्य पार्श्वे याचितवान्, सोऽपि नवककं सम्यग्वासात्, परिमायितं तेन युग्राधिकं, तथैव एते,
ततो युग्रां स्फोटयित्वा यावत्पणान् परिभाषयति तावदीनवर्णकसुवर्णमणान् पश्यति, ततो वयस्य राजकुले भव-
यदरा, दृष्टः कारयिकैः—का काला आसीत् ? यत्र तस्या नवकको सुक इति, नवककसामी गाह—असुक इति, ततः
कारयिकैरुचं—स पिरत्तमकाओकुनातनकाककताव त्रयन्तेऽमी पणाः, ततो निष्पन्नामी नूनमेव निधेयप्राप्तीति
इतिवृत्तौ, याचितमेतत्तत्तापताः पणाविति । कारयिकावागोत्पत्तिरुचिः २१ । 'भिक्षु' चि भिक्षुदाहरणं, तत्रापना-
कोऽपि कस्यापि भिक्षोः पार्श्वे सुवर्णसदृश निधिसवान्, काळान्तरे च याचते, स च भिक्षुर्न प्रपच्छति, केवलमय
कल्ये वा ददामीति प्रतारयति, तत्रकोन पूतकारा नवकगिता, तत्रकोः प्रतिपन्नं—निमित्तं तत्र दापयिष्यामि, ततो पूत-
कारा रक्तमदयेयेण सुवर्णसुह्रिकां गृहीत्वा भिक्षुसक्राये गता वदन्ति व-मं वैसवन्नाव देवान्तरं विभास्यो युयं
च परमसत्तापात्रमत एताः सुवर्णसुह्रिकां हुम्पत्पार्श्वे स्थासन्ति, यत्रापति चापसरे पूर्वसद्देवताः स पुरुष भाषतो,
याचते स च—भिक्षो ! सम्यगेव मदीनां स्थापनिकमिति, ततो भिक्षुणाऽभिनवमुच्यमानसुवर्णसुह्रिकाकल्पतया
समर्पिता तस्य स्थापनिका तस्यै वा यत्रासागदगनापापी चावेवेतिपुस्ता, तेऽपि च पूतकाराः किमपि निषान्तरं

कृत्वा स्वसुवर्णखुट्टिका गृहीत्वा गताः । द्यूतकाराणामौत्पत्तिकी बुद्धिः २२। 'चेडगनिहाण'न्ति चेटकां-वालका नि-
धानं-प्रतीतं, दृष्टान्तभावना-द्वौ पुरुषौ परस्परं प्रतिपन्नसखिभावौ, अन्यदा कचित्रप्रदेशे ताभ्यां निधानमुपलेभे, तत
एको मायावी वृते-यस्तनदिवसे शुभे नक्षत्रे गृहीष्यामो, द्वितीयेन च सरलमनस्कतया तथैव प्रतिपन्नं, ततस्तेन मा-
याविना तस्मिन् प्रदेशे रात्रावागत्य निधानं हत्वा तत्राङ्गरकाः प्रक्षिप्ताः, ततो द्वितीये दिने तौ द्वावपि सह भूत्वा
गतौ, दृष्टवन्तौ तत्राङ्गरकान्, ततो मायावी मायया सोरस्ताडमाक्रन्दितुं प्रावर्त्तत, वदति च-हा हीनयुण्या
वयं दैवेन चक्षुषी दत्त्वाऽस्माकं समुत्पादिते यन्निधानमुपदिश्याङ्गरका दर्शिताः, पुनः पुनश्च द्वितीयस्य सु-
खमवलोकते, ततो द्वितीयेन जज्ञे-नूनमनेन हतं निधानमिति, ततस्तेनाभ्याकारसंवरणं कृत्वा तंस्थानुशासनार्थमूचे-
मा वयस्य ! खेदं कार्षीः, न खलु खेदः पुनर्निधानप्रत्यागमनहेतुः, ततो गतौ द्वावपि सं सं गृहं, ततो द्वितीयेन तस्य
मायाविनो लेप्यमयी सजीवेव प्रतिमा कारिता, द्वौ च गृहीतौ मर्कटकौ, प्रतिमायाश्चोत्सङ्गे हस्ते शिरसि चान्यत्र
च यथायोगं तयोर्मर्कटयोर्योगं मक्ष्यं सुकृत्वान्, तौ च मर्कटौ क्षुधापीडितौ तत्रागत्य प्रतिमाया उत्सङ्गादौ मक्ष्यं
मक्षितवन्तौ, एवं च प्रतिदिनं करणे तयोस्तादृश्येव शैली समजनि, ततोऽन्यदा किमपि पर्वाधिकृत्य मायाविनो द्वा-
वपि पुत्रौ भोजनाय निमन्त्रितौ, समागतौ च भोजनवेलायां तद्गृहे, भोजितौ च तौ तेन महागौरवेण, भोजनानन्तरं
च तौ महता सुखेनान्यत्र सङ्गोपितौ, ततः स्लोकदिनावसाने मायावी स्वपुत्रसाराकरणाय तद्गृहमागतः, ततो द्विती-

यत्नं प्रति श्रुते-मित्र ! तौ तव पुत्री मर्कटावभूतां, तदा तवेदं निमित्तयेता दहमचं प्रायिषत्, ततो छेप्यमयी
प्रतिमाभुत्सार्थं तत्स्थाने सधुपपेक्षितो, कुक्षौ स्तम्भानाद् मर्कटको, तौ च किलफिलामयानी तस्योत्सङ्गे शिरसि
रुक्म्ये हस्ते चागल विलघ्नौ, ततो मित्रमपारीत्-ओ ! वयस ! तापेता तव पुत्री, तथा च यत्रय तव सोदयात्सीयं
दर्शयता, तदा स मायापी प्राह-ययस ! किं मानुषावकसात् मर्कटौ ययता ? वयस आह-भयता कर्ममप्राति-
कृत्यपश्चात्, तथाहि-किं सुपर्यवशारीययति ?, पस्याययोः कर्मप्रातिहस्त्यादेतदपि जातं, तथा तव पुत्रापपि
मर्कटावभूतामिति, ततो मायापी पितृपायास-चुनमहं ज्ञातोऽनेन, ययुवैः कृष्णं करिष्ये ततोऽहं राजप्राप्तो भवि-
ष्यामि, पुत्री चान्यथा मे न भयतः, ततस्तेन सर्वं वयान्वसितं तस्मै निवेदितं, इत्येव भागः, इत्येव च समर्थिती
पुत्री ! तस्योत्पत्तिरिति बुद्धिः २३ । 'सिद्धय' चि सिद्धा-यनुर्बेदः, तद्वद्वाराणमायना-कोऽपि सुमात्रं ज्ञसीव यनुर्वेदकुम्भका,
स परित्तमन् एकत्रेयसुत्रान् विषयिणं प्राप्तयेत्, तेन्यवेयसुत्रेभ्यः प्रभूतं द्रव्यं प्राप्तवान्, तदा वित्रादयस्योयां वि-
जयायासु-अभूतमेतस्मै कुमारः इत्यन्तः, ततो कदाञ्चौ वासति तदेनं वारयित्वा सर्वं प्रहीष्यामः, यतश्च कव-
मपि तेन ज्ञातं, तदा सप्तन्पूर्नां प्रामान्तरवासिनां कवनपि ज्ञापितं नृणितं च-यथाहमनुकलां रात्रौ नयां गोमय-
पिण्डान् प्रवेष्ट्यामि मयश्चित्ते प्राद्या इति, ततस्तेनैव प्रतिपन्नं, ततो द्रव्येण संबलिता गोमयपिण्डास्तेन कृताः,
जातयेन च ज्ञोयिताः, तत ईशसुत्रानित्युपाध-यपेपोऽन्नाकं मिथि-विषयित्वित्तिचिपर्मणि ज्ञानमप्रदुरत्सरं गोम-

यपिण्डां नद्यां प्रक्षिप्यन्ते इति, तैरपि यथा गुरवो व्याचक्षते तथेति प्रतिपन्नं, ततो विवक्षितरात्रौ तैरीश्वरपुत्रैः
समं ज्ञानमङ्गपुरस्सरं ते सर्वेऽपि गोमयपिण्डा नद्यां प्रक्षिप्ताः, ततः समागतो गृहं, तेऽपि गोमयपिण्डा नीता
वन्धुभिः स्वग्रामे, ततः कतिपयदिनातिक्रमे तानीश्वरपुत्रान् तेषां च पित्रादीन् प्रत्येकं मुक्तलाप्यात्मानं च वस्त्रमात्रपद-
रिग्रहोपेतं दर्शयन् सर्वजनसमक्षं स्वग्रामं जगाम, पित्रादिभिश्च परिभाषितो नास्य पार्श्वे किमप्यस्तीति न मारितः ।
तस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः २४ । 'अथसत्ये'ति अर्थशास्त्रम्—अर्थविषयं नीतिशास्त्रं, दृष्टान्तभावना—कोऽपि वणिक्, तस्य द्वे
पत्न्यौ, एकस्याः पुत्रोऽपरा वन्ध्या, परं साऽपि पुत्रं सम्यक् पालयति, ततः पुत्रो विशेषं नावबुध्यते—यथेयं मे जननी
नेयमिति, सोऽपि वणिक् सभार्योपुत्रो देशान्तरमगमत् यत्र सुमतिस्वामिनस्तीर्यकृतो जन्मभूमिः, तत्र च गतमात्र
एव दिवं गतः, सपत्न्योश्च परस्परं कलहोऽभूत्, एका वृते—ममैव पुत्रस्ततोऽहं गृहस्वामिनी, द्वितीया वृते—अहमिति,
ततो राजकुले-व्यवहारो जातः, तथापि न निर्वलति, एतच्च भगवति तीर्थकरे सुमतिस्वामिनि गर्भस्थे तल्लनन्या मङ्ग-
लादेव्या जज्ञे, अत आगारिते द्वे अपि सपत्न्यौ, ततो देव्या प्रतिपादितं—कतिपयदिनानन्तरं मे पुत्रो भविष्यति !, स
च बुद्धिमधिरूढोऽत्याशोकपादपस्याधस्तादुपविष्टो युष्माकं व्यवहारं छेत्यति, तत एतावन्तं कालं यावदविशेषेण स्वा-
दतां पिबतामिति, ततो न यस्याः पुत्रः साऽचिन्तयत्—लब्धस्तावदेतावान् कालः, पश्चात् किमपि यद्भवविष्यति तन्न
जानीमः, ततो हृष्टवदनया तया प्रतिपन्नं, ततो देव्या जज्ञे—नैषा पुत्रस्य मातेति निर्भर्त्सिता, द्वितीया च गृहस्वा-

भिनी कृता । देव्या श्रीलक्ष्मीकी बुद्धिः २५ । 'इच्छा न मह'सि काचित् स्त्री, तस्मा अर्चो पञ्चतन्मयविगता, सा च बुद्धि-
प्रयुक्तं प्रणं लोकेभ्यो न लभते, ततः पतिमित्रं यन्मित्रवती-यस्य दायक लोकेभ्यो' धनमिति, ततस्तेनोक्तं-यदि यस्य
भागं प्रयच्छति, ततोऽनयोक्तं-यदिच्छति तज्जबं दद्या इति, ततस्तेन लोकेभ्यः सर्वं द्रव्यमुद्राहितं, तस्मै लोकोक्तं प्रय-
च्छति, सा नेच्छति, ततो जातो राजकुले व्यवहारा, ततः कारिणैर्महद्राहितं द्रव्यं तत्सर्वमानयितं, कृती द्रो
मायो, यको महान् द्वितीयोऽस्य इति, ततः पुत्रः कारिणैः स पुरुषः-कं मायं त्वमिच्छसि, स ग्राह-महान्तं
इति, ततः कारिणैरथराशौ विचारितो यदिच्छति तन्महं दद्या इति, त्वमिच्छसि महान्तं भागं ततो महाष्ट भाग
यतस्मा, द्वितीयस्तु तमेति । कारिणिकानां लोत्यपि की बुद्धिः २६ । 'सपचदस्ते'सि कोऽपि परित्राणका, तस्य हन्यमानं
महाप्रमाणं भाजनं खोरयसंभं, स च यदेकवारं क्षणोति तत्सर्वं तथैवावधारयति, ततः स मित्रप्रदायकं मुद्राष्ट सर्व-
समभं प्रतिष्ठां कृतवान्-यो नाम नामपूर्वं भावयति तस्मै दद्यामीदं याजनमिति, स च कोऽन्यपूर्वं भावयितुं शक्नोति
स हि यत्किमपि क्षणोति तत्सर्वमस्तत्स्वत्वं तथैवानुवदति, वदते च-अग्नेऽपीदं मया श्रुतं, कथयन्मयाऽहमस्तत्स्वत्वं
मयाभीषति, तत्सर्वं च क्वातिमगमत्, ततः केनापि सिद्धयुक्तेन शालतत्प्रतिज्ञेन संप्रत्युक्तम्-आहमपूर्वं भावयिष्यामि,
ततो निमित्तो भूयान् लोको राजसमभं व्यवहारो यमूह, ततः सिद्धयुक्तोऽजातीय-—'तुच्छ पिबा मह पिठजो धारे

अणूणं सयसहस्सं । जह सुयपुवं दिज्जउ अह न सुयं खोरयं देसु ॥ १ ॥” जितः परिव्राजकः । सिद्धपुत्रसौत्प-
त्तिकी बुद्धिः २७ ॥ तदेवमुक्ता बुद्धिरौत्पत्तिकी, सम्प्रति वैनयिक्या लक्षणं प्रतिपादयति—

भरनित्थरणसमत्था तिवग्गसुत्तत्थग्गहिअपेआला । उभओ लोगफलवई विणयसमुत्था हवइ
बुद्धी ॥ ६६ ॥ निमित्ते १ अत्थसत्थे अ २ लेहे ३ गणिए अ ४ कूव ५ अस्से अ ६ । गद्वम ७
लक्खण ८ गंठी ९ अगए १० रहिए अ ११ गणिया य । १२ ॥ ६७ ॥ सीआ साडी दीहं वं
तणं अवसव्वयं च कुंचस्स १३ । निव्वोदए अ १४ गोणे घोडगपडणं च रुक्खाओ १५ ॥ ६८ ॥

इहातिगुरुः कार्यं दुर्निवहत्याद्भर इव भरस्तन्निस्तरेण समर्थो भरनित्थरणसमर्थो त्रयो वर्गास्त्रिवर्गाः—लोकरूढ्या
धर्मार्थकामास्तदर्जनोपायप्रतिपादकं यत्सूत्रं यश्च तदर्थस्तौ त्रिवर्गसूत्रार्थौ तयोर्गृहीतं ‘पेयालं’ प्रमाणं सारो
वा यथा सा तथाविधा, अत्राह—नन्वश्रुतनिश्चिता बुद्धयो वक्तुमभिप्रेताः, ततो यद्यस्यास्त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वं
ततोऽश्रुतनिश्चितत्वं नोपपद्यते, न हि श्रुताभ्यासमन्तरेण त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वं संभवति, अत्रोच्यते, इह प्रायो-
द्यत्तिमाश्रित्याश्रुतनिश्चितत्वमुक्तं, ततः स्वल्पश्रुतभावेऽपि न कश्चिदोपः । तथा ‘उभयलोकफलवती’ ऐहिके आमुष्मिके
च लोके फलदायिनी विनयसमुत्था बुद्धिर्भवति । सम्प्रत्यस्या एव विनयेजनानुग्रहार्थमुदाहरणैः स्वरूपं दर्शयति—

गायाद्वयार्थः कपालकेभ्योऽप्यसेवः, तानि च प्रत्यगौरवगयात्संश्लेषेणोप्यन्ते—सत्र 'निमित्ते' इति, कश्चित्तुरे-
कोऽपि सिद्धपुत्रका, तस्य द्वौ शिष्यौ निमित्तप्राप्तमयीतमन्ती, यको बहुमानपुरस्सरं गुरोर्विनयपरायणो यत्कि-
मपि गुरुरुपदिशति तत्सर्वं तथेतिप्रतिपद्य स्वचेतसि निरन्तरं विद्युच्चति, विद्युत्तमत्र नत्र कापि सन्देह उपजायते
तत्र यूयोऽपि चिन्तेन गुरुर्यादसूक्ष्मागतं वृच्छति, एवं निरन्तरं विमर्शपूर्णं साक्षात्पूर्वं तस्य चिन्तयताः प्रज्ञा प्रकर्षयुप-
जयाव, द्वितीयस्तु तदुपविकसलः, सौ बाल्यदा गुरुनिर्देशात् कश्चित्तलासमे प्राप्ते त्रन्तुं प्रवृत्तौ, यपि च कानिचित्
महास्ति पद्यानि तावदर्थतां, तत्र विद्युत्स्पर्शकारिणा वृष्टं-योः श्लाघयन्ति पद्यानि, तेनोक्तं—किमत्र प्रष्टव्यं इति-
नोऽप्युनि पद्यानि, ततो विद्युत्स्पर्शकारी प्राह—अथं मापिषाः, इतित्या नयन्ति पद्यानि, सा च इक्षिणी यामेन च-
तुषा काणा, तां वाविरुद्धा गच्छति काचिप्राप्ती, सा च तत्कर्तृका तुरीं च प्रजने कस्या, अथ यो वा प्रसविष्यति,
मुत्रन तस्या नपिष्यति, तत पप्रमुक्ते सोऽविद्युत्स्पर्शकारी श्ले—कस्येतेतरस्वीयते, विद्युत्स्पर्शकारी प्राह—'ज्ञानं प्रस-
यसार'मित्यग्रे प्रसयतो व्यक्तं नपिष्यति, तदा प्राप्नोतौ विषयितं प्राग, एषा वावासिज्ञा तस्य प्राप्तसा नदिःप्र-
देष्टे महासरस्वते राप्ती, परिमाविता च इक्षिणी यामेन बहुषा काणा (प्रत्यामं—५०००) अत्रान्तरे च काचिद्वास-
वेदी महत्तमं प्रत्याह—यद्यप्यसे रात्रः सुप्रकाशेनेति, तदा शब्दितो विद्युत्स्पर्शकारिणा द्वितीया—परिमायन वासवेदी-

वचनमिति, तेनोक्तं—परिभाषितं मया सर्वं, नान्यथा तव ज्ञानमिति, ततस्तौ हस्तपादान् प्रक्षाल्य तस्मिन् महास-
रस्ते न्यद्रोघतरोरथो विश्रामाय स्थितौ, दृष्टौ च कयाचिच्छिरोन्यस्तजलभृतघटिकया दृढस्त्रिया; परिभाषिता च
तयोरारुहतिः, ततश्चिन्तयामास—नूनमेतौ विद्वांसौ, ततः पृच्छामि देशान्तरगतनिजपुत्रागमनमिति, पृष्टं तया, प्रश्न-
समकालमेव च शिरसो निपत्य भूमौ घटः शतखण्डशो भग्नः, ततो हृदित्येवाविमृश्यकारिणा प्रोचे—गतस्ते पुत्रो
घट इव व्यापचिमिति, विमृश्यकारी जूते स—मा वयस्यैवं चादीः, पुत्रोऽस्या गृहे समागतो वर्त्तते, याहि मात-
र्दृष्टे ! स्त्रि ! स्वपुत्रमुखमवलोक्य, तत एवमुक्ता सा प्रत्युज्जीवितेवाशीर्वादयतानि विमृश्यकारिणः प्रयुज्जाना स्वगृहं
जगाम, दृष्टश्चोद्भूतजहः स्वपुत्रो गृहमागतः, ततः प्रणता स्वपुत्रेण, सा चाशीर्वादं निजपुत्राय प्रायुक्तः कथया-
मास च नैमित्तिकवृत्तान्तं, ततः पुत्रमापृच्छ्य द्रव्ययुगलं रूपकांश्च कतिपयानादाय विमृश्यकारिणः समर्पयामास, अ-
विमृश्यकारी च खेदमाबहन् स्वचेतसि अचिन्तयत्—नूनमहं गुरुणा न सम्यक् परिपाठितः कथमन्यथाऽहं न जा-
नामि ? एष जानातीति, गुरुप्रयोजनं कृत्वा समागतौ द्वौ गुरोः पार्श्वे, तत्र विमृश्यकारी दर्शनमात्र एव शिरो
नमयित्वा कृताञ्जलिपुटः सबहुमानमानन्दान्द्रुष्टुष्वितल्लोचनो गुरोः पादावन्तरा शिरः प्रक्षिप्य प्रणिपपात, द्विती-
योऽपि च शैलस्तम्भ इव मनागप्यनमितगात्रयष्टिर्मात्सर्यवह्निसम्पर्कतो धूमायमानोऽवतिष्ठते, ततो गुरुत्वं प्रत्याह—रे
किमिति पादयोर्न पतसि ? स प्राह—य एव सम्यक् पाठितः स एव पतिष्यति, नाहमिति, गुरुराह—

कथं त्वं न सम्यग् पाठितः १, तथा स प्राचीनं पुरातनं सुकल्पवीकपद्, भाष्यदेवस्य ज्ञानं सर्वं सत्यं न
मनेति, ततो गुरुणा विमुक्तकारी बुद्धः-कथय सत्यम् ! कथं त्वयेवं ज्ञातमिति १; तथा स प्राह-मया मुक्त-
त्वादावेवेन विमर्शः कर्तुमारण्यो-यथैतानि हस्तिरूपस्य पदानि सुप्रतीतान्येव, विशेषचिन्तायां तु किं हस्तिन
उत हस्तिन्याः १, तत्र कायिकी दृष्टा हस्तिन्या इति निश्चितं, दक्षिणेन च पादौ वृत्तिसमारूप्यहीवितान्
आसुनविधीर्णौ हस्तिनीकृतौ द्यौ न वामपादौ ततो निश्चिन्त्ये-नूनं वामेन बहुधा कायेति, तथा नान्य एववि-
प्रपरिक्रमेपेयो हस्तिन्यामधिकृतो गन्तुमर्हति ततोऽजस्रं राजकीयं किमपि मातुषं वातीति निश्चितं, तस्य मातुषं
कचित्प्रदेवे हस्तिन्या उचीर्न घटीरचित्वां कृतपद्, कायिकी दृष्टा राजीति निश्चितं, वृषाचक्ररक्तवस्त्रादेवदर-
नात् समर्तुका, यस्मै इत्थं निवेश्योत्पाजाकारवर्धनादुर्घा, दक्षिणचरणनिस्सहजोपननिवेशवर्धनात्मजमे कल्पेति ।
बुद्धादिषा. प्रधानम्भरं यद्विनिपाते चैवं विमर्शः-कृतो-यथेय द्यौ वत उत्पन्नस्यैव भिक्षित्तस्यया मुनेऽपीति । यत
पयमुक्ते गुरुणा स विमुक्तकारी बहुधा सानन्दगीयिताः प्रवृत्तितय, द्वितीयं प्रत्युपाय-यव दोषो यत्र विमर्श
करोयि, न मम, यत् हि द्वाभ्यामत्रोपदेशेऽधिकृताः विमर्शे तु दूषयामि । विमुक्तकारिणो वैतयिकी बुद्धिः १ । 'अ-
त्यस्तये'ति अर्थज्ञाते कल्पको मन्त्री द्यान्तो, 'दक्षिणुदय उष्णुकल्पवयो च' इति संप्रिधानके, 'केह'ति लिपिपरि-
ज्ञान, 'गणिप'ति गणितपरिज्ञानं, यत्ने च हे नयि वैतयिक्यौ बुद्धी २-३-४ । 'द्वे'ति द्यातपरिज्ञानकुशलेन केनाप्युक्ते-

यथैतद्धरे जलमिति, ततस्त्राचत्प्रमाणं खातं परं नोत्पन्नं जलं, ततस्ते खातपरिज्ञाननिष्णाताय निवेदयामासुः—नोत्पन्नं जलमिति, ततस्तेनोक्तं—पार्ष्णिप्रहारेण पार्श्वान्याहृत, आहृतानि तैः, ततः पार्ष्णिप्रहारसमकालमेव समुच्छलितं तत्र जलं, खातपरिज्ञानकुशलस्य पुंसो वैनयिकी बुद्धिः ५ । ‘अस्से’ति बहवोऽश्वगणिजो द्वारवर्ती जग्मुः, तत्र सर्वे कुमारः स्थूलान् बृहतश्चाश्वान् गृह्णन्ति, वासुदेवेन पुनर्यो लघीयान् दुर्बलो लक्षणसम्पन्नः स गृहीतः, स च कार्यनिर्वाही प्रभृताश्चावहृथ जातः । वासुदेवस्य वैनयिकी बुद्धिः ६ । ‘गहमे’ति कोऽपि राजा प्रथमयौवनिकामधिरुढस्तरुणिमानमेव रमणीयं सर्वकार्यक्षमं च मन्यमानस्तरुणानेव निजकटके धारितवान्, वृद्धांस्तु सर्वानपि निषेधयामास, सोऽन्यदा कटकेन गच्छन्नपान्तरालेऽटव्यां पतितवान्, तत्र च समस्तोऽपि जनस्तृपा पीड्यते, ततः किंकर्तव्यतामूढचेता राजा केनाप्युक्तो—देव ! न वृद्धपुरुषश्रेष्ठोऽपीपोतमन्तरेणायमापत्समुद्रस्तरितुं शक्यते, ततो गवेपयन्तु देवपादाः क्वपि वृद्धमिति, ततो राज्ञा सर्वस्मिन्नपि कटके पटह उद्घोषितः, तत्र चैकेन पितृभक्तेन प्रच्छन्नो निजपिता समानीतो वर्चते, ततस्तेनोक्तं—मम पिता वृद्धोऽस्तीति, ततो नीतो राज्ञः पार्श्वे, राज्ञा च सगौरवं पृष्टः—कथय महापुरुष ! कथं मे कटके पानीयं भविष्यति ? तेनोक्तं—देव ! रासभाः क्षैरं मुच्यन्तां, यत्र ते सुबं जिघ्रन्ति तत्र पानीयमतिप्रत्यासन्नमवगन्तव्यं, तथैव कारितं राज्ञा, समुत्पादितं पानीयं, स्वस्थीवभूय च समस्तं कटकमिति । स्थविरस्य वैनयिकी बुद्धिः, ७ । ‘लक्ष्मण’ति पारसीकः कोऽप्यश्वस्वामी कस्याप्यश्वरक्षकस्य कालनियमनं कृत्वा अश्वरक्षणमूल्यं द्वावभौ

प्रतिपन्नवान्, सोऽपि पापसागिनिनो दुहित्रा समं वर्चते, क्ता वा तेन पुष्टा-कामयौ मय्यापिति !, सयोरुक्त्-अमी
पापयानां विचक्षानां मध्ये यौ पापानस्तदुक्तयानां पुष्टिष्ठरान्दुकानामपि नृपस्यारुण्यं नो त्रस्ततस्तौ मय्यौ,
तेन तपैवेतौ परीक्षितौ, सतो वेतनप्रदानकाले सोऽविधये-यद्वाप्तुमशुकं शरुचं देहि, अयस्सामी ग्राह-सर्वा-
नयन्यान् अयान् यदाग, किमेतान्वां तवेति !, स चेच्छति, ततोऽयस्सामिना समार्याये न्यवेदि, मणितं च-युष्ट-
जायाता किमतायेव इति, अयथा प्रचानापचारैव एहीत्या वासति, वा वैच्छत्, ततोऽयस्सामी ग्राह-अयण-
युक्तेमायेनान्येऽपि महयोऽभ्याः सम्यचन्ते कुतुम्बं च परिषद्वेत्ते, ऊरुगम्युक्तौ चेमापयौ, तस्मात्प्रमत्तानेतिदिति, ततः
प्रतिपन्नं तया, इत्या तस्यै सदुदिता, कुतो एष्टजानातेति ! अयत्पामिनो वैमयिनीशुद्धिः ८ । 'मंठि'ति पाठविशुद्धे नगरे
दुक्कन्तो राया, तत्र परराग्रानेन श्रीणि कौतुकचिचिच प्रेषितामि, तयथा-—'ग्रहं स्रं समा यष्टिरुक्तिवद्वाः सङ्-
द्रको धतुना योक्तिः' तानि च दुरुग्नेन राज्ञा सर्वपापव्यात्मदुष्पापां दधितानि, परं केनापि न ज्ञातानि, तत आ-
कारिताः वा तिस्राचार्याः, पुष्टं राज्ञा-अयमन् ! वृत्तं जानीत !, सूर्य उरुमन्तो-भातं, ततः स्रष्टुमन्तोदेके चित्तम्,
तुष्णोदकसम्पत्कां च पिडीनं मदनमिति ऊच्यः स्रष्टुमान्तः, यष्टिरपि यानीये चित्ता, ततो गुरुभायो मूलयिमिति ज्ञातं,
स्रष्टुमन्तोऽप्युष्णोदके चित्ते नतु सर्वं यत्तितमिति आरं प्रकटं प्रसूत, ततो राज्ञा स्रीन् प्रस्तवादीव-अयमन् ! ययमपि
दुर्विद्वेषं किमपि कौतुक कुस्त येन तत्र प्रेषयाचि, क्ताः स्रष्टिमिदुम्बकमेकसिन् प्रवेष्टे-अण्डमेकमपहाय रत्नानां स्रुतं,

ततस्तथा तत्त्वण्डं सीवितं यथा न केनापि लक्ष्यते, भणिताश्च पराष्ट्राजकीयाः पुरुषाः—एतदभङ्गत्वा इतो रत्नानि गृहीतव्यानि, न शक्तं तैरेवं कर्तुं । पादलिप्तसूरीणां वैनयिकी बुद्धिः ९ । ‘अगए’ति कचित्तुरे कोऽपि राजा, स च परचक्रेण सर्वतो रोडुमारब्धः, ततस्तेन राज्ञा सर्वाण्यपि पानीयानि विनाशयितव्यानीति विषकरः सर्वत्र पातितः, तत कोऽपि कियद्विपमानयति, तत्रैको वैद्यो यवमात्रं विषमानीय राज्ञः समर्पितवान्—देव ! गृहाण विषमिति, राजा च स्त्रोकं, विषं दृष्ट्वा चुकोप तस्मै, वैद्यो विज्ञपयामास—देव ! सहस्रवेधीदं विषं तस्मादप्रसादं मा कार्षीः, राजाऽधादीत्—कथमेतदवसेयं ? स उवाच—देव ! आनाय्यतां कोऽपि जीर्णो हस्ती, आनायितो राज्ञा हस्ती, ततो वैद्येन राजाऽधादीत्—कथमेतदवसेयं ? स उवाच—देव ! विषं च प्रसरमाददानं यत्र यत्र प्रसरति तत्तस्य हस्तिनः पुच्छदेशे चालकमेकमुत्पाद्य तदीयन्त्रे विषं सञ्चारितं, विषं च प्रसरमाददानं यत्र यत्र प्रसरति तत्तस्यैव विषं विपन्नं कुर्वत् दृश्यते, वैद्यश्च राजानमभिघत्ते—देव ! सर्वोऽप्येव हस्ती विषमयो जातः, योऽप्येनं भक्षयति सोऽपि विषमयो भवति, एवमेतद्विषं सहस्रवेधि, ततो राजा हस्तिहानिदूनचेतास्तं प्रत्युवाच—अस्ति कोऽपि हस्तिनः प्रतिकारविधिः ? सोऽवादीत्—बाढमस्ति, तत्तस्मिन्नेव चालरन्त्रेऽगदः प्रदत्तः, ततः सर्वोऽपि झटित्येव प्रशान्तो विपविकारः, प्रगुणीवभूव हस्ती, तुतोप राजा तस्मै वैद्याय । वैद्यस्य वैनयिकी बुद्धिः १० । ‘रहिण गणिता य’ति स्थूलभद्रकथानके रथिकस्य यत् सहकारफलमुम्बित्रोटनं यच्च गणिकायाः सर्पपराशेरुपरि नर्त्तनं ते द्वे अपि वैनयिकीबुद्धि-फले ११-१२ । ‘सीये’त्यादि, कचित्तुरे कोऽपि राजा, तत्पुत्राः केनाप्याचार्येण शिक्षयितुमारब्धाः, ते च तस्मै आचार्याय

प्रभूतं द्रव्यं दत्तवन्तः, राजा च इत्यलोमी तं शारयितुमिच्छति, तेषां पुत्रैः कथञ्चिदेतद् ज्ञात्वा चिन्तितम्—अस्माकमेव
विधादायी परमार्थपिता, ततः कथमप्येनमापन्नो निष्कारवान्, ततो यदा भोजनस्य समागतं ज्ञानशक्तिर्वा या-
यते तदा ते कुमारः शुष्कामपि दाटी वदन्ति—“महो सीमा सारी” इत्यस्मिन् च मृगं कृत्वा पदमिह—अहो
दीपं तुल्यं, पूर्वं च क्रौञ्चकेन सदैव प्रदक्षिणीक्रियते, सम्प्रति तु स तस्मात्सम्यं अभिता, तत आचार्येण ज्ञातं—सर्वं
मम भिरङ्कं, केवलमेते कुमारं नम मस्तिनदात् ज्ञापयन्ति, ततो यथा न लभ्यते तथा पलाययामास, कुमारानामा-
चार्यस्य च पैनविक्की बुद्धिः १३ । ‘निबोधपर्यन्तं’ति काठपि शक्यस्वार्थं चिरं श्रोयिते मर्चरि दास्या मिजसञ्ज्ञां निवेद-
यति—जानय कमपि दुरुपमिति, ततश्चया समानीतो, नवप्रदात्म्यादिकं च सर्वं तस्य कारितं, रात्री च सौ द्वापि
सन्मोगाय द्वितीयवृत्तिकामास्त्वौ, नेपथ्यं शृङ्गे कर्तुमारब्धवाच्च, ततश्चेन दृषापीरितेन मुख्येण भीमोदकं पीतं,
तदपि च त्वनियमद्वन्द्वसंस्तुष्टमिति तत्पानेन पक्षत्पदुपपत्ता, ततश्चया यथिगुणार्थवा निद्यापधिमयान एव शून्य-
देवकुठिफार्वा मोचिता, प्रमाते च रघो दाण्डव्याधिकं, परिप्रापितं सद्यः सचल नखादिकर्म, ततः पुष्टाः सर्वेऽपि
नापिताः—केनेदं मरुः उतमल नखादिकं कर्मेति?, तत यत्नेन नापितेनोक्त—मया कृतमनुकाशियपणिग्मार्यादा-
सुचेत्यादेशेन, ततः सा पुष्टा—सापि च पूर्वं न कथितवती, ततो इत्यमाना यथापसितं कथयामास, दाण्डव्याधिकानां
पैनविक्की बुद्धिः १४ । ‘भोले पोटमपटणं च रुक्माचो’ फोऽप्यस्त्युत्तयो यथाकरोति तत्सर्वमापदे प्रपयति, ततोऽप्यदा

मित्रं बलीवदौ याचित्वा हलं वाहयति, अन्यदा च विकालवेलायां तावानीय वाटके क्षिप्तौ, स च वयसो भोजनं कुर्वन्नास्ते, ततः स तस्य पार्श्वे न गतः केवलं तेनापि तौ दृष्ट्वाऽवलोकितविति स स्वयहं गतः, तौ च बलीवदौ वाटकान्निःसृत्यान्यत्र गतौ, ततोऽन्यपहतौ तस्करैः, स च बलीवदस्वामी तमकृतपुण्यं वराकं बलिवदौ याचते, स च दातुं न शक्नोति, ततो नीयते तेन राजकुलं, पथि च गच्छतस्तस्य कोऽप्यश्वारूढः पुरुषः सम्मुखमागच्छति, स चाश्वेन पातितः, अथ पलायमानो वर्चते, ततस्तेनोक्तम्—आहन्यतामेव दण्डेनाथ इति, तेन चाकृतपुण्येन सोऽथो भर्म-
प्याहृतः, ततो मृत्युमुपागमत्, ततस्तेनापि पुरुषेण स वराक्यो गृहीतः, ते च यावन्नगरभायातास्तावत्करणमुत्थित-
मिति कृत्वा ते नगरवहिष्प्रदेशे एवोपिताः, तत्र च बहवो नदाः सुप्ता वर्तन्ते, स चाकृतपुण्योऽचिन्तयत्—यथा नास्मादापत्समुद्रात् मे निस्तारोऽस्तीति दृष्ट्वा गलपाशेनात्मानं बद्धा अग्नयेति तेन तथैव कर्षुमारब्धं, परं जीर्णो-
दण्डिवस्त्रखण्डेन गले पाशो बद्धः, तत्र दण्डीवस्त्रखण्डमतिदुर्बलमिति बुद्धितं, ततः स वराकोऽधस्तात्सुसनटमह-
त्तरस्योपरि पपात, सोऽपि च नटमहत्तरस्तद्भारक्रान्तगलप्रदेशः पञ्चत्वमगमत्, ततो नटैरपि स प्रतियुहीतः, गताः प्रातः सर्वेऽपि राजकुलं, कथितः सर्वैरपि स्वः स्वः व्यतिकरः, ततः कुमारामालेन स वराकः पृष्टः, सोऽपि दीनव-
दनोऽवादीद्—देव ! यदेते भुवते तत्सर्वं सत्यमिति, ततः तस्योपरि सज्जातकृपः कुमारामालोऽवादीत्—एव बलीवदौ तुभ्यं दास्यति, तत्र पुनरधिणी उत्पादयिष्यति, एष हि तदैवानृणो बभूव यदा त्वया चक्षुर्भ्यामवलोकितौ बली-

यदौ, यदि पुनस्तथा बहुभ्यो मासलोफितौ गतीयदौ सातां त्वेयोऽपि स्यात् न वाचात्, न हि यो नवी यस्य समर्प्यवापागतः स तस्यानियदेने समर्पणीययेत्येव शुक्त्वा स्यादं याति, तथा द्वितीयोऽयस्यामी ब्रुवितः, ए-
नोऽयं सुभ्यं दास्यति, तत्र पुनरेव जिह्वां घेत्स्यति, यदा हि त्वरीयमिहोक्तम्-एनयमं दण्डेन तादयेति तदाऽनेन दण्डेनाहोऽथो, नान्यथा, तत् एव दण्डेनाऽऽहन्ता दण्डन्ते तत्र न मुनिर्विहेति कोऽयं नीतिपथाः?, तथा नदान् प्रसाह-अस पार्थे न किमप्यसि सतः किं वापयामा?, पतायत्युक्तं कारयाम-एयोऽवचात् स्वासति, त्वरीयः पुनः कोऽपि प्रमानो वयैव इवे वक्ष्याद्येनात्मानं दद्या शुक्त्वात् तथाऽऽत्मानं ब्रुवत्विति, सतः सर्वेऽपि शुक्लः कुमारामास्य देवपिकी वृद्धिः १५। यथा देवपिकी वृद्धिः, कर्मवाया वृद्धेर्कथयामाह-

उपभोगदिदुसारा कम्मपसंगपरिचोळणविसाळा । ताहुक्कारफळवाई कम्मससुरपा हवइ बुद्धी
॥ ६७ ॥ हेरणिणप् १ करिसप् ३ कोळिम ३ दोमे अ १ मुत्ति ५ वर ६ पणप् ७ । तुलाप् ८

वर्द्धय १ पुयइ १० वर ११ चित्तकारे अ १२ ॥ ६८ ॥

‘उपभोगे’त्यादि, तस्योच्चनसुपयोगो-विशेषितकर्मणि क्त्वोऽभिनिवेशा सातः-सलेव निवधितः परमार्थः, उपयोगेन दृष्टा सारो यथा सा उपयोगपुष्टसातः, अभिनिवेशोपसम्पत्कर्मपरमार्थो इत्यर्थः, तथा कर्मणि प्रसङ्गः-अ-
भ्यासः परिपोल्ल-विचारस्तान्नां विद्यात्म-विस्तारपुण्यता कर्मप्रसङ्गरिपोल्लविद्यात्म, तथा साशु कृतं-सुषु क-

तमिति चिद्धिः प्रशंसा साधुकारः तेन युक्तं फलं साधुकारफलं तद्वती, साधुकारपुरस्सरं चेतनादिलभरूपं तस्याः फलमित्यर्थः, सा तथा कर्मसमुत्था बुद्धिर्भवति । अस्या अपि विनियजनानुग्रहार्थमुदाहरणैः स्वरूपं दर्शयति—‘हेरिण्य’ इत्यादौ पष्ठर्थे ससमी, ततोऽयमर्थो—हेरण्यके—हेरण्यकस्य कर्मजा बुद्धिः, एवं सर्वत्रापि योजना कार्या, हेरण्यको हि स्वविज्ञानप्रकर्षप्राप्तोऽन्धकारोऽपि हस्तस्पर्शविशेषेण रूपकं यथावस्थितं परीक्षते । ‘करिसर्ग’त्ति अत्रोदाहरणं—कोऽपि तत्करो रात्रौ चण्डिजो गृहे पञ्चाकारं खातं खातवान्, ततः प्रातरलक्षितस्तस्मिन्नेव गृहे समागत्य जनेभ्यः प्रशंसामाकर्णयति, तत्रैकः कर्पकोऽत्रवीत्—किं नाम शिक्षितस्य दुष्करत्वं?, यद्येन सदैवाभ्यस्तं कर्म स तत्प्रकर्षप्राप्तं करोति, नात्र चित्सयः, ततः स तत्स्वरूप एतद्वाक्यममर्षवैथानरसन्धुक्षणसममाकर्ष्य जङ्गल कोपेन, ततः पुष्टवान् कमपि पुरुषं—कोऽयं कस्य वा सत्क इति?, ज्ञात्वा च तमन्यदा धुरिकामाकृत्य गतः क्षेत्रे तस्य पार्श्वे, रे ! मारयासि त्वां सम्प्रति, तेनोक्तं—किमिति?, सोऽत्रवीत्—त्वया तदानीं न मम खातं प्रशंसितमितिकृत्वा, सोऽत्रवीत्—सत्यमेतत्, यो यस्मिन् कर्मणि सदैवाभ्यासपरः स तद्विषये प्रकर्षवान् भवति, तत्राहमेव दृष्टान्तः, तथाहि—अमून् मुद्गान् हस्तगतान् यदि भणसि तर्हि सर्वानप्यधोमुद्गान् पातयामि यद्वा ऊर्ध्वमुद्गान् अथवा पार्श्वस्थितानिति, ततः सोऽधिकतरं विस्मितचेताः प्राह—पातय सर्वानप्यधोमुद्गानिति, विस्तारितो भूमौ पटः पातितः सर्वेऽप्यधोमुद्गा मुद्गाः, जातो महान् चिसयधौरस, प्रशंसितं भूयो भूयस्तस्य कौशलमहो विज्ञानमहो विज्ञानमिति,

वदति शीरो-यदि नाथोमुद्याः पातित्वा नमविष्यन् ततो निगमात् स्वाग्रहयमारविष्यमिति, कर्पकल शौरल व
कर्मन्वा युधि. । 'कोडिय'सि कोडिक- तन्मुदाय, स तुल्या तन्मुदायानां जानाति-यत्तायन्त्रिः फलदकैः पदो मयि-
व्यति । 'दोय'सि दर्शो यद्विनिर्जानाति-यत्तायन्त्रिः फलदकैः जानाति । 'दुसि'ति यत्किंवाफो मयिष्य श्रु-
करवाळं वना भारयति यथा पतितो नौचिकल रत्ने स प्रविशतीति । 'यय'सि इतपिकवी स विज्ञानप्रकर्षप्राप्तो
यदि रोषते तर्हि दुष्टे स्मितोऽपद्यात् कुतिलफलतेऽपि पुंयं प्रविशति । 'यय'सि पुष्पक, स चाक्रयस्वितानि
करणानि फलोति । 'तुज्जाग'सि शीवनकर्मन्वा, स च समिज्ञानप्रकर्षप्राप्तस्तथा वीयति यथा प्रायो यत्केनापि न
उत्सवे । 'यद'सि यद्विनिर्जानाति-यत्तायन्त्रिः फलदकैः जानाति । 'यद'सि देवदुकरवादीनां प्रमाणं जानाति । 'यद'सि
जायुयिक, स चावित्याप्यपुषानां दलस गानं जानाति । 'यद'सि यदकरः समिज्ञानप्रकर्षप्राप्ता प्रयत्नत एव
प्रमाणपुष्पं वदं यदाति । 'यिचकारे'सि यिचकार, स च रूपकयुगिकामनित्याऽपि रूपकप्रमाणं जानाति सामन्त्र्यार्थं
या वग्नौ कुचिकाणां यदाति यावन्मात्रेण प्रयोज्यमिति ॥ उक्ता कर्मन्वा युधि, सत्यमिति पारिवारिकया कथयन्माह-

अशुभाणेष्वेवद्विद्वन्तसादिमा ययविवागपरिणामा । विमनिस्तेमसफलवर्द्धं बुद्धी परिणा-

मिमा नास ॥ ७१ ॥ अमय । सिद्धि २ कुमारे ३ देवी ४ तद्विजोवप इवइ राया ५ । साह

य नैविसेने ६ भणदत्ते ७ सावग ८ अमवे ९ ॥ ७२ ॥ समय १० अमचयुचे ११ चाणके १२

चेच भूलभेदे अ १३ । नासिकसुन्दरिन्दे १४ वइरे १५ परिणामबुद्धीए ॥ ७३ ॥ बलुणा-
हण १६ आमंडे १७ मणी अ १८ सव्ये अ १९ खणि २० थूमिदे २१ । परिणामिग्रबुद्धीए
एवमाई उक्ताहरणा ॥ ७४ ॥ से तं असुअनिस्सियं ॥

‘अणुमाणे’त्यादि, लिङ्गाह्निकिनि ज्ञानमनुमानं, तच्च स्वार्थानुमानमिह द्रष्टव्यं, अन्यथा हेतुग्रहणस्य नैरर्थक्यापत्तेः,
अनुमानप्रतिपादकं वचो हेतुः, परार्थानुमानमित्यर्थः, अथवा ज्ञापकमनुमानं, कारकं हेतुः, इष्टान्तः प्रतीतः, आह-
अनुमानग्रहणेन इष्टान्तस्य गतत्वादलमस्योपन्यासेन, उच्यते, अनुमानस्य कचिदुष्टान्तमन्तरणान्यथानुपपत्तिआहकप्रमा-
णवलेन प्रवृत्तेः, यथा सात्मकं जीवच्छरीरं, प्राणादिमत्स्यान्यथानुपपत्तेः, न च इष्टान्तोऽनुमानस्याङ्गं, यत् उक्तम्—
“अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किम्?” ततः पुथग् इष्टान्तस्योपादानं, तत्र साध्यस्योपमाभूतो इष्टान्तः,
तथा चोक्तम्—“यः साध्यस्योपमाभूतः, [स] इष्टान्त इति कथ्यते ।” अनुमानहेतुइष्टान्तैः साध्यमर्थं साधयतीति अ-
नुमानहेतुइष्टान्तसमाधिका, तथा कालकृतो देहावस्थाविशेषो वयस्त्रिपाके परिणामः—पुष्टता यस्याः सा वयोविपाक-
परिणामा, तथा हितम्—अभ्युदयो निःश्रेयसं—मोक्षसाध्यां फलवती, ते द्वे अपि तस्याः फले इत्यर्थः, बुद्धिः परि-
णामिकी नाम । अस्या अपि शिष्यगणहितायोदाहरणैः स्वरूपं प्रकटयति—‘अभये’इत्यादिगाथात्रयं, अस्यार्थः कथा-
नकेभ्योऽवसेयः, तानि च कथानकानि प्रायोऽतीव गुरुणि प्रसिद्धानि च ततो ग्रन्थान्तरेभ्योऽवसेयानि, इह त्वक्ष-

[illegible]

प्रभूतजनपरिक्षयभयेन यद्वैश्रवणमुपचासं कृत्वा समाहूय सनगरस्थात्मनोऽन्यत्र सद्भामणं सा पारिणामिकी बुद्धिः ।
'साहू य नंदिसेणे'ति साधोः श्रेणिकपुत्रस्य नन्दिपेणस्य स्वशिव्यस्य व्रतमुज्जितुकामस्य स्थिरीकरणाय भगवद्वर्द्धमान-
स्वामिवन्दननिमित्तचलितमुक्ताभरणयुक्ताम्बरपरिधानरूपरामणीयकविनिर्जितामरमुन्दरीकल्यान्तःपुरदर्शनं कृतं सा
पारिणामिकी बुद्धिः, स हि नन्दिपेणस्य तादृशमन्तःपुरं नन्दिपेणपरित्यक्तं दृष्ट्वा दृढतरं संयमे स्थिरीचभूय । 'घण-
दत्ते'ति घनदत्तस्य सुंसमाया निजपुत्र्याः चिलातीपुत्रेण मारितायाः कालमपेक्ष्य यत्पल्लभक्षणं सा पारिणामिकी
बुद्धिः । 'सावगो'ति कोऽपि श्रावकः प्रत्याख्यातपरस्त्रीसम्भोगः कदाचिन्निजजायासखीमवलोक्य तत्रातीवाच्छुप-
पन्नः, तं च तादृशं दृष्ट्वा तद्भार्याऽचिन्तयत्-नूनमेव यदि कथमप्येतस्मिन्नध्यवसाये वर्त्तमानो ज्ञियते तर्हि नरक-
गतिं तिर्यग्गतं वा याति तस्मात्करोमि कश्चिदुपायमिति, तत एव चिन्तयित्वा स्वयतिममानीत्-मा त्वमातुरीभूः,
अहं ते तां विकालवेलायां सम्पादयिष्यामि, तेन प्रतिपन्नं, ततो विकालवेलायामीपदन्धकारे जगति प्रसरति स्व-
सख्या वल्लभाभरणानि परिधाय सा स्वसखीरूपेण रहसि तमुपासुपत्, स च सेयं मद्भार्यासखीत्यवगम्य तां परि-
मुक्तवान्, परिभोगे कृते चापगतकामाध्यवसायोऽस्मरव प्रागृहीतं व्रतं, ततो व्रतभङ्गो मे समुद्रपादीति खेदं कर्तुं
प्रवृत्तः, ततस्तद्भार्या तस्मै यथावस्थितं निवेदयामास, ततो मनाह स्वस्थीचभूय, गुरुपादमूलं च गत्वा दुष्टमनःसङ्क-
ल्पनिमित्तव्रतमङ्गविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं प्रतिपन्नवान्, आचिकायाः पारिणामिकी बुद्धिः । 'अमये'ति वरधनुःपितुर-

मात्स्यस्य प्रसन्नचक्षुःशिरःपिनिर्गमनाय यत् सुरद्राक्षाननं, सा पारिणामिकी बुद्धिः । 'ब्रह्मण'सि क्षयकस्य कोपवशेन
सुत्वा संप्रत्येनोत्पन्नस्य ततोऽपि सुत्वा जातयज्यनुग्रहस्य प्रप्रव्याप्रतिपत्तौ यदुरः क्षयकान् पश्युयासीनस्य यद्रोजन-
वेद्यायां तै. क्षयकै. पात्रे निष्कृतनिवेद्येऽपि ब्रह्माक्षराण्यमात्मनिन्दनं क्षयकानुग्रहप्रसंसा सा पारिणामिकी बुद्धिः । 'ब्रह्म-
यजुषे'सि ब्रह्मात्मयुजस्य परपशुर्नाम्नो प्रसन्नचक्षुःशिरःपिने दीर्घपृष्ठसंस्मृतापनादिषु तेषु २ प्रयोजनेषु पारिणामिकी
बुद्धिः । 'वायवे'सि वायवात्म्यस्य यन्त्रपुस्तस्य एवमप्यनुयासतो वायव्यावारे निष्ठिते सति यदेकदिवसजातायादि-
वायवं सा पारिणामिकी बुद्धिः । 'यूक्तमदे'सि यदुक्तमद्रसात्मिका पितरि भारिते नन्देनामालयपरिपाठनाय प्राच्य-
मानं सापि यद्व्यग्रव्याप्रतिपत्तिकरणं सा पारिणामिकी बुद्धिः । 'वासिक्तुंदरितंदे'सि मासिक्तुंदरितंदे तुन्दरीमरुनन्दस्य आन्ना
स्य । 'युगा यमेकद्विरसि गयनं यय देवसैयुनकं दक्षितं सा पारिणामिकी बुद्धिः । 'वह'सि वज्रसामिनो वाळमायेऽपि
पर्यमानस्य मातरमपगप्यस्य सदृशयुमानकरणं सा पारिणामिकी बुद्धिः । 'वळमाहण'सि कोऽपि राजा वरुणै-
र्युद्धासते—यथा देव ! तस्या एव पार्थे म्रियन्तां, किं स्वर्गिः यत्किंचित्पिबोधोमित्यगरीरः !, ततो राजा ताव-
प्रति परीक्षानिमित्तं म्रू—यो मां विदसि पावेन वाळयसि तस्य को दण्ड इति ?, ते प्राहुः—विहमात्राणि राजद्वानि
स विहृत्य मार्यते इति, ततः स्वविराज् यप्रच्छ, तेषोऽस्व—देव ! परिमाल्य कथयाम, सतक्षरेकान्ते गत्वा चि-
न्वितं—को नाम इदयवळमां देवीमतिरिष्यान्त्यो देवं विदसि वाळयिदुगीष्टे, इदयवळमा च विज्ञेयतः सम्माननीयेति,

ततस्ते समागत्य राजानं विज्ञपयामासुः—देव ! स विशेषतः सत्कारणीय इति, ततो राजा परितोपमुपागत-
तस्तान् प्रशंसितवान्—को नाम बुद्धान् विहायान्य एवंविधबुद्धिभाग् भवति, ततः सदैव स्थविरान् पार्श्वे
धारयामास न तरुणानिति, राज्ञः स्थविराणां च पारिणामिकी बुद्धिः । 'आमंडे'ति कृत्रिममामलकमिति,
कठिनत्वादकालत्वाच्च केनापि यथावस्थितं ज्ञातं तस्य पारिणामिकी बुद्धिः । 'मणि'ति कोऽपि सर्पों
दृक्षमारुह्य सदैव पक्षिणामण्डानि मक्षयति, अन्यदा च स दृक्षस्थितो निपतितः, मणिश्च तस्य तत्रैव कचिन्
प्रदेशे स्थितः, तस्य च दृक्षस्याघस्तात् कूपोऽस्ति, उपरिस्थितमणिप्रभाच्छुरितं च सकलमपि कूपोदकं रक्तीभूतमु-
पलक्ष्यते, कूपादाकृष्टं च स्वाभाविकं द्रव्यते, एतच्च चालकेन केनापि निजपितुः स्थविरस्य निवेदितं, सोऽपि तत्र
समागत्य सम्यक्परिमान्य मणिं गृहीतवान्, तस्य पारिणामिकी बुद्धिः । 'सर्पे'ति सर्पस्य चण्डकौशिकस्य भगवन्तं
प्रति या चिन्ताऽभूत्—ईदृग्यं महात्मेत्यादिका सा पारिणामिकी बुद्धिः । 'खग'ति कोऽपि श्रावकः प्रथमयौवनमद-
मोहितमना धर्ममकृत्वा पञ्चत्यमुपागतः खग्नः समुत्पन्नः, यस्य गच्छतो द्वयोरपि पार्श्वयोश्चर्मोणि लभ्यन्ते स जीव-
विशेषः खग्नः, स चाटन्यां चतुर्ण्यथे जने मारयित्वा खादति, अन्यदा च तेन पथा गच्छतः सायून् दृष्टवान्, स चा-
क्रमितुं न शक्नोति, ततस्तस्य जातिसरणं भक्तप्रत्याख्यानं देवलोकगमनं, तस्य पारिणामिकी बुद्धिः । 'यूष्म' (भिन्दे)ति
विशालायां पुरि कूलचालकेन विशालाभङ्गाथ यन्मुनिसुव्रतस्याभिपादुकास्तूपोत्खातनं सा तस्य पारिणामिकी बुद्धिः ।

धारिण्याभिपन्ना मुद्रेरेवमादीन्पुष्टाहरण्यति । 'सेष'मिह्यादि, तदेवपुस्तकनिमित्तम् ॥

ये किं तं सुखनिस्सिमं १, २ चउत्तिवहं पण्णचं, तंजहा-उग्गाह १ ईहा २ अवाओ ३ धारणा ४

(सु० २७)

'ये किं त'मिह्यादि, यद्य किं तपुस्तकनिमित्तं भविज्ज्ञानं?, पुस्तक—पुस्तकनिमित्तं भविज्ज्ञानं चतुर्विधं प्रज्ञां, तदप्या—यद्यप्यह ईहा अयातो धारणा च, तत्र अयमप्रहजयमप्रह—अनिर्देशवसामान्यमात्ररूपययप्रहणमित्यर्थः, यदाह पूर्णिष्ठ—“सामप्रहस्य रुपादिवितेसणरदियत्ता अनिरेसत्तु अयमप्रहजयमप्रह” इति । तथा ईहज-मीहा, सन्नृत्तार्थपर्यालोपनरूपा चेष्टा इत्यर्थः, किमुतं सति—अयमप्रहापुष्टरकाठमवायात्सुर् सन्नृत्तार्थ-मिनेयोपादानाभिमुक्तोऽसन्नृत्तार्थविशेषरित्यायाभिमुक्तः प्रायोऽत्र मधुरत्वाद्याः अङ्गादिसम्बन्धान्मा इत्यन्ते न चरत्कर्तव्यमिदुरतादयाः आर्त्तादिसम्बन्धान्मा इत्येवंरूपो भवितिविशेष ईहा, जाह च भाष्यकृत—“यथाभूयचित्ते-सादाणयायाभिमुहसीहा” तथा तस्यैवापहरीतसेरित्यस्यार्थस्य चिर्ष्यरूपोऽप्यपसापोऽयायः आह पयापं आर्त्ता-पया (न वा) यमिह्यादिरूपोऽप्यधारणात्मक प्रत्ययोऽनाप इत्यर्थः, तस्यैवार्थस्य निर्णीतस्य धरणं धारणा, सा च त्रिया—अविप्युतिर्भासना स्थितिश्च, तत्र तदुपयोगादभिव्यक्तमभिव्युक्तिः, सा चान्तमुद्धर्तप्रभाणा, ततस्त्वयाऽऽदितो नः संस्सारा स वासना, सा च सन्नेरेवमप्रज्ञेयं वा काठं ग्राहयति, ततः कालान्तरे कुतयि-

सादृशार्थदर्शनादिकारणात् संस्कारस्य प्रबोधे यज्ज्ञानमुदयते—तदेवेदं यत् मया प्रागुपलब्धमित्यादिरूपं सा स्मृतिः, उक्तं च—“तदनन्तरं तदतथाविचक्षणं जो उ वासनाजोगो । कालंतरेण जं पुण अणुसरणं धारणा सा उ ॥ १ ॥” एताश्चाविच्युतिवासनास्मृतयो धारणालक्षणसामान्यान्वर्थयोगाद्धारणाशब्दवाच्याः ॥

से किं तं उगगहे ? उगगहे दुविहे पणत्ते, तंजहा—अत्थुगगहे अ । (सू. २८)

‘से किं तं’मित्यादि, अथ कोऽयमवग्रहः ? स्वरिराह—अवग्रहो द्विविधः प्रज्ञसः, तद्यथा—अर्थोवग्रहश्च व्यञ्जनावग्रहश्च, तत्र अर्थ्यते इत्यर्थः अर्थस्यावग्रहणं अर्थोवग्रहः—सकलरूपादिविशेषनिरेषानिर्देश्यसामान्यमात्ररूपार्थ-ग्रहणमेकसामयिकमित्यर्थः । तथा व्यज्यते अनेनार्थः प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जनं, तच्चोपकरणेन्द्रियस्य श्रोत्रादेः शब्दादिपरिणतद्रव्याणां च परस्परं सम्बन्धः, सम्बन्धे हि सति सोऽर्थः शब्दादिरूपः श्रोत्रादीन्द्रियेण व्यञ्जयितुं शक्यते, नान्यथा, ततः सम्बन्धो व्यञ्जनं, तथा चाह भाष्यकृत्—“वर्जिज्जइ जेणऽत्थो घडोव दीवेण वंजणं तं च । उव-गरणिदियसहाइपरिणयइवसंबंधो ॥ १ ॥” व्यञ्जनेन—सम्बन्धेनावग्रहणं—सम्बन्धमानस्य शब्दादिरूपस्यार्थस्या-व्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः, अथवा व्यज्यन्ते इति व्यञ्जनानि, ‘कृद्बहुल’मिति वचनात् कर्मण्यनन्द, व्यञ्ज-नानां शब्दादिरूपतया परिणतानां द्रव्याणामुपकरणेन्द्रियसम्प्राप्तानामवग्रहः—अव्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः,

१ तदनन्तरं तदर्थोविच्यवनं यस्तु वासनायोगः । कालान्तरे यत्पुनरुत्सरणं धारणा सा उ ॥ १ ॥ २ व्यज्यते येनार्थो घट इव दीपेन व्यञ्जनं तच्च । उपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसंबन्धः ॥ १ ॥

व्यव्यवहारेणार्थं, प्रदीयेतेष पट इति व्यञ्जनं-उपकरणेन्द्रियं तेन तत्तत्त्वत्वावधारणम्-अव्यक्तरूपा-
परिच्छेदो व्यञ्जनावप्रदः, इयमत्र भाषना-उपकरणेन्द्रियसद्व्यापिपरिणतद्रव्यसम्बन्धे प्रथमसमवायारन्त्यार्योपग्रहात्
प्राप्तं वा सुसमसमुच्चितादितुस्याभाविष्य शब्दादिद्रव्यसम्बन्धमात्रमपि वा काचिदव्यक्ता ज्ञानमात्रा सा व्यक्तवाच्यप्रदः,
स चान्तर्मुहूर्त्तमात्राः । अत्राह-ननु व्यक्तनावप्रदेषाणां न किमपि संवेदनं संवेद्यते, तत्कथमसौ ज्ञानरूपो गीयते ?
सुख्यते, अव्यक्तस्यात्र संवेद्यते, ततो न कश्चिदोपात्तार्थादि-नदि प्रथमसमवेदेषि शब्दादिपरिणतद्रव्यैरुपकरणेन्द्रियस्य
सम्बन्धो काचिदपि न ज्ञानमात्रा सवेत् ततो द्वितीयेऽपि समवे न सवेत्, विद्येयमात्रात्, एवं भाष्यपरमसमवेदेषि,
अथ च परमसमवे ज्ञानमर्थावप्रदरूपं वाच्यमात्रमुपकथ्यते, ततो प्रायपि कापि किमसौ ज्ञानमात्रा प्रष्टव्या, अथ
मन्वेद्या-ना-सुप्रथमसमयादितु शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धेऽपि काचिदपि ज्ञानमात्रा, शब्दादिपरिणतद्रव्याणां
तेषु समवेद्यु लोकाभावात्, परमसमवे तु भविष्यति, शब्दादिरुपपरिणतद्रव्यसमग्रहणं तदानीं भूयसो नापात्, तदुक्तं,
यतो यदि प्रथमसमयादितु शब्दादिद्रव्याणां लोकाभावात् समुक्ताव्यक्ताऽपि काचिदपि ज्ञानमात्रा न समुत्तरेत्
तर्हि प्रवृत्तसमुदायसम्बन्धेऽपि न सवेत्, न यच्च विख्यातार्थेषु प्रत्येक्यस्यति तैर्लक्ष्ये समुदायेऽपि तैर्लक्ष्यं समुदायपुण्ड-
र्यते, अस्ति च परमसमवे प्रवृत्तशब्दादिद्रव्यसम्बन्धो ज्ञानं ततो प्राक्तनेऽपि समवेद्यु लोकाभावात्तरेऽपि शब्दादिपरि-
णतद्रव्यैः सम्बन्धे काचिदव्यक्ता ज्ञानमात्राऽभ्युपगन्तव्या, नन्वात्रा परमसमवेदेषि ज्ञानानुपपत्तौ, तथा चोक्तं-

“जं संवहा न वीक्षुं संवेद्युषि तं न रेणुतेल्लंघ । पत्तेयमणिच्छतो कहमिच्छसि समुदये नाणं ? ॥ १ ॥” ततः स्थितमेतत्—व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानरूपः, केवलं तेषु ज्ञानमव्यक्तमेव वोद्धव्यं । चशब्दौ स्वागतानेकभेदसूचकौ, ते च स्वगता अनेकभेदा अग्रे स्वयमेव सूत्रकृता वर्णयिष्यन्ते, आह—प्रथमं व्यञ्जनावग्रहो भवति ततोऽर्थावग्रहः, ततः कस्मादिह प्रथमसर्थावग्रह उपन्यस्तः?, उच्यते, स्पष्टतयोपलभ्यमानत्वात्, तथाहि—अर्थावग्रहः स्पष्टरूपतया सर्वे-रपि जन्तुभिः संवेद्यते, शीघ्रतरगमनादौ सकृत्सत्त्वरसुपलम्भे मया किञ्चिद् दृष्टं परं न परिभाषितं सम्यगिति व्यवहा-रदर्शनात्, अपि च—अर्थावग्रहः सर्वेन्द्रियमनोभावी व्यञ्जनावग्रहस्तु नेति प्रथमसर्थावग्रह उक्तः ॥ सम्प्रतित्तु व्यञ्जना-वग्रहादूर्ध्वसर्थावग्रह इति क्रममाश्रित्य प्रथमं व्यञ्जनावग्रहस्वरूपं प्रतिपिपादयिषुः शिष्यं प्रश्नं कारयति—

से किं तं वंजणुगहे?, वंजणुगहे चउन्विहे पणत्ते, तंजहा-सोइदिअवंजणुगहे घाणिदियवं-जणुगहे जिब्भिमदियवंजणुगहे फासिदिअवंजणुगहे । से तं वंजणुगहे (सू. २९)

‘से किं तं’मित्यादि, अथ कोऽयं व्यञ्जनावग्रहः?, आचार्य आह—व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘श्रोत्रेन्द्रि-यव्यञ्जनावग्रह’ इत्यादि, अत्राह—सत्सु पञ्चस्त्रिन्द्रियेषु पष्ठे च मनसि कस्मादयं चतुर्विधो व्यावर्ण्यते?, उच्यते, इह व्यञ्जनसुपकरणेन्द्रियस्य शब्दादिद्रव्याणां च परस्परं सम्बन्ध उच्यते, सम्बन्धश्चतुर्णामिव श्रोत्रेन्द्रियादीनां, न नयनमन-

१ यत् सर्वथा न विष्वक् सर्वेष्वपि तत् न रेणुतेल्लमत् । प्रत्येकमलिच्छन् कयमिच्छसि समुदाये णामम् ? ॥ १ ॥

सोः, तयोऽप्यकारित्वात्, आह—कथमप्यकारित्वं तयोरेवसीयते ? उच्यते, विषयकृतानुग्रहोपपादनाभावात्,
तद्यदि—यदि प्राप्तमर्थं चक्षुर्मनो वा यदीयात् तर्हि यथा स्वर्धनेन्द्रियं सचकन्दनादिकं बाह्यरादिकं च प्राप्तमर्थं परि-
च्छिन्दश्चरकृतानुग्रहोपपादनात् भवति तथा चक्षुर्मनसी अपि यथेतां, विधेयानाभावात्, न च भवता, तस्मादप्यकारि-
रिणी ते, ननु इत्येते एव चक्षुषोऽपि विषयकृतानुग्रहोपपादौ, तद्यदि—वनपटलविनिर्मुक्तं नमसि सर्वतो निविड-
जरतिमोपेतं कृत्यसरमभिसर्व्ययन्तमंशुगाछिनमनमतमयकोकमानस भवति चक्षुषो विधाता, तस्माद्वक्त्रकदम्बकं
यदिवा तत्प्रकाशोपयोगित जलं तत्प्रकाशं च क्षात्रकं निरन्तरं निरीक्षमायस आनुग्रह, तदेतदपरिपामितभाषितं,
यतो न मृता—सर्वथा विषयकृतानुग्रहोपपादौ न भवता, किन्त्येतापरेव यदागो—यदा विषयं विषयतया चक्षुरव-
कम्बते तथा तदस्मापनुग्रहोपपादौ तस्य न भवत इति तदप्यकारि, येषकालं तु प्राप्तेनोपपातकेनोपपादौ भवि-
ष्यति अनुग्राहकेण आनुग्रहः, तत्रांशुनाछिनो रसमयः सर्वत्रापि प्रसरतुपदपाया यदाऽशुनाछिनः सम्मुखमीयते तदा
ते चक्षुर्देवनपि प्राप्नुवन्ति, ततश्चक्षुःसम्भासाद्ये स्वर्धनेन्द्रियविषय चक्षुःसम्बन्धित, शीर्वाक्षुरसमयस्य स्वभाषत एव शीत-
कृत्याद्यनुग्राहकाः, ततश्चे चक्षुःसम्भासाः सन्तश्चे स्वर्धनेन्द्रियविषय चक्षुःसम्बन्धित, तदस्मात्तासदुक्तकायलोकेने च
जलकम्बसम्बन्धितसमीराययवसंस्पर्धतोऽनुग्रहो भवति, तद्वत्तत्प्रकाशकालोकेनेऽपि चक्षुःकृत्यकृत्यावासम्बन्धितशीती-
मूलसमीरणसंस्पर्धत्, येषकालं तु जलकालोकेनेऽनुग्रहाभिमान सपपातागायादवसेवा, ययति चोपपातानावेऽनुग्रहा-

भिमानी यथाऽतिसूक्ष्माक्षरनिरीक्षणाद्विनिवृत्त्य यथासुखं नीलीरक्तवस्त्राद्यवलोकने, इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यं, अन्यथा समाने सम्पर्के यथा सूर्यमीक्षमाणस्य सूर्येणोपघातो भवति तथा हुतवहजलशूलाद्यालोकने दाहहेतुपाटनादयोऽपि कस्मान्न भवन्तीति ? । अपिच—यदि चक्षुः प्राप्यकारि तर्हि स्वदेशगतरजोमलाक्षनशिलाकादिकं किं न पश्यति ? , तस्मादप्राप्यकार्येव चक्षुः । ननु यदि चक्षुरप्राप्यकारि तर्हि मनोवत्कस्मादविशेषेण सर्वानपि दूरव्यवहितादीन-
र्थान् न गृह्णाति ? , यदि हि प्राप्ते परिच्छिन्धात्तर्हि यदेवानावृतमदूरदेशं वा तदेव गृह्णीयात् नावृतं दूरदेशं वा, तत्र चक्षुरक्ष्मीनां गमनासम्भवः सम्पर्कमावात्, ततो युज्यते चक्षुषो ग्रहणाग्रहणे, नान्यथा, तथा चोक्तम्—“प्राप्यका-
रि चक्षुः, उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरनावरणेतरापेक्षणात् अदूरेतरापेक्षणाच्च, यदि” हि चक्षुरप्राप्यकारि भवेत्तदाऽऽवरणमा-
वादानुपलब्धिः अन्यथोपलब्धिरिति न स्यात्, न हि तदावरणमुपघातकरणसमर्थं, प्राप्यकारित्वे तु सूक्ष्मद्रव्यप्रतिघा-
तादुपपत्तिमान् व्याघातोऽतिदूरे च गमनाभावादिति, प्रयोगश्चात्र—न चक्षुषो विषयपरिमाणं, अप्राप्यकारित्वात्, मनो-
वत्, तदेतदयुक्तं, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, न खलु मनोऽप्यशेषान् विषयान् गृह्णाति, तस्यापि सूक्ष्मेज्वागम-
गम्यादिष्वर्थेषु मोहदर्शनात्, तस्माद् यथा मनोऽप्राप्यकार्यपि स्वावरणक्षयोपशमसापेक्षत्वात् नियतविषयं तथा चक्षु-
रपि स्वावरणक्षयोपशमसापेक्षत्वादप्राप्यकार्यपि योग्यदेशावस्थितनियतविषयमिति न व्यवहितानामुपलम्भप्रसङ्गो
नापि दूरदेशस्थितानामिति । अपि च—दृष्टमप्राप्यकारित्वेऽपि तथास्वभावविशेषाद्योग्यदेशापेक्षणं, यथाऽयस्कान्तस्य,

न स्वत्ववस्कान्तोऽयसोऽप्राप्यकर्मणे प्रवर्तमानः सर्वसाध्यत्वसो अयद्वर्षिव वाकर्णको अपत्ति, फिन्तु प्रतिनियतस्यैव,
(यद्यु)सङ्कलसागी प्राह—“अयस्कान्तोऽपि प्राप्यकारी, अयस्कान्तच्छायाशुभिः सह समाकुप्यमाणवस्तुनः सम्बन्धमा-
वात्, केवलं ते जायाणवः सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यन्ते” इति, तदेतदुनाच्छकपितं, तद्वाहकप्रमाणाभावात्, न हि तत्र
छायाशुसम्बन्धप्रादुर्भवं प्रमाद्यमस्ति, न चाप्रमाद्यकं प्रतिपद्युं शक्यम्, अत्रापि प्रादुर्भवं प्रमाद्यमनुमानं, इह यदाकर्ण्येण
तत्संसर्गपूर्वक, यथाऽन्योयोजकस्य सन्तर्धेन, वाकर्ण्यं वायसोऽयस्कान्तेन, तत्र साक्षादयस्कान्ते संसर्गः प्रत्यक्षया-
यित इत्यर्थात् छायाशुभिः सह द्रष्टव्य इति, तदपि वाच्छिद्यत्वेति, हेतोर्लैकान्तिकत्वात्, अत्रेण व्यभिचारात्,
तथाहि—अत्राः सर्वमाणोऽपि विषयितं वस्तुवाकर्ण्येति, न य तत्र कोऽपि संसर्ग इति, अपिच—यथा जायाणवः
प्राप्तमवाः समाकर्ण्यन्ति तथा काष्ठादिकमपि प्राप्तं कस्याच्चाकर्ण्यन्ति?, अकिप्रतिनिवभादिति चेत् ननु स अकिप्रतिनि-
यतोऽप्राप्तमपि तुल्य द्येति व्यर्थं छायाशुपरिकल्पनं । अन्वत्त्वात्—अस्ति बहुधाः प्राप्यकारित्ये व्यबहितार्थानुपल-
म्बितानुमानं प्रमाणं, तद्युक्तं, अत्रापि हेतोर्लैकान्तिकत्वात्, काष्ठाप्रपटलस्कटिकैस्त्वरितस्वाप्युपलभ्ये, अथेदमा-
यदीयाः—नायना रस्मयो निर्गल समर्थं यद्वन्ति, नायनाय रस्मयश्चैवसत्ताच्च तेनोद्भव्यैः प्रतिस्वत्वन्ते, ततो न कश्चि-
दोपा, तदपि न मनोरमं, महाज्वालादौ स्वकनोपलभ्ये, तस्मादप्राप्यकारि बहुरिति स्थितं ॥ यत् मनसोऽप्राप्यकां-
रित्वं मायनीयं, तत्रापि विषयकृतालुग्रहोपपाताभावात्, अन्वया तोषादिचिन्ताबाधनुग्रहोऽधिषदादिचिन्तायां

चोपघातो भवेत्, ननु दृश्यते मनसोऽपि हर्षादिभिरनुग्रहः, शरीरोपचयदर्शनात्, तथाहि—हर्षप्रकर्षवशान्मनसोऽपि पुष्टता भवति, तद्वशाच्च स्वशरीरस्योपचयः, तथोपघातोऽपिशोकादिभिर्दृश्यते, शरीरदौर्बल्योरःक्षतादिदर्शनात्, अतिशो-
ककरणतो हि मनसो विघातः सम्भवति, ततस्तद्वशाच्छरीरदौर्बल्यमतिचिन्तावशाच्च हृद्रोग इति, तदेतदतीवासम्बद्धं,
यत इह मनसोऽप्राप्यकारित्वं साध्यमानं वच्चेते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्, न चेह विषयकृतानुग्रहोपघातौ
त्वया मनसो दृश्यते, तत्कथं व्यभिचारः?, मनस्तु स्वयं पुद्गलमयत्वाच्छरीरस्यानुग्रहोपघातौ करिष्यति, यथेष्टानि-
ष्टरूप आहारः, तथाहि—इष्टरूप आहारः परिभुज्यमानः शरीरस्य पोषमाधत्ते, अनिष्टरूपस्तूपसङ्घातं(स्वूपघातं), तथा
मनोऽप्यनिष्टपुद्गलोपचितमतिशोकादिचिन्तानिवन्धनं शरीरस्य हानिमादधाति, इष्टपुद्गलोपचितं च हर्षादिकारणं पुष्टिं,
उक्तं च—‘इद्वानिद्वाहारऽन्भवहारे ह्येति पुष्टिहाणीओ । जह तह मणसो ताओ पुगलगुणउत्ति को दोसो ? ॥१॥’
तस्मात् मनोऽपि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावादप्राप्यकारीति स्थितं ॥ इह सुगतमत्तानुसारिणः श्रोत्रमप्यप्राप्यकारि
प्रपद्यन्ते, तथा च तद्वन्धः—“चक्षुः श्रोत्रं मनोऽप्राप्यकारी”ति, तदयुक्तं, इहाप्राप्यकारि तत्प्रतिपत्तुं शक्यते यस्य विष-
यकृतानुग्रहोपघाताभावो, यथा चक्षुर्मनसोः, श्रोत्रस्य च शब्दकृत उपघातो दृश्यते, सद्योजातबालरुस्य समीपे म-
हाप्रयत्नताडितझल्लरीझात्कारश्रवणतो यद्वा विद्युत्प्रपाते तत्प्रत्यासन्नदेशवर्त्तिनां निर्धोपश्रवणतो बधिरिभावदर्शनात्,

१ इष्टानिष्टाद्वारान्यवहारे भवतः पुष्टिदानो । यथा तथा मनसस्ते पुद्गलगुणत्वादिति को दोषः ? ॥ १ ॥

शब्दपरमाण्वो हि सत्यसिद्धेश्वरस्य सर्वतो जलतल्लग्न्यावेन प्रसरन्निगुह्यानाः श्रोत्रेन्द्रियदेशमागच्छन्ति, ततः सम्म-
 यत्तुपधातः, ननु यदि श्रोत्रेन्द्रियं देवं प्राप्तमेव शब्दं युज्यति नाप्राप्तं तर्हि नचा गन्धादौ युज्यमाणे न सत्र दूरास-
 न्नावित्तया भेदप्रतीतिरेवं शब्देऽपि न सात्, प्राप्तो हि निष्काः परिच्छिद्यमानाः सर्वोऽपि सन्निहित एव, तत्कथं तत्र
 दूरासन्नादिभेदप्रतीतिर्नैवितुमर्हति ? नच न प्रतीकते शब्दो दूरासन्नावित्तया, तथा न लोके वक्ताः श्रूयन्ते—ऊ-
 त्वापि दूरे शब्द इति, अन्यथा—यदि प्राप्ताः शब्दो युज्यते श्रोत्रेन्द्रियेण तर्हि वाग्वातोकोऽपि शब्दः श्रोत्रियेण श्रोत्रे-
 न्द्रियसंसृष्टो युज्यते इति श्रोत्रेन्द्रियस्य वाण्डाच्छब्दसंबन्धोपपत्तिः, तत्र श्रेयः श्रोत्रेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वं, तदेतदतिमहा-
 मोहका मलीमसमापितं, त (य)स्तौ यद्यपि शब्दः प्राप्तो युज्यते श्रोत्रेन्द्रियेण तथापि नत उत्पितः शब्दस्य स दूरासन्नत्वे
 शब्देऽपि सनात्तरेष्विभ्यसम्भवाद्दूरासन्नादिभेदप्रतीतिर्नैवति, तथाहि—दूरादागतः शब्दः शीणशक्तित्वात्किञ्च उपल-
 दयते नस्यदस्यो वा, ततो लोको नयति—दूरे शब्दः श्रूयते, अथ न वाक्पसायं भाषार्थो—दूरादागतः शब्दः श्रूयते
 इति, आदेव—एवमतिप्रसङ्गा प्राप्नोति, तथाहि—यत्तदपि बाहुं श्रूयते—दूरे रूपयुक्तम्यते, किमुक्तं नयति ?—दूरागतं
 रूपमुपलभ्यते इति, ततश्चाहुरपि प्राप्यकारि प्राप्नोति, न येन्यते, तस्माच्चेतत्सगीचीनमिति, तदयुक्तं, यत् इह बहुयो
 रूपकृतावमुपपत्ती नोपलभ्यते, श्रोत्रेन्द्रियस्य तु शब्दकृत तपधातोऽस्ति, एतच्च प्रागेवोक्तं, ततो नातिप्रसङ्गा-
 पादनमुपपत्तिमत्, अन्यथा—प्रतासन्नोऽपि अथा पपन्नस्य प्रतिबुद्धमवतिष्ठमानः शब्दं न शृणोति, पपन्नवर्त्मनि तु

वर्त्तमानो दूरेदेशस्थितोऽपि शृणोति, तथा च लोके वक्तारो-न वयं प्रत्यासत्ता अपि त्वदीयं वचः शृणुमः, पवनस्य
प्रतिकूलमवस्थानात्, यदि पुनरप्राप्तमेव शब्दं रूपमिव जनाः प्रमिणुयुः तर्हि वातस्य प्रतिकूलमप्यवतिष्ठमाना रूप-
मिव शब्दं प्रमिणुयुः, न च प्रमिण्वन्ति, तस्मात्प्राप्ता एव शब्दपरमाणवः श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यन्ते इति अवश्यमभ्युपग-
न्तव्यं, तथा च संति पवनस्य प्रतिकूलमवधिमानानां श्रोत्रेन्द्रियं न शब्दपरमाणवो वैपुलेयेन प्राप्नुवन्ति, तेषामन्यथा
वातेन नीयमानत्वात्, ततो न ते शृण्वन्तीति न काचित्क्षितिः, यदपि चोक्तं-‘चाण्डालस्पर्शदोषः प्राप्नोती’ति,
तदपि चेत्तनाविकलपुरुषापितमिवासमीचीनं, स्पर्शास्पर्शव्यवस्थाया लोके काल्पनिकत्वात्, तथाहि-न स्पर्शव्य-
वस्था लोके पारमार्थिकी, तथाहि-यामेव मुचमग्रे चाण्डालः स्पृशन् प्रयाति तामेव पृष्ठतः श्रोत्रिग्रोऽपि, तथा
यामेव नावंमारोहति स चाण्डालस्तामेवारोहति श्रोत्रिग्रोऽपि, तथा स एव मारुतश्चाण्डालमपि स्पृष्ट्वा श्रोत्रियमपि
स्पृशति, न च तत्र लोके स्पर्शदोषव्यवस्था, तथा शब्दपुद्गलस्पर्शोऽपि न भवतीति न कश्चिद्दोषः, अपि च-यथा केत-
कीदलनिचयं शतपत्रादिपुष्पनिचयं वा शिरसि निवध्य वपुषि वा मृगमदचन्दनाद्यवलेपनमारचय्य विपणिवीथ्यामागत्य
चाण्डालोऽवतिष्ठते तदा तद्गतकेतकीदलादिगन्धपुद्गलाः श्रोत्रियादिनासिकास्वपि प्रविशन्ति, ततस्तत्रापि चाण्डाल-
स्पर्शदोषः प्राप्नोतीति तद्दोषमयान्नासिकेन्द्रियमप्राप्यकारि प्रतिपत्तव्यं, न चैतद्भवतोऽप्यङ्गमे प्रतिपाद्यते, ततो वा-
लिशजल्पितमेतदिति कृतं प्रसङ्गेन ॥ केचित्तुनः श्रोत्रेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वमभ्युपगच्छन्तः शब्दस्याम्बरगुणत्वं प्रतिप-

यन्ते, तदयुक्तं, आकाशगुणतायां शुद्धसामूर्त्यप्रसक्तेः, नो हि बहुधाः स तत्समानवर्णा, यथा ज्ञानमात्मनः, तथा हि-अदृष्टं आत्मा, तत्तत्कृतयो ज्ञानमप्यसूर्त्यमेव, यत् नृब्योऽपि यथाकाशगुणत्वासांकाशसामूर्त्यत्वाच्छब्दस्यापि तदुष्ण-
स्वेनासूर्त्यता यमेव, न चासौ युक्तिसन्नता, तत्तदवधानयोगात्, सूर्यविरहो ह्यसूर्त्यताया उद्वेगं, न च शुब्दानां सूर्यविर-
हः, स्वर्गवत्त्वात्, तथा हि-स्वर्गवन्तः शुब्दाः, तत्सम्बन्धादुपधातवर्गनालोदयत्, न याममसिद्धो देवः, यतो इत्यन्ते
सद्योजातनालकानां कर्णवेद्यान्वर्णीकृतयादात्सकित्तुंउरीमातकारव्यपत्तः अवगत्सोदो, न येत्यमुपधातुश्रुत्यन-
स्वर्गवन्ते सम्बन्धति, यथा विहायसः, ततो विपद्ये गतावत्सम्बन्धात्रानेकान्तिकोऽपि, अतश्च स्वर्गवन्तः शुब्दाः, तैर-
निष्पाते विरिचहरमित्त्वादिषु शुब्दोत्पत्त्यालोदयत्, अथमपि देवैरुक्तमयोरपि सिद्धः, तथा हि-अदृष्टो तीव्रप्रयवोच्चारि-
तशब्दाभिधाते विरिचहरादिषु प्रतिशब्दाः प्रतिदिष्टः, ततः स्वर्गवत्त्वान्पूर्णां यव शुब्दाः, 'रूपत्वार्थादिसन्निवेशो
सूर्यविरिति वचनप्रामाण्यात्, ततः कथमिवाकाशगुणत्वं शुब्दावाधुपपत्तिमत् ? । अपि च-तदाकाशमेकमेकं वा ? ,
यथैकं तर्हि बोधनल्लक्षादपि भूयते, आकाशसौक्यत्वेन शुब्दस्य च तदुपतया दूरासन्नादिभेदाभावात्, अथानेकमेवं सति
परनदेशेन यव स विद्यते इति कथं विज्ञेयवर्तिनि भोक्तुयिः भूयते ? , भदन्तरेकाकाशगुणतया तस्य भोक्तुपतयोच्चे-
न्निद्राकाशवत्सम्बन्धानावात्, अथ न भोत्रेन्निद्राकाशसम्बन्धतया तच्छ्रवणमन्युपपत्त्यते, तत्राकाशगुणस्याभ्युपयमः
शुब्दस्य श्रेयात्, नन्वाकाशगुणत्वमन्तरेण शुब्दलापत्वानेव नोपपद्यते, अथस्यं हि यदावेन स्थितिमता

भवितव्यं, तत्र रूपरसस्पर्शगन्धानां पृथिव्यादिमहाभूतचतुष्टयमाश्रयः, शब्दस्य त्वाकाशमिति, तदयुक्तम्, एवं सति पृथिव्यादीनामप्याकाशगुणत्वप्रसक्तेः, तेषामप्याकाशाश्रितत्वात्, न खल्वाकाशमन्तरेण पृथिव्यादीनामप्यन्यदाश्रयः, अगुणत्वात्पृथिव्यादीनामाकाशगुणत्वमनुपपन्नमिति चेत्, न, आकाशाश्रितत्वेन भवन्तीत्या बलादपि तद्गुणत्वप्रसक्तेः, अथ नाश्रयणमात्रं तद्गुणत्वनिवन्धनं किन्तु समवायः, स चास्ति शब्दस्याकाशे न तु पृथिव्यादीनामिति, ननु कोऽयं समवायो नाम?, एकत्र लोलीभावेनावस्थानं यथा पृथिव्यादिरूपाद्यो-रिति चेत्, न तर्हि शब्दस्याकाशगुणत्वमाकाशेन सहैकत्र लोलीभावेन तस्याप्रतिपत्तेः, अथाऽऽकाशे उपलभ्यमानत्वाच्चद्गुणता शब्दस्य, तूलकादेरपि तर्क्षाकाशे उपलभ्यमानत्वाच्चद्गुणत्वं प्राप्नोति, अथ तूलकादेः परमार्थतः पृथिव्यादिस्थानमाकाशे दुर्गलम्भो वायुना सञ्चार्यमाणत्वात्, यद्येवं तर्हि शब्दस्यापि न परमार्थतः स्थानमाकाशं किन्तु श्रोत्रादि, यत्पुनराकाशेऽवस्थानमुपलभ्यते तद्वायुना सञ्चार्यमाणत्वादवसेयं, तथाहि-यतो यतो वायुः सञ्चरति ततस्ततः शब्दोऽपि गच्छति, वातप्रतिकूलशब्दस्याश्रवणात्, उक्तं च—“यथा च प्रेर्यते तूलमाकाशे मातरिश्वना । तथा शब्दोऽपि किं वायोः, प्रतीपं कोऽपि शब्दवित् ॥१॥” तन्नाकाशगुणः शब्दः, किन्तु पुद्गलमय इति स्थितम् ।

से किं तं अत्युगहे?, अत्युगहे छविहे पणत्ते, तंजहा-सोइंदिअअत्युगहे चक्खिंदिअअत्युगहे घाणिंदिअअत्युगहे जिब्भिदिअअत्युगहे फासिंदिअअत्युगहे नोइंदिअअत्युगहे । (सू० ३०)

अथ कतिविधोऽयमर्थावग्रहः १, स्वरिराह-अर्थावग्रहः पट्टिचा प्रवृत्तः, तद्यथा-‘ओत्रेन्द्रियार्थावग्रहः’ इत्यादि, ओत्रेन्द्रि-
यार्थावग्रहः, (ओत्रेन्द्रियेण) व्यञ्जनावग्रहोऽहरकात्मकेकतामविकगनिर्देश्यसामान्यरूपायार्थावग्रहं ओत्रेन्द्रियार्थावग्रहः,
एवं प्राणचिदास्पृशेन्द्रियार्थावग्रहेष्वपि वार्त्तं, बहुवचनसोऽष्ट व्यञ्जनावग्रहो न भवति, ततस्तयोः प्रथममेव स्वरूपद्रव्य-
गुणकियाविकल्पनातीतमनिर्देश्य सामान्यमात्ररूपावग्रहमर्थावग्रहोऽयमेव । तत्र ‘नोर्देश्यवत्तयावग्रहो’ति नोर्-
न्निर्देश्य-मन्त्रा, तच्च द्विचा-द्रव्यरूपं चावग्रहं, तत्र क्वापवर्त्तित्वानकर्मोदयतो यत् क्वाप्योत्पन्नवर्गपादच्छिक्कादाव
अनस्तमेव परिणमितं तद्रव्यरूपं मनुः, तया चाह पूर्व्विजकृत्-“तत्तत्तच्चिदावकर्मोदयतो तत्त्वोत्पन्ने मणोदये चेष्टुं मणसेन
परिणामिना दया दयमणो मणयः ।” तया द्रव्यमणोऽवग्रहत्वेन वीनस्त यो क्तवपरिणामः स भावमनः, तया चाह
पूर्व्विफार एव-“वीचो गुण मणयपरिणामकिरियापन्नो भावमनो, किं यत्किं होह-मणदवाक्यमणो जीवस्त मणमणा-
वातो मापमणो मणयः” तत्रेह भावमनसा प्रयोजनं, तत्रेहैव क्वाप्येव द्रव्यमनसोऽपि ग्रहणं भवति, द्रव्यमनोऽन्तरेण
मापमनसोऽसम्भवात्, भावमनो विनापि च द्रव्यमनो भवति, तथा क्तवसेकमन्त्रिणः, तत् उच्यते-भापमनसेह
प्रयोजनं, तत्र नोर्देश्येण-भावमनसाऽर्थावग्रहो द्रव्येन्द्रियव्यापारनिरपेक्षो चटापर्य्यस्वरूपपरिभाषनाभिमुखः प्रथम-
मेकतामयिको रूपायार्थाकारादिविधेष्वपि चिन्ताविक्रमोऽनिर्देश्यसामान्ययात्रचित्तात्मको बोधो नोर्देश्यार्थावग्रहः ॥

तस्त एं इमे एगद्विआ नाणाधोसा नानावन्वणा पंच नामचिन्ता भवन्ति, तंजहा-ओगेगहजया

उपधारणया सवणया अवलंघणया मेहा । सेतुं उगगहे (सू० ३१)

‘तस्य’ सामान्येनावग्रहस्य ‘ण’मिति वाक्यालङ्कारे ‘अमूनि’ वक्ष्यमाणानि एकार्थिकानि ‘नानाधोषाणि’ति धोषाः-
उदात्तादयः स्वरविशेषाः, आह च चूर्णिकृत्-“धोसा उदात्तादयो सरविसेसा” नाना धोषा येषां तानि नानाधोषाणि,
तथा नाना व्यञ्जनानि-कादीनि येषां तानि नानाव्यञ्जनानि, पञ्च नामान्येव नामधेयानि भवन्ति, ‘तद्यथे’ति तेषा-
मेवोपदर्शने, ‘ओगिणहणया’ इत्यादि, यदा पुनरवग्रहविशेषानपेक्ष्यामूनि पञ्चापि नामधेयानि चिन्त्यन्ते तदा परस्परं
भिन्नार्थानि वेदितव्यानि, तथाहि-इहावग्रहस्त्रिधा, तद्यथा-व्यञ्जनावग्रहः सामान्यार्थान्वग्रहो विशेषसामान्यार्थान्वग्र-
हश्च, तत्र विशेषसामान्यार्थान्वग्रह औपचारिकः, स चानन्तरमेवाग्रे दर्शयिष्यते, तत्र ‘ओगिणहणय’ति अवग्रहतेऽनेनेति
अवग्रहणं, करणेऽनन्तं, व्यञ्जनावग्रहप्रथमसमयप्रविष्टशब्दादिपुद्गलादानपरिणामः, तद्भावोऽवग्रहणता । तथा ‘उपधा-
रणय’ति धार्यतेऽनेनेति धारणं, उप-सामीप्येन धारणं उपधारणं-व्यञ्जनावग्रहेऽपि द्वितीयादिसमयेषु प्रतिसमयमपूर्वा-
पूर्वशब्दादिपुद्गलादानपुरस्सरं प्राक्तनप्राक्तनसमयगृहीतशब्दादिपुद्गलधारणपरिणामः तद्भाव उपधारणता, तथा ‘सवणय-
’ति श्रूयतेऽनेनेति श्रवणम्-एकसामयिकः सामान्यार्थान्वग्रहरूपो धोषपरिणामः तद्भावः श्रवणता, तथा ‘अवलंघणय’ति
अवलम्ब्यते इति अवलम्बनं, ‘कुद्वहुल’मिति वचनात्कर्मण्यनन्तं, विशेषसामान्यार्थान्वग्रहः, कथं विशेषसामान्यार्थान्व-
ग्रहोऽवलम्बनमिति ? चेत्, उच्यते,-इह शब्दोऽयमित्यपि ज्ञानं विशेषपावगमनरूपत्वाद्वाग्रज्ञानं, तथाहि-शब्दोऽयं

नासृज्यो-रूपादिः इति शब्दस्वरूपावधारण विधेयावगमः, ततोऽस्मात् वस्तुर्मेमनिर्देश्यसामान्यमात्रप्रवृत्त्यनेकसामयिकं
स पारमार्थिकार्थोपग्रहः, तत ऊर्ध्वं तु यत्किमिदमिति विमर्शनं सा ईहा, तदनन्तरं तु यच्छब्दस्वरूपावधारणं शब्दो-
प्यंमिति तदवधारण, तत्रापि यदा उच्यते किमर्थं शब्दः आह- किं वा शब्दः ? इति तदा
पांचालं शब्द इति ज्ञानं विधेयावगमोपेक्षया सामान्यमात्रात्मनमित्यवग्रह इत्युपपद्यते, स च परमार्थतः सामान्य-
विधेयस्वरूपायैव इति विधेयसामान्यार्थोपग्रह इत्युच्यते, इदमेव च शब्द इति ज्ञानमवलम्ब्य किमर्थं आह- ? किं
वा शब्दः ? इति ज्ञानमुच्यते, ततो विधेयसामान्यार्थोपग्रहोऽवलम्ब्य इत्युक्तः, ततोऽवलम्बनस्य मामोऽवलम्बनता,
ततोऽन्वयं किमर्थं आह- ? किं वा शब्द इतीदृश्या वच्छादय एव शब्दो यत्र वेति ज्ञानं तदवधारणं, तदपि च किमर्थं
आहोऽपि शब्दः नञ् ? किं वा तार ? इत्युच्यते किमर्थं आह- ? किं वा तार ? इतीदं नञ् एवार्थं तार एवायमित्य-
पेक्षया सामान्यार्थोऽवलम्बनमित्यवग्रह इत्युपपद्यते, किं नञ् ? किं वा तार ? इतीदं नञ् एवार्थं तार एवायमित्य-
वग्रहः, यद्युच्यते किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ?
मित्यवग्रह इत्युपपद्यते, यदा उच्यते किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ?
येति, उपचारनिबन्धनाभावात्, उच्यते किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ? किमर्थं आह- ?
वासनास्तृती तु सर्वेष्वपि विधेयावगमेषु ब्रह्मणे, तेषां चाह प्रवचनोपनिषदेषी भगवान् जिनभग्नमिदमाश्रयणः-

“सामंनमेत्तगहणं निच्छयओ समयमोगहो पढमो । तत्तोऽणंतर्मीहियवत्थुविसेसस्स जोऽवाओ ॥ १ ॥ सो पुण-
रीहावायाविक्खाओ उग्गहत्ति उवयरिओ । एस विसेसावेक्खा सामन्नं गेणहए जेण ॥ २ ॥ तत्तोऽणंतर्मीहा तओ
अवाओ य तविसेसस्स । इह सामन्नविसेसाऽवेक्खा जावंतिमो मेओ ॥ ३ ॥ सबत्थेहावाया निच्छयओ मोचुमाइसा-
मन्नं । संववहारत्थं पुण सबत्थावग्गहोऽवाओ ॥ ४ ॥ तरतमजोगामावेऽवाओ चिय धारणा तदंतंमि । सबत्थ
वासणा पुण मणिया कालंतरसई य ॥ ५ ॥ ”त्ति, तथा ‘मेह’त्ति मेघा प्रथमं विशेषसामान्यार्थवग्रहमतिरिच्योत्तरः
सर्वोऽपि विशेषसामान्यार्थवग्रहः ॥ तदेवमुक्तानि पञ्चापि नामधेयानि भिन्नार्थानि, यत्र तु व्यञ्जनावग्रहो न घटते
तत्राद्यं भेदद्वयं न द्रष्टव्यं, ‘सेत्तं उग्गहो’त्ति निगमनम् ।

से किं तं ईहा ? , २ छव्विहा पणत्ता, तंजहा—सोइदिअईहा चक्खिदियईहा घाणिदिअईहा जि-
ब्भिमिदिअईहा फासिदिअईहा नोइदिअईहा, तीसे णं इमे एगट्ठिआ नाणाघोसा नाणावंजणा पंच
नामधिजा भवंति, तंजहा—आभोगणया मग्गणया गेवसणया चिंता विमंसा, से तं ईहा॥ (सू. ३२)

१ सामान्यमात्रग्रहणं निश्चयतः समयमवग्रहः प्रथमः । ततोऽनन्तरमीहितवस्तुविशेषस्य योऽप्ययः ॥ १ ॥ स पुनरीहापायापेक्षयाऽवग्रह इति उपचरितः । एष
विशेषापेक्षया सामान्यं युक्ताति येन ॥ २ ॥ ततोऽनन्तरमीहा ततोऽप्ययश्च तद्विशेषस्य । इह सामान्यविशेषापेक्षा यावदन्तिमो भेदः ॥ ३ ॥ सर्वत्रेहापायौ निश्चयतो
मुक्त्वाऽऽदिसामान्यम् । संव्यवहारार्थं पुनः सर्वत्रावग्रहोऽप्ययः ॥ ४ ॥ तास्तन्व्ययोगामावेऽप्यय एव धारणा तदन्ते । सर्वत्र वासना पुनर्भणिता कालान्तरस्मृतिश्च ॥ ५ ॥

अत्र श्रोत्रेन्द्रियेणावायः श्रोत्रेन्द्रियनिमित्तमर्थग्रहमधिकृत्य यः प्रवृत्तोऽपायः स श्रोत्रेन्द्रियापाय इत्यर्थः, एवं शेषा अपि भावनीयाः । 'तस्स ण' मित्यादि प्राग्वत्, अत्रापि सामान्यत एकार्थिकानि, विशेषचिन्तायां पुनर्नानार्थानि, तत्र आवर्त्तते-ईहातो निवृत्त्यापायमात्रं प्रत्यभिमुखो वर्त्तते येन बोधपरिणामेन स आवर्त्तनस्तद्भाव आवर्त्तनता, तथा आवर्त्तनं प्रति ये गता अर्थविशेषेपूतरोत्तरेषु विवक्षिता अपायप्रत्यासन्नतरा बोधविशेषास्ते प्रत्यावर्त्तनाः तद्भावः प्रत्यावर्त्तनता, तथा अपायो-निश्चयः सर्वथा ईहाभावाद्भिनिवृत्तस्यावधारणा-अवधारितमर्थमवगच्छतो यो बोधविशेषः सोऽपाय इत्यर्थः, तत्तत्त्वमेवावधारितमर्थं क्षयोपशमविशेषातिथिरतया पुनः, पुनः स्पष्टतरमवबुध्यमानस्य या बोधपरिणतिः सा बुद्धिः, तथा विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं-क्षयोपशमविशेषादेवावधारितार्थविषय एव तीव्रतरधारणाद्देतुबोधविशेषः, 'सेत्तं अवाए' इति निगमनम् ।

से किं तं धारणा ? धारणा छविवहा पणत्ता, तंजहा-सोइदिअधारणा चर्विखदिअधारणा घाणिदिअधारणा जिब्भिदिअधारणा फासिदिअधारणा नोइदिअधारणा । तीसे णं इमे एगट्ठिआ नाणाघोसा नाणावज्जणा पंच नामधिज्जा भवंति, तंजहा-धारणा साधारणा ठवणा पइट्ठा कोट्टे, से तं धारणा ॥ (सू- ३४)

हे किं त्वमित्यादि सुगमं यापयद्धारणा इत्यादि, अत्रापि साधान्यतः पञ्चार्थाभि विधेयार्थचिन्तायां पुनर्मित्तार्थानि, तत्रापायानन्तरमपगतस्वार्थस्याविच्युत्याऽन्तर्मुद्रार्थकं यापयित्वा धारणा, तत्संस्मरणं मुपयोग्यात् श्रुतं जयन्त्यतो-
ऽन्तर्मुद्रार्थकं ततोऽसंस्मरणं ता धारणा, तथा स्थापना, अपायावधारितस्वार्थस्य
अदि स्थापनं, यासनेत्यर्थः, अन्ये तु धारणास्थापनबोर्नत्वातेन सल्लभाचक्षते, तथा प्रतिष्ठापनं प्रतिष्ठा—अपायावधा-
रितलैवार्थस्य अदि प्रमेदेन प्रतिष्ठापनमित्यर्थः, कोष्ठ इव कोष्ठः न विनष्टस्यार्थधारणमित्यर्थः । 'सेचं धारणा' सेचं
धारणा ॥ सन्धति अथप्रहादेः काकप्रमाणप्रतिपादनाद्व्याह—

उत्तमोद्दृष्टस्तमप, अंतोमुद्रुचिन्ता ईहा, अंतोमुद्रुचिप अपाप, धारणा संस्मरणं वा कालं अतंस्मरणं
वा कालं ॥ (सू. ३५) ॥ एवं अट्टावीसद्विहस्त आभिमणिचोद्विमानाजस्त वंजशुग्गहस्त पकवणं
करिस्तामि पडिबोहगदिट्टेण मक्कगदिट्टेण प। से किं तं पडिबोहगदिट्टेणं?, पडिबोहगदिट्टेणं
से जहानामप केइ पुरिसे कंचि पुरिसं सुचं पडिबोहिन्ना अमुगा अमुगचि, तत्प चोअगे पत्तवणं
एवं वयासी—किं एगसमयपविट्टा पुग्गळा गहणमागच्छंति दुसमयपविट्टा पुग्गळा गहणमागच्छंति
जाव दससमयपविट्टा पुग्गळा गहणमागच्छंति संस्मिन्समयपविट्टा पुग्गळा गहणमागच्छंति

असंखिजसमयपविट्टा पुगला गहणमागच्छंति?, एवं वदंतं चोअगं पणवए एवं वयासी-नो
एगसमयपविट्टा पुगला गहणमागच्छंति नो दुसमयपविट्टा पुगला गहणमागच्छंति जाव
नो दससमयपविट्टा पुगला गहणमागच्छंति नो संखिजसमयपविट्टा पुगला गहणमागच्छंति
असंखिजसमयपविट्टा पुगला गहणमागच्छंति, से तं पडिवोहगदिट्ठतेणं । से किं तं मल्लग-
दिट्ठतेणं?, मल्लगदिट्ठतेणं से जहानामए केइ पुरिसे आवागसीसाओ मल्लगं गहाय तत्थेगं
उदगविंदुं पक्खेविज्जा, से नट्ठे, अण्णेऽवि पक्खत्ते सेऽवि नट्ठे, एवं पक्खप्पमाणेसु पक्खि-
प्पमाणेसु होही से उदगविंदू जे णं तं मल्लगं रावेहिइत्ति, होही से उदगविंदू जे णं तं
मल्लगंसि ठाहिति, होही से उदगविंदू जे णं तं मल्लगं भरिहिति, होही से उदगविंदू जे णं तं
मल्लगं पवाहेहिति, एवामेव पक्खप्पमाणेहिं पक्खप्पमाणेहिं अणंतेहिं पुगलेहिं जाहे तं
वज्जणं पूरिअं होइ ताहे हुंति करेइ, नो चेव णं जाणइ केवि एस सवाइ?, तओ ईहं पविसइ,
तओ जाणइ अमुगे एस सवाइ, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं हवइ, तओ णंधारणं
पविसइ, तओ णं धारेइ संखिजं वा कालं असंखिजं वा कालं । से जहानामए केइ पुरिसे

अव्ययं सः सुणिष्ठा तेन सरोचि उग्रादिपु, नो चेव नं जाणइ के वेस सदाइ, तओ ईहं
 पविसइ, तओ जाणइ-अमुगे एस सरे, तओ नं अवायं पविसइ, तओ से उवगयं इवइ, तओ
 धारणं पविसइ, तओ नं धारेइ संखेखं वा कालं असंखेखं वा कालं । से जहानामप केई
 पुरिसे अव्ययं क्वं पासिबा, तेनं क्वचि उग्रादिपु नो चेव नं जाणइ के वेस क्वचि, तओ
 ईहं पविसइ, तओ जाणइ-अमुगे एस क्वचि, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं इवइ,
 तओ धारणं पविसइ, तओ नं धारेइ संखेखं वा कालं असंखेखं वा कालं । से जहानामप केई
 पुरिसे अव्ययं गं अग्राइबा, तेनं गंयचि उग्रादिपु, नो चेव नं जाणइ के वेस गंयचि, तओ
 ईहं पविसइ, तओ जाणइ अमुगे एस गंधे, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं इवइ, तओ
 धारणं पविसइ, तओ नं धारेइ संखेखं वा कालं असंखेखं वा कालं । से जहानामप केई पुरिसे
 अव्ययं रसं आसाइबा, तेनं रसोचि उग्रादिपु, नो चेव नं जाणइ के वेस रसोचि, तओ ईहं पविसइ,
 तओ जाणइ-अमुगे एस रसे, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं इवइ, तओ धारणं पवि-

सइ, तओ णं धारेइ संखिजं वा कालं असंखिजं वा कालं । से जहानामए केई पुरिसे अव्वत्तं फासं पडिसंवेइजा, तेणं फासेत्तिउग्गहिए, नो चेव णं जाणइ के वेस फासओत्ति, तओ ईहं पवि-
सइ, तओ जाणइ-अमुगे एस फासे, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं हवइ, तओ धारणं पविसइ, तओ णं धारेइ संखेजं वा कालं असंखेजं वा कालं । से जहानामए केई पुरिसे अव्वत्तं सुमिणं पासिजा, तेणं सुमिणोत्ति उग्गहिए, नो चेव णं जाणइ के वेस सुमिणेत्ति, तओ ईहं पविसइ, तओ जाणइ-अमुगे एस सुमिणे, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं हवइ, तओ धारणं पविसइ, तओ धारेइ संखेजं वा कालं असंखेजं वा कालं । से तं मल्लगदिट्ठतेणं ॥ (सू. ३६)

अवग्रहः—अर्थावग्रह एकसामयिकः, आन्तर्मुहूर्तिकी ईहा, आन्तर्मुहूर्तिकोऽवायः, धारणा सत्वेयं वा कालमसत्त्वेयं वा, तत्र सद्ध्येयवर्णयुयां सद्ध्येयकालमसद्ध्येयवर्णयुपामसद्ध्येयं कालं, सा च धारणा सद्ध्येयमसद्ध्येयं वा कालं यावद्वासना-
रूपा द्रष्टव्या, अविच्युतिस्मृत्योरजघन्योत्कर्षणान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणत्वात्, यत उक्तं भाष्यकृता—“अत्योगहो जहन्नं समओ सेसोगहादंओ वीसुं । अंतोसुहुत्तमेगं तु वासणा धारणं मोहुं ॥ १ ॥” एवं ‘अट्ठाधीसे’ त्यादि, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेणाष्टाविंश-

१ अर्थावग्रहो जघन्यतः एवमः शेषा अग्रप्रशदयो विनह । अन्तर्मुहूर्त्तमेवमेव मातनो धारणो गुराता ॥ १ ॥

तिविषयः, कथमद्याविद्यतिविद्येति, वच्यते, चतुर्था व्यञ्जनाप्रसङ्गः योहा वर्णोऽप्यायः योहा
धारणा इत्याद्याविद्यतिविषयता, पञ्चमद्याविद्यतिविषयतास्य सम्यग्धी यो व्यञ्जनाप्रसङ्गः तस्य स्पष्टतर-
स्वरूपप्रतिज्ञापनाय प्ररूपार्ण करिष्यामि । कथं ? इत्याह—प्रतिबोधकपदान्तेन यत्प्रकटपदान्तेन च, तत्र प्रतिबोधयतीति
प्रतिबोधकः—सुखस्योत्पादकः स एव पदान्ताः प्रतिबोधकपदान्तस्येन, मत्तकं—वरावं तदेव पदान्तो मत्तकपदान्तस्येन
च, अथ केवं प्रतिबोधकपदान्तेना, व्यञ्जनाप्रसङ्गः प्ररूपयेति शेषः, आचार्येणाह—प्रतिबोधकपदान्तेनेयं व्यञ्जनाप-
प्रसङ्गरूपेणा, स पद्यानामको—यथासम्भवनामयेवकः कोऽपि सुखः, अत्र सर्वत्राद्येकारो नागधिकमायाकथनाहु-
सरणात्, तत्र प्रागेवमेकस्य उक्तं, कश्चिदनिर्दिष्टनामात्वं यथासम्भवनामकं सुखं सुखं सन्तं प्रतिबोधयेत्, कथमि-
त्याह—‘अमुकं बहुक’ इति, अत्र एवमुक्तेः ‘बोधको’ ज्ञानावरणकर्तृत्वतः कथितमपि सुत्रार्थमनयगच्छन् प्रथ-
मबोधयतीति बोधका, यथावस्थितं सुत्रार्थं प्रज्ञापयतीति प्रज्ञापको—युक्तः, तं ‘यत्’ वदन्मात्रेण प्रकरेणावधीतः, यत्तका-
लनिर्दिष्टोऽनादिनानागत इति स्थापनार्थो, वदन्प्रकारेण दर्शयति—किमेकस्यैवप्रतिष्ठाः युक्ता प्रहणमायच्छन्ति ?—
प्रासतामुपगच्छन्ति, किं वा द्विसमवप्रतिष्ठाः ? इत्यादि सुखं, यत् वदन्तं बोधकं प्रज्ञापकः (यत्—यत्प्रमाणेन प्रकारेण)
‘अवधीत्’ उक्तवान्—‘नो एकसमवप्रतिष्ठा’ इत्यादि, प्रकटार्थं वाच्यो सत्येकसमवप्रतिष्ठाः युक्ता प्रहणमायच्छन्ति,
नवरत्नं प्रतिषेधः रज्जुप्रतिमासरूपार्थावप्रहण्यविज्ञानमासतामयिष्ठस्य वेदितव्यो, वाच्यता युताः प्रथमसम-

यादप्यारभ्य किञ्चित्किञ्चिद्व्यक्तं ग्रहणमागच्छन्तीति प्रतिपत्तव्यं ? 'जं वंजणोग्रहणमिति भणियं विज्ञाणं अद्वत्त-
मिति वचनप्रमाणयात्, 'असंख्येजे'त्यादि, आदित आरभ्य प्रतिसमयप्रवेक्षणेनासङ्ख्येयान् समयान् यावत् ये प्रविष्टा-
स्तेऽसङ्ख्येयसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति-अर्थावग्रहरूपविज्ञानग्राह्यतासुपपद्यन्ते, असङ्ख्येयसमयप्रविष्टेषु तेषु
चरमसमये प्रविष्टाः पुद्गला अर्थावग्रहविज्ञानमुपजनयन्तीत्यर्थः, अर्थावग्रहविज्ञानाच्च प्राक् सर्वोऽपि व्यञ्जनावग्रहः,
एषा प्रतिबोधकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणा । व्यञ्जनावग्रहस्य च कालो जघन्यत आवलिकाऽसङ्ख्येयभागः,
उत्कर्षतः सङ्ख्येयावलिकाः, ता अपि सङ्ख्येया आवलिका आनपानपृथक्त्वकालमाना वेदितव्याः, यत उक्तम्—
“वंजणवगगहकालो आवलियासंख्यभागतुल्यो ऽ । योवा उक्कोसा पुण आणापाणुणुहुत्तंति ॥ १ ॥” ‘सेत्त’मित्यादि
निगमनं, सेयं प्रतिबोधकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणा ।

‘से किं त’मित्यादि, अथ केयं मल्लकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणा ? सोऽनिर्दिष्टस्वरूपो यथानामकः कश्चि-
त्पुरुषः ‘आपाकशिरसः’ आपाकः प्रतीतः तस्य शिरसो मल्लकं-शरावं गृहीत्वा, इदं हि किल रूक्षं भवति ततोऽस्यो-
पादानं, तत्र मल्लके एकमुदकविन्दुं प्रक्षिपेत् स नष्टः, तत्रैव तद्भावपरिणतिमापन्न इत्यर्थः, ततो द्वितीयं प्रक्षिपेत्सोऽपि

१ यद्यञ्जनावग्रहणमिति भणितं विज्ञानमव्यक्तं. २ व्यञ्जनावग्रहकाल आवलिकासंख्यभागतुल्य एव । स्तोकात् उल्लुघ्यासुनरानप्राणपृथक्त्वमिति ॥ १ ॥

विनष्टः, एवं प्रविष्टमात्रेण ३ मयिष्यति च उदकविन्दुसंख्यत्वं 'रावेदिर' इति वेदोऽयं शब्दः, आर्ततां नेष्यति, वेदं
 हुणनं 'वापदेव' मित्वादि, एवमेव उदकविन्दुभिरिव निरन्तरं प्रविष्टमात्रेणन्तोः शब्दरूपतापरिणतोः
 शुद्धिर्बद्धा तद्व्यखनं पुरितं भवति तथा पुद्गलं युवति-तदा तन्मुद्रकमनिरिक्तस्वरूपतया वरिष्ठमचीति भाषार्थः ।
 नञ् व्यखनशब्देनोपकरणेन्द्रियं शब्दादिपरिणतं वा द्रव्यं तयोः सम्बन्धो वा युवते, तेन न कथिद्विरोधः, आह च-
 माप्यहम्- "तोय्य महुगंयिच वंजणमापुरियंति जं ययिचं । तं दधमिदियं वा तत्संबन्धो य न विरोधो ॥ १ ॥" तत्र
 यदा व्यखनं उदकरवेन्द्रियमधिक्रियते तदा पुरितमिति कोऽर्थः ?-परिपूर्णं भूत मासमित्यर्थः, यदा व्यखनं द्रव्यमभि-
 युवते तदा पुरितमिति-अधुलीकृत सद्रमयस्यसमीतं सन्धयौ समर्थास्तमित्यर्थः, यदा तु व्यखनं द्रव्योरपि सम्बन्धो
 युवते तदा पुरितमिति किमुक्तं भवति ?-आह च सम्बन्धोऽयम् नापति सति ते द्रव्यादिपुद्गला अहजनागच्छन्ति,
 आह पूर्वमिह- "यदा हुगलकदा वंजणं तदा पुरियंति-यथा तं हुगलकदा जाया-त्वं प्रमाणमानीयाः सविसम-
 विबोहसमस्या जाया" "इत्यादि, जया उपपराविदियं वंजणं तथा पुरियंति कदा !, उच्यते, जाहे तेहिं योग्यतेहिं तं
 दधिदियं जायते अरियं नामित तथा पुरियंति भज्जह, जया उदकसंबन्धो वंजणं तथा पुरियंति कदा !, उच्यते, दधि-
 दिरस्य योग्यता वंजीमावभायता, योग्यता दधिदिये नमिपिच्छ इत्यर्थः, तथा पुरियंति मद्रा" इति, एवं च
 यदा पुरितं भवति व्यखनं तदा यं इति करोति-यथोपग्राहत्वेन ज्ञानेन समर्थं युद्धाति, किं च !, मायजात्यादिक-

ल्पनारहितं, तथा चाह—‘नो चेव णं जाणइ के वेस सदाइ’ति न पुनरेवं जानाति क एप शब्दादिरर्थ इति, स्वरूपद्र-
व्यगुणक्रियाविशेषकल्पनारहितमनिर्देश्यं सामान्यमात्रं गृह्णातीत्यर्थः, एवरूपसामान्यमात्रग्रहणकारणत्वादर्थोच्यप्र-
हस्य, एतस्माच्च पूर्वः सर्वोऽपि व्यक्षनावग्रहः, एषा मल्लकदृष्टान्तेन व्यक्षनावग्रहस्य प्ररूपणा, हुंकारकरणं चार्थावग्रह-
बलप्रवर्त्तितं, तत ईहां प्रविशति—किमिदं किमिदमिति विमर्शं कर्तुमारभते, ‘ततः’ ईहानन्तरं क्षयोपशमविशेषभावात्
जानाति—अमुक एप शब्दादिरिति, ‘ततः’ एवरूपे ज्ञानपरिणामे प्रादुर्भवति सति सोऽप्यायं प्रविशति, ततोऽपाया-
नन्तरमन्तर्मुहूर्त्तकालं यावदुपगतं भवति—सामीप्येनात्मनि शब्दादिज्ञानं परिणतं भवति, अत्रिच्युतिरन्तर्मुहूर्त्तकालं
यावत्प्रवर्त्तते इत्यर्थः, ततो धारणां प्रविशति, सा च धारणा वासनारूपा द्रष्टव्या, यत आह—‘तत्तो णं’मित्यादि, ततो
धारणायां प्रवेशात् ‘ण’मिति वाक्यालङ्कारे सङ्क्षेपं वा असङ्क्षेपं वा कालं इदि धारयति, तत्र सङ्क्षेपवर्षायुषः
सङ्क्षेपकालं, असङ्क्षेपवर्षायुषस्त्वसङ्क्षेपं कालम् । अत्राह—‘सुसमभीकृत्य पूर्वोक्तः प्रकारः सर्वोऽपि घटते, जाग्र-
तस्तु शब्दश्रवणसमनन्तरमेवावग्रहेहाव्यतिरेकेणावायज्ञानमुपजायते, तथाप्रतिप्राणि संवेदनात्, तन्निषेधार्थमाह—‘से
जहानामए’इत्यादि, स यथानामकः कश्चिज्जाग्रदपि पुरुषोऽव्यक्तं शब्दं गृणुयात्, अव्यक्तमेव प्रथमं शब्दं गृणोति,
अव्यक्तं नाम अनिर्देश्यस्वरूपं नामजात्यादिकल्पनारहितं, जनेनावग्रहमाह, अर्थोवग्रहश्च श्रोत्रेन्द्रियस्य सम्बन्धी
व्यक्षनावग्रहमन्तरेण न भवति ततो व्यक्षनावग्रहोऽप्युक्तो वेदितव्यः, अत्राह—‘नन्नेवं कमो न कोऽप्युपलभ्यते,

किन्तु प्रपञ्चत एव शब्दापायदानमुपजायते, सुप्तेऽपि बाध्यत्वमिति शब्दविशेषणं कृतं, ततोऽप्यमर्थो व्याख्येयः—
अन्वयकम्—अनवधारितशब्दाज्ञाद्विधिवेपं शब्दं श्रुत्यादिति, इदं च व्याख्यानमुपपद्यमानं संवाचयति—‘तेन
सर्वोपि उगच्छिप’ तेन—प्रमाणा शब्द इत्यवधारितं, ‘नो वेप नं जायत’ न तुनेयं जानाति—कः
एव शब्दः शास्त्रादिति वा ? शब्द इत्यत्रादिशब्दाप्रसादित्वजननेन न्याय इति ज्ञापयति, तत इदं प्रविशति
इत्यादि सर्वं सम्बन्धमेव, तेदेतदयुक्तं, सम्बन्धं वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, इह हि कतिकमपि वस्तु निधीयते वस्तुसर्वमीदा-
पूर्वकम्, अनीदित्वस्य सम्बन्धं निश्चितत्वान्नोपात्तं, न बहु प्रथमाविसमिपते वस्तुसर्ववर्धनेऽपि पापत् किमपं युक्तं ?
किं वा ननु कपचित्तिरिति पितृस्य धूमगतकण्ठध्वजनकाकीकरणसोपपत्तादियस्मैर्दर्शनात् सम्बन्धमूलत्वेन न विनिश्चिनोति
तावत् स धूमो निश्चितो भवति, अनिश्चितस्तद्वत्तया तस्य सम्बन्धनिश्चितत्वात्तयोपात्तं, तस्मादपस्यं यो वस्तुविशेषनि-
श्चयः स ईदापूर्वकः, ध्वनोऽवमिति च निश्चयो वस्तुविशेषनिश्चयो, रूपादित्यवच्छेदात्, ततोऽप्यवमितिः पूर्वमीदृया
अपितव्य, ईदा च प्रथमतः सामान्यरूपेणावपरीते भवति, मानवपरीते, नं बहु सर्वथा निराकृत्यमनीदृशनं कापि
अपदुपलभ्यते, न चातुपलभ्यमानं प्रतिपद्यं शकुन्तलं, सर्वसा भपि प्रेक्षापतां प्रतिपद्येः प्रमाणमूलत्वात्, अन्यथा
प्रेक्षापचाधितिप्रसक्तं, तस्मादीदावाः प्रागवप्ररोऽपि नियमात्प्रतिपद्यन्ते, वस्तुमेवार्थं बाध्यकारोऽपि प्रवृत्तयति—‘ईदि-

अइ नागहिं नज्जइ नानीहिं न यानायं । धारिज्जइ तं वत्थुं तेण कमो उगगहार्हो ॥ १ ॥” अवग्रहश्च शब्दो-
ऽयमिति ज्ञानात्पूर्वं प्रवर्तमानोऽनिर्देश्यसामान्यमात्रग्रहणरूप एवोपपद्यते, नान्यः, अत एवोक्तं सूत्रकृता—‘अव्यक्तं
शब्दं शृणुयादिति, स हि परमार्थतः शब्द एव, ततः प्रज्ञापकत्वं शब्दमनूद्य तद्विशेषणमाचष्टे—अव्यक्तमिति, तं
शब्दमव्यक्तं शृणोति, किमुक्तं भवति ?—शब्दव्यक्त्यापि व्यक्तं न शृणोति, किन्तु सामान्यमात्रमनिर्देश्यं गृह्णाती-
त्यर्थः, यदपि चोक्तं—तेन प्रमात्रा शब्द इत्यवगृहीतमिति, तत्र शब्द इति प्रतिपादयति प्रज्ञापकः सूत्रकारो, न
पुनः तेन प्रमात्रा शब्द इति अवगृह्यते, शब्द इति ज्ञानस्यापायरूपत्वात्, तथाहि—शब्दोऽयमिति, किमुक्तं
भवति ?—न शब्दाभावो, न च रूपादिः, किन्तु शब्द एवायमिति, ततो विशेषनिश्चयरूपत्वादयमवगमोऽपायरूप
एव, नावग्रहरूपः, अथ च अवग्रहप्रतिपादनार्थमिदमुच्यमानं वर्त्तते ततः शब्द इति प्रज्ञापकः सूत्रकारो वदति, न
पुनस्तेन प्रमात्रा शब्द इत्यवगृह्यते इति स्थितं, तथा चाह सूत्रकृत्—‘नो चेव ण’ मित्यादि, न पुनरेवं जानाति—क
एष शब्दादिरर्थ इति, शब्दादिरूपतया तमर्थं न जानातीति भावार्थः, अनिर्देश्यसामान्यमात्रप्रतिभासात्मकत्वादर्थो-
वग्रहस्य, अर्थावग्रहश्च श्रोत्रेन्द्रियग्राणेन्द्रियादीनां व्यञ्जनावग्रहपूर्वक इति पूर्वं व्यञ्जनावग्रहोऽपि द्रष्टव्यः, तदेवं सर्व-
त्राप्यवग्रहेहापूर्वमवायज्ञानमुपजायते, केवलमभ्यासदशामापन्नस्य शीघ्रं शीघ्रतरमवग्रहादयः प्रवर्त्तन्ते इति कालसौ-
क्ष्म्यात्ते स्पष्टं न संवेद्यन्ते इति स्थितं । तत ईहां प्रविशति, इह केचिदीहां संशयमात्रं मन्यन्ते, तदयुक्तं, संशयो हि

नामाज्ञानमिति, ज्ञानाचरुपा चेद्वा, तदा सा कथयज्ञानरूपा नमित्तुमर्हति?, कमीद्यापि किमयं ज्ञाज्ञः किंवा
ज्ञाज्ञः? इत्येयरूपतया प्रवर्त्तते, संशयोऽपि चैवमेव, तदा कोऽनयोः प्रतिविधेयः?, उच्यते, इह यत् ज्ञान द्वाद्वाद्या-
ज्ञादिविधेयाननेकानात्मक्यते न भासद्भूतं विधेयमपसिद्धं नञ्जेति, किन्तु सर्वात्मना ज्ञानमिव वर्त्तते—कुण्डीयतं
तिष्ठतीत्यर्थः, तदसद्यत्विधेयपर्युदासपरिफुटितं संशयज्ञानमुच्यते, यत्तुनः समुत्तार्यविधेयविषये हेतूपपत्तिव्यापार-
तया समुत्तार्यविधेयोपादानमिदुक्तमसद्भूतविधेयतामाभिमुखं च तदीया, बाह्य च भाष्यकृतम्—“जर्मयोगत्याकं-
यथमपञ्चुदासपरिकुठियं विधेयं । उपपन्न सद्यमनयो तं सद्यपरुत्तमज्ञानं ॥ १ ॥ अं गुण सद्यत्योक्तमपत्तिव्यापारत-
त्परममोहं । मृगान्मयविधेयसाधनयायामिदुद्गीह ॥ २ ॥” इह यदि वस्तु सुबोधं भवति विविद्वच्च मतिज्ञानाव-
रुद्धयोपबन्धो वर्त्तते ततोऽन्तर्द्वैतकाकेन नियमाचरुस्तु निश्चिनोति, यदि तुल्यस्तु दुर्बोधं न च तथापि यो विविद्वो
मतिज्ञानावरणस्योपबन्धस्त इदोपयोगावस्थुतः पुनरप्यन्तर्द्वैतकाकमीहते, एवमीदोपयोगाविच्छेदेन प्रसूताप्यन्त-
र्द्वैतानि बाधवीहते, तत इदानन्तरं जानासि—अष्टक एवोऽर्थः कञ्च इति, इदं च ज्ञानमथापरुत्तं, ततोऽस्मिन् ज्ञाने
प्रादुर्भवति ‘ज’मिति वाक्यात्कारेऽप्यायं प्रविष्टति, तदा ‘ते’ तस्य उपपत्तस्—अपिचमुत्ता सानीचेनात्मनि परिणतं

१ यद्वेदमनीश्वरमपुण्यपरिफुटितं विद्वत् । वेद इह सत्त्वता तद पञ्चममज्ञानम् ॥ १ ॥ यत्तदा एवमिदुक्तमिदमनोपम् । मृगान्मय
मिदमपञ्चममपिदुद्गीह ॥ २ ॥

भवति ततो धारणां-वासनारूपां प्रविशति, सङ्ख्येयमसङ्ख्येयं वा कालम् । 'एवम्' अनेन क्रमप्रकारेण एतेन पूर्वदर्शिते-
नाभिलाषेन शेषेष्वपि चक्षुरादिबिन्द्विन्द्वेषु अवग्रहादयो वाच्याः, नवरं अभिलाषविषये 'अवचत्तं सद्ं सुणेज्जा' इत्यस्य
स्थाने 'अवचत्तं रूवं पासेज्जा' इति वक्तव्यं, उपलक्षणमेतत् तेन सर्वत्रापि शब्दस्थाने रूपमिति वक्तव्यं, तद्यथा—'तेणं
रूविस्सि उग्गहिण् नो चेव गं जाणइ केवसे रूविस्सि, ततो ईहं पविसइ, ततो जाणइ अमुगे एस रूवेत्ति, ततो
अवायं पविसइ' इत्यादि तदवस्थमेव, नवरमिह व्यञ्जनावग्रहो न व्याख्येयः, अप्राप्यकारित्याचक्षुषः, घ्राणेन्द्रियादिषु
तु व्याख्येयः, एवं तु घ्राणेन्द्रियविषये—'अवचत्तं गंधं अगघाइज्जा' इत्यादि वक्तव्यं, जिह्वेन्द्रियविषये 'अवचत्तं रसं आसा-
इज्जा' इत्यादि, स्पर्शेन्द्रियविषये 'अवचत्तं फासं पडिसंवेइज्जा' इत्यादि, यथा च शब्द इति निश्चिते तदुत्तरकालमुत्त-
रधर्मजिज्ञासायां किं शङ्खः? किं वा शार्ङ्गः? इत्येवंरूपा ईहा प्रवर्तते तथा रूपमिति निश्चिते तदुत्तरकालमुत्तरधर्मजि-
ज्ञासायां स्थाणुः किं वा पुरुषः? इत्यादिरूपा (सा) प्रवर्तते, एवं घ्राणेन्द्रियादिविषये समानगन्धादीनि वस्तूनि ईहाऽऽल-
म्बनानि वेदितव्यानि, आह च भाष्यकृत—'सेसेसुचि रूवाइसु विसएसुं होति रूवलक्खाइं । पायं पचासन्नत्तणेण ईहाए
वत्थूणि ॥१॥ थाणुपुरिसाइ कुट्टप्पलादि संभियकरिल्लभंसाइ । सप्पुप्पलनालाइ व समाणरूवाइं विसयाइं ॥ २ ॥'

१ शेषेष्वपि रूपादिषु विषयेषु भवन्ति रूपलक्ष्याणि । ग्रंथः प्रत्यासन्नतया ईहाया वस्तूनि ॥ १ ॥ स्थाणुपुर्यादि कुष्ठोत्पलादि संयुतकृतिभ्रमांसादि । सप्पुप्पल-
नालादि च समानरूपा विषयाः ॥ २ ॥

रिग्रहात् तदाऽनिश्रितावग्रहः, लिङ्गपरिग्रहेण त्वगच्छतो निश्रितावग्रहः, अथवा परधर्मैर्विभिश्चितं यद्ग्रहणं तन्मिश्रि-
तावग्रहः, यत्पुनः परधर्मैर्मिश्रितस्य ग्रहणं तदमिश्रितावग्रहः, तथा निश्रितमवग्रहतो निश्रितावग्रहः, सन्दिग्धमव-
ग्रहतः सन्दिग्धावग्रहः, सर्वदेव चक्षादिरूपेणावग्रहतो घुवावग्रहः, कदाचिदेव पुनर्ग्रहादिरूपेणावग्रहतोऽधुवावग्रहः,
एव च बहुबहुविधादिरूपोऽवग्रहो विशेषसामान्यावग्रहरूपो द्रष्टव्यः, नैश्चयिकस्यावग्रहस्य सकलविशेषनिरपेक्षानिर्दे-
श्यसामान्यमात्रग्राहिण एकसामयिकस्य बहुविधादिविशेषग्राहकत्वासम्भवात्, यदादीनामनन्तरोक्तं व्याख्यानं
भाष्यकारोऽपि प्रमाणयति—“नाणासहस्रमूहं बहुविदं सुणेइ भिन्नजातीयं । बहुविहमणेगभूयं एकेकं निद्धमदुराइ ॥१॥
खिप्पमचिरेण तं चिय सरूवओ जमनिस्सियमल्लिं । निब्बियमसंसयं जं धुवमचंतं न उ कयाइ ॥ २ ॥ एत्तो चिय
पडिक्खं साहेज्जा निस्सिए विसोऽयं । परधम्मोहिं विमिस्सं मिस्सियमविमिस्सियं इयरं ॥ ३ ॥” यदा पुनरालो-
कस्य मन्दमन्दतरमस्पष्टतरस्पष्टतमत्वादिभेदतो विषयस्याल्पत्वमहत्त्वसन्निकर्षादिभेदतः क्षयोपशमस्य च
तारतम्यभेदतो भिद्यमानं मतिज्ञानं चिन्त्यते तदा तदनन्तर्भेदं प्रतिपत्तव्यम् ॥ सम्प्रति पुनर्द्रव्यादिभेदतश्चतुः-
प्रकारतामाह—

तं समासओ चउव्विहं पणत्तं, तंजहां-दव्वओ खित्तओ कालओ भावओ, तत्थ दव्वओ
णं आभिणिचोहिअनाणी आप्सेणं सव्वाइं दव्वाइं जाणइ न पासइ, खित्तओ णं आभिणि-

घोहिमनाणी आप्यसेणं सत्त्वं लेचं जाणइ न पासइ, कालो णं आभिणिघोहिमनाणी
आप्यसेणं सत्त्वं कालं जाणइ न पासइ, भावो णं आभिणिघोहिमनाणी आप्यसेणं सत्त्वं
भावे जाणइ न पासइ । उग्गइ ईहाज्वालो य धारणा पव हुंति चचारि । आभिणिघोहि-
नाणस्स भेयवत्थू समासेणं ॥ ७५ ॥ अंत्याणं उग्गइणंमि उग्गहो सह विमालणे ईहा ।
ववसायमि अवाओ धरणं पुण धारणं धिति ॥ ७६ ॥ उग्गइ इकं समयं ईहावाया सुहुत्तमच्चं
हु । कालमसंखं संखं य धारणा होइ नायव्या ॥ ७७ ॥ पुहुं सुणेइ सदां कं पुण पासइ अपुहुं
हु । गंधं रसं च फासं च वज्रपुहुं विचारं ॥ ७८ ॥ भासात्तमसेहीओ सदां जं सुणइ मीसियं
सुणइ । वीसेही पुण सदां सुणेइ नियमा पराघाए ॥ ७९ ॥ ईहा अपोइ धीमंसा, मग्गणा य
गवेत्तणा । सत्ता सदां मई पत्ता, सत्त्वं आभिणिघोहिमं ॥ ८० ॥ सेतं आभिणिघोहिमनाण-
परोक्खं, [सेतं मइनाणं] ॥ (सू० ३७)

१ भाष्यं उक्त्वा य उक्त्वा सह निवृत्त्य ईह । पत्तानं य वज्रं पदां पुन पालं विधि ॥ १ ॥ इति कथयत्युपेक्षितो मन्त्रावपादनः ॥

‘तं समासञ्जो’ इत्यादि, ‘तत्’ मतिज्ञानं ‘समासतः’ सङ्क्षेपेण चतुर्विधं, तद्यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतो ‘ण’मिति वाक्यालङ्कारे, आभिनवोधिकज्ञानी ‘आदेशेण’ति आदेशः—प्रकारः, स च द्विधा—सामान्यरूपो विशेषरूपश्च, तत्रेह सामान्यरूपो ग्राह्यः, तत् आदेशेन—द्रव्यजातिरूपसामान्यादेशेन सर्वद्रव्याणि—धर्मास्तिकायादीनि जानाति किञ्चिद्विशेषतोऽपि, यथा धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, तथा धर्मास्तिकायो गत्युपपद्यमानेदुर-मूर्त्तौ लोकाकाशप्रमाण इत्यादि, न पश्यति—सर्वात्मना धर्मास्तिकायादीन् पश्यति, घटादींस्तु योग्यदेशवस्थितान् पश्यत्यपि, अथवा आदेश इति—सूत्रादेशस्तस्मात्सूत्रादेशात्सर्वद्रव्याणि—धर्मास्तिकायादीनि जानाति, न तु साक्षात् सर्वाणि पश्यति, ननु यत्सूत्रादेशतो ज्ञानमुपजायते तच्छ्रुतज्ञानं भवति तस्य शब्दार्थपरिज्ञानरूपत्वादथ च मतिज्ञान-समिधीयमानं वर्त्तते तत्कथमादेशः इति सूत्रादेशो व्याख्यातः १, तदयुक्तं, सम्यग् वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, इह हि श्रुत-भावितमतेः श्रुतोपलब्धेन्यपि अर्थेषु सूत्रानुसारमन्तरेण येष्वग्रहोद्घापायादयो बुद्धिविशेषाः प्रादुर्भ्यन्ति ते मतिज्ञानमेव न श्रुतज्ञानं, सूत्रानुसारनिरपेक्षत्वात्, आह च भाष्यकृत्—“आदेशोति च युक्तं सुबोक्त्वलेषु तत्स मदनार्णं । पसरइ तन्भावणया विणावि सुत्ताणुसारेणं ॥ १ ॥” एवं क्षेत्रादिष्वपि वाच्यं, नवरं तान् सर्वथा न पश्यति, तत्र क्षेत्रं लोकालोकात्मकं, कालः सर्वाङ्गारूपोऽतीतानागतवर्त्तमानरूपो वा, भावाश्च पञ्चसङ्ख्या औदयिकादयः, तथा चाह-

भाष्यकृत—“आप्तोचि यगारी जोषादत्तेन सवदद्यात् । धर्मस्त्वित्तादवायं जायत न च सवभावेन ॥ १ ॥ खेचं
लोफालोकं काळं सपदमहय तिविहं वा । पंचोदयार्थाय मावे नं नेवमेवार्थं ॥ २ ॥” सम्प्रति सङ्ग्रहाचार्या प्रतिपा-
दयति—“उत्पत्तेर” इत्यादि, अथग्रह—आभिरुपितवत्त्वापेक्षया ईहा अथापन्न, चक्षुः पृथग्यग्रहादिसरूपत्वात् अ-
प्रदर्शनार्थः, अथग्रहादयः परस्पर पर्याया न भवन्तीति नानार्था, अथवा चक्षुः सङ्ग्रहे, तस्य च व्यपदिताः प्रबोभो
धारणा पेल्लेनं द्रष्टव्या, एवकारः क्रमप्रदर्शनार्थः, ‘एवम्’ एतेन क्रमेण ‘समासेन’ सर्वेष्वेव क्त्यादि आभिनिबोचिक-
ज्ञानस्य सिद्ध्यन्ते इति चेत्ता निरुद्धा संज्ञा इत्यर्थः त एव वस्तुनि यवन्ति, त्वयदि—ज्ञानवयदीत्यसीमते ज्ञानीदितं
निधीयते नानिबितं चार्थेते इति । इदानीमेतेषामग्रहादीनां सारुणं प्रतिविपादयितुमाह—‘अतएव’मित्यादि, अर्था-
ना—रुपादीनामग्रहर्णं चक्षुःश्रवणमहस्य अन्तस्त्वसायामन्नाप्रसायान्निधेयपिपयत्वापेक्षया सगसनेदवाहुल्य-
सुखक, अथग्रहं हुयते इति योगः, ‘तमे’ सानन्तरं विचारणं—स्वात्मोचनमर्णानामिति वर्धते ईहां हुयते, त्वया विपि-
धोऽवसायो व्यवसायो—निर्णयसं चार्थानामिति वर्धते अथार्थं हुयते इति संसर्गः, वरणं हुनरर्णानामविष्णुतित्सृष्टि-
वासनारूपां धारणां हुयते तीर्थकरगणधरा, अनेन सवनीविष्णुसुदासमाह । अन्ते तेनं पठसि—“अतएव” चतुर्गाह-

१ आयेच इति अक्षरं जोषादत्तेन सवदद्यात् । अन्तरे य च अनेवमेव ॥ १ ॥ खेचं लोफालोकं काळं सपदमहय तिविहं वा ।
पंचोदयार्थाय मावे नं नेवमेवार्थं ॥ २ ॥

णंसि उगग्रहो" इत्यादि, तत्रैवं व्याख्यानम्—अर्थानामवग्रहणे सत्यवग्रहो नाम मतिविशेषो भवतीत्येवं श्रुते, एवमी-
हादिष्वपि योजना कार्या, सावार्थः प्राग्वदेव । इदानीमभिहितस्वरूपाणामवग्रहादीनां कालप्रमाणमभिधित्युराह—
'उगग्रहो' इत्यादि, अवग्रहः—अर्थवग्रहो नैश्चयिक एकसम्यं यावद्भवति, समयः परमनिकृष्टः कालविभागः, स च
प्रवचनप्रतिपादितादुत्पलपत्रशतव्यतिभेदोदाहरणात् जरत्पट्टशटिकापाटनदधान्ताच्चावसेयः, व्यञ्जनावग्रहविशेषसामा-
न्यार्थवग्रहौ तु पृथक् २ अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणौ ज्ञातव्यौ, ईहा चापायश्च ईहापायौ मुहूर्त्तार्द्धं ज्ञातव्यौ, मुहूर्त्तो घटिकाद्व-
यप्रमाणः कालविशेषः तस्यार्द्धं मुहूर्त्तार्द्धं, तुशब्दो विशेषणार्थः, स चैतद्विशिनष्टि—न्यवहारापेक्षया एतन्मुहूर्त्तार्द्धमित्यु-
च्यते, परमार्थतः पुनरन्तर्मुहूर्त्तमवसेयं, अन्ये पुनरेवं पठन्ति—“मुहूर्त्तं तु” तत्र मकारोऽलक्षणीकः, तत एवं द्रष्ट-
व्यं—मुहूर्त्तान्तः—मुहूर्त्तस्यान्तः—मध्यं मुहूर्त्तान्तः, अन्तर्मुहूर्त्तमित्यर्थः, इह 'पारे मध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या चे'ति विकल्पेनान्तः-
शब्दस्य प्राग् निपातो भवति, ततः सूत्रेऽन्तःशब्दस्य प्राग्निपातो न विहितः, तथा धारणा कालमसङ्ख्यं—पल्योपमादि-
लक्षणं सङ्ख्येयं च—वर्षादिरूपं यावद्भवति ज्ञातव्या, धारणा चेह वासनारूपा द्रष्टव्या, अविच्युतिस्पृष्टी तु प्रत्येकमन्तर्मुह-
ूर्त्तप्रमाणे वेदितव्ये ॥ तदेवमवग्रहादीनां स्वरूपमभिधाय श्रोत्रेन्द्रियादीनां प्रासाप्रासविषयतां प्रतिपिपादयितुराह—'पुष्टं
सुणेह' इत्यादि, इह श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दं शृणोति स्पृष्टं—स्पृष्टमात्रं, स्पृष्टं नाम आलिङ्गितं यथा तनौ रेणुसङ्घातः, अथ कथं
स्पृष्टमात्रमेव शब्दं शृणोति ?, उच्यते, इह श्रोत्रेन्द्रियगणापेक्षया श्रोत्रेन्द्रियमतिशयेन पटु, तथा गन्धादिद्रव्यापेक्षया

शब्दप्रव्याणि सूक्ष्माणि प्रसूतानि बाहुकानि च, कत एव सर्वतत्त्वादिन्द्रियं प्राहुवन्ति, ततस्मानि सूक्ष्माश्चाण्यपि
श्रोत्रेन्द्रियेण ग्रहीतुं शक्यन्ते, रूपं पुनः पश्यति असृष्टमेव, तुरेयकारार्थः, अप्राप्यकारित्वाच्चक्षुषा, तथा गन्धं रसं च स्पर्शं
च, षडध्वौ समुच्चयार्थौ, वक्षस्तुहं प्राणादिभिरिन्द्रियैर्मिनिभिनोतीति व्याख्यायात्, इह षडसृष्टमिति सूक्ष्मपदमिति
विज्ञेयं, प्राकृतमेतस्या चान्यथा सूत्रे उपन्यासा, तत्र सूक्ष्ममितात्मनाऽऽकृषितं षट्-सोचनवात्प्रवेदैरात्मीकृतं आछि-
त्तितानन्तरमात्मप्रवेदैरापहीतमित्यर्थः । इह क्त्वद्भुत्कर्पणं प्रादृशबोधनेभ्यः भागतं शृणोति, न परता, द्वेपाणि तु
गन्धादिप्रव्याणि प्रलेकं नवभ्यो २ बोधनेभ्यः प्राणादिभिरिन्द्रियैरेष्टाति क्षीणो, च परता, परताः समाग-
तानां प्रव्याणां मन्दपरिणामतया इन्द्रियप्राबल्यसात्म्यवात्, जयन्तस्तद्यु शब्दादिप्रव्याणि बहुलासहस्रेणभागादा-
गताणि, बहुपत्यु जयन्ततो योग्यो विषयोऽहुत्सद्यमेवगायवर्धी वेदितव्यः, उत्कर्षतत्त्वात्माहुत्सेन साधिरैको योज-
नकथः, पतदपि चानाहुत्सज्यमधिकसोच्यते, बाहुरं तु प्रत्यनेकविधवियोजनलक्षणेभ्योऽपि परताः पश्यन्ति, यथा
पुष्करपरद्वीपार्द्धं बालुपोचरनगप्रत्नासन्नवर्तिनः कर्णसंक्रान्तौ सुर्वविभ्यं, तथा बोक्त्व-“छन्देहिं दृग्वीसाय सति-
रेगेहिं पुष्करद्वीपे । तदप्यपेक्षन्ति नरा सूतं लकोसप्यदिवसे ॥ १ ॥” अत्राह-“ननु सूक्ष्मं शृणोति शब्दमित्युक्तं, तत्र
शब्दप्रयोगोत्सृष्टान्येव केपलानि शब्दप्रव्याणि शृणोति उत्तान्वान्येव तत्रापि तानि बाहोश्चिन्मिप्राणीति, उच्यते,

१ लोकेनेष्वर्थवतो धातोरैकेषु दुपकरणे । लवने प्रेक्षन्ते नराः सर्वदृक्कले क्षितिः । (कर्णमार्गात् क्षितिः) ॥ १ ॥

न तावत्केवलानि, यतो वासकानि शब्दद्रव्याणि शब्दयोग्यानि च द्रव्याणि सकललोकव्यापीनि ततोऽवश्यं तद्वासितानि शृणोति मिश्राणि वा, न केवलान्येयोत्सृष्टानि, तथा चाह—‘भासासमे’त्यादि, भाष्यत इति भाषा—वाक् शब्दरूपतया उत्सृज्यमाना द्रव्यसन्ततिः सा च वर्णार्त्तिका भेरीभाङ्गारादिरूपा वा द्रष्टव्या, तस्याः समाः श्रेणयः, श्रेणयो नाम क्षेत्रपदेशपङ्क्तयोऽभिधीयन्ते, ताश्च सर्वस्यैव भाषमाणस्य पदसु विद्यन्ते यास्तत्सृष्टा सती भाषा प्रथमसमय एव लोकान्तमनुधावति, भाषासमश्रेणयः, समश्रेणिग्रहणं विश्रेणिव्यवच्छेदार्थं, भाषासमश्रेणीः इतो-गतः प्राप्तो भाषासमश्रेणीतः, भाषासमश्रेणिव्यवस्थित इत्यर्थः, यं शब्दं पुरुषादिसम्बन्धिनं भेरीदिसम्बन्धिनं वा शृणोति यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् मिश्रं शृणोति, उत्सृष्टशब्दद्रव्यमावितायान्तरालस्थद्रव्यमिश्रं शृणोतीति भावार्थः । ‘धीसेढी’त्यादि, अत्रेत इति वर्त्तते, ततोऽयमर्थः—विश्रेणिं पुनरितः—प्राप्तो, विश्रेणिव्यवस्थितः पुनरित्यर्थः, अथवा विश्रेणिस्थितो विश्रेणिरित्युच्यते, शब्दं शृणोति नियमात्पराधाते सति, नान्यथा, किमुक्तं भवति ?—उत्सृष्टशब्दद्रव्यशब्दा (शब्दद्रव्या) मिधातेन यानि वासितानि शब्दद्रव्याणि तान्येव केवलानि शृणोति, न कदाचिदपि उत्सृष्टानि, कुत इति चेद्, उच्यते, तेषामनुश्रेणिगमनात्प्रतिधाताभावाच्च । सम्प्रति विनेयजनसुखप्रतिपत्तये मतिज्ञानस्य पर्यायशब्दानभिधित्सुराह—‘ईह’त्यादि, एते ईहादयः शब्दाः सर्वेऽपि परमार्थतो मतिवाचकाः पर्यायशब्दाः, परं विनेयजनबुद्धिप्रकाशनाय किञ्चिद्भेदाद् भेदोऽमीषां प्रदर्श्यते—ईहनमीहा—सदर्थपर्यालोचनं, अपोहनमपोहः निश्चय इत्यर्थः, विमर्शनं

विषयः—अथादादर्शगीहावाः परिचासविशेषः, मार्गं च यार्थवा—अन्वयवर्णान्वेषणं, चा सुसुप्ते, परोपणं यरोपणा—व्यति-
रेकधर्माङ्गोचनं, तथा संज्ञानं संज्ञा—व्यवहारप्रदोत्तरकाठमापी यतिविशेष इत्यर्थः, तथा कारणं स्वृतिः—पूर्वोक्तमूलाक-
म्बना प्रत्ययविशेषः, मननं यतिः—कथञ्चिदर्थपरिच्छिन्नाद्यपि सहस्रवर्णाङ्गोचनरूपा बुद्धिः, प्रज्ञापनं प्रज्ञा—विशिष्टबोधोपद-
मज्जना प्रवृत्तयस्तु गतयथापत्तिवर्णान्वेषनरूपा संविदः, सर्वमिदमायिनिर्बोधिः यतिज्ञानमित्यर्थः, 'सेव' मित्यादि,
तदेतदाभिनिर्बोधिक्रयानं ॥ साम्प्रतं प्रागुपलब्धकथकथकरणक्रियाधारसुतज्ञानलक्षणविद्यासया शिष्याः प्रकथयति—

हे किं तं सुपमाणापरोक्षं ? सुपमाणापरोक्षं बोधसविहं पक्षं, संज्ञा—अपेक्षारूपं ?

अणवस्वरूपं २ तत्पिण्डसुखं ३ असृष्टिपिण्डसुखं ४ तन्मसुखं ५ मिच्छासुखं ६ सादृशं ७ अणा-

ङ्गमे ८ सपञ्चवसिर्भ ९ अपेक्षवसिर्भ १० गमिर्भ ११ अगमिर्भ १२ अंगपरिविहं १३ अंगंगप-

विहं १४ । (सू. ३८)

अथ किं तच्छ्रुतज्ञानं ? आचार्ये भावः—श्रुतज्ञानं चतुर्दशविधं प्रकृतं, तथा—अक्षरश्रुतमनवश्रुतं संश्लिष्टतम-
संश्लिष्टतं सम्यक्श्रुतं विद्याश्रुतं सादि अनादि सर्वव्यसितप्रपञ्चसितं गमिकमगमिकमज्ञविद्यमज्ञप्रविहं च । ननु
अक्षरश्रुतमनवश्रुतरूप एव भेदद्वये द्वेषमेव अन्वयेनान्ति तत्किमर्थं तेषां ज्ञेयोपन्यासः ? उच्यते, इहाणुत्पन्न-
तीप्ता विधेयावगमसम्पादनाय महात्मनां शास्त्रात्म्यप्रवाहो, 'न चाक्षरश्रुतानवश्रुतं रूपमेवद्वयोपन्यासमात्रादणुत्प-

ब्रमतयः शेषभेदानवगन्तुमीशते, ततोऽव्युत्पन्नमतिविनेयनानुग्रहाय शेषभेदोपन्यास इति ॥ साम्प्रतमुपन्यस्तानां भेदानां स्वरूपमनवगच्छन् आद्यं भेदमधिकृत्य शिष्यः प्रश्नं करोति—

सें किं तं अक्खरसुअं?, अक्खरसुअं तिविहं पन्नत्तं, तंजहा—सन्नक्खरं वंजणक्खरं लद्धिअक्खरं, से किं तं सन्नक्खरं?, २ अक्खरस्स संठाणागिई, सेत्तं सन्नक्खरं । से किं तं वंजणक्खरं?, वंजणक्खरं अक्खरस्स वंजणाभिलावो, से तं वंजणक्खरं । से किं तं लद्धिअक्खरं?, लद्धिअक्खरं अक्खरलद्धिस्स लद्धिअक्खरं समुप्पज्जइ, तंजहा—सोइदिअलद्धिअक्खरं चक्खिंदियलद्धिअक्खरं घाणिंदियलद्धिअक्खरं रसणिंदियलद्धिअक्खरं फासिंदियलद्धिअक्खरं नोइदिअक्खरं, से तं लद्धिअक्खरं, से तं अक्खरसुअं ॥ से किं तं अणक्खरसुअं?, अणक्खरसुअं अणेगविहं पणत्तं, तंजहा—जससिअं नीससिअं निच्छूढं खासिअं च छीअं च । निस्सिअमणुसारं अणक्खरं छेलिआईअं ॥ ८१ ॥ से तं अणक्खरसुअं (सू० ३९)

अथ किं तदक्षरश्रुतं?, सूरिराह—अक्षरश्रुतं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तथा—संज्ञाक्षरं व्यञ्जनाक्षरं लक्ष्यक्षरं च, तत्र 'क्षरसञ्चलने' न क्षरति—न चलतीत्यक्षरं—ज्ञानं, तद्धि जीवस्वामान्यादनुपयोगेऽपि तत्त्वतो न प्रच्यवते, यद्यपि च सर्वं

शानमविशेषेणाकर्तुं प्राप्नोति तपाऽपीह सुतजाननेन प्रसावाक्षरं सुतजाननेन प्रहृष्यं, न वेपं, इत्यन्तुतमापाक्षरका-
रं वाऽकारादि वर्णमजातं तत्सत्त्वात्सुपचारदकलुप्यते, ततोवाक्षरं च तन्मूर्ते च-सुतजानं च अक्षरसुतं, भाषसुतमि-
त्यर्थः, तच्च लक्ष्यक्षरं पेरितान्यं, तपाऽप्यसत्त्वमकम्-अक्षरादिवर्णोत्पत्तं सुतमक्षरसुतं इत्यसुतमित्यर्थः, तच्च सञ्ज्ञाक्षरं
व्यजनाक्षरं च प्रहृष्यं, अथ किं तत्सञ्ज्ञाक्षरं?, अक्षरसाकारादेः संज्ञानाकृतिः—संज्ञानाकारः, तथाहि—सञ्ज्ञा-
धोऽममेति सञ्ज्ञा—नाम तद्विपत्त्यं—तत्कारणमक्षरं संज्ञाक्षरं, संज्ञावाच्य निवन्धनमाकृतिविशेषः, आकृतिविशेष इव
मात्रा करणाद्यपहरणाय, ततोऽक्षरस्य पट्टिकादौ संज्ञापितत्वा संज्ञानाकृतिः संज्ञाक्षरसुप्यते, तच्च प्राह्याधिक्यिमेव-
तोऽनेकअक्षरं, तत्प्रागपि विविधमिच्छत् किञ्चित्प्रत्ययैरे-अन्ते स्मादित्युगीचमिनेयस्यो रेवास्तमिनेयो अकारो
पक्षीसुतमसुतस्यमिनेयस्यो हकार इत्यादि, 'हे च'मित्यादि, तदेतत् संज्ञाक्षरं । अथ किं तच्चक्षनाक्षरं?, आचार्ये
भाह—व्यजनाक्षरमक्षरस्य व्यजनान्वितायाः, तथाहि—व्यन्वतेऽनेनार्थः प्रदीयेनेव षट् इति व्यजनं—भाष्यमाणमका-
रादिकं वर्णमजातं, तस्य विपयितायां विषयकत्वात्, व्यजनं च तदक्षरं च व्यजनाक्षरं, ततो युक्तसुक्तं व्यजनाक्षर-
मक्षरस्य व्यजनावित्यायः, अक्षरसाकारादेर्वर्णमजातस्य व्यजनेन—अत्र यावे जन्त व्यजकत्वेनावित्यायः—उच्चारणं,
अथव्यजकत्वेनोपायगाणमकारादि वर्णमजातमित्यर्थः । 'हे किं च'मित्यादि, अथ किं तत्तच्छ्रव्यक्षरं?, लक्ष्यो—उपयोगः,
तथेह प्रसावाक्षरं द्रव्यार्थपर्यालोचनानुसारी यद्यपि, लक्ष्यरूपमक्षरं लक्ष्यमक्षरं, भाषसुतमित्यर्थः, 'अक्षरलक्षित्व-

स्ते'त्यादि, अक्षरे-अक्षरस्योच्चारणेऽवगमे वा लब्धिर्यस्य सोऽक्षरलब्धिकः तस्य, अकाराद्यक्षरानुविद्धश्रुतलब्धिसमन्वि-
तस्येत्यर्थः, लब्ध्यक्षरं भावश्रुतं समुत्पद्यते, शब्दादिग्रहणसमनन्तरमिन्द्रियमनोनिमित्तं शब्दार्थपर्यालोचनानुसारि शा-
ब्दोऽयमित्याद्यक्षरानुविद्धं ज्ञानमुपजायते इत्यर्थः, नन्विदं लब्ध्यक्षरं सञ्ज्ञानाभेव पुरुषादीनामुपपद्यते नासञ्ज्ञानाभे-
केन्द्रियादीनां, तेषामकारादीनां वर्णानामवगमे उच्चारणे वा लब्ध्यसम्भवात्, न हि तेषां परोपदेशश्रवणं सम्भवति
येनाकारादिवर्णानामवगमादि भवेत्, अथैकेन्द्रियादीनामपि लब्ध्यक्षरमिष्यते, तथाहि-पार्थिवादीनामपि भाव-
श्रुतमुपवर्ण्यते-'दधसुंयामावंमिवि भावसुयं पटिथवाईण'मिति वचनप्रामाण्याद्, भावश्रुतं च शब्दार्थपर्यालोचनानु-
सारि विज्ञानं, शब्दार्थपर्यालोचनं चाक्षरमन्तरेण न भवतीति, सत्यमेतत्, किन्तु यद्यपि तेषामेकेन्द्रियादीनां परोप-
देशश्रवणासम्भवस्तथापि तेषां तथाविधक्षयोपशममायतः कश्चिदव्यक्तोऽक्षरलाभो भवति यद्वशादक्षरानुषक्तं श्रुतज्ञानमु-
पजायते, इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यं, तथाहि-तेषामप्याहाराद्यभिलाप उपजायते, अभिलापश्च प्रार्थना, सा च यदीद-
महं प्राप्नोमि ततो मय्यं भवतीत्याद्यक्षरानुविद्धैव, ततस्तेषामपि काचिदव्यक्ताक्षरलब्धिरवश्यं प्रतिपत्तव्या, ततस्तेषा-
मपि लब्ध्यक्षरं सम्भवतीति न कश्चिदोपः । तथा लब्ध्यक्षरं पोढा, तद्यथा-'श्रोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षर'मित्यादि, इह य-
च्छ्रोत्रेन्द्रियेण शब्दश्रवणे सति शाब्दोऽयमित्याद्यक्षरानुविद्धं शब्दार्थपर्यालोचनानुसारि विज्ञानं तच्छ्रोत्रेन्द्रियलब्ध्यक्षरं,

तस्य शोचोन्निवर्तिनिष्ठत्वात्, यदुनमस्युषा - जन्मकर्मसुखदुःखमितापहरादुचिदं शब्दार्थैर्व्याख्योचनत्वात्
चिद्वानं त्वच्छ्रुतिस्त्रियकल्प्यत्वं, एवं शोचोन्निवर्तिनिष्ठत्वात् यद्यपि गायत्री, 'शेव'मित्यादि, तदेतत् कल्प्यत्वं, तदेतद-
हरदुत्वं । नच किं तदनवरदुत्वं ? - अनवरदुत्वं श्रुतमनवरदुत्वं, आचार्य आह - अनवरदुत्वं नैकमिदं - अनेकप्रकारं
प्रवृत्तं, तथा - 'कससिच'मित्यादि, उच्युतमनुच्युतं, याये निष्ठाप्रसन्नः, तथा किमसन्नं निःशसितं निधीयन्
निष्ठत्वं कासनं कसितं, यद्यद्वः सद्युवर्णः, यद्यन् द्रुतं, यद्योऽपि यद्यद्वः सद्युवर्णः परमस्य व्यपदिताः प्रयोगाः,
सेदित्वादिकं येत्येवं प्रवृत्त्या, तथा निस्सिचयं निस्सिचितं, गद्युत्तरकद्युत्तरं, वादुत्तरमित्यर्थः, तथा सेदित्वादिकं
वागद्वरदुत्वं, इदं उच्युतित्वादिकं प्रवृत्तं प्रवृत्तं, यन्निमान्मन्त्रागमदुत्तरं कारणत्वात्प्रवृत्त्या, तथा हि - यदुच्युतमित्य-
निरवृत्तं च विज्ञेयतदुच्युतित्वादिकं कस्यापि पुंसः कसचिदर्थस्य कस्ये प्रवृत्ते तथा उच्युतित्वादिकं प्रयोगानुगमवस्तुत-
त्वं शोच्य मायदुत्तरं कारणं करोति ततो प्रवृत्तमित्युच्यते, नच प्रतीया - यदं तर्हि कसदिच्छेद्यत्वा अपि प्रवृत्त-
दुत्तरप्रसन्नः, वाऽपि हि श्रुतिपूर्विका क्रियायाः उत्कर्षार्थवस्तुतत्वं कसं प्रवृत्त मायदुत्तरं कारणमित्येति, नैव शोच्यः,
श्रुतमित्यन्यथाप्रवृत्त्यात्, तथा हि - यन्कस्ये तदुच्युतमित्युच्यते, च य कसदिच्छेद्यं श्रुते, ततो न सन्न प्रवृत्तत्वप्रसन्नः,
उच्युतित्वादिकं तु श्रुते अनवरदुत्तरं च तदुत्तरकद्युत्तरमित्युक्तं, 'शेव'मित्यादि, तदेतद्वरद्वरदुत्वं ॥

से किं तं सपिण्डमुत्तं ? २ तिविदं पण्णचं, तंवाहा - कालिजोषयसेणं हेतवयसेणं विद्विवाओव-

एसेणं, से किं तं कालिओवएसेणं?, कालिओवएसेणं जस्स णं अत्थि ईहा अवोहो मग्गणा गवेसणा चिंता वीमंसा से णं सण्णीति लब्भइ, जस्स णं नत्थि ईहा अवोहो मग्गणा गवेसणा चिंता वीमंसा से णं असन्नीति लब्भइ, से तं कालिओवएसेणं । से किं तं हेऊवएसेणं?, जस्स णं अत्थि अभिसंधारणपुब्बिआ करणसत्ती से णं सण्णीति लब्भइ, जस्स णं नत्थि अभिसंधारणपुब्बिआ करणसत्ती से णं असण्णीत्ति लब्भइ, से तं हेऊवएसेणं । से किं तं दिट्ठिवाओवएसेणं?, दिट्ठिवाओवएसेणं सण्णिसुअस्स खओवसमेणं सण्णी लब्भइ, असण्णिसुअस्स खओवसमेणं असण्णी लब्भइ, से तं दिट्ठिवाओवएसेणं, से तं सण्णिसुअं से तं असण्णिसुअं । (सू० ४०)

‘से किं तं’ मित्यादि, अथ किं तत्संज्ञिश्रुतं?, संज्ञानं संज्ञा साऽस्यास्तीति संज्ञी तस्य श्रुतं संज्ञिश्रुतं, आचार्य आह—संज्ञिश्रुतं त्रिविधं प्रज्ञसं, संज्ञिनस्त्रिभेदत्वात्, तदेव त्रिभेदत्वं संज्ञिनो दर्शयति, तद्यथा—कालिक्युपदेशेन १ हेतूपदेशेन २ दृष्टिवादोपदेशेन ३, तत्र कालिक्युपदेशेनेत्यत्रादिपदलोपादीर्घकालिक्युपदेशेनेति द्रष्टव्यं । ‘से किं तं’ मित्यादि, अथ कोऽयं कालिक्युपदेशेन संज्ञी?, इह दीर्घकालिकीसंज्ञा कालिकीति न्यपदिश्यते, आदिपदलोपाद, उपदेशेनमुप-

देहा-कचनमित्यर्थः दीर्घकाठिका उपदेष्टा दीर्घकाठिस्तुपदेष्टेन, वाचार्थं आह-काठिस्तुपदेष्टेन संज्ञी स उच्यते
यस्य प्राथिनोऽस्ति-विद्यते ईहा-सर्वपर्यालोचनमयोहो-विद्यते नार्थगा-अन्यथाधर्मान्येयगरूपा गयेयया-म्यतिरे-
कधर्मैस्वरूपपर्यालोचनं पित्ता-रुचयिदं शूलं कचं येदं सम्यसि कचं कचं वैतस्त्रविष्यतीति पर्यालोचनं, विमर्शनं
विमर्शः-इदमित्यनेष घटते इत्थं वा तद्वृत्तमित्यनेष वा तद्व्यापीति यथापस्वितपस्तुस्वरूपनिर्णया, स प्राणी 'य'मिति
वाप्याचक्षरे संज्ञीति उच्यते, स च गर्भस्तुत्कान्तिकपुरुषादितोपपातिक्रम्य देवादित्येनापर्यासिपुको विवेका, तस्यैव
त्रिकाठविषयपित्ताविषयार्थसिद्धयार्, आह च गार्भकृत्-"इहं दीहकाठिनी काठिमिति सन्ना जया सुदीहंमि ।
संभरा ययनेस्वं विविधं य किहं सु कायवं" ॥ १ ॥ काठिस्तुतिषि ततो जस्त नई सो य सो ममोभोगे । सं-
भेजगते येष्टं मन्ना तउदितपचो ॥ २ ॥" एष च प्राजा सर्वमप्यर्थं स्फुटरूपमुपकमते, तपाहि-यथा यहुन्मात्र
प्रदीपादिप्रकाशेन स्फुटनर्ममुपकमते तथैवोभयि मनोऽप्यिस्तम्यो मनोऽप्यिस्तम्यसुतपयिमर्धवस्तुः पुर्यापरानुस-
न्धानेन यथापस्वितं स्फुटनर्ममुपकमते, यत्त पुनर्तासि ईहा जपोहो गार्थेना गयेयया चिन्त्या विमर्शः सोऽसंज्ञीति
उच्यते, स च सम्मूर्च्छिमपद्येन्निवविषयविषयान्नोऽप्यिस्तम्यस्तत्पादस्फुटनस्फुटनर्म

१ इह दीर्घकाठिनी काठिमिति संज्ञा यथा सुदीहंमि । काठि स्फुटनेन किमिति च कच ह कचंम्य । ॥ १ ॥ काठिस्तुपदेष्टेन संज्ञी स उच्यते
नार्थेयोरमन् । इत्यन्यथाप्यार्हं सरीसा नप्यते इत्यभिप्रेयका ॥ १ ॥

जानाति, तथाहि—संक्षिपचेन्द्रियापेक्षया सम्मूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियोऽस्फुटमर्थं जानाति, ततोऽप्यस्फुटं चतुरिन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतरं त्रीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतमं द्वीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतममेकेन्द्रियः, तस्य प्रायो मनोद्रव्यासम्भवात्, केवलमव्यक्तमेव किञ्चिदतीवाल्पतरं मनो द्रष्टव्यं, यद्वशादाहारादिसंज्ञा अव्यक्तरूपाः प्रादुष्यन्ति, 'सेत्त'मित्यादि, सोऽयं कालिक्युपदेशेन संज्ञी । 'से किं त'मित्यादि, अयं कोऽयं हेतुपदेशेन संज्ञी?, हेतुः कारणं निमित्तमित्यनर्थान्तरं, उपदेशानुपदेशः हेतोरुपदेशनं हेतुपदेशस्तेन, किमुक्तं भवति?—कोऽयं संक्षिप्तनिबन्धनहेतुमुपलभ्य कालिक्युपदेशेना-संज्ञयपि संज्ञीति व्यवहियते?, आचार्यं जाह—हेतुपदेशेन संज्ञा यस्य प्राणिनोऽस्ति—विद्यतेऽभिसन्धारणम्—अन्यक्तेन व्यक्तेन वा विज्ञानेनालोचनं तत्पूर्विका—तत्कारणिका 'करणशक्तिः' करणं क्रिया तस्यां शक्तिः—प्रवृत्तिः स प्राणी 'ण'मिति वाक्यालङ्कारे हेतुपदेशेन संज्ञीति भण्यते, एतदुक्तं भवति—यो बुद्धिपूर्वकं स्वदेहपरिपालनार्थं भिष्टेष्वाहारादिषु वस्तुषु प्रवर्त्तते अनिष्टेभ्यश्च निवर्त्तते स हेतुपदेशेन संज्ञी, स च द्वीन्द्रियादिरपि वेदितव्यः, तथाहि—इष्टानिष्टविषय-प्रवृत्तिनिवृत्तिसञ्चिन्तनं न मनोव्यापारमन्तरेण सम्भवति, मनसा पर्यालोचनं संज्ञा, सा च द्वीन्द्रियादेरपि विद्यते, तस्यापि प्रतिनियतेष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, ततो द्वीन्द्रियादिरपि हेतुपदेशेन संज्ञी लभ्यते, नवरमस्य चिन्तनं प्रायो वर्त्तमानकालविषयं न भूतभविष्यद्विषयमिति न कालिक्युपदेशेन संज्ञी लभ्यते, यस्य पुनर्नास्त्यभिसन्धारणापूर्विका करणशक्तिः स प्राणी 'ण'मिति वाक्यालङ्कारे हेतुपदेशेनाप्यसंज्ञी लभ्यते, स च पृथिव्यादिरेकेन्द्रियो वेदि-

तस्य, तस्यामिसन्धिपूर्वकमिष्टानिष्टप्रचिनिष्टस्वसम्भवाद्, या अपि वादराविसंज्ञाः युधिष्ठादीना वचन्ते सा जग-
सन्तमन्वफलसा इति तदयेवपि न तेषां संद्वित्वमपेक्षया, तर्कं च भाष्यकृता—“ये” पुन संचितेऽ इष्टानिष्टेऽ
विसयवत्पक्षं। वचति निवचंति च सद्वदपरिपाल्नादेऽं ॥ १ ॥ याएव संवद चिद कालमि न वाददीहकालण्ण ।
ते हेतुवाचसगवी निचिद्धा होति वत्सवणी ॥ २ ॥” जगन्नापि हेतुपदेनेन संद्वित्वमामिलोके—“कमिकीटपसञ्ज्ञायाः
समनस्ताः जगन्नाद्यहुर्येवता । जगन्तस्ताः यथविद्याः युधिर्निकायादयो जीवाः ॥ १ ॥” “हेतु”मित्यादि, सोऽयं हेतुप-
देनेन संज्ञी । “हे किं त”मित्यादि, जय कोऽयं दृष्टिवादोपदेनेन संज्ञी ।, यष्टिः दृष्टव—सम्भवात्सादि यदनें वादः उदीनां
वाचो दृष्टिवादकादुपदेनेन, तदपेक्षयेत्यर्थः, वाचार्थं वाद—दृष्टिवादोपदेनेन संविश्रुतत्वा वयोपक्षमेन संज्ञी उच्यते,
संज्ञार्थं संज्ञा—सम्भवाद्वा नै तदसाक्षीवि[सो] संज्ञी—सम्भवाद्दृष्टत्वा यन्मुतं तत्संविश्रुतं, तस्य दृष्टतुमिति भाषार्थः, तस्य
वयोपक्षमेन—सदाचारकस कर्मणः वयोपक्षमभावेन संज्ञी उच्यते, किमुक्तं भवति ?—सम्भवाद्दृष्टिः भाषोपक्षमिकाया-
नमुक्तो दृष्टिवादोपदेनेन संज्ञी भवति, स च यथासक्ति रागादिनिग्रहपरो वेदितव्यः, स हि सम्भवाद्दृष्टिः सम्भवाद्वाजी
या यो रागादीन् निवृत्ताति, अन्यथा हितादितप्रवृत्तिनिवृत्तभाषताः सम्भवाद्दृष्टिभाषयोपायः, तर्कं च—“तस्यवाव-

१ ये पुन संचिते एवमिष्टे निवपपक्षः । तर्कमे निवचंति च तद्वददीहकालमेवे ॥ १ ॥ यद्येन हीनत्वा कृत् काले च वासिदीपकालकाः । ये हेतुवा-
चोक्तिः भिन्ना भवन्तसंज्ञीयाः ॥ १ ॥

मेव न भवति यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः । तमसः कुतोऽस्ति शक्तिर्दिनकरकिराग्रतः स्यादुम् ? ॥ १ ॥”
अन्यस्तु मिथ्यादृष्टिरसंज्ञी, तथा चाह—‘असंज्ञिश्रुतस्य’ मिथ्याश्रुतस्य क्षयोपशमेनासंज्ञीति लभ्यते, ‘से’ च ‘मित्यादि
निगमनं, सोऽयं दृष्टिवादोपदेशेन संज्ञी । तदेवं संज्ञिनस्त्रिभेदत्वात् श्रुतमपि तदुपाधिभेदात् त्रिविधमुपन्यस्तं । अत्राह-
ननु प्रथमं हेतूपदेशेन संज्ञी वक्तुं युज्यते, हेतूपदेशेनाल्पमनोलब्धिः सम्पन्नस्यापि द्वीन्द्रियादेः संज्ञित्वेनाभ्युपगतत्वात्
तस्य चाविशुद्धतरत्वात्, ततः कालिक्युपदेशेन हेतूपदेशसंज्ञापेक्षया कालिक्युपदेशेन संज्ञिनो मनःपर्याप्तियुक्तया
विशुद्धत्वात्, तत्किमर्थमुत्क्रमोपन्यासः?, उच्यते, इह सर्वत्र सूत्रे यत्र क्वचित् संज्ञी असंज्ञी वा परिगृह्यते तत्र सर्व-
त्रापि प्रायः कालिक्युपदेशेन गृह्यते न हेतूपदेशेन नापि दृष्टिवादोपदेशेन, तत एतत्सम्प्रत्ययार्थं प्रथमं कालिक्युप-
देशेन संज्ञिनो ग्रहणं, उक्तं च—“संज्ञिति असंज्ञिति य सन्नुप कालिओचयेसेणं । पायं संवयहारो कीरइ तेणाहओ
स कओ ॥ १ ॥” ततोऽनन्तरमप्रधानत्वाद्धेतूपदेशेन संज्ञिनो ग्रहणं, ततः सर्वप्रधानत्वादन्ते दृष्टिवादोपदेशेनेति ।
‘सेत्त’मित्यादि, तदेतत्संज्ञिश्रुतम्, असंज्ञिश्रुतमपि प्रतिपक्षाभिधानादेव प्रतिपादितं, तत आह—‘सेत्तं असन्निषुयं’
तदेतदसंज्ञिश्रुतं ॥

से किं तं सम्मसुअं?, जं इमं अरहंतेहिं भगवंतेहिं उप्पणणाणदंसणधरेहिं तेलुक्कनिरिखिख-

१ संज्ञीति असंज्ञीति न सर्वश्रुते कालिक्युपदेशेन । प्रायः संवयहारः किमन्ते तेनापी स कृतः ॥ १ ॥

अमहिअपूइयहिं तीयपहुप्यणमणागयजाणयहिं सव्वण्णहिं सव्वदरिसीहिं पणीअं हुवालसंगं
गणिपिढगं, तंजहा-आपारो १ सूयगदो २ ठाणं ३ समवाओ ४ विवाहपणणी ५ नायाचम्म-
कहाओ ६ त्वासगवत्ताओ ७ अंतगदत्ताओ ८ अणुचरोषवाइयवत्ताओ ९ पण्हावागरणाइं
१० विषागसुअं ११ विट्ठिवाओ १२ इयेअं हुवालसंगं गणिपिढगं चोइसपुब्बिस्स सम्मसुअं
अमिण्णवत्सपुब्बिस्स सम्मसुअं, तेण परं मिण्णेसु मयणा, से तं सम्मसुअं । (सू. ४१)

ये किं त'मित्तादि, अय किं तत्त्वम्बुद्धत्वं, आचार्यं वाह-सन्त्यकद्रुत वदित्तमईकि-असोकायपदमात्रा-
तिहार्यरुपां पूजामईन्वीत्सईन्ता-तीर्यकत्तसोईकि, ते वार्हेन्ता केचिच्छुद्धप्रप्यासिकमनतासुसारिभिरवाविसिद्धा
एव शुक्लात्मनोऽभ्युपगम्यन्ते, तथा च ते पठन्ति-"आत्ममतिचिं वत्ता, वेरात्तं च वगत्तये । येद्वयं कैव वत्तमईव,
सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥१॥" इत्यादि, एवंरुमाभापि ते वदय इप्पन्ते आप्तादिदारेण च विविधां पूजामईन्ति ततोऽ-
ईन्तोऽप्युप्पन्ते तत्तत्तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरमाह-"अयवत्ति" मग-उयमेवयोंदित्ता, तद्धं च-"येअयं स सम-
प्रस, रूपस वदसः अिप ॥ धर्मसाय प्रयत्तस, एवमां अग इतीत्तना ॥१॥" मयो विद्यते वेपां ते मणपन्ताः हेमगवत्तिः,
इद्वानाविसिद्धानां रूपमात्रमपि नोपपद्यते किं हुवा समं रूपम्, अथरीत्ताव, अरीरस च रागादिकावत्तया तेषां

रागादिरहितानामसम्भवात्, ततो भगवद्भिरित्यनेन परपरिकल्पितानादिसिद्धार्हद्वयवच्छेदमाह, अथ मन्येथाः—अनादि-
शुद्धा अप्यहन्तो यदा स्वेच्छया समग्ररूपादिगुणोपेतं शरीरमारचयन्ति तदा तेऽपि भगवन्तो भवन्ति ततः कथं तेषां
व्युदास इत्याशङ्कापनोदार्थं भूयोऽपि विशेषणान्तरमाह—‘उत्पन्नं ज्ञानं—केवलज्ञानं दर्शनं—केवल-
दर्शनं धरन्तीति उत्पन्नज्ञानदर्शनधराः, ‘लिहादिभ्य’ इत्यच् प्रत्ययः, न च येऽनादिविशुद्धास्ते उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा भवन्ति
‘ज्ञानमप्रतिचं यस्य’ त्यादियचनविरोधात्, तत उत्पन्नज्ञानदर्शनधरैरिति विशेषणेन तेषां व्यवच्छेदो भवति [ग्रन्थाग्र-
६०००], ननु यद्येवं तर्हि उत्पन्नज्ञानदर्शनधरैरित्येतावदेवास्तामलं भगवद्भिरिति विशेषणोपादानेन, तदयुक्तम्, उत्पन्न-
ज्ञानदर्शनधरा हि सामान्यकेवलिनोऽपि भवन्ति नच तेषामवश्यं समग्ररूपादिसम्भवः ततस्तत्कल्पानर्हतो मा ज्ञासिपुरमी-
विनेयजना इति समग्ररूपादिगुणप्रतिपत्त्यर्थं भगवद्भिरिति विशेषणोपादानं, तदेवं शुद्धद्रव्यास्तिकनयमतानुसारिकल्पि-
तमुक्तव्यवच्छेदः कृतः, सम्प्रति पर्यायास्तिकनयमतानुसारिपरिकल्पितमुक्तव्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरमाह—‘त्रैलोक्य-
निरीक्षितमहितपूजितैः’ त्रयो लोकाः त्रिलोकाः—मयनपतिव्यन्तरविद्याधरज्योतिष्कैमानिकाः त्रिलोका एव त्रैलोक्यं,
भेषजादित्वात् स्वार्थं ध्येयं प्रत्ययः, निरीक्षिताश्च ते महिताश्च ते पूजिताश्च ते निरीक्षितमहितपूजिताः, त्रैलोक्येन नि-
रीक्षितमहितपूजिताः त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजिताः, तत्र निरीक्षिताः—मनोरथपरम्परासम्पत्तिसम्भवविनिश्चयसमु-
त्थसम्भदविकाशिलोचनैरालोकिता महिता—यथावस्थितानन्यसाधारणगुणोत्कीर्त्तनलक्षणेन भावस्त्वेनार्चिताः पूजिताः—

श्रुतगन्धिषुष्यप्रकरप्रवेशेपादिना प्रप्यस्तयेन, तत्र सुगता अपि पर्यायाधिकनयमतानुसारिभिर्बैलोप्यनिरीक्षितमहितपू-
जिता इष्यन्ते, तथा चाह स्वयम्भूः—“देवागमनयोगवान् वासरादियिसूतवः । गावाभिन्मपि इदमन्ते, नातस्तमसि नो
महान् ॥१॥” इति, ततस्तद्वचनच्छेदायै विशेषणान्तरमाह—“गतीतप्रस्तुत्त्वज्ञानायतयोः न चातीतानागतज्ञाः सुगताः
सुसम्बन्धि, देवाभेकान्तव्यधिकृत्याम्युपगमेन सर्ववाञ्छीतानास्तनोरसत्त्वाद्, भवतां च प्राणसम्भवादिसत्र षडु
वक्तव्यं तत्र प्रायः प्रायेणोक्तमन्त्रं(च) धर्मसद्वृद्धीटीकादाविति मोच्यते, इह व्यवहारमयमतानुसारिभिः कैश्चिदप-
योऽन्यसीक्तप्रस्तुत्त्वज्ञानागतज्ञा इष्यन्ते, तथा च तन्मन्त्रः—“ऋषयः सवतात्प्रागा, फलमूलांनिकाश्चनः । तपसेष प्रप-
श्यन्ति, प्रैलोक्ष्यं सचराचरम् ॥ १ ॥ गतीतानापसत्त्वाद् वाचाद्, पर्यगतांश्च मारतः । ज्ञानालोकेन पश्यन्ति, सक्त-
सद्वा चित्तेन्निद्रया ॥२॥” इत्यादि, ततस्तद्वचनच्छेदायैमाह—“सर्वैः सर्वदक्षिणिः” ते तु ऋषयः सर्वज्ञा सर्वदक्षिणश्च
न भवन्ति, ततस्तेषां म्युदासः । तदेवं प्रप्याधिकर्याचाधिकनयमतम्वच्छेदफलत्वा विधेयणसाफल्यशुक्ल, विधि-
त्रयमसाधिविधेन तु अन्यथापि विशेषणसाफल्यं वाच्यं, न कश्चिद्विरोधा, प्रणीतम्—अयंकनद्वारेण प्ररूपितं, किं त-
दित्याह—“द्वादशाङ्गं” सुतरूपस्य परमशुक्लसाक्षानीषाद्वादि द्वादशाङ्गानि द्वादशाङ्गानि वाचापाराह्मादीनि वसिन् तत् द्वादशाङ्गं
‘गणपिपिठं’ति मणो—गच्छो शुचगणो वाञ्छास्वीतीति गभी—वाचार्यस्य पिटकमिव पिटकं, सर्वसमिलयः, गणि-

पिटकं, अथवा गणिशब्दः परिच्छेदवचनोऽ(प्य)स्ति, तथा चोक्तम्—“आयारंमि अहीए जं नाथो होइ समणधम्मो
उ । तम्हा आचारधरो मन्नइ पढमं गणिट्ठाणं ॥ १ ॥” ततश्च गणीनां पिटकं गणपिटकं परिच्छेदसमूह इत्यर्थः,
तद्यथा—‘आयारो’ इत्यादि पाठसिद्धं यावत् दृष्टिवादः, अनङ्गप्रविष्टमव्यावश्यकदि तत्त्वतोऽर्हत्प्रणीतत्वात्परमार्थतो
द्वादशाङ्गातिरिक्तार्थाभावाच्च द्वादशाङ्गग्रहणेन गृहीतं द्रष्टव्यं, इदं च द्वादशाङ्गादि सर्वमेव द्रव्यास्तिकनयमतापेक्षया
तदभिधेयपञ्चास्तिकायभाववन्नित्यं स्वाम्यसम्बन्धचिन्तायां च स्वरूपेण चिन्त्यमानं सम्यक्श्रुतं स्वामिसम्बन्धचिन्तायां
तु सम्यग्दृष्टेः सम्यक्श्रुतं मिथ्यादृष्टेर्मिथ्याश्रुतं, एतदेव श्रुतं परिमाणतो व्यक्तं दर्शयति—इत्येतद् द्वादशाङ्गं गणिपि-
टकं यश्चतुर्दशपूर्वी तस्य सकलमपि सामायिकादि बिन्दुसारपर्यवसानं नियमात् सम्यक्श्रुतं, ततोऽधोमुखपरिहान्या
नियमतः सर्वं सम्यक्श्रुतं तावद्वक्तव्यं यावदभिन्नदशपूर्विणः—सम्पूर्णदशपूर्वधरस्य, सम्पूर्णदशपूर्वधरत्वादिकं हि नि-
यमतः सम्यग्दृष्टेरेव, न मिथ्यादृष्टेः, तथास्वाभाव्यात्, तथाहि—यथा अभव्यो ग्रन्थिदशमुपागतोऽपि तथास्वभाव-
त्वात् न ग्रन्थिभेदमाधातुमलम्, एवं मिथ्यादृष्टिरपि श्रुतमवगाहमानः प्रकर्षतोऽपि तावदवगाहते यावत्किञ्चिन्व्य-
नानि दश पूर्वाणि भवन्ति, परिपूर्णानि तु तानि नावगाढुं शक्नोति, तथास्वभावत्वादिति, ‘तेण परं मन्नइ मयणा’
अत्र ‘तेणे’ति ‘व्यत्ययोऽप्यासाभि’ति प्राकृतलक्षणवशात्पञ्चम्यर्थे तृतीया, ततोऽयमर्थः—ततः सम्पूर्णदशपूर्वधरत्वात्

पञ्चानुपूर्व्यां परं-मिथ्येण दृश्यतु पूर्वेण यजना-मिच्छन्ना, कदाचित् सम्बन्धुतं कदाचिन्मिथ्याश्रुतमित्यर्थः, इयमत्र
भाषना-सम्बन्धोः प्रथमादियुगयणोपेतस्य सम्बन्धुतं, यथावसितार्थतया तस्य सम्बन्ध् परिगमनात्, मिथ्याहु-
द्वेषु मिथ्याश्रुत, विपरीतार्थतया तस्य परिगमनात्, 'चेच'मित्यादि, तदेतत्सम्बन्धुतत्वात् ।

ते किं तं मिच्छासुखं?, १ अं इमं आपणाणिपहिं मिच्छाविट्टिपहिं सच्छन्दबुद्धिमद्विगण्यिभं,
संजहा-भारहं रामायणं भीमासुखम् कोटिपुत्रं सगरमरिआमो खोट (चोटग) सुहं
कम्पासिभं नागसुहृन् कणगासचरी वडसेसिभं बुद्धवपणं तेरासिभ काविलिभं लोगाययं सट्टि-
तंतं भावरं पुराणं वागरणं आगयं पायंजली पुत्तवेययं केहं गणिभं-सट्ठगळं नावयाइ,
अहवा वापसरि कळामो वचारि अ वेआ संगोवंगा, एआइं मिच्छादिट्टिस्त मिच्छतपरिगहिं-
आइं मिच्छासुखं, एपाइं धेव सम्मविट्टिस्त सम्मचपरिगहिआइं सम्मसुखं, अहवा मिच्छदि-
ट्टिस्तपि एपाइं धेव सम्मसुखं, कम्हा?, सम्मचेठत्तणमो, जम्हा ते मिच्छादिट्टिमा तेहिं धेव
समयहिं चोइआ समाणा केह सपक्खदिट्ठीमो चयंति, से तं मिच्छासुखं (सू ० ४२)
धे किं त'मित्यादि, नय किं तन्मिथ्याश्रुतं?, भाषार्थं नाह-मिथ्याश्रुतं यदिदमवगानिकं, तत्र यथाऽन्यथना

लोकेऽधना उच्यन्ते एवं सम्यग्दृष्टयोऽप्यल्पज्ञानभावादज्ञानिका उच्यन्ते तत आह—मिथ्यादृष्टिभिः, किंवि०?—‘ख-
च्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितं’ तत्रावग्रहे हे तु बुद्धिः, अपायघारेणे मतिः, खच्छन्देन—स्वामिप्रायेण तत्त्वतः सर्वज्ञप्रणीतानु-
सारमन्तरेणेत्यर्थः, बुद्धिमतिभ्यां विकल्पितं खच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितं, खबुद्धिकल्पनाशिल्पनिर्मितमित्यर्थः, तद्यथा-
‘भारतमित्यादि यावच्चत्तारि वेया संगोचंगा’ भारतादयश्च ग्रन्था लोके प्रसिद्धास्ततो लोकत एव तेषां स्वरूपमव-
गन्तव्यं, ते च स्वरूपतो यथावस्थितवस्त्वभिधानविकलतया मिथ्याश्रुतमवसेयाः, एतेऽपि च स्वामिसम्बन्धचिन्तायां
भाज्याः, तथा चाह—‘एयाहं’ इत्यादि, एतानि—भारतादीनि शास्त्राणि मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यात्वपरिगृहीतानि भवन्ति ततो
विपरीताभिनिवेशद्विहेतुत्वान्मिथ्याश्रुतं, एतान्येव च भारतादीनि शास्त्राणि सम्यग्दृष्टेः सम्यक्त्वपरिगृहीतानि भव-
न्ति, सम्यक्त्वेन—यथावस्थिताऽसारतापरिभावनरूपेण परिगृहीतानि, तस्य सम्यक्श्रुतं, तद्गतासारतादर्शनेन स्थिरतरस-
म्यक्त्वपरिणामहेतुत्वात्, ‘अहवे’त्यादि, अथवा मिथ्यादृष्टेरपि सतः कस्यचिदेतानि भारतादीनि शास्त्राणि सम्यक्श्रुतं,
श्लिष्य आह—कस्मात्?, आचार्य आह—सम्यक्त्वहेतुत्वात्, सम्यक्त्वहेतुत्वमेव भावयति—यस्मात्ते मिथ्यादृष्टयः
तैरेव सम्यैः—सिद्धान्तैर्वेदादिभिः पूर्वोपरविरोधेन—यथा रागादिपरीतः पुरुषस्तावन्नातीन्द्रियमर्थमवबुध्यते रागादिपरी-
तत्वाद् अस्माद्वशवद्, वेदेषु चातीन्द्रियाः प्रायोऽर्थं व्यावर्ण्यन्ते अतीन्द्रियार्थदर्शी च चीतरागः सर्वज्ञो नाभ्युपगम्यते
ततः कथं वेदार्थप्रतीतिरित्येवमादिलक्षणेन नोदिताः सन्तः केचन विवेकिनः सत्या(त्यक्त्या)दय इव स्वपक्षदृष्टीः—स्वदर्श-

नानि स्रजन्ति, भगवच्छासुन प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः, तत एवं सम्यक्त्वोद्देशादेवारीन्त्वपि शास्त्राणि केपाद्विन्मिष्यार-
हीनामपि सम्यक्श्रुतं । 'वेच'मित्यादि, तदेतन्मिष्याश्रुतं ॥

से किं तं साइमं सपञ्चवसिमं अणाइमं अपञ्चवसिमं च ? इत्येदं बुवाळसंगं गणिपिढगं
बुच्छिचिनयट्टयाय साइमं सपञ्चवसिमं, अडुच्छिचिनयट्टयाय अणाइमं अपञ्चवसिमं, तं
समासम्भो बवविहं पणत्तं, संजहा-दञ्चमो लिपमो कालमो भावमो, तस्य दव्वमो णं
सम्मसुमं पणं पुरितं पडुच्च साइमं सपञ्चवसिमं, बहवे पुरिते य पडुच्च अणाइयं अपञ्चव-
सिमं, ऐसमो णं पंच भरहाइं पचेरवयाइं पडुच्च साइमं सपञ्चवसिमं, पंच महाविदेहाइं
पडुच्च अणाइयं अपञ्चवसिमं, कालमो णं उत्सप्पिणिं नोसप्पिणिं च पडुच्च साइमं सपञ्च-
वसिमं, नोउत्सप्पिणिं नोमोसप्पिणिं च पडुच्च अणाइयं अपञ्चवसिमं, भावमो णं जे अया
जिणपत्तचा मावा आचविज्जति पणविज्जति पक्खिज्जति दंसिज्जति निर्दंसिज्जति उववेसिज्जति
तथा(ते) भावे पडुच्च साइमं सपञ्चवसिमं, सायोवसमिमं पुण मावं पडुच्च अणाइमं अप-
ज्जवसिमं । अहवा मवसिद्धियस्त सुयं साइयं सपञ्चवसिमं च, ममवसिद्धियस्त सुयं अणा-

इयं अपञ्जवसियं(च), सव्वागासपएसगं सव्वागासपएसहिं अणंतगुणिअं पञ्जवस्वरं निष्फ-
ज्जइ, सव्वजीवाणंपि अ णं अक्खरस्स अणंतभागो निच्चुग्घाडिओ, जइ पुण सोऽवि आवरिज्जा
तेणं जीवो अजीवत्तं पाविज्जा,—‘सुद्धुवि मेहसमुदए होइ पमा चंदसूराणं’ । से तं साइअं
सपञ्जवसिअं, सेत्तं अणाइयं अपञ्जवसिअं (सू. ४३)

अथ किं तत्सादिसपर्यवसितमनादि अपर्यवसितं च ? तत्र सहादिना वर्त्तते इति सादि, तथा पर्यवसानं पर्यवसितं,
भावे कप्रत्ययः, सह पर्यवसितेन वर्त्तते इति सपर्यवसितं, आदिरहितमनादि, न पर्यवसितमपर्यवसितं, आचार्य आह—
इत्येतद्वादशाङ्गं गणिपिटकं ‘वोच्छित्तिनयद्वयाए’ इत्यादि, व्यवच्छित्तिप्रतिपादनपरो नयो व्यवच्छित्तिनयः, पर्याया-
स्त्विफनय इत्यर्थः, तस्यार्थो व्यवच्छित्तिनयार्थः, पर्याय इत्यर्थः, तस्य भावो व्यवच्छित्तिनयार्थता तथा, पर्यायापेक्षये-
त्यर्थः, किमित्याह—सादिसपर्यवसितं नारकादिभयपरिणत्यपेक्षया जीव इव, ‘अवुच्छित्तिनयद्वयाए’ति अव्यवच्छि-
त्तिप्रतिपादनपरो नयोऽव्यवच्छित्तिनयस्तस्यार्थोऽव्यवच्छित्तिनयार्थो, द्रव्यमित्यर्थः, तद्भावस्तत्ता तथा, द्रव्यापेक्षया
इत्यर्थः, किमित्याह—अनादिअपर्यवसितं त्रिकालावस्थायित्वाज्जीववद्, अधिकृतमेवार्थं द्रव्यक्षेत्रादिचतुष्टयमधिकृत्य
प्रतिपादयति—‘तत्’ श्रुतज्ञानं ‘समासतः’ संक्षेपेण चतुर्विधं प्रज्ञसं, तद्यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र
द्रव्यतो ‘ण’भिति वाक्यालङ्कारे सम्यक्श्रुतमेकं पुरुषं प्रतीत्य सादिसपर्यवसितं, कथमिति चेत् ? उच्यते, सम्य-

वस्तुत्पत्तौ तदाः प्रथमपाठो वा सादि हुननिष्पत्त्यात्प्राप्तौ सति वा सम्बन्धे प्रमादभावतो मदागजानत्यमायतो वा
सुरलोकात्मनसम्भवतो वा विस्तृतिमुपागते केवलज्ञानोत्पत्तिभावतो वा सर्वथा विग्रहे उपर्यवसितं, यद्वन् उपपान्
काञ्चनपर्यन्तः पुनः प्रतीक्षानाद्यपर्यवसितं, सन्तानेन प्रवृत्त्याद्, काञ्चनः, तथा क्षेत्रतो 'ज'मिति वाक्यालङ्कारे
पठ्य भूतानि पदैरवसानि प्रतीक्ष सादिसपर्यवसानं, कर्णः, हृष्यते, तेषु क्षेत्रव्यवसर्पिण्यां सुपमसुपमापर्यवसाने
उत्सर्पिण्यां तु दुष्यमसुपमाप्रारम्भे तीर्थकरधर्मसंज्ञानां प्रथमसंयोगोत्पत्तेः सादि, पञ्चान्तदुष्यमादौ च फांते तदभा-
वाद् उपर्यवसितं, तथा महाविदेहाद् प्रतीक्षानाद्यपर्यवसितं, तत्र प्रमादापेक्षया तीर्थकारादीनामव्यवच्छेदाद्, तथा
काञ्चनो 'ज'मिति वाक्यालङ्कारे, अवसर्पिणीच्छासर्पिणी च प्रतीक्ष सादिसपर्यवसितं, तथाहि—अवसर्पिण्यां
तिसृच्येव समाह्व सुपमसुपमादुष्यमासुपमासुसर्पिण्यां तु द्वयोः समयो. दुष्यमसुपमासुपमसुपमासुपमासुपमो-
र्भवति, न परता, सतः सादिसपर्यवसितं, अत्र बोत्सर्पिण्यवसर्पिणीत्यल्लक्षणार्थे फाञ्चक विच्छित्तिसाधरोपमको-
टाकोटीप्रमाणं विनैपजनामुपद्राव्यं यथा सूक्ष्मचिह्ना दक्षितं तथा ब्रह्मणि दक्षेयाम्—'ब्रह्मादि साधरोपमकोटि-
कोटीव संतर्ह्य च ! यमंतसुत्समा बहु निषेहि संवेहि निदिष्टा ॥ १ ॥ त्रीष्ट पुरिषाथमाक तिष्ठि य पठियायं
तद पमाणं च । तिष्ठेव गात्रयां भाव्यं भर्जति समग्रम् ॥ २ ॥ उन्नमोन्नपरीमोणा जन्मंतसुत्सम्यवीर्ययाया उ ।

१. पञ्चमः आनन्दोपपन्नो विवेकः संप्रसादः । एवमनन्तत्वात् तच्च विभेदः सर्वोत्तरेण ॥ १-३ ॥ तस्मात् तुल्यत्वमवधारयतीति च शब्दोपपत्तिरिति उवाच शङ्खः ॥
 शीतोष्णं चान्ध्र्यादि चारी भवन्ति समनशाः ॥ २ ॥ इत्येतोऽनन्तत्वेन च समत्वमवधारयतीति च शङ्खः ॥

कम्पतरुसमूहाओ ह्येति किलेसं विणा तेसिं ॥ ३ ॥ ते पुण दसप्पयारा कम्पतरु समणसमयकेजहिं । धीरेहिं विनिहिंवा मणोरहापूरगा एए ॥ ४ ॥ मत्तंगया य भिंगा तुडिजंगा दीव जोइ चित्तज्ञा । चित्तरसा मणियंगा गेढा-
गारा अणिय(नि)णा य ॥ ५ ॥ मत्तंगएसु मज्जं सुहएजं भायणाणि भिंगेसु । तुडियंगेसु य संगयतुडियाणि वहुप्पगा-
राणि ॥ ६ ॥ दीवसिहा जोइसनामया य निचं करंति उज्जोयं । चित्तंगेसु य महं चित्तरसा भोगगट्ठाए ॥ ७ ॥
मणियंगेसु य भूसणवरानि भयणाणि भवणरुक्खेसुं । आइण्णे(अणिगिणे)सु य इच्छियवत्थाणि वहुप्पगाराणि
॥ ८ ॥ एएसु य अज्जेसु य नरत्तारिगणाण ताणमुचभोगा । भवियपुणब्भवरहिंया इय सवण्णू जिणा विंति ॥ ९ ॥ तो
त्तिणिण सागरोवमकोडाकोडीउ वीयरगेहिं । सुसमत्ति समक्खाया पवाहरूखेण धीरेहिं ॥ १० ॥ तीए पुरिसाणमाउं
दोन्नि उपलियाइं तह पमाणं च । दो चेव गाउयाइं आईए भणंति समयन्नु ॥ ११ ॥ उचभोगपरीभोगा तेसिंपि य

१ कल्पतरुसमूहाए भवन्ति क्लेशं विना तेषाम् ॥ ३ ॥ ते पुनर्दत्तगकाराः नृत्पतरवः भगवन्मनश्छेदुभिः । धीरेर्हिभिर्दिग्ग मनोत्पापरा एते ॥ ४ ॥
मत्ताप्रदाय यन्नाप्रदितान्ना वीपज्योतिभिः ॥ ५ ॥ मत्ताप्रदाय धनमात्र ॥ ५ ॥ मत्ताप्रदेसु मज्जं सुहएजं भवन्तानि एतेसु । उदितोत्तेसु य
संगतवृत्तितानि वहुप्रकारानि ॥ ६ ॥ वीपधिया उलोहितोन्नमान् नित्यं कुर्वन्मनुष्योत्तम । विप्रोत्तेसु य मात्स्यं विप्रराज भोजनार्थोय ॥ ७ ॥ मन्वोत्तेसु य भूतनवरानि
भयनानि भवनश्रेणु । आकीर्णेषु चोत्थितानि च (प्राथितानि) यन्नाणि बहुप्रकारानि ॥ ८ ॥ एतेसु नान्येषु च नरत्तारिगणानां तेषामुभोगाः । भारिपुनर्भररिणा इति
सर्वज्ञा जिना धुराते ॥ ९ ॥ तत्तत्तद्विद्वत्तः सागरोवमकोटीकोटीमाना योतयानि । धुरातेति यमाख्याता प्रमादहो न धीरेः ॥ १० ॥ तन्नां पुरातनानां पुः ३ तु पत्न्योन्ने
तथा प्रमाणं च । द्वे एव गन्तुते भारी भगवन्ति समयशः ॥ ११ ॥ उचभोगपरीभोगासोपानि च

कल्पपायवेदितो । होति किञ्चिदेषेण विद्या पाप पुण्याभुभाव्येन ॥ १२ ॥ तो सुखमदुस्समाप दयादरुणेण कोटिकोटीभ्यो ।
अवराण दोस्त्रि सिद्धा जिणेहिं जियरागदोसेहिं ॥ १३ ॥ तीप पुरियाणमाठं दनं पछिन्नं तदा पमाणं च । पणं च
गावयं तीर्थे जाईप सयंति समवन्नू ॥ १४ ॥ उपनोयपरीमोया तेसिंवि व कम्पपायवेदितो । होति किञ्चिदेषेण
पिणा नवरं पुण्याभुभाव्येन ॥ १५ ॥ सुखमदुस्समापसेते पढयजिणो धम्मनायगो गयपं । उप्पण्णो सुहसुण्णो
सिप्पफळादंसवो चसवो ॥ १ ॥ तो सुखमसुखभूया जायाकीसाह वरिससहसेहिं । सागरकोटाकोटी एमेव जिणेहिं
पणवन्ना ॥ १७ ॥ तीप पुरियाणमाठं पुपयमायेण तह पमाणं च । म्मुसुंवा निरिहं विसेस सुचावो जायपं ॥ १८ ॥
उपनोयपरीमोया पवरोसदिमादयहिं जिनेया । जिणपच्चियामुदेवा सवेडनि दयाह योलीया ॥ १९ ॥ इगपीससह-
स्सार्हं वासाणं हसमा इमीप च । जीवियमाभुवमोभादयाह वीसंति दायंति ॥ २० ॥ एवो च किञ्चिदुपरि जीय-

१ कलपादरेव्या । कर्माद मोक्षेव निष्ठा ज्ञाना दुष्कृतप्राप्तेन ॥ १२ ॥ एव पुण्याभुभाव्येन ॥ १३ ॥ तो सुखमदुस्समाप दयादरुणेण कोटिकोटीभ्यो ॥ १३ ॥
वर्त्तां पुण्यपापमुदेव पत्तोयेन दया ज्ञाना च । एव च कम्पुव वर्त्तां पुण्यपां जायी अय्पिद वववन्ना ॥ १४ ॥ उपनोयपरीमोयावेदितो च कलपादरेव्या ।
अय्पिद मोक्षेन निष्ठा नवरं पुण्याभुभाव्येन ॥ १५ ॥ सुखमदुस्समापसेते पढयजिणो धम्मनायगो गयपं । उप्पण्णो सुहसुण्णो ॥ १६ ॥
वर्त्तां पुण्यपापमा कमा दिक्कमादिकवा वरिससहसेहिं । सागरकोटाकोटी एमेव जिणे जिनेया ॥ १७ ॥ तीप पुरियाणमाठं पुपयमायेण तह पमाणं च ।
उपनोयपरीमोया पवरोसदिमादयहिं जिनेया ॥ १८ ॥ इगपीससह-
स्सार्हं वासाणं हसमा इमीप च । जीवियमाभुवमोभादयाह वीसंति दायंति ॥ २० ॥ एवो च किञ्चिदुपरि जीय-

पेमाणाइएहि निदिह्ता । अइदूसमचि घोरा वाससहस्साइ इगवीसा ॥ २१ ॥ ओसपिणीए एसो कालविभागो जिणेहि निदिह्ता । एसो चिय पडिलोमं विन्नेओसपिणीएडवि ॥ २२ ॥ एयं तु कालचक्रं सिस्सजणाणुगहट्टि(ड)या भणिजं । संखेवण महत्थो विसेस मुत्ताओ नायवो ॥ २३ ॥ "नोउसपिणी"त्यादि, नोत्सपिणीमवसर्पिणीं प्रतीत्यानाद्यपर्यवसितं, मढाविदेहेयु हि नोत्सपिण्यवसर्पिणीरूपः कालः, तत्र च सदैवावस्थितं सम्यक्श्रुतमित्यनाद्यपर्यवसितं, तथा भावतो 'ण'मिति वाक्यालङ्कारे, 'ये'इत्यनिर्दिष्टनिर्देशे ये केचन यदा पूर्वोक्तादौ जिनैः प्रज्ञप्ता जिनप्रज्ञाप्यन्ते नामादिभेदप्रदर्शनेनाख्यायन्ते, तेषां नामादीनां भेदाः प्रदर्श्यन्ते इत्यर्थः, प्ररूप्यन्ते नामादिभेदस्वरूपकथनेन प्रख्यायन्ते नामादीनां भेदानां स्वरूपमाख्यायते इति भावार्थः, यथा—"पञ्चायाणभिधेयं ठियमन्नत्थे तदत्थनिरनेक्खं । जाइच्छियं च नामं जात्र दपं च पाएणं ॥ १ ॥ जं पुण तदत्थमुन्नं तदभिप्पाएण तारिसागारं । कीरइ व निरागारं इत्तरमियरं च सा ठवणा ॥ २ ॥" इत्यादि, तथा दर्श्यन्ते—उपमानमात्रोपदर्शनेन प्रकटीक्रियन्ते, यथा

१ प्रमाणादिर्निर्दिष्टा । अतिदुष्पमेति (माडवि) घोरा वर्षघट्टाणि पृष्ठयिक्वतिः ॥ २१ ॥ समसर्पिणागेय कालविभागो विन्नेर्निर्दिष्टः । एय एत प्रतीलोमो विशेष उस्सर्पिण्यामपि ॥ २२ ॥ एतत्तु कालचक्रं विन्नेयमनुमद्वाप्यं भणितम् । येदेयेण मत्तागो विशेषः स्यात् स्यात्तव्यः ॥ २३ ॥ २ पर्यायानभिधेनं स्थितमन्वार्थे तदर्थनिरपेक्षम् । यारच्छिठं च नाम गायह्वयं च प्राणेण ॥ १ ॥ यदुत्तरपर्यवसितं तरगिग्रायेण तदस्ताकाक्रमम् । क्रियते वा निराकारमित्तरमितरण सा स्वापना ॥ २ ॥

गौरिष गपय इत्यादि, तथा निरुद्धेति-हेतुच्छान्तोपरुद्धेति, उपरुद्धेति-उपनयनिगमनाभ्यां नि-
बृद्धं त्रिप्यदुद्धी साप्यगते, अथवा उपरुद्धेति-सकलमगमिप्रावाधतारकताः पटुमशुचिष्यदुद्धिषु ध्ययसाध्यन्ते, तान्
भावात् 'तदा'तसिद् फाळे तथाऽऽस्मायमानात् प्रतील सादिसपर्यवसितं, यदुक्तं ययति-तसिद् फाळे तं सं
प्रदापकोपयोगं सरयिषेयं प्रयत्नविषेयवासनविषेयमभिमित्वासादिकं च प्रतील सादिसपर्यवसितम्, उपयोगादेः प्रति-
फाळं नम्यथाऽन्यथा सदनात्, यत्तं य-“उपनोपसरपयसा नासजनेवाहयाय ययसमयं । निग्या पणपयगत्सा साह-
यसपयंतयं सम्भार ॥ १ ॥” धायोपयस्यिकमायं युक्तः प्रतीलनापयपर्यवसितं, प्रगारूपेण धायोपयस्यिकमायकाना-
यपर्यवसितत्वात्, नम्यथाऽन पटुर्भसिक्त, तद्यथा-सादिसपर्यवसितं १ साधपर्यवसित २ नम्यथाऽनपर्यवसित ३-
नम्यथाऽनपर्यवसितं च ४, तत्र प्रथममक्षप्रदर्शनावाह-‘अथने’त्यादि, अथनेति प्रकरान्तरोपरुद्धेति ययसिद्धिको-अप्यस्य
सम्यक्श्रुतं सादि(स)पर्यवसितं, सम्यक्त्वकाने प्रथमतया मावात् ययो मिथ्यात्वप्राप्तौ केमकोत्पत्तौ वा विनाशात्,
द्वितीयस्तु मग्नः शून्यो, न हि सम्यक्श्रुतं मिथ्याश्रुतं वा सादि शून्याऽनपर्यवसितं सम्भवति, मिथ्यात्वप्राप्तौ केमको-
त्पत्तौ वाऽनपर्यवसितं सम्यक्श्रुतस्य विनाशात्, मिथ्याश्रुतस्यापि च सादेरपयं फाळान्तरे सम्भूत्वाभासापभावादिति,
तृतीयमक्षस्तु मिथ्याश्रुतापेक्षया वेदितव्यः, तथाहि-अप्यकानादिमिथ्यापदेर्मिथ्याश्रुतमनादि सम्यक्त्वाभासौ च
तदपयासीति सपर्यवसितं, पटुर्भमग्नकं पुनरुपयययति-‘अथने’त्यादि, अथसिद्धिका-अप्यस्यस्य श्रुतं मिथ्याश्रुत-

मनाद्यपर्यवसितं, तस्य सदैव सम्यक्त्वादिगुणहीनत्वात्, एषा चतुर्भङ्गिका यथा श्रुतस्योक्ता तथा मतेरपि द्रष्टव्या,
मतिश्रुतयोरन्योऽन्यानुगतत्वात्, केवलमिह श्रुतस्य प्रक्रान्तत्वात्साक्षात्तस्यैव दर्शिता, अत्राह—ननु तृतीयभङ्गे चतुर्थ-
भङ्गे वा श्रुतस्थानादिभाव उक्तः, स च जघन्य उत मध्यम आहोश्चिदुक्तः?, उच्यते, जघन्यो मध्यमो वा न तूक्तयो,
यतस्तत्त्वेदं मानं—‘सद्वागासे’त्यादि, सर्वं च तदाकाशं च—सर्वाकाशं, लोकालोकाकाशमित्यर्थः, तस्य प्रदेशाः—निर्विभागा
भागाः सर्वाऽऽकाशप्रदेशास्तेषामग्रं—प्रमाणं सर्वाकाशप्रदेशाग्रं तत्सर्वाकाशप्रदेशैरनन्तगुणितम्—अनन्तशो गुणितमेकैक-
स्मिन्नाकाशप्रदेशेऽनन्तागुरुलघुपर्यायभावात् पर्यायाग्राक्षरं निष्पद्यते—पर्यायपरिमाणं चाक्षरं निष्पद्यते, इयमत्र भावना—सर्वा-
काशप्रदेशपरिमाणं सर्वाकाशप्रदेशैरनन्तशो गुणितं यावत्परिमाणं भवति तावत्प्रमाणं सर्वाकाशपर्यायाणामग्रं भवति, एकै-
कस्मिन्नाकाशप्रदेशे यावन्तोऽगुरुलघुपर्यायास्ते सर्वेऽपि एकत्र पिण्डिता एतावन्तो भवन्तीत्यर्थः, एतावत्प्रमाणं चाक्षरं
भवति, इह स्वीकृत्याद्धर्मास्तिकायादयः साक्षात्सूत्रे नोक्ताः, परमार्थतत्त्वो तेऽपि गृहीता द्रष्टव्याः, ततोऽयमर्थः—सर्वद्रव्यप्र-
देशाग्रं सर्वद्रव्यप्रदेशैरनन्तशो गुणितं यावत्परिमाणं भवति तावत्प्रमाणं—सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं, एतावत्परिमाणं चाक्षरं
भवति, तदपि चाक्षरं द्विधा—ज्ञानमकारादिवर्णजातं च, उभयत्रापि अक्षरशब्दप्रवृत्ते रूढत्वात्, द्विविधमपि चेह
गृह्यते, विरोधाभावात्, ननु ज्ञानं सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं सम्भवतु, यतो ज्ञानमिहाविशेषोक्तौ सर्वद्रव्यपर्यायपरिमा-
णतुल्यताऽभिधानात् प्रक्रमाद्वा केवलज्ञानं गृहीष्यते, तच्च सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं घटत एव, तथाहि—यावन्तो

जगति रूपिद्रव्याणां ये गुरुषुपण्या ये च रूपिद्रव्याणामरूपिद्रव्याणां बाहुल्यपुण्याखान् सर्वानपि साक्षात्क-
रतलफलितमुक्ताफलमिव केवलालोकेन प्रविष्टममलोकते भवन्तान्, न च येन समायेनैकं पर्यायं परिच्छिनत्ति तेनैव
समायेन पर्यायान्तरमपि, तयोः पर्याययोरैकत्वप्रसक्तौ, तथाहि—पटपर्यायपरिच्छेदनसमायं पञ्चानं तद्यदा पटप-
र्यायं परिच्छेदमुक्तं तदा पटपर्यायस्यापि पटपर्यायरूपताऽऽपत्तिः, अन्यथा तस्य तत्परिच्छेदकत्वानुपपत्तेः, तथास्तु-
पसमायाभावात्, ततो वापन्ताः परिच्छेद्याः पर्यायाद्यापन्ताः परिच्छेदकस्य केवलज्ञानस्य समाया वेदितव्याः, समा-
याद्य पर्यायाद्यताः पर्यायानपि कृतस्य सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं केवलज्ञानमुपपद्यते, यदकारादिकं पञ्चानि तत्कथं सर्वद्रव्य-
पर्यायपरिमाणं भवितुमर्हति ? तत्पर्यायराशेः सर्वद्रव्यपर्यायाणामव्यक्तत्वे भागे पञ्चमानत्वात्, तद्युक्तं, नकारादेरपि
स्वरपर्यायमेव निश्चितया सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणतुल्यत्वात्, नार च माय्यद्वा—“एकेकमप्यहं तुल्यं स्वरपर्यायमेव नो-
मित्रं । तं सपद्यदपञ्चापरसिमानं भुजेवच ॥१॥” नद्य कथं स्वरपर्यायपरिमाणं सर्वद्रव्यपर्यायराशितुल्यता !, उच्यते,
इह न न इत्युदाचोऽनुदाचः स्वरितश्च, हुनत्येकैको द्विधा—सानुनासिको निजुनासिकश्चेत्यकारस्य पद् भेदाः,
ताव्य पद् भेदानकारः केवलो उच्यते, यत् ककारेणानि सद्युक्तो उच्यते यद् भेदात्तमेवं ककारेण पद् यापदकारेण, यवमे-
कैकेकेवलव्यञ्जनसंयोगे यथा पद् २ भेदात् उच्यते तथा स्यातीत्यभिजातीव्यञ्जनद्विकसंयोगेऽपि, पद् स्वरान्तरसंयु-

कतचद्यजनसहितोऽप्यनेकान् भेदान् लभते, अपिच—एकैकोऽप्युदात्तादिको भेदः स्वरविशेषादनेकभेदो भवति, वाच्यभेदादपि समानवर्णश्रेणीकस्यापि शब्दस्य भेदो जायते, तथाहि—न येनैव स्वभावेन करशब्दः हस्तमाचष्टे तेनैव स्वभावेन किरणमपि, किन्तु स्वभावभेदेन, तथाऽकारोऽपि तेन तेन ककारादिना संयुज्यमानस्तं तमर्थं भुवाणो भिन्नस्वभावो वेदितव्यः, ते च स्वभावा अनन्ता ज्ञातव्याः, वाच्यस्थानन्तत्वात्, एते च सर्वेऽव्यकारस्य स्वरपर्यायाः, शेषास्तु सर्वेऽपि घटादिपर्याया आकारादिपर्यायाश्च परपर्यायाः, ते च स्वरपर्यायेभ्योऽनन्तगुणाः, तेऽपि चाकारस्य सम्बन्धिनो द्रष्टव्याः, आह—ये स्वरपर्यायास्ते तस्य सम्बन्धिनो भवन्तु, ये तु परपर्यायास्ते विभिन्नवस्त्वाश्रयत्वात् कथं तस्य सम्बन्धिनो व्यपदिश्यन्ते ? उच्यते, इह द्विधा सम्बन्धः—अस्तित्वेन नास्तित्वेन च, तत्रास्तित्वेन सम्बन्धः स्वपर्यायेभ्यः घटादिभिः, नास्तित्वेन सम्बन्धः परपर्यायेः, तेषां तत्रासम्भवात्, यथा घटावस्थायां सुदः पिण्डाकारेण पर्यायेण, यत एव च ते तस्य न सन्तीति नास्तित्वसम्बन्धेन सम्बन्धाः अत एव च ते परपर्याया इति व्यपदिश्यन्ते, अन्यथा तेषामपि तत्रास्तित्वसंभवात् स्वरपर्याया एव ते भवेयुः, ननु ये यत्र न विद्यन्ते ते कथं तस्येति व्यपदिश्यन्ते ? न खलु धनं दरिद्रस्य न विद्यते इति तत्तस्य सम्बन्धि व्यपदेशं शक्यं, मा प्रापत् लोकव्यवहारान्तिक्कमः, तदेतत् महामोहमूढमनस्कतासूचकं, यतो यदि नाम ते नास्तित्वसम्बन्धमधिकृत्य तस्येति न व्यपदिश्यन्ते तर्हि सामान्यतो न सन्तीति प्राप्तं, तथा च स्वरूपेणापि न भवेयुः, न चैतद्दृष्टमिदं वा, तस्मादवश्यं ते नास्तित्वसम्बन्धमङ्गीकृत्य तस्येति व्यपदेश्याः, धनमपि च नास्तित्वसम्बन्धमधिकृत्य दरिद्रेत्येति व्यपदिश्यत एव, तथा च लोके वक्तारो—धन-

मस्य दखित्वम विद्यते इति, यदपि चोक्तं—न तत्तत्तत्तत्ति व्यपदेशं शक्यमिति, तत्रापि दखित्वेन तत्तत्तत्ति व्यपदेशं न
 शक्यं, न पुनर्नास्ति तेनापि, ततो न कश्चिदौक्तिकव्यवहार इति चेन्न, ननु नास्ति त्वमभावाः अभावाच्च तुच्छरूपः तुच्छ-
 त्वेन च सह फलं सम्बन्धः?, तुच्छस्य सकलशक्तिविकल्पात् त्वमन्वयस्यैव त्वमभावात्, अन्वयश्च—यदि परपर्यायाणां
 तत्र नास्ति त्वं तर्हि नास्ति तेन सह सम्बन्धो भवतु, परपर्यायेत्यु सह फलं?, न सह घटः घटाभावेन सम्बन्धः घटे-
 नापि सह सम्बन्धो भवितुमर्हति, तथा प्रतीतेरभावात्, तदेतदसवीचीनं, त्वमन्वयस्तु तत्रापि विज्ञात्वात्, तथा हि—
 नास्ति त्वं माय तेन तेन रूपेणान्वयविव्यक्ते, तच्च तेन तेन रूपेणान्वयनं वस्तुनो वर्मा, ततो नैकान्तेन तदुच्छरूपमिति
 न तेन सह सम्बन्धमाभावाः, यदपि च तेन तेन रूपेणान्वयनं तं तं पर्यायमपेक्ष्य भवति, भाव्यमा, तथा हि—यो यो
 घटादियताः पर्यायस्तेन तेन रूपेण माया न भवितुमिति सावर्ज्यां तं पर्यायमपेक्षते इति सुप्रतीतमेतत्, तत-
 स्तेन तेन पर्यायेणान्वयनस्य तं तं पर्यायमपेक्ष्य परपर्यायास्तस्योपयोगिन इति तत्तत्तत्ति व्यपदिश्यन्ते,
 एवंरूपायां च विवक्षायां घटोऽपि घटस्य सम्बन्धी भवत्येव, घटमपेक्ष्य घटे घटरूपेणान्वयनस्य भावात्, तथा च
 लौकिका अपि घटपटादीन् परस्परमितरेतरानामानविकृतस्य सम्बन्धाच्च व्यवहारतीत्यभिगीतमेतत्, इत्यत्र ते परपर्याया-
 वास्तव्येति व्यपदिश्यन्ते—सपर्यायविशेषणत्वेन तेषामुपयोगमात्, इह ये यस्त सपर्यायविशेषणत्वेनोपयुज्यन्ते ते तस्य प-
 र्याया यथा घटस्य रूपादयः पर्यायाः परस्परविशेषणाः, उपयुज्यन्ते चाकारस्य पर्यायाणां विशेषकत्वा घटादियपर्यायाः,

तानन्तरेण तेषां स्वपर्यायव्यपदेशासम्भवात्, तथाहि—यदि ते परपर्याया न भवेयुस्तर्ह्यकारस्य स्वपर्यायाः स्वपर्याया इत्येवं न व्यपदिश्येरन्, परापेक्षया स्वव्यपदेशस्य भावात्, ततः स्वपर्यायव्यपदेशकारणतया तेऽपि परपर्यायाः तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते, अपिच—सर्वे वस्तु प्रतिनियतस्वभावं, सा च प्रतिनियतस्वभावता प्रतियोग्यभावात्म-
कतोपनिबन्धना, ततो यावन्न प्रतियोगिविज्ञानं भवति तावन्नाधिकृतं वस्तु तदभावात्मकं तत्त्वतो ज्ञातुं शक्यते, तथा च सति घटादिपर्यायाणामपि अकारस्य प्रतियोगित्वात्तदपरिज्ञाने नाकारो याथात्म्येनावगन्तुं शक्यते इति घटादिपर्याया अपि अकारस्य पर्यायाः, तथा चात्र प्रयोगः—यदनुपलब्धौ यस्यानुपलब्धिः स तस्य सम्बन्धी, यथा घटस्य रूपादयः, घटादिपर्यायानुपलब्धौ चाकारस्य न याथात्म्येनोपलब्धिरिति ते तस्य सम्बन्धिनः, न चायम-
सिद्धो हेतुः, घटादिपर्यायरूपप्रतियोग्यपरिज्ञाने तदभावात्मकस्याकारस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वायोगादिति, आह च भा-
व्यकृत्—“जेषु अनायसु तजो न नज्जए नज्जए य नापसुं । कह तस्स ते न धम्मा?, घडस्स रुवाइधम्मव ॥१॥”
तस्माद् घटादिपर्याया अपि अकारस्य सम्बन्धिन इति स्वपरपर्यायापेक्षयाऽकारः सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणः, एवमाका-
रादयोऽपि वर्णार्हाः सर्वे प्रत्येकं सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणा वेदितव्याः एवं घटादिकमपि प्रत्येकं सर्वं वस्तुजातं परिभा-
वनीयं, न्यायस्य समानत्वात्, न चैतदनार्थं, यत उक्तमाचाराज्ञे—“जे एगं जाणइ से सवं जाणइ, जे सवं जाणइ

१ येव्वहातेयु स को न झायते झायते च झायते । कयं तस्य ते न धर्माः घटस्य रूपादिधर्मा इव ॥ १ ॥

पञ्चापहि उ केवलेण तुल्यं न होइ न परोहिं । सयपरपञ्चापहिं तु तं तुल्यं केवलेणेव ॥१॥” यथा चाकारादिकं सर्वद्रव्यपर्या-
यपरिमाणं तथा मत्यादीन्यपि ज्ञानानि द्रष्टव्यानि, न्यायस्य समानत्वात्, इह यद्यपि सर्वं ज्ञानमविशेषेणाक्षरमुच्यते
सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं च भवति तथापि शुताधिकारादिहाक्षरश्रुतज्ञानमवसेयं, श्रुतज्ञानं च मतिज्ञानाविनाभूतं ततो
मतिज्ञानमपि, तदेवं यतः श्रुतज्ञानमकारादिकं चोत्कर्षतः सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणं तं सर्वोत्कृष्टश्रुतकेवलिनो द्वादशा-
ङ्गविदः सङ्गच्छते, न शेषस्य, ततोऽनादिभावः श्रुतस्य जगत्तूनां जघन्यो मध्यमो वा द्रष्टव्यो, न तुल्य इति स्थितम् । अपर
आह—नन्यनादिभाव एव श्रुतस्य कथमुपपद्यते ? यावता यदा प्रबलश्रुतज्ञानावरणस्त्यानर्द्धिनिद्रारूपदर्शनावरणादयः
सम्भवन्ति तदा सम्भान्यते साकल्येन श्रुतस्यावरणं, यथाऽवध्यादिज्ञानस्य, ततोऽवध्यादिज्ञानमिवादिमदेव युज्यते
श्रुतमपि नानादिमदिति कथं तृतीयचतुर्थभङ्गसम्भवः ? तत आह—‘सर्वजीवाणंपि’ सर्वजीवानामपि णमिति वाक्या-
लङ्कारे अक्षरस्य-श्रुतज्ञानस्य [श्रुतसंलुलितकेवलस्येति तु भाष्यकृत्] श्रुतज्ञानं च मतिज्ञानाविनाभावि ततो मतिज्ञानस्यावि
अनन्तभागो ‘नित्योद्घाटितः’ सर्वदेयानाद्युतः सोऽपि च—अनन्ततमो भागोऽनेकविधः, तत्र सर्वजघन्यश्चेतन्यमात्रं,
तत्पुनः सर्वोत्कृष्टश्रुतावरणस्त्यानर्द्धिनिद्रो दयभावेऽपि नाव्रियते, तथाजीयस्वाभाव्यात्, तथा चाह—‘जइ पुण’ इ-
त्यादि, यदि पुनः सोऽपि अनन्ततमो भाग आव्रियते तेन तर्हि जीवोऽजीवत्वं प्राप्नुयात्, जीवो हि नाम चैतन्यलक्ष-
णस्ततो यदि प्रबलश्रुतावरणस्त्यानर्द्धिनिद्रोदयभावे चैतन्यमात्रमप्याव्रियेत तर्हि जीवस्य स्वस्वभावपरित्यागादजीवतैव
१ मुनं साययंभिः अनन्तभागो ह्यस्याप्याहार्यः ।

सम्यग्दीपयेत्, न चैतद्दृष्टमिदं वा, सर्वस्य सर्वेषां स्वभावातिरिक्तकारणत्वं, यत्रैव पञ्चान्तमाह—‘सुशुभी’त्यादि, सुशुषि मेपस-
 सुशुषे भवति प्रमा भद्रसूत्रयोः, इयमत्र भावना—यथा निषिद्धविषयवत्तरेष्वपटुत्वाच्छादितयोरपि सूर्याभ्यन्तरोर्ज-
 कान्तेन तत्त्वभावात्वाः सम्पाद्यते, सर्वस्य सर्वेषां स्वभावापन्नत्वस्य कर्तुमशक्यत्वत्वात्, एवमनन्तानन्तेरपि ज्ञानवर्धनापरज-
 कर्मपरमाणुभिरेकैकसात्वत्रयेयसाऽऽपेक्षितपरियेष्टित्वापि भैकान्त्येव वैतन्वमात्रसा[प्य] भावो भवति, एतौ परस्पर-
 जपन्नं तन्मसिद्युतात्मकमताः शिष्टोऽध्वरसावन्ततमो भावो नित्योदयादितः, तथा च सति मतिज्ञानस्य सुवद्वानस्य
 चापारिवाहः प्रतियद्यमानो न पिकथ्यते इति स्थितं । ‘शेष’मित्यादि, तदेतत् सादि स्वपर्यवसितमनाप्यपर्यवसितं च ॥

से किं तं गमिमं ?, यं विद्विवात्मो, अगमिमं कालिमं द्रुमं, सेचं गमिमं, सेचं अगमिमं । अहवा
 तं समासमो बुविहं पणञ्चं, तंजहा—अंगपविट्टुं अंगवाहिरे ?, अंगवाहिरे
 बुविहं पणञ्चं, तंजहा—आवस्सयं च आवस्सपवइरिचं च । से किं तं आवस्सयं ?, आवस्सयं छ-
 ल्लिहं पणञ्चं, तंजहा—सामाद्वमं षट्ठीसरपवो वंदणां पठिक्कमणं काठस्समो पयक्कलाणं,
 सेचं आवस्सयं । से किं तं आवस्सपवइरिचं ?, आवस्सपवइरिचं बुविहं पणञ्चं, तंजहा—कालिमं
 च उक्कालिमं च । से किं तं उक्कालिमं ?, उक्कालिमं अणेगविहं पणञ्चं, तंजहा—दसवेअलिमं

कपिआकपिअं जुह्वकप्पसुअं महाकप्पसुअं उववाइअं रायपसेणिअं जीवाभिगमो पणवणा
महापणवणा पमायप्पमायं नंदी अणुओगदाराइं देविंदत्थओ तंदुलवेआलिअं चंदाविज्झयं
सूरपणत्ती पोरिसिमंडलं मंडलपवेसो विजाचरणविणिच्छओ गणिविजा झाणविभत्ती मर-
णंविभत्ती आथंविमोही वीयरगसुअं संलेहणासुअं विहारकप्पो चरणविही आउरपच्चक्खाणं
महापच्चक्खाणं एवमाइ, से तं उक्कालिअं । से किं तं कालिअं ? , कालिअं अणेगविहं पणत्तं, तं-
जहा-उत्तरज्झयणाइं दसाओ कप्पो ववहारो निसीहं महानिसीहं इसिभासिआइं जंबूदीवपन्नत्ती
दीवसागरपन्नत्ती चंदपन्नत्ती खुडिआ विमाणपविभत्ती महल्लिआ विमाणपविभत्ती अंगचूलिआ
बंगचूलिआ विवाहचूलिआ अरुणोववाए वरुणोववाए गरुलोववाए धरणोववाए वेसमणोववाए
बेलंधरोववाए देविंदोववाए उट्टाणसुए समुट्टाणसुए नागपरिआवणिआओ निरयावलियाओ
कपिआओ कप्पवडिसिआओ पुप्फिआओ पुप्फचूलिआओ वणहीदसाओ, एवमाइयाइं चउरा-
सीइं पइन्नगसहस्साइं भगवओ अरहओ उसहसामिस्स आइतित्थयरस्स तहा संखिजाइं पइन्न-

गुह्यहस्ताई मज्झिमगणं जिणवरणं चोदत्तपद्मगताहस्ताणि भगवतो वद्धमाणतामिस्स,
अहवा जस्स जचिआ सीत्ता उण्यसिआए वेणइआए कम्मिआए पारिणामिआए चट्ठविहाए,
बुद्धीए उववेआ तस्स तचिआई पइण्णगगुहस्ताई, पचेअबुद्धावि तचिआ चेंव, सेचं कालिअं,
सेचं आवस्सयवइरिचं, से तं अणंगपविट्ठं । (सू० १४)

अथ किं तद्व्यमिकं?, इहादिमज्झिमसुत्तेनोदु किञ्चिद्विधेयसो दूरो सुवचलेष सुप्रसोधारणं यमः, तत्रादौ—“सुवं
ने वातसंतेनं यणपपा एवमवचां इह खड्डु” इत्यादि, एवं मज्झिमसुत्तेनोदुपि यथासम्भवं प्रष्टव्यं, यथा अत्र वि-
द्यमाने इति व्यमिकं, ‘अतोअनेकतरा’ इति मत्स्यीव प्रष्टव्यम्, एवं च पूर्णौ—“आई मज्जेअवसाये वा किञ्चिदि-
सेससुचं गुणाइसवग्गसो तनेव पठिअमाणं यमिअं यत्तइ” इति, तत्र व्यमिकं प्रायो दृष्टिमादा, तथा चाह—‘यमिअं वि-
हीचानो,’ तद्विपरीतव्यमिकं, तत्र प्राप आचारादि काठिकमुत्तमं, असच्छवाठात्मकत्वात्, तथा चाह—‘अगमिअं का-
लियसुचं’ सेच विहादि, तदेतद्व्यमिकमव्यमिकं च । ‘तं समासवो’ इत्यादि, तद्व्यमिकमव्यमिकं च, अथवा तत्-सामान्यतः
श्रुतमर्थदुपदेष्टानुसारि समासत—संक्षेपेण विविचं प्राप्तं, तथापि—अत्रविद्वद्वचनं च, अत्राह—अनु पूर्वमेव चतु-

१ आपो मज्जेअवसाये वा किञ्चिद्विधेयसुचं पारिणामिकं तदेव समासत व्यमिअं यत्तइ ।

ईशभेदोद्देशाधिकारेऽङ्गप्रविष्टमङ्गत्वाद्यं चेत्युपन्यस्तं, तत्किमर्थं भूयस्तत्समासत इत्याद्युपन्यासेन तदेव न्यस्यते इति?,
उच्यते, इह सर्व एव श्रुतमेवा अङ्गानङ्गप्रविष्टरूपे भेदद्वय एवान्तर्भवन्ति, तत एतदर्थख्यापनार्थं भूयोऽप्युद्देशेना-
भिधानं, अथवाऽङ्गानङ्गप्रविष्टमहदुपदेशानुसारि ततः प्राधान्यख्यापनार्थं भूयोऽपि तस्योद्देशेनाभिधानमित्यदोषः,
तत्राङ्गप्रविष्टमिति-इह पुरुषस्य द्वादशाङ्गानि भवन्ति, तद्यथा—द्वौ पादौ द्वे जङ्घे द्वे उरुणी द्वे गात्राद्धे द्वौ बाह्व ग्रीवा
शिरश्च, एवं श्रुतरूपस्यापि परमपुरुषस्याऽऽचारादीनि द्वादशाङ्गानि क्रमेण वेदितव्यानि, तथा चोक्तं—“पायदुगं जं-
घोरु गायदुगद्धं तु दो य बाह्व य । ग्रीवा सिरं च पुरिसो वारस अक्तो सुयविसिद्धो ॥१॥” श्रुतपुरुषस्याङ्गेषु प्रविष्टमङ्गप्र-
विष्टम्—अङ्गभावेन व्यवस्थितमित्यर्थः, यत्पुनरेतस्यैव द्वादशाङ्गात्मकस्य श्रुतपुरुषस्य व्यतिरेकेण स्थितमङ्गनासत्वेन व्य-
वस्थितं तदनङ्गप्रविष्टं, अथवा यद्गणधरदेवकृतं तदङ्गप्रविष्टं मूलभूतमित्यर्थः, गणधरदेवा हि मूलभूतमाचारादिकं श्रुत-
मुपरचयन्ति, तेषामेव सर्वोत्कृष्टश्रुतलब्धिसम्पन्नतया तद्रचयितुमीशत्वात्, न शेषाणां, ततः तत्कृतं सूत्रं मूलभूतमित्यङ्ग-
प्रविष्टमुच्यते, यत्पुनः शेषैः श्रुतस्य विरेक्तदेकदेशमुपजीव्य विरचितं तदनङ्गप्रविष्टं, अथवा यत्सर्वदेव नियतमाचारादिकं
श्रुतं तदङ्गप्रविष्टं, तथाहि—आचारादिकं श्रुतं सर्वेषु क्षेत्रेषु सर्वकालं चार्थं क्रमं चाधिकृत्यैवमेव व्यवस्थितं ततस्त-
दङ्गप्रविष्टमुच्यते, अङ्गप्रविष्टमङ्गभूतं मूलभूतमित्यर्थः, शेषं तु यच्छ्रुतं तदनियतमतस्तदनङ्गप्रविष्टमुच्यते, उक्तं च—

"गणेश्वरकव्यप्रकरणं जं कथं वेदोहि गारिहं तं सु । निरयं पञ्चपविष्टं कथिययसुव गारिहं भणियं ॥ १ ॥" तत्राल्प-
वक्यमत्वात्प्रथमप्रकरणमधिकृतं प्रथमसूत्रमाह—'से किं तं'मित्यादि, अथ किं तद्वक्तव्यम्?, सूरिगण-अत्रप्राथम्यं श्रुतं
द्विषिचं प्रवृत्तं, तद्यथा—आपस्यकं आपस्यकम्यतिरिक्तं च, तत्रापस्यं कर्म्यं आपस्यकं, अवश्यकसंख्यक्रियाश्रुतानमि-
त्यर्थः, अथवा गुणानामभिधिपिना पश्यमात्मानं करोतीत्यावश्यकम्—अवश्यकसंख्यसाधारणिकोदिक्रियानुष्ठानं तत्र-
तिपादकं श्रुतमपि आपस्यकं, यथाः सगद्यनेकमेवदूषकाः । 'से किं तं'मित्यादि, अथ किं तद्वक्तव्यम्?, सूरि-
गण—आपस्यकं पद्विचं प्रवृत्तं, तद्यथा—'सानाधिक'मित्यादि, निरवस्थितं, 'सेच'मित्यादि तदेतद्वक्तव्यम् । 'से किं
तं'मित्यादि, अथ किं तद्वक्तव्यम्यतिरिक्तं?, आपस्यं ग्राह—आपस्यकम्यतिरिक्तं द्विषिचं प्रवृत्तं, तद्यथा—का-
विकमुत्क्रांतिकं च, तत्र यदिपसनिष्ठाप्रथमपथियपीरुपीद्वय एव पठ्यते तत्क्रांतिकं, कावेन निर्वृत्तं काविकमिति-
त्युत्पत्तेः, यद्युतः कावेनेकापस्यं पठ्यते तदुत्क्रांतिकं, ग्राह च श्रुतिपदम्—'तत्र काविकं जं दिव्यगार्होद्गोण पठ्य-
वत्यगोरिसीदु पठित्वम् । जं गुण कावेनेकामन्वं पठित्वम् तं तत्क्रांतिकं'ति, तत्राल्पवक्यमत्वात्प्रथममुत्क्रांतिकमधि-
कृतं प्रथमसूत्रमाह—'से किं तं'मित्यादि, अथ किं तदुत्क्रांतिकं श्रुतं?, सूरिगण—तत्क्रांतिकं श्रुतमेकविचं प्रवृत्तं,
तद्यथा—दशमेकांतिकं तथ श्रुततीक्ष्णं, तथा कस्याकृत्यप्रतिपादकमप्यनं कस्याकृत्यं, तथा कल्पनं कल्पन-स-

१ पञ्चपविष्टं गारिहं तन्नीर्यं तदु । निरयं कदाचित्कथिययसुव गारिहं भणियम् ॥ १ ॥

विरादिकल्पः तत्प्रतिपादकं श्रुतं कल्पश्रुतं, तद्यथा—‘बुद्धकल्पसुयं महाकल्पसुयं’ एकमल्पग्रन्थमलपार्थं च द्वितीयं महाग्रन्थं महार्थं च, शेषा ग्रन्थविशेषाः प्रायः सुप्रतीताः, तथापि लेखतोऽप्रसिद्धान् व्याख्यास्यामः, तत्र ‘पुण्यवणं’ति जीवादीनां पदार्थानां प्रज्ञापनं प्रज्ञापना, सैव बृहत्तरा महाप्रज्ञापना, तथा प्रमादाप्रमादस्वरूपभेदफलं विपाकप्रतिपादकमध्ययनं प्रमादाप्रमादं, तत्र प्रमादस्वरूपभेदं प्रचुरकर्म्मबन्धनप्रभवनिरन्तराविख्यातशारीरमानसानेकदुःखदुतवहज्वालाकलापपरीतमशेषमेव संसारवासग्रहं पदग्रन्थमध्यवर्त्येपि सति च तन्निर्गमनोपाये वीतरागप्रणीतधर्म्मचिन्तामणौ यतो विचित्रकर्म्मोदयसाचिव्यजनितात् परिणामविशेषादपश्यन्निव तद्ग्रन्थमविगणय्य विशिष्टपरलोकक्रियाविमुख एवास्ते जीवः स खलु प्रमादः, तस्य च प्रमादस्य ये हेतवो मद्यादयस्तेऽपि प्रमादास्तत्कारणत्वात्, उक्तं च—“मज्जं विसय कसाया निद्दा विगहा य पंचमी भणिया । एए पंच पमाया जीवं पाडंति संसारे ॥ १ ॥” एतस्य च पञ्चप्रकारस्यापि प्रमादस्य फलं दारुणो विपाकः, उक्तं च—“श्रेयो विषसुपभोजं क्षमं भवेत् क्रीडितुं हुताशेन । संसारबन्धनगतैर्न तु प्रमादः क्षमः कर्तुम् ॥ १ ॥ अस्यामेव हि जातौ नरसुयहन्याद्विपं हुताशो वा । आसेवितः प्रमादो हन्याज्जन्मान्तराशतानि ॥ २ ॥ यन्न प्रयान्ति पुरुषाः स्वर्गं यच्च प्रयान्ति विनिपातम् । तत्र निमित्तमनार्यः प्रमाद इति निश्चितमिदं मे ॥ ३ ॥ संसारबन्धनगतो जातिजराव्याधिमरणदुःखार्त्तः । यन्नोद्विजेते सत्त्वः सोऽप्य-

१ मयं विषयाः कथायाः निद्रा विक्रया च पञ्चमी मणिता । एते पक्ष प्रमादा जीवं पातयन्ति संसारे ॥ १ ॥

परायः प्रमादस्य ॥ ४ ॥ आद्याप्यते वरपयस्तुत्योदरपाणिगारवदेन । कर्तुं च करोति बहुविधमेतदपि फलं प्रमा-
दस्य ॥ ५ ॥ इदं हि प्रमदमनसः सोन्मादमवनिष्ठतेन्द्रियाद्यपका । यत्कृतं तद्वत्सत्त्वा सततमकार्येण्यभियत्तन्ति ॥ ६ ॥
तेषामभिवृत्तानामुद्भूतानां प्रसक्तवदयानाद्य । यद्वन्त्ययं दोषा यन्तरय इवामुत्तेकेन ॥ ७ ॥ इहाऽप्यालोकोक्तं कैयं विम-
म्बितस्य, वीरं नीतापि आन्यति यादुना नौः । कण्ठ्या वैरात्यं प्रष्टयोवा प्रमादाद्भयो युगः संसृतौ यमम्वीति ॥ ८ ॥
यत्प्रतिपक्षद्वारेणाप्रमादस्यापि सत्कृमादयो याव्या, 'यन्दी'सादि सुयमं, 'सुरियपन्नसि'चि सूर्यचर्याप्रमदपनं यसां
प्रत्यपद्वती सा सूर्यप्रवृत्तिः, तथा 'पौरुषीमण्डल'मिति पुरुषा-—सुहृः पुरुषवरीरं वा तस्मात्प्रियन्ता पौरुषी 'तत आगत'
इत्यस्य, नाह च 'यूर्जिष्ठ'—'सुरिसोचि संज्ञ पुरिसवरीरं वा, तत्र पुरिसागो निष्कन्ता पोरिती' इति, इवमत्र मापना-
सूर्यस्यापि वस्तुनो यदा सप्रमाणपञ्चावा जायते तथा पौरुषी भवति, एतय पौरुषीप्रमाणमुदरायनस्यान्ते दक्षिणा-
यमसादौ केकं दिनं भवति, ततः परमदुल्लासाद्यैकपट्टिवागा दक्षिणावने यद्वन्ते उचरावणे च हसन्ति, एवं
मण्डले २ जल्प्याऽप्या पौरुषी यत्राप्यवने तदप्यवने पौरुषीमण्डलं, तथा यत्राप्यवने याम्दल सूर्यस्य च
दक्षिणेपु उचरेपु च मण्डलेपु सद्यस्ती यथा मण्डलात् मण्डले प्रवेष्टो भवति तथा व्यापयति' तदप्यवने- मण्डल-
प्रवेष्टा, तथा 'विद्याचरणविमिश्रण' इति, विपेति-ज्ञानं, तय तन्मयद्वैतमवगच्छनं, अन्यथा-द्वान्त्यायोगात्,
चरणं-चारित्र्येतेषां फलविमिश्रणप्रतिपादको प्रत्यो विद्याचरणविमिश्रण, तथा 'विधिनिष्ठा'ति स्यात्तद्वयो मण्डो

गणः सोऽस्यास्तीति गणी-आचार्यस्तस्य विद्या-ज्ञानं गणिविद्या, सा चेह ज्योतिष्कनिमित्तादिपरिज्ञानरूपा वेदि-
तंन्या, ज्योतिष्कनिमित्तादिकं सम्यक् परिज्ञाय प्रब्राजनसामाधिकारोपणोपस्थापनश्रुतोद्देशानुज्ञागणारोपणादिशानु-
ज्ञाविहारक्रमादिषु प्रयोजनेषूपस्थितेषु प्रशस्ते तिथिकरणमुद्घर्त्तनक्षत्रयोगे यत् यत्र कर्त्तव्यं भवति तत्तत्र स्मरिणा
कर्त्तव्यं, तथा चेन्न करोति तर्हि महान् दोषः, उक्तं च—“जोईसनिमित्तनाणं गणिणो पद्मावणाइकजेसुं । उवजु-
ज्जइ तिहिकरणाइजाणणहुइब्रहा दोसो ॥ १ ॥” ततो यानि सामायिकादीनि प्रयोजनानि यत्र तिथिकरणादौ
कर्त्तव्यानि भवन्ति तानि तत्र यस्यां ग्रन्थपद्धतौ व्यावर्त्यन्ते सा गणिविद्या, तथा ‘ध्यानविभक्ति’रिति ध्यानानि-
आर्त्तध्यानानि तेषां विभजनं विभक्तिर्यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा ध्यानविभक्तिः, तथा मरणानि-ग्राणत्यागलक्षणानि,
तानि च द्विधा-प्रशस्तान्यप्रशस्तानि च, तेषां विभजनं-पार्थक्येन स्वरूपप्रकटनं यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा मरणविभक्तिः,
तथाऽऽत्मनो-जीवस्यालोचनप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्रकारेण विशुद्धिः-कर्मविगमलक्षणा प्रतिपाद्यते यस्यां ग्रन्थ-
पद्धतौ साऽऽत्मविशुद्धिः, तथा ‘वीतरागश्रुत’मिति सरागव्यपोहेन वीतरागस्वरूपं प्रतिपाद्यते यत्राध्ययने तद्वीत-
रागश्रुतं, तथा ‘संलेखनाश्रुत’मिति द्रव्यभावसंलेखना यत्र श्रुते प्रतिपाद्यते तत्संलेखनाश्रुतं, तत्रोत्सर्गतं इयं द्रव्यसं-

१ ज्योतिषनिमित्तज्ञानं गणितः प्रब्राजनादिकार्येषु । उपयुज्यते तिथिकरणादिज्ञानार्थमन्यथा, दोषः ॥ १ ॥

लेखना—“चर्चार्ति विधिचारं विद्यार्निष्कृष्टियां चकारि । संवच्छरे च दोषि च ग्र्यंस्तरियं च आवायं ॥१॥ नाद्वि-
विष्टो य तपो छम्मासे परिसियं च आवायं । जप्तेषि न छम्मासे दोष विगिहं तपोकम्मं ॥२॥ नासं च कोटिसहियं आ-
वायं फहु माणुपुपीय । निरिफंदरंनि गंतुं पाक्कवगमं बह करे ॥३॥” नावसंखेखना तु क्रोधादिक्रपायप्रतिपक्षाभ्यासः,
तथा ‘विहारकल्प’इति विहरणं विहारः तस्य कत्यो—अपला स्वविरकत्पादिरूपा नत्र वर्धते अन्ये स विहारकल्पः,
तथा (‘चरणविधि’इति) चरणं—चारित्रं तस्य विधिवन्न वर्धते च चरणविधिः, तथा ‘जातुरप्रसाख्यान’मिति, जातुरः—
विकित्साक्रियाभ्येतादस्य प्रसाख्यानं यत्राध्ययने विधियुक्तमुपवर्धते तदातुरप्रसाख्यानं, विधिधातुरस्य प्रसाख्या-
नदानविषये शुर्बिकृतैयमुपदर्शितः—“विर्भाजं किरिवातीयं वीकत्वा पणपखावेति दिने ३ इययासं करेत्वा भंते य सप-
दयेदरायणाय मसवेदगं अणइसा भसे विसिगइस्स मणपरिमपचइत्ताणं कारयेत्ति”इति । तथा (‘महाप्रसाख्यान’मिति)
महाप्रसाख्यानं नत्र वर्धते तन्महाप्रसाख्यानं, इह शुर्णिणकारेण कृता भाषणा वर्धते—“वेरकप्पेण जिणकप्पेण वा
विहरिषा भंते वेरकप्पिया पारस वासे संकेहजं करेत्ता जिणकप्पिया तुण विहारेणेष संकीढा तदापि जहासुत्तं संकेहजं

[illegible]

करेत्ता निष्ठाघायं सचेद्वा चेव भवचरिभं पञ्चकषंति, एवं सचित्थरं जत्थज्झयणे वणिणज्झइ तमज्झयणं महापञ्चकषाणं”
[बृहद्गीकासत्कभेतत्]—‘एवं तावदभ्युध्ययनानि—एतान्यध्ययनानि जहाभिहाणत्थाणि भणियाणि’ ‘सेत्त’मित्यादि,
निगमनं, तदेतदुत्कालिकमुपलक्षणं चैतदिति, उक्तमुत्कालिकं । ‘से किं त’मित्यादि, अथ किं तत्कालिकं?, कालिक-
मनेकविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथेत्यादि, ‘उत्तराध्ययनानि’ सवाण्येपि चाध्ययनानि प्रधानान्येव तथाऽध्यमूत्येव रूढ्योत्तराध्ययन-
शब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धानि, ‘दसाजो’ इत्यादि प्रायो निगदसिद्धं, ‘निशीथ’मिति निशीथवन्निशीथं, इदं प्रतीतमेव, तस्मा-
त्परं यद्ग्रन्थार्थाभ्यां महत्तरं तन्महानिशीथं, तथा आवलिकाप्रविष्टानामितरेषां वा विमानानां प्रविभक्तिः—प्रविम-
जनं यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा विमानप्रविभक्तिः, सा चैका स्तोकग्रन्थार्था द्वितीया महाग्रन्थार्था, तत्राऽऽद्या क्षुल्लिका
विमानप्रविभक्तिः द्वितीया महाविमानप्रविभक्तिः, तथा ‘अङ्गचूलिके’ति अङ्गस्य—आचारादेश्चूलिकाऽङ्गचूलिका,
चूलिका नाम उक्तानुक्तार्थसङ्ग्रहात्मिका ग्रन्थपद्धतिः, तथा ‘वर्गचूलिके’ति वर्गः—अध्ययनानां समूहो यथाऽन्तकृद्-
शास्त्रयो वर्गा इत्यादि तेषां चूलिका, तथा व्याख्या—भगवती तस्याश्चूलिका व्याख्याचूलिका, तथा ‘अरुणोपपात’
इति, अरुणो नाम देवः तद्वक्तव्यताप्रतिपादको यो ग्रन्थः परावर्त्यमानश्च तदुपपातहेतुः सोऽरुणोपपातः, तथा
‘चात्र चूर्णिकारो भावनानामकार्षीत्’—‘जोहे तमज्झयणं उवउत्ते समणे’ अणगारे परिथेद्दइ ताहे से अरुणदेवे समय-

स्तथापि यथयोगं संलेखनां कृत्वा निर्व्याघातं सचेद्वा एव भवचरमं प्रत्याख्यान्ति, एवं सचित्थरं यन्नाध्ययने वर्ण्यते तदध्ययनं महाप्रत्याख्यानम् ।

त्रिपदासणसंभुज्जंतलोयने पत्तचावही भिवाभिनेद्वे पाहते चतुषवकुंडलधारे दिवाप्य धुरीप दिवाप्य
विद्वद्दय दिवाप्य गर्ह्य वेणामेय से ययपं समये विगर्गये बन्धुवय परियेयागे बन्धु तेजामेय सवागच्छर, सवागच्छिवा
भक्तिमरोणययने विमुक्कवकुमुन्यपचाते जोषवद, जोषवचा दाहे से संभवत्स पुरवो ठिवा वंतद्विप्य(० रिद्धवद्विप्य)
कर्मवही उचउत्ते संयेगविमुज्जुमान्यवसापने तं बन्धवर्ष सुबवाये पिद्धर, संमचे मन्धुवये मयद-ययपं! मुसव्या-
इवं ३ यं योरेदिचि, दाहे से इहलोयनिव्यासे समतिगजुवाहकुंफचने सिद्धिपरमेणियदिमज्जनिग्गराधुरागे
समने पदिमणद-न मे नं यो! भरेणं मद्गोचि, उत्तो से यत्ने रेवे मदिक्करवायसवेने यवादिर्ण फरेता भंदर नमंसद
पंदिवा नमंसिवा पदिमणद" एवं गळोपपातादिभ्यपि माववा कार्या, तथा 'उदयावसुध'मिति उत्थानद-उद-
सनं तवेत्तु. सुतसुरवाजमुत्तं, तव सुप्रवादिते काने उपकुम्पये, अत्र पूर्विककारुता वापना—"सर्वेयस्य कुळत्स
वा गामस्य वा नगरस्य वा रावदापीप वा समने कयसंकल्पे मासुक्ते बंदकिप्य बन्धुसनेने नमसवनेने निस-
मासुदासणत्ते उचउत्ते समाने उद्धानसुयव्ययनं परियेहेम, तं व यकं यो वा तिगिण वां पाते, दाहे से कुठे वा गाने
वा जाव रावदापी वा मोहवमनसंकल्पे पिळयते दुर्न ३ पादापेते उद्देर-उदसतिदिं मयिवं दोर"दि, तथा 'समु-
त्यानमुत्त'मिति समुपस्थानं-युयवद्वीप वासनं तवेत्तु. सुतं समुपस्थानमुत्तं, वकारलोपाव सने समुद्धानसुयंति पाठ,
तस्य वेपं मापना—"तजो समने कमे तस्सेव कुळत्स वा जाव रावदापीप वा से येव समने कयसंकल्पे सुहे पसंवे

पसन्नलेसे समसुहासणत्थे उचउत्ते समणे समुट्ठाणसुयज्जयणं परियट्ठेइ, तं च एकं दो तिन्नि वा चारे, ताहे से कुले वा गामे वा जाय रायहाणी वा पट्टचित्ते पसत्थं मंगलं कलयलं कुणमाणे मंदाए गईए सललियं आगच्छइ समुच-
ट्ठिए-आवासइत्तिथुत्तं भवइ, सम्मं उ(मु)वट्ठाणसुयंति वत्तये वकारलोवाओ समुट्ठाणसुयंति भणियं, तदा जइ अप्पणावि पुब्बुट्ठियं गामाइ भवइ तहावि जइ से समणे एवंकयसंकप्पे अज्जयणं परियट्ठेइ तओ पुणरवि आवासेइ” तथा
‘नागपरियावणिय’त्ति नागाः—नागकुमारासेपां परिज्ञा यसां ग्रन्थपद्धतौ भवति सा नागपरिज्ञा, तस्याश्चेयं चूर्णिण-
कृतोपदर्शिता भावना—“जाहे तं अज्जयणं समणे निगंथे परियट्ठेइ ताहे अकयसंकप्पस्सवि ते नागकुमारा तत्थत्था
चेव तं समणं परियाणंति-चंदंति नमंसंति वहुमाणं च करंति, सिंगनादित्तकजेसु य वरदा भवंति” तथा ‘निरयाव-
लियाओ’त्ति यत्रावलिकाप्रविष्टा इतरे च नरकावासाः प्रसन्नतस्तद्वाभिन्नश्च नरास्तिर्यच्चो वा चर्ण्यन्ते ता निरयाव-
लिकाः, एकस्मिन्नपि ग्रन्थे वान्ये बहुवचनं शब्दशक्तिसामान्यात्, यथा पञ्चाला इत्यादौ, तथा ‘कल्पिका’ इति याः
सौधम्मार्थिकल्पगतवक्तव्यतागोचरा ग्रन्थपद्धतयसाः कल्पिकाः, एवं कल्याणतंसिका द्रष्टव्याः, नवरं तासाभियं चू-
र्णिकृतोपदर्शिता भावना—‘सौहृद्भीसाणकप्पेसु जाणि कप्पविमाणणि ताणि कप्पवडंसताणि जासु चण्णिज्जंति
तेसु कप्पवडंसएसु विमाणेसु देवी जा जेण तवोविसेसेण उचवण्णा पयंपि वण्णिज्जइ ताओ कप्पवडंसियाओ जुवंति’
तथा ‘पुप्पिता’ इति यासु ग्रन्थपद्धतियु गृहवाससु कलनपरित्यागेन प्राणिनः संयमभावपुष्पिताः सुसिता उपिता भूयः

[illegible]

कौशलेन धर्मदेशनादिषु ग्रन्थपद्धतिरूपतया भाष्यन्ते तदपि सर्वं प्रकीर्णकं, भगवत ऋषभस्वामिन उत्कृष्टा श्रमण-
सम्पदा आसीत् चतुरशीतिसहस्रप्रमाणा, ततो घटन्ते प्रकीर्णकान्यपि भगवतश्चतुरशीतिसहस्रसङ्ख्यानि, एवं मध्यमे-
तीर्थकृतामपि सङ्ख्येयानि प्रकीर्णकसहस्राणि भावनीयानि, भगवतस्तु वर्द्धमानस्वामिनश्चतुर्दश श्रमणसहस्राणि, तेन प्र-
कीर्णकान्यपि भगवतश्चतुर्दश सहस्राणि, अत्र द्वे मते-एके सूरयः प्रज्ञापयन्ति-इदं किल चतुरशीतिसहस्रादिकं ऋष-
भादीनां तीर्थकृतां श्रमणपरिमाणं प्रधानसूत्रविरचनसमर्थान् श्रमणानधिकृत्य वेदितव्यं, इतरथा पुनः सामान्यश्रमणाः
प्रभूततरा अपि तस्मिन् २ ऋषभादिकाले आसीरन्, अपरे पुनरेवं प्रज्ञापयन्ति-ऋषभादितीर्थकृतां जीवतामिदं च-
तुरशीतिसहस्रादिकं श्रमणपरिमाणं प्रवाहतः पुनरैकैकस्मिन् तीर्थे भूयांसः श्रमणा वेदितव्याः, तत्र ये प्रधानसूत्रविर-
चनशक्तिसमन्विताः सुप्रसिद्धतद्ग्रन्था अतकालिका अपि तीर्थे वर्त्तमानास्तत्राधिकृता द्रष्टव्याः, एतदेव मतान्तरमुप-
दर्शयन्नाह-‘अथर्वे’त्यादि, अथवेति प्रकारान्तरोपदर्शने, यस्य ऋषभादेस्तीर्थकृतो यावन्तः शिष्यास्तीर्थे औत्पत्तिकया
वैनयिकया कर्मजया पारिणामिकया चतुर्विधया बुद्ध्या उपेताः समन्विता आसीरन् तस्य-ऋषभादेस्तावन्ति
प्रकीर्णकसहस्राण्यभवन्, प्रत्येकबुद्धा अपि तावन्त एव, अत्रैके व्याचक्षते-इह एकैकस्य तीर्थेकृतस्तीर्थेऽपरि-
माणानि प्रकीर्णकानि भवन्ति, प्रकीर्णककारिणामपरिमाणत्वात्, केवलमिह प्रत्येकबुद्धरचितान्येव प्रकीर्णकानि
द्रष्टव्यानि, प्रकीर्णकपरिमाणेन प्रत्येकबुद्धपरिमाणप्रतिपादनात्, स्यादेतत्-प्रत्येकबुद्धानां शिष्यभावो विरुध्यते,

तदेतदसमीचीनं, यदा प्रपञ्चकार्यमेवाधिकृतं विष्णुनामो निषिध्यते, न तु तीर्थकरोपदिष्टासनप्रतिपद्यतेनापि,
ततो न कथिहोपा, तथा च तेषां ग्रन्थः—“इह तित्थे अपरिवाणा परत्तया, परत्तगसामिअपरिमाणस्यणो, किं तु
इह सुचे पसेयहुदपणीयं परत्तगं माणियं, कम्हा १, जम्हा परत्तगपरिमाणेण केव पसेयहुदपरिमाणं कीरह, (इति)
ममियं ‘पसेयहुदपि तच्चिया चेव’दि, योपव भाह—‘गुप पसेयहुदा सित्सगणो न निरुद्धाए’ मापरिणो माह—
तिरपरपणीयसासणपडिपत्तस्यणो तस्सीसा इपंती”ति, जत्ते पुनरेवमाहुः—सागान्नेन प्रकीर्णयैस्सुत्तल्यात् प्रसेक-
हुदानाववायिधानं, न तु निवोयता प्रसेकहुदरचित्तान्नेन प्रकीर्णयानीति, ‘वेच’मिमादि, तदेतत्काठिकं, तदेत-
दावस्वकम्पतिरिच्छं, तदेतदनङ्गप्रतिपत्तिमिति ।

से किं ते अंगपचिट्ठ १, अंगपचिट्ठं हुवाल्लसविहं पण्णत्तं, तंजहा—आधारो १ सुपगहो २ ठाणं
३ समवाओ ४ विवाहपत्तची ५ नायाधम्मकहाओ ६ उवात्तगवत्ताओ ७ अंतगळवत्ताओ ८ अणु-
चरोववाइअदत्ताओ ९ पण्हावागरणाइ १० विवागसुअं ११ विट्ठिवाओ १२ (सू० ४५) से किं तं
आयोरे १, आयारे णं समणानं निर्गंधानं आयागोमरविणयवेणइयसिक्खामात्ताममासाच-
रणकरणजायामायाविचीओ आअविज्जति, से समासत्ताओ पंचविहे पण्णत्ते, तंजहा—नाणायारे

दंसणायारे चरित्तायारे तवायारे वीरियाआरे, आयारे णं परित्ता वायणा संखेज्जा अणुओग-
दारा संखिज्जा वेढा संखेज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निजुत्तीओ पडिवत्तीओ, से
णं अंगट्ठयाए पढमे अंगे, दो सुअक्खंधा, पणुवीसं अज्झयणा, पंचासीई उदेसणकाला, पं-
चासीई समुदेसणकाला, अट्टारस पयसहस्साणि पयगेणं, संखिज्जा अक्खरा अणंता गमा
अणंता पज्जवा परित्ता तस्मा अणंता थावरा सासयकडनिवद्धनिकाइआ जिणपणत्ता भावा
आवविज्जंति पन्नविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति, से एवं आया से
एवं नाया एवं विणयाया एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ, से तं आयारे ॥ (सू० ४६)

अथ किं तदङ्गप्रविष्टं?, सुरिराह—अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधं प्रज्ञसं, तद्यथा—‘आचारः सूत्रकृत’मित्यादि, अथ किं
तदाचार इति?, अथवा कोऽयमाचारः?, आचार्य आह—‘आयारेण’मित्यादि, आचरणमाचारः आचर्यते इति
वा आचारः, पूर्वपुरुषाचरितो ज्ञानाद्यासेवनविधिरित्यर्थः, तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽप्याचार एवोच्यते, अनेनाचारेण
करणभूतेन अथवा आचारे आधारभूते ‘ण’मिति वाक्यालङ्कारे श्रमणानां-प्रागनिरूपितशब्दार्थानां वासाभ्यन्तर-
ग्रन्थरहितानाम्, आह—श्रमणा निर्ग्रन्था एव भवन्ति तत्किमर्थं निर्ग्रन्थानामिति विशेषणं?, उच्यते, शाक्यादि-

व्यपच्छेदार्थं, आप्यादयोऽपि हि लोके अग्रा व्यापदिस्कन्ते, तदुक्तम्—“तिर्गन्धं तद्वत् तावत् गेह्य वाजीय पंचहा-
समया” इति, तेषामाचारो व्याख्यायते, तत्राऽऽचारो-ज्ञानाचाराद्येकमेवमिहो गोचरो-मिहामाह्वयविधित्तमयाः
विनयो-ज्ञानादिविनयः नैविकं-विनयकं कर्मव्यादि शिष्या-ग्राहयिष्या वासेवनशिष्या च, विनयविधेति पूर्णि-
कृत, तत्र विनया-शिक्षा, तथा माया-सत्ताऽसत्तायुषा च अमाया-युषा सत्तायुषा च, वर्ण-अतादि, कर्तव्य-
विण्णविशुद्धादि, सर्वं च—“यव (५) सम्यक्सम् (१०) संलग्न (१७) वेयास्यं (१०) च पंचगुचीजो (५) । मायादत्ति-
(२) तव (१२) कोहमित्यहार् (७) चरणमेवं ॥१॥ विहविसोदी (७) समिदं (५) माय (१२) यविना (१२) च इदि-
यमिसोदी (५) । पच्छिठेद्व (२५) शुचीजो (३) यमित्यदा (७) येष कर्तव्यं तु ॥२॥” ज्ञानामायाविशीलं चि वाजा-संय-
ममात्रा माया-सदयेष परिमितादात्म्यत्वं बुद्धि-विरिधैरमिहविधैर्वर्जनं, ‘आचारमयोचरत्वे’ सादिर्गन्धः, आचा-
रगोचरमित्यनैविकविद्यामायाऽभापाचरणकरनवानामात्रादुक्तः वास्यायन्ते, इह न च कश्चिदन्तरोपायानेऽन्तर्ग-
तायामित्यानं सत्त्वार्थं तत्राद्यान्वस्यापनार्थसत्त्वार्थं, ‘ये स्यात्त्वजो’ इत्यादि, च आचारः ‘समासत्ता’ सत्त्वैततः
यद्यविधः प्रवृत्तः, तद्यथा—‘ज्ञानाचार’ इत्यादि, तत्र ज्ञानाचारः—‘कठं विषयं यदुमाश्रुपहाणे तद्वत् वनिण्डवणे ।
पंचणजत्पतदुभयं बहुविधो नायमाचारो ॥१॥” इत्येनाचारः—“निस्सर्विन् निवृत्तिगिष्ठा नम्रवृद्धी य ।

उवचूह थिरीकरणे वच्छल पभावणे अट्ट ॥१॥” प्रभावकाश्च तीर्थस्थामी द्रष्टव्याः—‘अईसेस इहियायरिय चाई धम्मकहि
खवग नेमिच्ची । बिजा रायागणसंमया य तित्थं पभावन्ति ॥ १ ॥’ चारित्राचारः—‘पणिहाणजोगल्लुत्तो पंचहिं
समिईहिं तिहि उ गुत्तीहिं । एस चरित्तायारो अट्टविट्ठो होइ नायवो ॥ १ ॥’ तपआचारः—‘वारसविहंमिबि तवे
अब्भितरवाहिरे जिणुवइट्ठे । अंगिलाएँ अणाजीवी नायवो सो तवायारो ॥ १ ॥’ वीर्याचारः—‘अणिगूहिअवलवि-
रिओ परक्कमइ जो जडुत्तमाउत्तो । जुंजइ य जहायामं नायवो वीरियायारो ॥ १ ॥’ ‘आयारे ण’मित्यादि, आचारे
‘ण’मिति वाक्यालङ्कारे ‘परित्ता’ परिमिता तं तं प्रज्ञापकं पाठकं चाधिकृत्याद्यन्तोपलब्धिः अथवा उत्सर्पिणीमन्-
सर्पिणीं वा प्रतीत्य परीता वा द्रष्टव्या, काऽसावित्याह—‘वाचना’ वाचना नाम सूत्रस्यार्थस्य वा प्रदानं, यदि पुनः
सामान्यतः प्रगाहमधिकृत्य चिन्त्यते तदाऽनन्ता, तथा चाह चूर्णिणकृत्—“सुत्तस्स अतथस्स वा पयाणं वायणा, सा
परित्ता, अणन्ता न भवति, आईअंतोवलंमणओ, अहवा उत्सर्पिणीओसर्पिणीकालं पडुच परित्ता, तीयाणा-
गयसवद्धं च पडुच अणन्ता” इति, तथा सद्ध्येयान्यनुयोगद्वाराणि—उपक्रमादीनि, तानि लब्धयनमभ्ययनं प्रति प्रव-
र्त्तन्ते, अध्ययनानि च सद्ध्येयानीतिकृत्वा, तथा सद्ध्येया वेढा, वेढो नाम छन्दोविशेषः, तथा सद्ध्येयाः श्लोकाः—
सुप्रतीताः, तथा सद्ध्येया निर्युक्तयः, तथा सद्ध्येयाः प्रतिपत्तयः, प्रतिपत्तयो नाम द्रव्यादिपदार्थाभ्युपगमाः प्रतिमा-
द्यभिग्रहविशेषा वा, ताः सूत्रनिबद्धाः सद्ध्येयाः, आह च चूर्णिणकृत्—“दवाइपयतथन्मुवगमा पडिमादभिग्रहवि-

सेसा या पठिपचीओ हुत्तपंठिपदा संलेख"सि, 'हे न'वित्सादि, स आचारो 'न'मिति वाप्याकथारे ज्ञापर्यतया-
ज्ज्ञापर्यत्वेन, अर्थग्रहणं परलोकचिन्तायां सूत्रादर्थस्य गरीबस्वरूपापनार्थं, नवया सुत्रार्थोपयुक्तं आचार इति व्या-
पनार्थं, प्रथममन्त्राय, एकान्तता सर्वत्र आप्तमयावाक्ययानुसरणाद्वैदित्या, सापनानधिष्ठित्य प्रथममन्त्रमित्यर्थो,
तथा द्वौ शुतस्त्वयो-अप्यवनसमुदायरूपौ, पद्यविस्तारिण्यवनानि, तद्यथा-"सत्यपरिज्ञा-(१) कोनविजयो (२)
सीबोसपिच (३) संजचं (४) । ज्ञापसि (५) जुच (६) निमोहो (७) यदापरिज्ञो (८) यदाप्यहुयं (९) ॥१॥" एतानि
नवाप्यवनानि प्रथममुत्तरकण्ठे, "विदित्त्य (१) सेधि (२) रिवा (३) वास्तव्याना (४) न वरुण (५) वापसा (६) ।
सगगहपचिमा (७) सप्तसप्तिकया (१७) न वापच (१५) विमुची (१६) ॥२॥" अत्र 'वेधिरि'सि इत्याऽप्यवननीपा-
ऽप्यवनं च 'यत्पयापुस'सि यस्यैषाप्यवनं पात्रैषयाप्यवनं च, अयनि पोट्याप्यवनानि द्वितीयमुत्तरकण्ठे, एषमेतानि
निधीयधर्माणि पद्यविस्तारिण्यवनानि भवन्ति, तथा पद्याधीतिरेवमकाका, कयमिति चेत्?, उच्यते, इदामस्य
शुतरूपयसाप्यवनसोद्वेकस्य चैक एवोद्वेकनकाकः, एवं वस्तपरिज्ञायां सप्तोद्वेकनकाकाः कोनविजये यद् वीतो-
प्यैषाप्यवने यत्पराः सप्तयत्पराप्यवने यत्पराः कोनसाराप्यवने यद् पुताप्यवने यद् विमोहाप्यवनेऽष्टौ महाप-
रिज्ञायां सप्त उपपानयुते यत्पराः विष्टैषयापानेकादयः सप्तैषयाप्यवने यथाः ईवोप्यवने यथाः नवाप्यवने द्वौ यस्यैष-
याप्यवने द्वौ पात्रैषयाप्यवने द्वौ अयग्रहप्रतिगाप्यवने द्वौ सप्त सप्तकिमाऽप्यवनेषु नवसापानेको विमुक्तायेकश्च,

एवमेते सर्वेऽपि पिण्डिताः पञ्चाशीतिर्भवन्ति, अत्र सङ्ग्रहगाथा—“सत्त (१) य छ २ षड (३) चउरो (४) य छ (५) पंच (६) अट्टव (७) सत्त (८) चउरो (९) य । एकार (१०) चिय (११) दो (१२) तिय (१३) तिय दो (१४-१५-१६) सत्ते (१७) को (क) (१८) एको (२५) य ॥१॥” एवं समुद्देशनकाला अपि पञ्चाशीतिर्भावनीयाः, तथा पदाग्रेण—पदपरिमाणेनाष्टादश पदसहस्राणि, इह यत्रार्थोपलब्धिस्तत्पदं, अत्र पर आह—यदाऽऽचारे द्वौ श्रुतस्कन्धौ पञ्चविंशतिरध्ययनानि पदाग्रेण चाष्टादश पदसहस्राणि तर्हि यद् भणितं—“नववंभचेरमइवो अट्टारसपयसहस्सिओ वेओ” इति तद्विरुध्यते, अत्र हि नवत्रयचर्याध्ययनमात्र एवाष्टादशपदसहस्रप्रमाण आचार उक्तः, अस्मिंस्त्वध्ययने श्रुतस्कन्धद्वयात्मकः पञ्चविंशत्यध्ययनरूपोऽष्टादशपदसहस्रप्रमाण इति, ततः कथं न परस्परविरोधः ? तदयुक्तं, अभिप्रायापरिज्ञानात्, इह द्वौ श्रुतस्कन्धौ पञ्चविंशतिरध्ययनानि एतत्समग्रस्याचारस्य परिमाणमुक्तं, अष्टादशः पदसहस्राणि पुनः प्रथमश्रुतस्कन्धस्य नवत्रयचर्याध्ययनस्य, विचित्रार्थनिबद्धानि हि सूत्राणि भवन्ति, अत एव चैषां सम्यगर्थवगमो गुरुरपदेशतो भवति, नान्यथा, तथा चाह चूर्णिकृत्—“दो सुयखंधा पणवीसं अज्झयणाणि एयं आयरगसहियस्स आयारस्स पमाणं भणियं, अट्टारसपयसहस्सा पुण पढमसुयखंधस्स नववंभचेरमइयस्स पमाणं, विचित्तवत्थनिचद्धाणि य सुज्जाणि गुरुवएसओ सिं अत्थो जाणियधो” इति । तथा सङ्क्षेपानि अक्षराणि, पदानां सङ्क्षेपत्वात्, तथा ‘अणंता गमा’ इति इह गमाः—अर्थगमा गृह्यन्ते, अर्थगमा नाम अर्थपरिच्छेदाः, ते चानन्ताः, एकस्मादेव सूत्रादतिशायि-

मतिमेवादिगुणानां तद्वद्वर्त्मनि विद्यावत्तत्त्वार्थमात्मकवस्तुप्रतिपत्तिमावात्, यत्तच्च टीकाकृतो व्याख्यानं, तद्विनिर्मुक्त-
पुनराह—अभिधानाभिधेयवप्रती नया मयि, ये प्रावन्ताः, यत्नेन च प्रकटयेत् ये वेदिसम्भा, तद्यथा—‘सुखं मे
जातसंतोषं भगवत्पा एवमुक्त्याय’मिति, एवं च सुखमर्थाग्री अमृताग्निं प्रसाह, तदायमर्थः—सुखं यथा हे जादु-
जन्! तेन—भगवत्पा वदमानतामिना एवमाख्यातं, यथा श्रुतं यथा ‘जादुमृदन्ते’ जादुमृदन्तो—भगवतो वदमान-
तामिनीकन्ते—समीपे ‘अ’मिति वाक्याकटारे, तथा च भगवत्पा एवमाख्यातं, यथा श्रुतं यथा अवाऽऽपुण्यात्, यथा
श्रुतं यथा अमपत्तावत्तद्विन्मुक्त्यावत्तत्त्वा, यथा श्रुतं यथा शुक्लव्यासमावत्तत्त्वा, यथा श्रुतं यथा हे जादुजन्!
‘तेन’ति प्रथमार्थे तृतीया वत्तपत्ता एवमाख्यातं, यथा श्रुतं यथा अवाऽऽपुण्यात्! ‘तेन’ति तथा अगवत्पा एवमाख्यातं,
यथा श्रुतं यथा हे जादुजन्! ‘तेन’ति वद्वीप्रनिष्ठावमिपे तत्र वा विप्रकृते सप्रपचरेवे स्थितेन भगवत्पा एव-
माख्यातं, यथा श्रुतं नम हे जादुजन्! वदते, यत्नेन यमवत्पा एवमाख्यातं, एवमाख्यातं तमर्थमधिकृत्य गमा
ममन्ति, अभिधानवत्तत्त्वा पुनरेवं गमाः—‘सुखं मे जातसंतोषं सुखं मे हे सुखं जातसंतोषं’मित्येवमर्थमर्थाग्री तया ए
पदानां संबोधनतोऽभिधानमया भवन्ति, एवमादयः किञ्च यथाः यन्ता यवन्ति, तथा यन्ताः पर्यायाः, ते च स्वप-
रमेवमिहा यथायथीचरा वेदितव्या, तथा परीता—परिमितावत्ता—दीप्तिवत्तत्त्वा, यन्ताः स्वावत्ता—यन्तस्यतिका-
यावत्ता, ‘सासयकवनिपद्यविकाइ’ति नाम्ना—वर्मासिकवत्तत्त्वाः कृताः—अवोपवित्तसावत्ता यद्वत्तत्त्वाप्रारायावत्ता,

एते सर्वेऽपि त्रसादयो निवद्धाः—सूत्रे स्वरूपतः उक्ता निकाचिताः—निर्युक्तिसद्वहणिहेतूदाहरणादिभिर्नेकधा व्यवस्था-
पिता जिनप्रज्ञसा भावाः—पदार्थोः आख्यायन्ते—सामान्यरूपतया विशेषरूपतया वा कथ्यन्ते प्रज्ञाप्यन्ते—नामादिभे-
दोपन्यासेन प्ररूप्यन्ते—नामादीनामेव भेदानां सप्रपञ्चस्वरूपकथनेन पृथग् विभक्ताः ख्याप्यन्ते प्रदर्श्यन्ते—उपमाप्रदर्श-
नेन यथा गौरिव गवय इत्यादि निदर्श्यन्ते—हेतुदृष्टान्तोपदर्शनेन उपदर्श्यन्ते—निगमनेन शिष्यबुद्धौ निःशङ्कं व्यवस्था-
प्यन्ते । साम्प्रतमाचाराङ्गग्रहणे फलं प्रतिपादयति—‘से एवं’मित्यादि, ‘स’ इति आचाराङ्गग्राहकोऽभिसम्भव्यते,
एवमात्मा—एवंरूपो भवति, अयमत्र भावः—अस्मिन्नाचाराङ्गे भावतः सम्यगधीते सति तदुक्तक्रियानुष्ठानपरिपाल-
नात्साक्षान्मूर्त्त इवाऽऽचारो भवतीति, आह च टीकाकृत्—“तदुक्तक्रियापरिणामाव्यतिरेकात्स एवाचारो भवतीत्यर्थः”
इति, तदेवं क्रियामधिकृत्योक्तं, सम्प्रति ज्ञानमधिकृत्याह—‘एवं नाय’ति यथाऽऽचाराङ्गे निवद्धा भावास्तथा तेषां
भावानां ज्ञाता भवति, तथा ‘एवं चिन्नाय’ति यथा निर्युक्तिसद्वहणिहेतूदाहरणादिभिर्विविधं प्ररूपितास्तथा विविधं
ज्ञाता भवति, एवं चरणकरणप्ररूपणाऽऽचारे आख्यायते, ‘सेत्तं आयारे’ति सोऽयमाचारः ।

से किं तं सूअगडे?, सूअगडे णं लोए सूइज्जइ अलोए सूइज्जइ लोआलोए सूइज्जइ जीवा सूइज्जन्ति
अजीवा सूइज्जन्ति जीवाजीवा सूइज्जन्ति ससमए सूइज्जइ परसमए सूइज्जइ ससमयपरसमए सूइज्जइ,
सूअगडे णं असीअस्स किरियावाइसयस्स चउरासीइए अकिरिआवाईणं सत्तट्टीए अण्णाणि-

अथाईणं धर्चीसाय वेणइअथाईणं तिणहं तेसट्टाणं पासंखिमसयाणं वुहं किंवा ससमय ठा-
विज्जइ, सुअगठे णं परिचा थायणा संखिजा अणुभोगदारा संखेजा वेढा संखेजा सिलोगा
संखिजाओ निच्चुचीओ संखिजाओ पढिवचीओ, से णं अंगट्टयाय विइय अंगे दो सुअमसंथा
सेवीसं अज्जयणा तिचीसं उदेसणकाळा तिचीसं समुदेसणकाळा उधीस पयसहस्ताणि यय-
नेणेणं संखिजा अक्खरा अणंता गसा अणंता पज्जवा परिचा तसा अणंता थावरा सासयक-
उनिबध्ननिकाइया मिणपससा भावा आपविज्जति पक्खिज्जति दंसिज्जति निर्दंसिज्जति उवव-
सिज्जति, से एवं आया से एवं नाया से एवं विण्णाया एवं चरणकरणपक्खणा आपविज्जइ,
सेचं सुअगठे २ (सु० ४७)

‘से किं तं मिसादि, अय किं तत्सुअकृतं’, ‘सुअ वैद्यये’ सुअनात्सुअं नियातवाइयनिष्पत्ति, भाषप्रयानभाषं
सुअसब्बा, ततोऽयमर्थः—सुअेण कृतं, सुअरूपतया कृतमित्यर्थः, यद्यपि च सर्वमद्रं सुअरूपतया कृतं तथापि रुढि-
वशादेतदेव सुअकृतमुच्यते, न अेयमद्रं, आचार्यं आह—सुअकृतेन अक्खरा सुअकृते ‘व’मिति पाठ्यालङ्कारे लोकाः
सुच्यन्ते इत्यादि निगदसिद्धं पाषट् ‘असीयस्त किरियागाइयस्से’त्यादि, असीयधिकृत क्रियापाविशतस्य चतुर-

शीतेरक्रियावादिनां ससपेक्षेरज्ञानिकानां द्वार्जिततो वैनयिकानां सर्वसङ्ख्या त्रयाणां त्रिपथ्यधिकानां प्राखण्डित-
तानां 'व्यूहं' प्रतिकेपं कृत्वा स्वसमयः स्थाप्यते । तत्र न कर्त्तारमन्तरेण क्रिया पुण्यवन्धादिलक्षणा सम्भवति तत
एवं परिज्ञाय तां क्रियाम्-आत्मसमवायिनीं वदन्ति तच्छीलाश्च ये ते क्रियात्रादिनः, ते पुनरात्माद्यस्तित्वप्रतिप-
त्तिलक्षणेनामुनोपायेनाशीत्यधिकशतसत्ता विज्ञेयाः, जीवाजीवाश्रवन्धसंवरनिर्जरागुण्यापुण्यमोक्षरूपान् न च प-
दार्थान् परिपाठ्या पट्टिकादौ विरचय्य जीवपदार्थसाधः स्वरभेदावुपन्यसनीयौ, तयोरेधो नित्यानित्यभेदौ, तयो-
रप्यधः कालेश्चरात्मनियतित्वभावभेदाः पञ्च न्यसनीयाः, पुनश्चैवं विकल्पाः कर्त्तव्याः, तद्यथा—अस्ति जीवः स्वतो
नित्यः कालत इत्येको विकल्पः, अस्य च विकल्पस्यायमर्थः—विद्यते स्वत्वयमात्मा स्वेन रूपेण नित्यश्च कालतः काल-
वादिनो मते, कालवादिनश्च नाम ते मन्तव्या ये कालकृतमेव सर्वं जगत् मन्यन्ते, तथा च ते आहुः—न कालम-
न्तरेण चम्पकाशोकसहकारादिवनस्पतिकुसुमोद्भूतफलयन्धादयो हिमकणानुपकृतीतप्रपातनक्षत्रगर्भाधाननर्पादयो वा
ऋतुविभागसम्पादिता बालकुमारयौवनवलिपलितगमादयो वाऽवस्थाविधेया घटन्ते, प्रतिनियतकालविभाग एव
तेषामुपलभ्यमानत्वात्, अन्यथा सर्वमन्यवस्थया भवेत्, न चैतद् दृष्टमिदं वा, अपिच—मुद्रपक्तिरपि न कालम-
न्तरेण लोके भवन्ती दृश्यते, किन्तु कालक्रमेण, अन्यथा स्थालीन्धनादिसामग्रीसम्पर्कसम्भवे ग्रथमसमयेऽपि तस्या
भावप्रसङ्गो, न च भवति, तस्माद्यत्कृतकं तत्सर्वं कालकृतमिति, तथा चोक्तम्—“न कालव्यतिरेकेण, गर्भबालशु-

भादिकम् । यदिकश्चिन्नापत्ते लोके, तदसौ फारवं फित ॥ १ ॥ किञ्च कात्वाप्ते मेव, सुदयकिन्पीक्यते । साह्या-
दिसन्निधानेऽपि, तत्रा कात्वापत्तौ यत्ता ॥ २ ॥ कात्वाभावे च वर्गादि, सर्वे सादम्बलया । परेष्टेहेतुसन्नापनाभावेन
तदुत्तराय ॥ ३ ॥ कात्वा पचति सूदरति, कात्वा संहरति प्रजाः । कात्वा सुतेषु जागर्ति, काको हि दुरतिक्रमः
॥ ४ ॥” अत्र ‘परेष्टेहेतुसन्नापनाभादि’ति परामिषयवनिष्ठासुखसंयोगादिभाष्यस्यहेतुसन्नापनाभादेव ‘तदुत्तरयादि’ति
गण्योदुत्तरप्रसन्नादिति, तथा कात्वा पचति-परिपाकं गच्छति समिपति गच्छति ‘भूषानि’ दृष्टिव्यादीनि, तथा कात्वा
सहरति प्रजाः-दूर्वपर्वायाद् प्रख्याप्य पर्वादिभ्यस्तेन प्रजाकोकाद् आपत्रति, तथा कात्वा सुतेषु वर्नेषु जागर्ति,
कात्वा यद्द सं सुखं जननापदो रक्षतीति यावत्, तथाहि-सुखं दुरतिक्रमः यपाकटुमन्नस्याः फाक इति । उक्तेनैव
प्रकारेण द्वितीयोऽपि विफल्यो विफल्यो, गदरं कात्वापिब इति विफल्ये ईश्वरादिन इति विफल्यं, तथा-यदि
जीवः सतो निमि ईश्वरः, ईश्वरादिनाम् सर्वं जगदीश्वरकृतं गच्छते, ईश्वरं च सहस्रिकजानपीदाव्यधम्यैर्गर्वस्मयसु-
तुष्टं प्राणिनां सर्गापवर्णयोः प्रेरकमिति, तदुक्तम्-“धानमप्रतिपं यथा, वैराग्यं च जयत्यतेः । मेधयै चैव धर्म्यम्,
सहस्रिदं चतुष्टयम् ॥ १ ॥ जन्मो(यो) जन्तुरनीशोऽयमस्तनः सुखदुःखयोः । ईश्वरोरितो नृणोस्त्वर्गो वा यज्ञमेव वा
॥ २ ॥” इत्यादि, यत् तृतीयो विफल्य आत्मपादिनां, आत्मपादिनां वाग ‘युक्तं यदेवं सर्वं’मिसादि प्रतिपत्ताः ।
यद्यप्यो विफल्यो नियतिवादिनां, ते सेवयादु-मिपतिर्नाय तस्यान्तरमसि नष्टाभादेते नायाः सर्वेऽपि निवर्तेनैव

रूपेण प्रादुर्भावमश्रुवते, नान्यथा, तथाहि—यद्यदा यतो भवति तत्तदा तत एव नियतेनैव रूपेण भवदुपलभ्यते, अन्यथा कार्यकारणभावव्यवस्था प्रतिनियतरूपव्यवस्था च न भवेत्, नियामकाभावात्, तत एव कार्यनैयत्यतः प्रती-
यमानामिमां नियतिं को नाम प्रमाणकुशलो बाधितुं क्षमते?, मा प्रापदन्यत्रापि प्रमाणपथव्याघातप्रसङ्गः, तथा
चोक्तम्—“नियतेनैव रूपेण, सर्वे भावा भवन्ति यत् । ततो नियतिजा ह्येते, तत्स्वरूपानुवेधतः ॥ १ ॥ यद्यदैव यतो
यावत्तत्तदैव तत्तत्तथा । नियतं जायते न्यायात् (नान्यात्), क एनां बाधितुं क्षमः? ॥ २ ॥” पञ्चमो विकल्पः स्वभाववा-
दिनां, ते हि स्वभाववादिन एवमाहुः—इह सर्वे भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते, तथाहि—सृष्टः कुम्भो भवति न पटादि,
तन्तुभ्योऽपि पट उपजायते न कुम्भादि, एतच्च प्रतिनियतमवर्णनं न तथास्वभावतामन्तरेण घटाकोटीसण्टङ्कमाटीकते;
तस्मात् सकलमिदं स्वभावकृतमवसेयं, अपिच—आस्तामन्यत् कार्यजातं इह सुद्रपक्तिरपि न स्वभावमन्तरेण भवि-
तुमर्हति, तथाहि—स्थालीन्धनकालादिसामग्रीसम्भवेऽपि न काङ्कटुकसुद्धानां पक्तिरुपलभ्यते, तस्माच्चक्रावे भवति
यदभावे च न भवति तत्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्कृतमिति स्वभावकृता सुद्रपक्तिरग्रेष्टव्या, ततः सकलमेवेदं
वस्तुजातं स्वभावहेतुकमवसेयमिति । तत एवं स्वत इति पदेन लब्धाः पञ्च विकल्पाः, एवं परत इत्यनेनापि पञ्च ल-
भ्यन्ते, परत इति—परेभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विद्यते खल्वयमात्मैत्यर्थः, एवं नित्यत्वापरित्यागेन दश विकल्पा लब्धाः,
एवमनित्यपदेनापि दश, सर्वे मिलिता विंशतिः, एते च जीवपदार्थेन लब्धाः, एवमजीवादिष्वप्यु पदार्थेषु प्रत्येकं

विद्यतिर्विद्यतिर्विकल्पा लभ्यन्ते, ततो विद्यतिर्वैद्युचितः अतन्मयीत्युक्तं क्रियापाथिनां मतिः ॥ तथा न कस्यचिद-
दिद्यमानवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया सम्भवति उत्पन्नमन्तरमेव विनाद्यादित्येवं नैव दन्ति हेऽक्रियापाथिनः, तथा
चाहुः यके—“द्युगिफा. सर्वसंस्कारा, वसिराणां कृता क्रियाः । युतिर्येषां क्रिया सैव, फारकं सैव बोध्यते ॥१॥”
एते चात्मादिनास्तिस्वप्रतिपत्तिरुक्तया बहुनोपायेन बहुरणीतिरुक्त्वा इष्टव्या, पुनरापुनर्यवर्जितवेपथीपाथीपाथिपदार्थ-
सप्तकन्यासस्तथैव च जीयादिसप्तकसाधः प्रत्येकं समप्रविकल्पोपादानं, अतस्पाद्यात्मनो नित्यानित्यविकल्पौ न स्याः,
क्रांतादीनां च पद्यानामपचात्पथी वदन्ता भवसते, इह वदन्तापाथिनः सर्वेऽप्यक्रियापाथिनः एव, न केचिदपि क्रि-
यापाथिनः, ततः प्राज्ञ वदन्ता नोपपन्त्या, तत एव विद्वत्पाथिकायाः—नास्ति जीवाः सता काळत इति इत्येको
विकल्पा, एवमीयादिदिगिरपि वदन्तापर्यन्तेः, सर्वे गितिताः एव विकल्पाः, बमीयां च विरुत्तानामर्थः प्राणपद्मा-
यनीया, नवरं वदन्ताव इति वदन्तापाथिनां मते, अप के ते वदन्तापाथिनः?, उच्यते, इह ये भाषानां सन्ताना-
पेक्षया न प्रतिनियतं कार्यकारणयाममिच्छन्ति किन्तु वदन्ता ते वदन्तापाथिनः, तथा च ते पृथमाहुः—“म
सह प्रतिनियतो वस्तुनां कार्यकारणमात्रा, तथाप्रमाणेनाप्रज्ञाव, तथाहि—आल्लकापि जायते आल्लको गोम-
यापि जायते आल्लका बदेरपि बहिरुत्पद्यते नरगिरासापि युगापि जायते यूगोऽमीन्धनसम्पर्कादपि जायते
कन्दरापि जायते कदली बीजापि वटादयो बीजादुत्पद्यन्ते आलेकदेवादिनि, ततो न प्रतिनियतः कचिदपि

कार्यकारणभाव इति यदृच्छातः क्वचित्किञ्चिद्भवतीति प्रतिपत्तव्यं, न खल्वन्यथा वस्तुसद्भावं पश्यन्तोऽन्यथाऽऽत्मानं प्रेक्षावन्तः परिक्रेश्यन्तीति, यथा च स्वतः पङ्क्तिरूपा लब्धाः तथा नास्ति परतः कालत इत्येवमपि पङ्क्तिरूपा लभ्यन्ते, सर्वेऽपि मिलिता द्वादश विकल्पा जीवपदे लब्धाः, एवमजीवादिषु पदसु पदार्थेषु प्रत्येकं द्वादश २ विकल्पा लभ्यन्ते, ततो द्वादशभिः सप्त गुणिताश्चतुरशीतिर्भवन्ति अक्रियावादिनां विकल्पाः ॥ तथा कुत्सितं ज्ञानमज्ञानं तदेव पामस्तीति अज्ञानिकाः, 'अतोऽनेकस्वरा'दिति मत्वर्थीय इकप्रत्ययः, अथवाऽज्ञानेन चरन्तीति अज्ञानिकाः—असञ्चि-
न्यकृतबन्धवैफल्यदिप्रतिपत्तिलक्षणाः, तथाहि ते एवमाहुः—न ज्ञानं श्रेयः, तस्मिन् सति परस्परं विवादयोगतश्चित्त-
कालुष्यादिभावतो दीर्घतरसंसारप्रवृत्तेः, तथाहि—'केनचित्पुरुषेणान्यथा देशिते सति वस्तुनि विवक्षितो ज्ञानी ज्ञान-
गर्वाभ्यातमानसस्तस्योपरि कलुषचित्तस्तेन सह विवादमारभते, विवादे च क्रियमाणे तीव्रतीव्रतरचित्तकालुष्यभाव(स्त)-
तोऽहङ्कारः ततश्च प्रभूततराशुभकर्मवन्धसम्भवः, तस्माच्च दीर्घतरः संसारः, तथा चोक्तम्—“अन्नेन अन्नहा देसि-
गंभि भावंमि नाणगवेणं । कुणइ विवायं कलुसियचित्तो तत्तो य से वंधो ॥ १ ॥” यदा पुनर्न ज्ञानमाश्रीयते तदा
नाहङ्कारसम्भवो नापि परस्योपरि चित्तकालुष्यभावः ततो न कर्मवन्धसम्भवः, अपिच—सञ्चिन्त्य क्रियते कर्म-
वन्धः, स दारुणविपाकः, अत एव चात्रयथेद्यः, तस्य तीव्राध्यवसायतो निष्पन्नत्वात्, यस्तु मनोव्यापारमन्तरेण
कायवाकर्मवृत्तिमात्रतो विधीयते न तत्र मनसोऽभिविदेशस्ततो नासाववश्यंवेद्यो, नापि तस्य दारुणो विपाकः, केव-

कमतिशुष्कमुपापद्यपक्षितमिच्छितगत्योमत्त इप स कर्मसङ्गः सप्त एव शुभाभ्युपसाधनपनविधोमितोऽप्ययाति, म-
नसोऽभिनिवेशानामवधानाभ्युपगमे सञ्चयत्वावधे, ज्ञाने सप्तभिनिवेशसम्भवात्, तस्यावधानमेव सुसुष्टुया सुष्कि-
पपप्रवृत्तेनाभ्युपगन्तव्यं न ज्ञानमिति, अन्यथा—अपेक्षुष्यो ज्ञानस्याभ्युपगमो यदि ज्ञानस्य निश्चयः कर्तुं पार्येत या-
वता स एव न पार्यते, तथाहि—सर्वेऽपि दर्शयन्तः परस्परं मिश्रयेव ज्ञानं प्रतिपन्नाः सतो न निश्चयः कर्तुं शक्यते—
किमिदं ज्ञानं सम्मय नैवमिति, उक्तं च—“सर्वे य सिद्धो सिद्धं नाचं इह वाणिज्यो जगो विंशति । सीए न सज्जो
क्वाच विमिच्छन्तो दयमेवंति ॥ १ ॥” नयोप्येत—इह वत्सककवस्तुखोमसाधात्कारिभगप्रदुपदेष्टादुपजायते ज्ञानं
तत्सम्यग् नैवराट्, वसवैश्चन्द्रस्त्यादिति, सत्यमेतत्, किन्तु स एव सकलवस्तुखोमसाधात्कारीति कर्म ज्ञायते !,
तद्वाहकप्रमाणानामायात्, नपिच—सुगतादयोऽपि सौगतादिविभिः सकलवस्तुखोमसाधात्कारिण इत्यन्ते, तर्हि सुगतादिः
सकलवस्तुखोमसाधात्कारीति प्रतिपद्यतागसाभिः किंया गमवद्दर्शनस्यामीति तद्वत्त्व एव निश्चयानामाया !, सादे-
तत्—किमय संग्रहेन !, यस्त पादारमिन्नुगक प्रविशंसगो द्विषीकथा परस्परमहमहमिकया विविधमिच्छितवियुति-
मुत्तिपरिकलिताः इतसहस्रसङ्गमेन विमाननिबन्धेन सकलमपि नयोमवच्छेदमाच्छादयन्तो महीमयतीर्ष पूजादिकमात-
न्यन्ति स्म स भगवान् वदमानस्यामी सर्वज्ञो न ज्ञेयाः सुगतादया, यन्तुष्या दि.मृदुपत्रत्का अपि सन्माम्यन्ते न.देवाः,

ततो यदि शेषा अपि सुगतादयः सर्वज्ञा अभविष्यन् तर्हि तेषामपि देवाः पूजामकरिष्यन् न च कृतवन्तस्तस्मान्न ते सर्वज्ञाः, तदेतत्त्वदर्शनानुरागतरलितमनस्कतासूचकं, यतो वर्द्धमानस्वामिनो दिवः समागत्य देवास्तथा पूजां कृतवन्त इत्येतदपि कथमवसीयते?, भगवत्तश्चिरातीतत्वेनेदानीं तद्भावग्राहकप्रमाणाभावात्, सम्प्रदायादवसीयते इति चेत् ननु सोऽपि सम्प्रदायो न धूर्त्तपुरुषप्रवर्त्तितः किन्तु सत्यपुरुषप्रवर्त्तित एवेति कथमवगन्तव्यं?, तद्वाहकप्रमाणाभावात्, न चाप्रमाणकं वयं प्रतिपत्तुं क्षमाः, मा प्रापदप्रेक्षावत्ताप्रसङ्गः, अन्यच्च-मायाविनः स्वयमसर्वज्ञा अपि जगति स्वस्य सर्वज्ञभावं प्रचिकटयिष्यस्तथाविधेन्द्रजालवशाद्दर्शयन्ति देवानितस्ततः सञ्चरतः स्वस्य च पूजादिकं कुर्वतः, ततो देवा-गमदर्शनादपि कथं तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयः?, तथा चाह भावत्क एव स्तुतिकारः समन्तभद्रः—“देवागमनभोगान-चामरादिविभूतयः । मायाविष्यपि दृश्यन्ते, नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥” भवतु वा वर्द्धमानस्वामी सर्वज्ञः त-थापि तत्सत्कोऽयमाचारादिक उपदेशो न पुनः केनापि धूर्त्तेन स्वयं विरच्य प्रवर्त्तित इति कथमवसेयं?, अती-न्द्रियत्वेनैतद्विषये प्रमाणाभावात्, अथवा भवत्वेपोऽपि निश्चयो यथाऽयमाचारादिक उपदेशो वर्द्धमानस्वामिन इति, तथापि तस्योपदेशस्यायमर्थो नान्य इति न शक्यः प्रसेतुं, नानार्था हि शब्दा लोके प्रवर्त्तन्ते, तथादर्शनात्, त-तोऽन्यथाऽप्यर्थसम्भावनायां कथं विवक्षितार्थनियमनिश्चयः?, अथ मन्येयास्तदात्वे तत एव सर्वज्ञात् साक्षान्छूव-णतो गौतमादेरर्थनियमनिश्चयोऽभूत् तत आचार्यपरम्परयेदानीमपि भवतीति, तदप्ययुक्तं, यतो नाम् गातमादिरपि

उच्यते, उच्यते च परचेतोदृष्टिप्रसङ्गा, तस्माच्चतीन्द्रियत्वेनैव तद्विषये बहुरादीन्द्रियप्रसङ्गप्रसङ्गेत्यापात्, जगत्स-
धार्या च सर्वज्ञस्य विषयार्था कथमिदं ज्ञायते—एव सर्वज्ञसावित्रायोगोऽमेन चाभिप्रायेण कथं प्रयुक्तो नाभिप्राया-
न्तरेण ? तत्र एवं सम्बद्धपरिज्ञानाभावात् दानेन पञ्चार्थवर्तीमुक्तवान् यग्यवान् त्रामेव केयकां युक्तो तत्रो गौतमादिरभि-
भाष्यते, न तु नः परमार्थतत्त्वसोपदेवत्यायैव बहुच्यते, यथाऽऽदिशोत्पन्नोक्तसानुवादकोऽपरिज्ञातचन्द्रार्थो म्बेच्छः,
तच्च य—“निष्कम्बु बभिक्षन्मुत्स, यथा हुत्ताणुगासप । न हेतुं ते विद्याया, मासिं प्रज्युमासप ॥१॥ एव-
मप्रापिवा तार्थ, ययता मासिं सर्वं । निष्कम्बु न बाधन्ति, निष्कम्बु न बोहिद ॥ २ ॥” इदं दीर्घतरसंसा-
रकारणत्वात् सम्बन्धनिश्चयाभावात् न ज्ञानं भेदा, किन्त्वज्ञानमेवेति स्थितं, ते द्यावः/निकाः सप्तपष्टिसङ्ख्या अनुनो-
पायेन प्रतिपद्यन्त्या, इह जीवाजीवादीन् न पदार्थांश्च कथित्यहिकादी म्बवसाज्ज ययन्ते सत्यपि लाज्यते, तेषां च
जीवाजीवादीनां जयानां पदार्थानां प्रसेकमथाः सप्त सत्तादयो न्यसन्ते, तद्यथा—सत्यमसत्यं सदसरसमथाभ्यत्यं सद-
वाच्यत्वमसदवाच्यत्व सदसदवाच्यत्वं चेति । तत्र सत्यं सत्यमेव विद्यमानत्वं, असत्यं परस्मैपाविद्यमानत्वं, सदसरं
सत्सुपरसत्ताभ्यां विद्यमानाविद्यमानत्वं, तत्र यद्यपि सर्वं यस्तु सकृत्परसत्ताभ्यां सर्वदेव सभापत एव सदसत् त-

१ म्बेच्छोऽप्रसेकमथाः यथा सकृत्मेवातुमापदे । न हेतुं तच्च निष्कम्बु, कथित्यहिकादी म्बवसाज्ज ययन्ते ॥१॥ एवमपि सप्तपष्टिसङ्ख्या (भाष्ये ख १) ।

विद्यमानं न बाधन्ति म्बेच्छा इव नरोत्तिकया ॥ २ ॥

यापि कश्चित् किञ्चित्कदाचिदुद्धृतं प्रमात्रा पिवश्यते तत एवं त्रयो विरुह्या भवन्ति, तथा तदेव नश्यनमनं च यदा
युगपदेकेन शब्देन यदुभियते तदा तद्वानकः शब्दः कोऽपि न विद्यते इति उवाच्यतं, एते चत्वारोऽपि विरुह्याः
सकलादेना इति गीग्नो, सकलान्मुविषयतान्, यदा तेको भागः सत्तपरस्वाभावो युगपदिह्यने नया नश्याच्यतं,
यदा तेको भागोऽमद्यपरभावाच्यनदाऽनदयाच्यतं, यदा तेको भागः सत्तपरभावाच्यनदा गदनदया-
च्यत्वमिति, न तेनेभ्यः मस्यविरुहेभ्योऽज्यो विरुह्यः नश्यमपि, नमैतेभ्येव गभ्येऽज्यपर्यायान्, तत्तन्नास विरुह्या
उपन्यन्ताः, मस विरुह्या नानिर्गुणिना ज्ञानाविषष्टिः, उतरनेक्षत्पार प्याऽऽद्या विरुह्याः, तद्यथा—नररानमरा-
नदनरागगाच्यतं नेति, एते चत्वारोऽपि विरुह्यादिगष्टिगभ्ये श्रुतिग्नते नतः मस्यष्टिर्भगति, नय हो जानाति
जीवः मन्त्रितेको विरुह्यः, न कश्चिदपि जानाति, तद्वाद्यक्रमानाभावादिति माराः, ज्ञानेन वा किं तेन प्रयोजनं?,
ज्ञानस्याभिवियेनहेतुनया श्रोते प्रक्तिग्नित्तान्, एतन्मददाह्योऽपि विरुह्या नात्मीयाः, उतरगिरि किं मनोऽजनः
सदमतोऽवाच्यन् नेति को जानाति?, ज्ञानेन वा किं?, न किञ्चिदी प्रयोजनमिति ॥ तथा गिगेन चरुनीनि
पैनगिराः, एते चानवयुनल्लिज्ञानारगाया गिगमप्रविषन्निष्ठया वेदिन्याः, ये व जगिज्ञानहस्ता ननुगोपयेन द्र-
व्याः—युस्तुगनियत्रिज्ञानिगिराभममालुषिन्तुस्तेनष्टु न्यानेषु तायेन गाया मनया शनेन देतकलोपतेन वि-
नयः काये इति चत्वारः कायादयः भाष्यन्ते, चत्वारसाभभिर्गुणिता ज्ञाना जगिग्नन् ॥ येनेषां च यथानां विषय-

चिकित्सां पादपिबकृतानां प्रतिवेद्यः सूक्ष्मज्ञाने प्रवेष्टुं न शक्नोति। पूर्वोक्तानि कथा युक्तिभिः कृतस्ततो वयमपि
स्वाम्यान्त्यां पूर्वोक्तानि कथां प्रतिवेद्यं सन्नेपतो दर्शयामः—तत्र नैकादशादिनाः सर्वे काष्ठकृतं भग्नन्ते तावत्
प्रति मृगः—काष्ठो नात्र किमेकलभापो नित्यो व्यापी? किंवा समवायिरूपतया परिणामी?, तत्र वयापाः पक्षः
तदनुक्तं, तथातुल्यकाष्ठप्रकारप्रभावाभावात्, न तद्वत् तथातुल्यं काष्ठं प्रत्यवेनोपलभ्यमाने, नाप्यनुमानेन, तदवित्या-
भाविच्छिन्नाभावात्, अथ कथं तदवित्याभाविच्छिन्नाभावो? शक्यता इत्यन्ते शरत्तराणादितु पूर्वोपरलभ्यमहात्, स न न
बहुलसम्पन्नानिभिषो, पर्यमाने च काष्ठे बहुलसम्पन्न विषयान्नतया तथाप्यमहात्प्रवृत्तिप्रसङ्गे, ततो न निमित्तोऽयं
शरत्तराणादितु पूर्वोपरलभ्यमहात् स काष्ठ इति, तथाहि—पूर्वोक्तान्योपी पूर्वो शरत्तराणादितु पूर्वोपरलभ्यमहात् योपापतो राणा-
वितिरिति, अथु वरि शरत्तराणादितु पूर्वोपरलभ्यमहात् इति काष्ठस्यैव कथं त्वं पूर्वोपरलभ्यमहात्?,
तदवित्याल्लोकादिति चेत्, न, तत्रापि स एव शरत्तरा इत्यवित्या, अथ वा सूक्ष्मे शरत्तरा इति तस्य सत्यमेव पूर्वोपरलभ्यमहात्
वेद्यते नान्यकारत्वेनोपादिति, तथा चोक्तम्—“पूर्वोक्तानि योपी यः, स पूर्वोपरलभ्यमहात्। पूर्वोपरलभ्यं तस्मात्, तस्मादेव
नान्यतः ॥ १ ॥” तदवित्याल्लोकादित्यास्यप्रकारपदेष्टी, न, तत्राप्येवैको व्यापी नित्यः काष्ठोऽप्युपगम्यते, ततो कथं
तस्य पूर्वोपरलभ्यमहात्?, अथ तदवित्याल्लोकादित्यास्यप्रकारपदेष्टी, तथाहि—सहचारिणो शरत्तरादयः पूर्वोः
अपरे च रामादयोऽपरास्तत्सम्पन्नं यथातथात्वात्काष्ठस्यापि पूर्वोपरलभ्यमहात्, अतएव च सहचारिणो अपरपदेष्टो यथा मन्वाः

क्रोधंतीति, तदेतदपि बालिशजल्पितम्, इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्, तथाहि—सहचारिणां भरतादीनां पूर्वोदित्वं कालगतपूर्वादित्वयोगात् कालस्य च पूर्वोदित्वं सहचारिभरतादिगतपूर्वादित्वयोगतः, तत एकसिद्धावन्यतरस्याप्यसिद्धिः, उक्तं च—“एकत्वव्यापितायां हि, पूर्वोदित्वं कथं भवेत्, । सहचारिवशात्तच्चैदन्योऽन्याश्रयताऽऽगमः ॥१॥ सहचारिणां हि पूर्वत्वं, पूर्वकालसमागमात् । कालस्य पूर्वोदित्वं च, सहचार्यवियोगतः ॥२॥” प्रागसिद्धावेकस्य कथमन्यस्य सिद्धिरिति तत्रायं पक्षः श्रेयान्, अथ द्वितीयः पक्षः, सोऽध्ययुक्तो, यतः समयादिरूपे परिणामिनि कालेऽविशिशेष्टेऽपि फलवैचित्र्यमुपलभ्यते, तथाहि—समकालमारभ्यमाणाऽपि सुद्रपक्तिरविकला कस्यचिद् दृश्यते अपरस्य तु कालान्तरेऽपि न, तथा समकालमेकस्मिन्नेव राजनि सेव्यमाने सेवकस्यैकस्य फलमचिराद् भवति अपरस्य तु कालान्तरेऽपि न, तथा समकालमपि क्रियमाणे कृष्यादिकर्मण्येकस्य परिपूरणां धान्यसम्पदुपजायते अन्यस्य तु खण्डस्फुटिता न वा किञ्चिदपि, ततो यदि काल एव केवलः कारणं भवेत् तर्हि सर्वेषामपि सममेव सुद्रपत्तयादि फलं भवेत् न च भवति तस्मान्न कालमात्रकृतं विश्ववैचित्र्यं, किन्तु कालादिसामग्रीसापेक्षं तत्तत्कर्मनिवन्धनमिति स्थितं ॥ यदपि चेश्वराद्यादिनो ज्ञाते—‘ईश्वरकृतं जगदि’ति तदप्यसमीचीनं, ईश्वराहकप्रमाणाभावात्, अयास्ति तद्ग्राहकं प्रमाणमनुमानं, तथाहि—यत्स्थित्वा स्थित्याऽभिसतफलसम्पादनाय प्रवर्तते तदुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं, यथा वास्यादि द्वेधी-करणौ, प्रवर्तते च स्थित्वा स्थित्वा सकलमपि विश्वं स्वफलसाधनायेति, न खलु वास्यादयः स्वयमेव प्रवर्तन्ते, तेषामेव-

तनत्वात्, स्वभाषत एव चेत्प्रवर्त्तन्ते तर्हि शरीरं तेषां प्रवर्त्तवं भवेत्, न च भवति, तस्मादवश्यं स्थित्वा स्थित्वा प्रवर्त्तने केनचित्प्रोधाप्यता प्रवर्त्तकेन भवितव्यं, सकलसाधि च व्यवसायः स्थित्वा २ फलं साधयता प्रवर्त्तक ईश्वर एवो-
पपद्यते, नान्य इतीश्वरसिद्धिः, तथाऽपरमनुमानं-यत्पारिवर्त्यस्वादिरुद्धयसन्निवेशविशेषमात्रं तथेतनापत्कृत, यथा
पटादि, पारिवर्त्यस्वादिरुद्धयसन्निवेशविशेषमात्रं न भूयधत्तारिकमिति, तदेतद्युक्तं, सिद्धसाधनेन पक्षस्य प्रसिद्ध-
सम्बन्धतयात्, तथाहि-सकलमयीदं विषयविषयं एवं कर्मनिबन्धननियन्तामो, यतोऽमी पैताम्बुहिमयादयः पर्यता
परतैरावसविदेष्टान्तरापीपादीनि येषां तथा तथा प्रणिनां सुखदुःखारिहोस्तथा यत्परिणमन्ते तत्र तयापरिणमने
तच्चन्निपासिनामेव तेषां भगवतां कर्म कारणमपेक्षं, नान्यत्, तथा च तस्ये एव पुण्यवति राण्यमनुवावति सुपत्नी
तत्कर्मप्रमाणतः। सुनिश्चादयः प्रवर्त्तमानाः, कर्म च बीजमिति, बीजाद्यमुद्विगन्तमेतवापत्त्वात्, ततो मुद्विगन्तकारणा-
विधिर्वन्ते चेतनापत्कृतत्वे च साम्बन्धाने सिद्धसाधनं, नप मुद्विगन्त चेतनापत्त्वात् वा विधिदृष्टयेभ्यः कश्चित्साध्यते
तेन न सिद्धसाधनं, तर्हि दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पात्, वासादौ च यदादौ चेभ्यसाधिषापकत्वेन कारणत्वेन वा
व्याप्तिप्रमाणत्वात्पुण्यमानत्वात्, वाद्विक्रुम्यकारादीनामेव तन्नात्यवतो व्यतिरेकतो वा व्याप्तिप्रमाणानां निष्ठी-
यमानत्वात्, नप पाद्विक्रयादयोऽपि ईश्वरप्रेरिता एव तत्र २ कर्मणि प्रवर्त्तन्ते च सताः ततो न दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पात्,
नन्वेवं तर्हि ईश्वरोऽप्यन्येनैवरेण प्रेरितः सकर्मणि प्रवर्त्तते, न सत्यो, विशेषायासात्, सोऽप्यन्येनैवरेण प्रेरित इति विकल्पा-

सन्ध्यायां तमः सन्ततिरिवाद्यष्टपर्यन्ता ध्यानव्यभाषादयन्ती प्रसरत्यनवस्था, अथ मन्येया चार्द्धक्यादिको जन्तुः सर्वोऽपि स्वरूपेणाज्ञस्ततः स प्रेरित एव स्वकर्मणि प्रवर्तते भगवास्त्वीश्वरः सकलपदार्थज्ञाता ततो नासौ स्वकर्मण्यन्यं स्व-
प्रेरकमपेक्षते तेन नानवस्था, तदप्यसत्, इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्, तथाहि—सकलपदार्थययाऽवस्थितस्वरूपज्ञा-
तृत्वे सिद्धे सत्यन्याप्रेरितत्वसिद्धिः अन्याप्रेरितत्वसिद्धौ च सकलजगत्करणतः सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्येकासिद्धान्वयतरस्या-
प्यसिद्धिः, अपिच—यद्यसौ सर्वज्ञो वीतरागश्च तत्किमर्थमन्यं जनमसद्व्यवहारे प्रवर्तयति?, मध्यस्था हि विवे-
किनः सद्व्यवहार एव प्रवर्तयन्ति, नासद्व्यवहारे, स तु विपर्ययमपि करोति, ततः कथमसौ सर्वज्ञो वीतरागो
वा?, अथोन्येत—सद्व्यवहारविपर्ययेन भगवानुपदेशं ददाति तेन सर्वज्ञो वीतरागश्च, यस्त्यधर्मकारी जनसमूहस्तं
फलमसदनुभावयति येन स तस्मादधर्माद् व्यावर्तते, तद् उचितफलदायित्वाद्विवेकानेन भगवानिति न कश्चिदोपः,
तदप्यसमीक्षिताभिधानं, यतः पापेऽपि प्रथमं स एव प्रवर्तयति नान्यो, न च स्वयं प्रवर्तते, तस्याज्ञत्वेन पापे धर्मे
वा स्वयंप्रवृत्तेरयोगात्, ततः पूर्वं पापे प्रवर्त्य तत्फलमनुभाव्य पश्चाद्धर्मे प्रवर्तयतीति केयमीश्वरस्य प्रेक्षापूर्वका-
रिता?, अथ पापेऽपि प्रथमं प्रवर्तयति तत्कर्मभिधित एव, तथाहि—तदेव तेन जन्तुना कृतं कर्म यद्वशात्पाप
एव प्रवर्तते, ईश्वरोऽपि च भगवान् सर्वज्ञस्त्वारूपं तत्कर्म साक्षात् ज्ञात्वा तं पाप एव प्रवर्तयति, तत्र उचितफल-
दायित्वान्नाप्रेक्षापूर्वकारीति, ननु तदपि कर्म तेनैव कारितं, ततस्तदपि कस्मात्प्रथमं कारयतीति स एवाप्रेक्षापूर्व-

कारिताप्रसङ्गः, अथाधर्मसत्तौ न कारयति, किन्तु सत एवासी अधर्मगात्ररति, अधर्मकारिणं तु तं तत्फलमसदनु-
भासयति, तदन्त्येभरपत्, तच्चाहि—तदन्त्ये ईश्वरा राजादयो नाधर्मं धनं प्रवर्धयन्ति अधर्मफलं तु प्रेष्यादिकमनुभासय-
न्ति तद्वज्रगवानीत्यरोऽपि, तदप्यनुक्तं, अन्ये हि ईश्वरा न पापप्रतिषेधं कारयितुमीयाः, न हि नाम राजानोऽपि सप्र-
धासनाः पापे मनोबाधायनिमित्ते (प्रवृत्ते) सर्वथा प्रतिषेधयितुं प्रभविवन्तः, उ तु मयवान् धर्माधर्मविधिप्रतिषेधविधा-
यनसमर्थे इष्यते तदा कथं पापे प्रवृत्तं न प्रतिषेधयति?, अप्रतिषेधतश्च परमार्यतः उ एव कारयति, तत्फलम् (स)
पश्चादनुभासनादिति तदवस्य एव बोधः, अथ पापे प्रवर्धमानं प्रतिषेधयितुमशक्य इष्यते तर्हि नैवोपैरिदमभिधा-
तव्यं—सर्वेगीश्वरेण कृतमिति, अपिच—यद्यसौ स्वगवर्म्मे करोति तथा वर्त्ममपि करिष्यति फलं च स्वगमेव
भोदयते ततः किमीश्वरकल्पनया निषेधमिति?, उक्तं च—“सर्वसत्त्वाऽन्त्येभराः पापप्रतिषेधं न कुर्वन्ति । स त्वसन्त्य-
मशक्तेभ्यो, व्यावृत्तमतिरिच्यते ॥ १ ॥ अथाप्यशक्य एवासी, तथा सति परिस्फुटम् । मेघरेज कृतं सर्वमिति पक्क-
व्यमुपयुक्तैः ॥ २ ॥ पापवत्त्वसर्वकारित्वाद्बर्मादिरपि किं सत्ता” ॥ इति, अथ प्रवीणाः—सयमसौ धर्माधर्मौ करोति,
तत्फलं त्वीश्वर एव भोक्षयति, तस्य धर्माधर्मफलभोगे स्वयमशक्यत्वादिति, तदप्यसत्, यतो यो नाम स्वयं धर्मा-
धर्मौ विधातुमलं स कथं तत्फल स्वमेव न भोक्षुमीयाः?, न हि पशुभोदनं स्वर्गो न भोक्षुमिति लोके प्रतीयते,
अथवा भवत्येतदपि तथाऽप्यसौ धर्मफलमुन्मत्तदेवाज्ञानासंसर्गादिरूपगदुगावयत्तु, तत्सेद्यत्वात्, अधर्मफलं तु नरक-

प्रपांतादिरूपं कस्मादनुभावयति ? न हि मध्यस्थभावमवलम्बमानाः परमकरुणापरितचेतसः प्रेक्षावन्तो निरर्थके पर-
पीडाहेतौ कर्मणि प्रवर्तन्ते, क्रीडार्थो भगवत्स्तथा प्रवृत्तिरिति चेत्, यद्येवं तर्हि कथमसौ प्रेक्षावान् ? तस्य हि
प्रवर्तने क्रीडामात्रमेव फलं, ते पुनः प्राणिनः स्थाने २ प्राणैर्वियुज्यन्ते, उक्तं च—“क्रीडार्थो तस्य वृत्तिश्चेत्, प्रेक्षा-
पूर्वक्रिया कुतः ? । एकस्य क्षणिका तृप्तिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १ ॥” अपिच—क्रीडा लोके सरागस्योपलभ्यते
भगवांश्च वीतरागः ततः कथं तस्य क्रीडा सङ्गतिमङ्गति ?, अथ सोऽपि सराग इष्यते तर्हि शेषजन्दुरिवावीतरा-
गत्वात् न सर्वज्ञो नापि सर्वस्य कर्त्तृत्वापत्तिः, अथ रागादियुतोऽपि सर्वज्ञः सर्वस्य कर्त्ता च भवति तथास्वभाव-
त्वात् ततो न कश्चिद्दोषो, न हि स्वभावे पर्यनुयोगो घटनामुपपद्यते, उक्तं च—“इदमेवं न वेत्येतत्कस्य पर्यनुयो-
ज्यताम् ? । अस्मिर्ददति नाकाशं, कोऽत्र पर्यनुज्यताम् ? ॥ १ ॥” तदेतदसम्यक्, यतः प्रत्यक्षतत्तत्कारूपस्वभा-
वेऽवगते यदि पर्यनुयोगो विधीयते तत्रेदमुत्तरं विजृम्भते—यथा स्वभावे पर्यनुयोगो न भवतीति, यथा प्रत्यक्षेणोप-
लभ्यमाने बहेर्दाहं दहतो दाहकत्वरूपे स्वभावे, तथाहि—यदि तत्र कोऽपि पर्यनुयोगमाधत्ते—यथा कथमेव बहि-
र्दाहकस्वभावो जातो ?, यदि वस्तुत्वेन तर्हि व्योमापि किं न दाहकस्वभावं भवति ?, वस्तुत्वाविशेषादिति, तत्रेदमुत्तरं
विधीयते, दाहकत्वरूपो हि स्वभावो बहेः प्रत्यक्षतः एवोपलभ्यते, ततः कथमेव पर्यनुयोगमर्हति ?, न हि दृष्टेऽनुपपन्नता
नाम, तथा चोक्तम्—“स्वभावेऽभ्यक्षतः सिद्धे, यदि पर्यनुज्यते । तत्रेदमुत्तरं धान्यं, न दृष्टेऽनुपपन्नता ॥ १ ॥”

ईश्वरस्तु सर्वज्ञपत्न्यस्तु तेन सर्वं प्रत्येकं च नोपलब्धं, एतच्छब्दं तथास्मात्पत्न्यफलत्वेनाऽप्येवं पर्यनुयोगमाश्रयते, यदि
 पुनरद्वैतस्य तथासत्तापक्षेण फलत्वेनाप्यनुगम्येत तर्हि सर्वोऽपि मादी सं तं पक्षमाश्रयत् परेष्वपि वि-
 शेषितत्वाच्च तत्र तथासत्तापक्षेण परं विरुद्धीकृत्य लब्धव्यवस्थाकं पक्षं शब्देत्, उच्यते च—“यत्किञ्चिदालम्बा-
 उच्येतं विद्यात्, विरुद्धत्वाच्च उच्यते । यस्तुल्यगोचरिति वाच्यमित्यं, तदोच्यते साद्विजयी समस्ताः ॥ १ ॥”
 किं च—सर्वं यदि अक्षरीपरकृतं कथ्यते तर्हि सर्वोऽप्यपि आद्यापि तत्कथनं न गच्छति तेन अक्षरवितावीति प्राप्तं, तानि
 च आद्यापि परस्परविरुद्धोच्यते, ततोऽप्यनं कानिचित् तत्तानि कानिचित् तत्तानि, एतत् तत्तानि तत्तानि तत्तानि तत्तानि तत्तानि
 कथयती अत्रापि ॥ १ ॥ उच्यते च—“आद्यास्तदापि सर्वोच्यते, अक्षरीपरविरुद्धत्वाच्च । तत्तान्योपदेष्टव्यं (अ) अत्रापि अत्रापि
 कथय ॥ १ ॥” अत्र च अक्षरानि आद्याणीत्येव अस्ति किन्तु तत्तान्येव एतत्तानि च कथिदोपापकाद्या, तर्हि
 आद्यान्तरपदेन येनोपापकपि अपवादीति इत्या तत्र पक्षसिद्धिरिति । अन्यथा—यत्तत्तानं संख्यामादि बुद्धिमत्कारण-
 पूर्वकत्वेनोपकथ्यं तादृशतत्त्वेनान्यथापि बुद्धिमत्तमात्मनो हेतुपनुगापचति, तथा जीवोदेवकृष्णमादित्यं, न श्रेयं,
 न हि सन्त्याऽअसदपत्नीकादिगतसंख्यामाध्यात्मनो बुद्धित्वं कर्तारस्तनुगापचति, तथाजतीतोपापत्, तदुक्तं सं-
 ख्यानैर्बुद्धिमत्कारणत्वेन निश्चयाभावात्, तथा सुसुप्तप्रतिबलमपि संख्यामादि संख्यामादि बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वेन निश्चित-
 मिति कथं तद्व्यावृद्धिमत्तां केर्बुलुमावृत्ति, तथा अन्यथा—एवमि संख्यामादि तादृशतत्त्वेन संख्यामादि बुद्धिमत्कारणत्वात्,

न चैवं तत्कर्तुं दुर्द्धिमतोऽनुमाने काञ्चिदपि बाधासुपलभामहे ततः सर्वे सुस्थमिति, तदयुक्तं, शब्दा हि रुढिवशाज्वात्य-
न्तरेऽपि प्रवर्तन्ते, ततः शब्दसाम्याद्यदि तथारूपवस्त्यनुमानं तर्हि गोलाद्वागादीनामपि विपाणिताऽनुमीयतां, विशेषे-
यामावात्, अथ तत्र प्रत्यक्षेण बाधोपलभ्यते ईश्वरानुमाने तु न ततो न कश्चिदोप इति, तदेतदतीव प्रमाणमार्गान-
भिज्ञतासूचकं, यतो यत एव तत्र प्रत्यक्षेण बाधोपलम्भोऽत एव नान्यत्रापि शब्दसाम्यात्तथारूपवस्त्यनुमानं कर्तव्यं,
प्रत्यक्षत एव शब्दसाम्यस्य वस्तुतथारूपेण सहायिनाभावित्वस्याभावावगमात्, न च बाधकमत्र नोपलभ्यते इत्ये-
वानुमानं प्रवर्तते, किन्तु वस्तुसम्बन्धबलात्, तथा चोक्तम्—“न न बाध्यत इत्येवमनुमानं प्रवर्तते । सम्बन्धदर्श-
नात्तस्य, प्रवर्त्तनमिदृष्यते ॥ १ ॥” इति, स च सम्बन्धोऽत्र न विद्यते, तद्वाहकप्रमाणाभावात्, ततोऽनैकान्तिकता
हेतोः, इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यं, अन्यथा यो यो मृद्धिकारः स स कुम्भकारकृतो यथा घटादिः, मृद्धिकारश्चायं बलमीकः
तस्मात् कुम्भकारकृत इत्यनुमानं समीचीनतामाचनीस्कन्धते, बाधकारदर्शनात्, अयाहि बाधकमत्रादर्शनं, तथाहि-
यदि तत्र कुम्भकारः कर्त्ता भवेत् तर्हि कदाचिदुपलभ्येत न चोपलभ्येत तस्मादेतदयुक्तमिति, तदेतदीश्वरानुमाने-
ऽपि समानं, यदि हि सर्वस्यापि वस्तुजातस्यैभरः कर्त्ता तर्हि क्वचित्कदाचिदुपलभ्येत न चोपलभ्येत तस्मात्तदप्य-
लीकमिति कृतं प्रसङ्गेन ॥ येऽपि चात्मवादिनः ‘पुरुष एवेदं सर्व’मिति प्रतिपन्नानेऽपि महामोहमहोरगरगरलपूरम्-
च्छित्तमानसा वेदितव्याः, तथाहि—यदि नाम पुरुषमात्ररूपमद्वैतं तत्त्वं तर्हि यदेतदुपलभ्यते सुखित्वदुःखित्वादि

तत्सर्वं परमार्थतोऽसत् आप्नोति, ततश्चैवं स्थिते चदेतदुच्यते—‘प्रमाणतोऽपियस्य संसारनिर्गुणं तद्विमुक्तया प्रज्ञया
चतुष्छेदात् प्रवृत्तिरित्यादि तदेतदाकाशकुसुमसौरभसर्षपोपमानवसेनं, अद्वैतरूपे हि तस्ये कृतो नरकादिमयप्रम-
भरुपाः संसारो ? यन्नैर्गुणमवयवस्य तदुष्छेदात् प्रवृत्तिरुपपद्यते, नस्तुच्यते—‘सुकृपायवेयमद्वैतं तस्य, यस्तु संसारनिर्गुणं
मायनेवदर्शनं च तत्सर्वं च सर्वेयमवियानप्रतिपद्यामि पित्रे निम्नोन्नतमेव दर्शनमिव आन्तमयसेयमिति, तदप्यचारु,
प्रतीक्ष्ययवाक्यप्रमाणाभावात्, तथाहि—याद्वैताभ्युपगमे किञ्चिद्वैताग्रहकं ततः इव गतुं प्रमाणमस्ति, द्वैतत्वप्रसक्तोः,
न च प्रमाणान्तरेण निश्चितिरथा तत्सम्बन्धा अपत्ति, ना प्रापत्सर्वस्य सर्वेदार्थसिद्धिप्रसङ्गः, तथा आम्निरपि प्र-
माणसूताद्वैतात् निष्ठाऽभ्युपगमस्तथा, अन्यथा प्रमाणसूतमद्वैतप्रमाणावेव भवेत्, तदप्यतिरेकात्, तत्स्वरूपवत्,
तथा च कृतकारण्यवस्था !, निष्ठायां च आन्तात्पन्थुपगम्यमानायां द्वैतं प्रत्यक्षमित्यद्वैतहानि, अपि च—यदीदं सम्मा-
याकुम्भान्मोक्षदादिमायमेव दर्शनं आन्तमुच्यते तर्हि विवक्षापदपि कश्चित्सत्यमवगन्तव्यं, अत्रान्तर्येनान्तरेण प्रा-
न्तरयोगात्, न खलु येन पूर्वमासीदपि न प्रवृत्तत्वं एवमासीदपि प्राप्तिरुपजायते, यदुक्तं—“वाष्टपूर्यस्यैव स,
रत्नानां सर्वमस्ति कश्चित् । तदा पूर्वास्तुषारित्वाच्चास्ति आन्तिशूर्यिका ॥ १ ॥” तत एवमन्यव्याहतो मेवः, अन्यथ-
‘सुकृपाद्वैतरूपं तत्समपश्यं परमै निवेदनीयं, नात्मने, नात्मनो व्यामोहमाभावात्, विमोहमेवैतत्प्रतिपत्तिरेव न
भवेत्, व्योच्येत—यत एव व्यामोहोऽस्य एव तन्निवृत्त्यर्थमात्मनोऽद्वैतप्रतिपत्तिरित्येतस्या, तदुक्तम्, एवं सत्यद्वैतप्रति-

पस्याधानेनात्मनो व्यामोहे निवर्त्यमानेऽवश्यं पूर्वरूपत्यागोऽपररूपस्य चान्यामूढतालक्षणस्योत्पत्तिरित्यद्वैतप्रतिज्ञा-
हानिः, परस्मै च प्रतिपादयन्निग्रयमतः परमभ्युपगच्छेत्, परं चाभ्युपगच्छेत् तस्मै चाद्वैतरूपं तत्त्वं निवेदयन् पिता, मे
कुमारब्रह्मचारीत्यादि वदन्निव कथं नोन्मत्तः?, स्वपराभ्युपगमेनाद्वैतवचसो वाधनादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ यदपि च
नियतिवादिन उक्तवन्तो-नियतिर्नाम तत्त्वान्तरमस्तीति, तदपि ताड्यमानाऽतिजीर्णघट इव विचारताडनमसहमानं
शतंशो विग्रहारभावमाभजते, तथाहि-तन्निग्रयतिरूपं नाम तत्त्वान्तरं भावरूपं वा स्यादभावरूपं वा?, यदि भावरूपं
तर्हि किमेकरूपमनेकरूपं वा?, यद्येकरूपं ततस्तदपि नित्यमनित्यं वा?, यदि नित्यं कथं भावानां हेतुः?, नित्यस्य
कारणत्वायोगात्, तथाहि-नित्यमाकालमेकरूपमुपवर्ण्यते, अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्यभावतया नित्यत्वस्य व्यावर्ण-
नात्, ततो यदि तेन रूपेण कार्याणि जनयति तर्हि सर्वदा तेन रूपेण जनयेत्, विशेषाभावात्, न च सर्वदा
तेन रूपेण जनयति, क्वचित्कदाचित्तस्य भावस्य दर्शनात्, अपिच-यानि द्वितीयादियु क्षणेषु कर्त्तव्यानि
कार्याणि तान्यपि प्रथमसमय एवोत्पादयेत्, तत्कारणत्वभावस्य तदानीमपि विद्यमानत्वात्, मा वा द्वितीयादिष्वपि
क्षणेषु, विशेषाभावात्, विशेषे वा बलादनित्यत्वं, 'अतादवस्थमनित्यतां ब्रूम' इति वचनप्राण्यात्, अथाविशिष्ट-
मपि नित्यं तं तं सहकारिणमपेक्ष्य कार्यं विधत्ते, सहकारिणश्च प्रतिनियतदेशकालमाविनः, ततः सहकारिभावा-
भावाभ्यां कार्यस्य क्रम इति, तदप्यसमीचीनं, यतः सहकारिणोऽपि नियतिसम्पाद्याः, नियतिश्च प्रथमक्षणेऽपि त-

तत्परसमाधा, द्वितीयादिषु धर्मेषु तत्करणत्वमाधत्ताऽन्वयगर्भे नित्यत्वविधिप्रसङ्गात्, ततः प्रत्ययेऽपि धर्मे सर्वसदकारिणां सम्भवात् सकलकार्यकरणप्रसङ्गः, अपिच—सदकारिषु सत्सु भवति कार्यं तदभावे च न भवति ततः सदकारिणामेवान्वयव्यतिरेकवर्जनात् कारयता परिकल्पनीया, न निगते, तत्र व्यतिरेकासम्भवात्, उक्तं च—“हेतुताऽन्वयपूर्वेण, व्यतिरेकेण सिध्यति । नित्यसाध्यव्यतिरेकस्य, कुतो हेतुत्वसम्भवाः ? ॥ १ ॥” अथेतदोपपत्त्यादित्यमिति पक्षाश्रयणं तर्हि तस्य प्रतिबन्धनान्यरूपतया भवनं, सतो बहुत्वभावादेकरूपमिति प्रतिवाच्याघातप्रसङ्गः, न च ध्वनयित्वे कार्यकारणत्वात् इति प्रागेवोपपादितम् । अन्वय-यदि निगतिरेकरूपा तत्सद्विषयत्वननिश्चितकार्यभागेनैकरूपताप्रसङ्गः, न हि कारणभेदसत्तरेण कार्यस्य भेदो भवितुमर्हति, तस्य निर्देष्टुमशक्यप्रसङ्गः, अयमेकरूपमिति पक्षो, ननु साऽनेकरूपता न तदन्वयानाकूपविशेष्यतन्तरेणोपपद्यते, न बहु रूपेतरादिपराभेदसत्तरेण विहायसः पततामममसामनेकरूपता भवति, विशेषणं विना वस्मान्न तुल्यानां विच्छिद्ये’ति वक्ष्यप्रामाण्यात्, ततोऽजडं तदन्वयमिति मानारूपाणि विशेष्ययानि नियतेर्भेदकान्वन्वयपक्षस्यापि, तेषां च नानारूपानां विशेषणानां नाशः किं ततः एव नियतेर्भेदेदुतान्यताः, यदि नियतेरसंसाः सत एकरूपस्यात्कार्यं तन्निषग्धनानां विशेषणानां नानारूपताः, अथ विचित्रकार्यान्वयास्तुपपत्त्या सा विचित्ररूपाऽन्वयमम्यते, ननु सा विचित्ररूपता विशेष्यभावाद्दुत्यसम्भवेनन्तरेण न पटामद्यति, ततस्त्वपि विशेष्यभावाद्दुत्यमन्वयगन्तव्यं, तेषामपि विशेषणानां नाशः किं तत एव नियतेर्भेदेदुतान्यत इत्यादि तदेवाप-

र्त्तते इत्यनवस्था, अथान्यत इति पक्षः, तदप्ययुक्तं, नियतिव्यतिरेकेणान्यस्य हेतुत्वेनानभ्युपगमादिति यत्किञ्चिदेतत्, किंच-अनेकरूपमिति पक्षाभ्युपगमे भवतः प्रतिपन्थि विकल्पयुगलमुपढौकते-तद्धि मूर्त्तं वा स्यादमूर्त्तं वा ? यदि मूर्त्तं तर्हि नामान्तरेण कर्मैव प्रतिपन्नं, यस्मात्तदपि कर्म पुद्गलरूपत्वात् मूर्त्तमनेकं चास्माकमभिप्रेतं, भवताऽपि च नि-यतिरूपं तत्त्वान्तरमनेकं मूर्त्तं चाभ्युपगम्यते इत्यावयोरविप्रतिपत्तिः, अथामूर्त्तमित्यभ्युपगमस्तर्हि न तत्सुखदुःखनि-बन्धनम्, अमूर्त्तत्वात्, न खल्याकाशममूर्त्तमनुग्रहायोपघाताय वा जायते, पुद्गलानामेवानुग्रहोपघातविधानसमर्थ-त्वात्, “जमणुगगहोवघाया जीवाणं पुगलोर्हितो” इति वचनात्, अथ मन्येथाः-दृष्टमाकाशमपि देशभेदेन सुख-दुःखनिबन्धनं, तथाहि-मरुस्थलीप्रभृतिषु देशेषु दुःखं शेषेषु तु सुखमिति, तदप्यसत्, तत्रापि तदाकाशस्थिताना-मेव पुद्गलानामनुग्रहोपघातकारित्वात्, तथाहि-मरुस्थलीप्रायासु भूमिषु जलविकलतया न तथाविधा धान्यसम्पत्, बालुकाकुलतया चाव्वनि प्राणिनां गमनागमनविधायतिशायी पदे २ खेदो निदाघे च खरकिरणतीव्रकरनिकरसम्प-र्कतो भूयान् सन्तापो जलाम्बवहरणमपि खल्पीयो महाप्रयत्नसम्पाद्यं चेति महत्तत्र दुःखं, शेषेषु तद्विपर्ययात्सुख-मिति तत्रापि पुद्गलानामेवानुग्रहोपघातकारित्वं नाकाशस्येति, अथाभावरूपमिति पक्षस्तदप्ययुक्तं, अभावस्य तुच्छरू-पतया सकलशक्त्ययोगतः कार्यकारित्वायोगात्, नहि कटककुण्डलाद्यभावतः कटककुण्डलाद्युपजायते, तथादर्शना-भावात्, अन्यथा तत एव कटककुण्डलाद्युत्पत्तेर्विश्रयादिरिद्रताप्रसङ्गः, नन्विह घटाभावो मृत्पिण्ड एव तस्माच्चोप-

जावमानो इत्येते पटवतः किमिहायुक्तं ? न च बहु युत्पिण्डस्युक्तत्वात्, सतः कथमियं तस्य हेतुता-
नोपपत्तिर्भवति ?, तदप्यसमीचीनं, यतो न य एव युत्पिण्डस्य सारूपमाका स एवामावो भवितुमर्हति, मायायाव-
विरोधात्, तथाहि—यदि माया कथममाका ?, अथामाका कथं माय इति ?, अथोप्येत—सारूप्येयया मायरूपता-
पररूपानेयया चामावरूपता ततो चावामावयोर्विनिमित्तत्वाच्च कथितोप इति, नन्वेवं युत्पिण्डस्य मायामाया-
त्वकत्वाभ्युपगमेऽनेकान्वात्मकता स्वतश्चरितोचिनी भवताः प्राप्नोति, एवं हि शुभाया जैमा एव सति विराजन्ते ये
सर्वे वस्तु सपरमावदिवामेकान्वात्मकमभियन्वन्ते न अथारम्भा इकान्तप्रवृत्तममसा, सादेतत्—परिकल्पितत्वाच्च
पररूपमावस्य सात्त्विकः ततो मागेकान्वात्मकप्रवृत्त इति, यथेवं तर्हि कथं ततो युत्पिण्डाद् पटमाया ?,
तत्र परमार्थतो भव्यागमावसावादात्, यदि पुनः प्रागमावागानेऽपि ततो यतो भवेत् तर्हि स्रष्टृपिण्डादेरपि क-
त्मा न भवति ?, प्रागमावामावाविशेषात्, कथं ना ततो न स्रष्टृपिण्डमिति वदिकथिते तत्, वदस्युक्तं—अथवा यतो
भवति काठान्तेऽपि तद्यदा तत एव नियतेनैव रूपेण भवदुपलभ्यते इति, तदप्ययुक्तमेव, कारणसामग्रीव्यकिनिव-
भता कार्यस्य तदा तत एव तेनैव रूपेण भावसम्भवात्, ततो यदुक्तं—‘अन्वया कार्यकारणभावव्यवस्था प्रतियोग्यत-
रूपव्यवस्था च न भवेत्, नियामकाभावादिति, तद्वदिः दुस्ते, कारणव्यक्तिरूपस्य नियामकस्य भावात्, एवं च का-
रणव्यक्तिनैयततः कार्यस्य नैयत्वे कथं प्रेक्षावाच्च प्रमाणवच्चकुपताः अयावोपपद्यदुक्तिमाधिता निवसिमनीकुस्ते ?, ना

प्रापदप्रेक्षावत्ताग्रसङ्गः, एतेन यदाहुः स्वभावयादिनः—‘इह सर्वं भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते’ इति, तदपि प्रतिक्षि-
समवगन्तव्यं, उक्तरूपाणां प्रायलत्रापि सगानत्वात्, तथाहि—स्वभावो भावरूपो वा सादभावरूपा वा ? भावरू-
पोऽप्येकरूपोऽनेकरूपो वेत्यादि सर्वं तदयस्वमेवात्रापि दूयजालमुपडौकते, अपिच—यः स्वो भावः स्वभावः, आ-
त्मीयो भाव इत्यर्थः, स च कार्यगतो वा हेतुर्मेव कारणगतो वा ? न तावत्कार्यगतो, यतः कार्यं परिनिष्पन्ने सति
स कार्यगतः स्वभावो भविष्यति, नानिष्पन्ने, निष्पन्ने च कार्यं कथं स तस्य हेतुः ? यो हि यस्यालञ्चलामसम्पाद-
नाय प्रभवति स तस्य हेतुः, कार्यं च परिनिष्पन्नताया लञ्चात्मलभं, अन्यथा तस्यैव स्वभावस्याभावप्रसङ्गात्, ततः
कथं स कार्यस्य हेतुर्भवति ? कारणगतस्तु स्वभावः कार्यस्य हेतुरस्माकमपि सम्मतः, स च प्रतिकारणं विभिन्नत्वेन मृदः
कुम्भो भवति न पटादिः, मृदः पटादिकरणस्वभावाभावात्, तन्तुभ्योऽपि पट एव भवति न घटादिः, तन्तुनां घ-
टादिकरणे स्वभावाभावात्, ततो यदुच्यते—‘मृदः कुम्भो भवति न पटादि’ रित्यादि तत्सर्वं कारणगतस्वभावाभ्युप-
गमे सिद्धसाध्यतामध्यमध्यासीनमिति न नो बाधामादधाति, यदपि चोक्तम्—‘आत्मानन्दकार्यजात’ रित्यादि,
तदपि कारणगतस्वभावादीकारेण समीचीनमेवायमेवं, तथाहि—ते कङ्कटुकमुद्राः स्वकारणवदतलथारूपा एव
जाता ये स्थालीन्यनकालादिसामग्रीसम्पर्कोऽपि न पाकमश्रुते इति, स्वभावश्च कारणादभिन्न इति सर्वं साकारण-
मेवेति स्थितम्, उक्तं च—“कारणगमो उ हेक केण व निट्ठोत्ति निययकज्जस्स ? । न य सो तज्जो विभिन्नो सकारणं

१ कारणगतस्तु (सामान्यः) हेतुः केन वा नेष्ट इति निवृत्त्यर्थस्य । न य म (तत्प्रागः) गतो विभिन्नः न सादृश्यमेव सर्वं ततः ॥ १ ॥

सद्यमेव तर्को ॥ १ ॥" वदपि च वदन्कादादिना प्रकृपन्ति—'च बहु प्रतिनियतो वस्तुनां कार्यकारणभाव' इत्यादि, वदपि च कार्यकार्यादिविवेचनपटीय. हेतुपीविकृतसाधुपक्रमपन्त्यर्थं, कार्यकारणभावस्य प्रतिनियतत्वा सम्म-
नात्, तथाहि—याः साधुसाधुपजायते साधकाः स सदैव साधुकारेण, न योगमादपि, योऽपि च योगयाधुपजायते सा-
धुका (अन्वयाप्र ७०००) सोऽपि सदैव योगमादेव न साधुकादपि, न योगमादेव कस्यचित्तेन विविच्यताः प-
रस्वरं आसन्त्यत्वात्, योऽपि च यद्वैकजायते यद्धिः सोऽपि सदैव यद्वैक जायिकाद्यादपि, योऽपि चारगिकाद्या-
दुपजायते सोऽपि सर्वदाऽरगिकाद्यादेव न यद्वैकपि, वदपि योऽपि—'धीयादपि जायते कदली'त्यादि, यत्रापि परस्वरं
विभिन्नत्वात् यद्वैकवैकत्वात्, वदपि—या कस्याधुपजायते कदली साऽपि परमायैतो धीयादेव वेदितव्या, परम्परया
धीयादेव कारणत्वात्, एवं यदावदोऽपि यद्वैकवैकत्वादुपजायमानाः परमायैतो धीयादेवगन्तव्या, तथाहि—याद्यादा
याद्या मनवति, न च याद्या याद्याहेतुका कोके स्वव्रियते, यद्वैकवैकत्वात् सकलयाद्यादिसमुदायरूपयद्वैकत्वेन प्र-
सिद्धत्वात्, एवं यद्वैकवैकत्वादपि जायमानो यदा परमायैतो यद्वैकवैकत्वात् इति यद्वैकवैकत्वात् यदा यदा सोऽपि
वेदितव्या, तस्मात्त कश्चिदपि कारणकार्यव्यभिचारः, निवृत्तिविचारधीमेव च प्रतिपन्ना भवितव्यं, ततो न कश्चिदोपा-
यं च बहुच्यते—'न सत्यमप्या वस्तुसम्पन्नं यद्वैकवैकत्वात् प्रेषापन्तः यद्वैकवैकत्वात्'ति, तद्वैकवैकत्वात्
ति स्मितं । योऽपि चाज्ञानयादिर्ज्ञो 'न ज्ञानं प्रेषा, तस्मिन् सति परस्वरं विषयवैकत्वात् विचक्राधुप्यादिमापतो दीर्घ-

तरसंसारप्रवृत्ते'रित्याद्युक्तवन्तः तेऽप्यज्ञानमहानिद्रोपप्लुतमनस्कतया यत्किञ्चिद्भाषितवन्तो वेदितव्याः, तथाहि—आ-
स्तामन्यवृ एतावदेवं चयं पृच्छामः—ज्ञाननिषेधकं ज्ञानं वा स्यादज्ञानं वा ? तत्र यदि ज्ञानं ततः कथमभाषिष्ट-अज्ञान-
मेव श्रेयो ? नन्वेवं ज्ञानं श्रेयस्तामाचनीस्कन्द्यते, तदन्तरेणाज्ञानस्य प्रतिष्ठापयितुमशक्यत्वात्, तथा च प्रतिज्ञाव्या-
घातप्रसङ्गः, अथाज्ञानमिति पक्षः सोऽप्ययुक्तः, अज्ञानस्य ज्ञाननिषेधनसामर्थ्यायोगात्, न खलु अज्ञानं साधनाय
बाधनाय वा कस्यापि प्रभवति, अज्ञानत्वादेव, ततोऽप्रतिषेधादपि सिद्धं. ज्ञानं श्रेयः, आह च—“नाणोनिसेहण-
हेऊ नाणं इयरं व होज्ज ? जइ नाणं । अब्भुयगमम्मि तस्सा कइं नु अन्नाणमो सेयं ? ॥ १ ॥ अह अन्नाणं न तयं
नाणनिसेहणसमत्थमेवंपि । अप्पडिसेहणं न्नि य संसिद्धं नाणमेवन्ति ॥ २ ॥” यदप्युक्तं—‘ज्ञाने सति परस्परं विवा-
दयोगतश्चित्तकालुष्यादिभाव’ इति, तदप्यपरिभावितभाषितं, इह हि ज्ञानी परमार्थतः स एवोच्यते यो विवेकपू-
तात्मा ज्ञानगर्वभात्मनि सर्वथा न विघत्ते, यस्तु ज्ञानलवमासाद्याकण्ठपीतासच ह्योन्मत्तः सकलमपि जगत्तृणाय
मन्यते स परमार्थेनाज्ञानी वेदितव्यो, ज्ञानफलं हि रागादिदोषगणनिरासः, स चेन्न भवति तर्हि न
परमार्थतस्तत् ज्ञानं, उक्तं च—“तज्ज्ञानमेव न भवति यस्मिन्नुदिते विभाति रागगणः । तमसः कुतोऽस्ति शक्तिर्दिनकर-

१ ज्ञाननिषेधनहेतुज्ञानमितरदा भवेत् ? यदि ज्ञानम् । अभ्युपगमे तस्य कथं न्वज्ञानं धेयः ? ॥ १ ॥ अथाज्ञानं न तत्कत् ज्ञाननिषेधनतत्परोमेवमपि । अप्रति-
वेधादेव संसिद्धं ज्ञानमेवमिति ॥ २ ॥

किरणप्रभः स्वातुष्ट ॥ १ ॥" तत इत्यन्त्यतो ज्ञात्री विवेकपूतात्मा परहितकरवैकरसिको बाह्यमपि परेपाशुपकारा-
वैमात्रचे, न नयाकणमिदं, तमपि न बाहं वादिभरयतिपरीषकेषु निपुणबुद्धिषु मध्यस्थेषु सखु निबध्ने, नाल्येष्टु,
सदा दीर्घकरवणभरेलुङ्गानाद्, उक्तं च—“वागोऽपि वाजननपरिच्छन्नज्येषु निजगह्वरीहं । मध्यस्थेषु च निदिष्टा
सत्समेयं जलुगवाजो ॥ १ ॥" तत यथ स्थिते कथं नु नाय विचक्षुषुमवाजो ! ब्रह्माद् सीमतीप्रतरकरमवगवो-
गतो दीर्घदीर्घतरसंसारप्रवृत्तिः सुगमयेत्, केवलं वादिभरयतिपरीषकाभायज्ञानापरमताः सम्यग्ज्ञानोन्मीलनं जायते,
तथा च महदुपकारि ज्ञानमिति तदेव श्रेयः । वस्तुनकल्पते—‘सीमाध्यवसायनिष्पन्नाः फलवन्वो दारुणविपाको न-
वती’ति तदन्त्युपगम्यते यद्, न च सीमोऽध्यवसायो ज्ञानविकल्पनः, अयानिगोऽपि तत्र दक्षेमाद्, केवलज्ञाने
सति यदि कश्चित्कर्मदोषतोऽकार्येति प्रवृत्तिरुत्पादते तत्रापि ज्ञानप्रसूतः प्रतिकर्तुं संवेगपापतो न सीमाः
परिणामो भवति, तथाहि—यथा कमित्युक्तो राजादिदुष्टनिबोधतो विषमिदमर्थं जानानोऽपि मगधीतमागसो सुद्वे-
तथा सम्यग्ज्ञान्यपि कश्चित्कर्मदोषतोऽकार्यमात्रमपि संसारदुःखभरणीतमानक्षः समाचरति, न निःशङ्कं, संसा-
रमयनीतता च संवेग उच्यते, ततः संवेगमज्ञान सीमा. परिणामो भवति, उक्तं च—“जोषंतो सविसर्णं पवस-
माणोऽपि वीहन् जहत् । न च इयते तद् नाभी पवसमावोऽपि संविम्यो ॥ १ ॥ अं संवेगपद्मायो जयंतसुहो य

१ वागोऽपि वादिभरयतिपरीषकावेषु निपुणबुद्धिषु । मध्यस्थेषु च निपुणबुद्धिषु । मध्यस्थेषु च निपुणबुद्धिषु । मध्यस्थेषु च निपुणबुद्धिषु ।
न तिरक्तं तथा ज्ञात्री नवपरीषावोऽपि संविम्यो ॥ १ ॥ यद् संवेगमज्ञानोऽपि वीहन् जहत् । न च इयते तद् नाभी पवसमावोऽपि संविम्यो ॥ १ ॥

होइ परिणामो । पावनिचिन्ती य परा नेयं अण्णाणिणो उभयं ॥ २ ॥” ततो यदुक्तम्—‘अज्ञानमेव सुखलुणा मुक्ति-
पथप्रवृत्तेनाभ्युपगन्तव्यं, न ज्ञान’मिति, तत्तेषां मूढमनस्कतासूचकमवगन्तव्यं, यदप्युक्तं—‘भवेत् युक्तो ज्ञानस्या-
भ्युपगमो यदि ज्ञानस्य निश्चयः कर्तुं पार्यते’ इत्यादि, तदपि वालिशजल्पितं, यतो यद्यपि सर्वेऽपि दर्शनिनः परस्परं
भिन्नमेव ज्ञानं प्रतिपन्नाः तथापि यद्वचो दृष्टेष्टावाधितं पूर्वापरान्याहतं च तत्सम्यग्रूपमवसेयं, तादृशभूतं च वचो
भगवत्प्रणीतमेवेति तदेव प्रमाणं न शेषमिति, यदप्युक्तं—‘सुगतादयोऽपि सौगतादिभिः सर्वज्ञा इव्यन्ते’ इत्यादि,
तदप्यसत्, दृष्टेष्टावाधितवचनतया सुगतादीनामसर्वज्ञत्वात्, यथा च दृष्टेष्टावाधितवचनता सुगतादीनां तथा प्रागेव
सर्वज्ञसिद्धौ लेशतो दर्शिता, ततो भगवानेव सर्वज्ञः, उक्तं च—‘सर्वेण्युचिदाणंमिवि दिद्विद्वद्वाहियाउ वयणाओ ।
सद्यणू होइ जिणो सेसा सवे असद्यणू ॥ १ ॥” एतेन यदुक्तं—‘भवतु वा वर्द्धमानस्वामी सर्वज्ञस्तथापि तस्य स-
त्कोऽयमाचारादिक उपदेश इति कथं प्रतीयते?’ इति, तदपि दूरापास्तं, अन्यस्येत्यम्भूतदृष्टेष्टावाधितवचनप्रवृत्ते-
रसम्भवात्, यदप्युक्तं—‘भवत्येयोऽपि निश्चयो यथाऽयमाचारादिक उपदेशो वर्द्धमानस्वामिन इति, तथापि तस्यो-
पदेशस्यायमर्थो नान्य इति न शक्यं प्रत्येतु’मित्यादि, तदप्युक्तं, भगवान् हि वीतरागस्ततो न विप्रतारयति, वि-
प्रतारणादेतुरागादिदोषगणासम्भवात्, तथा सर्वज्ञत्वेन विपरीतं सम्यग् वाऽर्थमवबुध्यमानं शिष्यं जानाति ततो

१ सर्वज्ञविधानेऽपि दृष्टेष्टावाधितवचनतया । तत्वेतो गमति विमः चेष्टाः सर्वे भगवन्मनाः ॥ १ ॥

यदि विपरीतमर्थमवबुध्यते श्रोता तर्हि निवारयेत्, न च विप्रतारयति, करोति च वेदनां कृतक-
लोऽपि तीव्रकरनायकमौदवात्, ततो शक्यते एव एवाख्योपदेशकार्यं इति, उक्तं च—“नोपडयि तदुपपत्ते एते-
नरयो नरवि से एवं । नन्वा यवस्यार्थं न निवारये तद चेव ॥ १ ॥ अत्राह न यवचर्त निवार्यं न न तयो पदे-
वर्त्त । अन्वा च वीवरायो कहेने पुन कार्त्तं कर्म ॥ २ ॥” एवं च भगवद्विषयाणाः परोक्षत्वेऽपि सम्यगुपदेशसा-
र्थनिश्चये जाते बहुलं—‘यौतयादिरपि अमल’ इत्यादि, तदप्यतारवचरेणं, उच्यतेसाधुप्रकारेण भगवदुपदेशार्थ-
निश्चयोपपत्ते, तथा विचार्यं यपि अन्वा नगपत्तेन सम्ययिताः, ते च प्रकरणाधनुरोयेन तचदर्थप्रतिपादकाः प्रति-
पादित्वास्तो न कश्चिदोयः, तत्प्रकरणाधनुरोयेन तचदर्थनिश्चयोपपत्तेः, सम्ययिताऽपि न तथा तथाऽर्थोपपत्ते प्रति-
पेपाकरवादिति, एवं च तदानी गौतमादीनां सम्यगुपदेशार्थसाधनतापार्थपरत्वरत्त इदानीमपि तदर्थोपपत्ते
नवति, न वाचार्थपरत्वरत्त न प्रमाणं, अपिपरीतार्थव्याख्यासुत्तेव तसाः प्रामाण्यसापाकुरुमवकमत्यात्, यपिच—
नवदर्थेनमपि फिमागमसूक्तमनागममूलं वा १, यद्यागममूलं तर्हि कव्यापार्थपरत्वरामन्तरेण १, भाग्यार्थसाधनोनुमद-
न्यत्यात्, यद्यानागममूलं तर्हि न प्रमाणं, तन्नाचक्रविरचितदर्थेनवत्, यव यपि नागममूलं तथापि नुत्तुपपन्न-

१ अनेऽपि पदुपपत्ते एव पदार्थो यव इति तलीपद । इत्यने प्रसक्तान यव निष्कलति तलेन १ ॥ अन्वा च प्रसक्तानं निवारयेत् न च तदा प्रसक्ताने ।
यवात् च वीवराना कवी पुन चार्त्तं कवी ॥ १ ॥ १ तलेयिताः ।

मिति कृत्वा समाश्रीयते, अहो! दुरन्तः स्वदर्शनानुरागो य एवमपि पूर्वापरविरुद्धं भाषयति, अथवा भूषणमेतद-
ज्ञानपक्षाभ्युपगमस्य यदित्यं पूर्वापरविरुद्धार्थभाषणं, कथं पूर्वापरविरुद्धार्थभाषितेति चेत्?, उच्यते, युक्तयो हि ज्ञा-
नमूला भवतां चाज्ञानाभ्युपगमः ततः कथं तास्तत्र घटन्ते? इति पूर्वापरविरुद्धार्थभाषितेति यत्किञ्चिदेतद् । येऽपि च
विनयवादिनो विनयप्रतिपत्तिलक्षणास्तेऽपि मोहान्मुक्तिपथपरिभ्रष्टाः वेदितव्याः, तथाहि—विनयो नाम मुक्तयङ्गं यो
मुक्तिपथानुकूलो न शेषः, मुक्तिपथश्च ज्ञानदर्शनचारित्राणि, 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः' (त०अ०१-सू०१)
इतिवचनात्, ततो ज्ञानादीनां ज्ञानाद्याधाराणां च बहुश्रुतादिपुरुषाणां यो विनयो ज्ञानादिवहुमानप्रतिपत्तिलक्षणः
स ज्ञानादिसम्पद्वृद्धिहेतुत्वेन परम्परया मुक्तयङ्गमुपजायते, यस्तु सुरनृपत्यादिषु विनयः स नियमात् संसारहेतुः, यतः
सुरनृपत्यादिषु विनयो विधीयमानः सुरनृपत्यादिभावविषयं बहुमानमापादयति, अन्यथा विनयकरणाप्रवृत्तेः, सुरनृ-
पत्यादिभावश्च भोगप्रधानः, तद्बहुमाने च भोगवहुमानमेव कृतं परमार्थतो भवतीति दीर्घसंसारपथप्रवृत्तिः, येऽपि च
यतिविनयवादिनस्तेऽपि यदि साक्षाद्विनयमेव केवलं मुक्तयङ्गमिच्छन्ति तर्हि तेऽप्यसमीचीनवादिनो वेदितव्याः,
ज्ञानादिरहितस्य केवलस्य विनयस्य साक्षान्मुक्तयङ्गत्वाभावात्, न खलु ज्ञानदर्शनचारित्ररहिताः केवलपादप-
तनादिविनयमात्रेण मुक्तिमार्गमश्नुवते जन्तवः, किन्तु ज्ञानादिसहिताः, ततो ज्ञानादिकमेव साक्षान्मुक्तयङ्गं न
विनयः, कथमेतदवसीयते?, इति चेदुच्यते, इह मिथ्यात्वाज्ञानाधिरितिप्रत्ययं कर्मजालं, कर्मजालक्षयाच्च मोक्षः

‘मुक्तिः कर्मवदादिदे’तिषयनप्राभाण्यात्, कर्मवदादिवृत्तयः न निर्मूलकारणोच्छेदमन्तरेण सर्वथा सम्भवति, ततो मिथ्यात्वप्रतिपक्षं सम्मगूर्ध्वनमश्चानप्रतिपक्षं च ज्ञानमविरतिप्रतिपक्षं च चारित्र्यं सम्मग्नं सेव्यमानं यदा प्रकर्षप्राप्तं भवति तदा सर्वथा कारणापगमतो निर्मूलकफर्मोच्छेदो भवतीति ज्ञानादिकं साधान्मुत्तमं, न विनयमात्रं, केवलं विनयो ज्ञानादियु निर्वीर्यवान्. परस्परया युक्तयश्च छायाश्च ज्ञानादिहेतुरिति सर्वकल्याणभावान् सत्र २ प्रवेशे गी-यते, यदि पुनर्यतिविनयवादिनोऽपि ज्ञानादिद्विहेतुतया शुक्लमात्रं विनयमिच्छन्ति तदा सेऽध्यस्तपयवर्त्तिन एवेति न कदा(का)चिद्विप्रतिपक्षिरिति कृतं प्रसङ्गेन, प्रकृतमनुवर्त्तनीयते । ‘सुखमवस्तु नं परिचा’ इत्यादि सर्वं प्राग्भूय, सर्वेषामां च परिभाषं कृत्वा सर्वेषासद्वैतकालसङ्गा भावनीया, ‘सर्वं सुखमये’ तदेतत्सद्वैतकृत ॥

सै किं तं ठाणे १, ठाणे नं जीवा ठाविज्जंति तसमप ठाविज्जइ परसमप, ठाविज्जइ तसमपपरसमप ठाविज्जइ कोप ठाविज्जइ भलोप ठाविज्जइ कोआलोप ठाविज्जइ, ठाणे नं टंका कूडा सेळा सिहरिणो पम्माण कुंढां गुहामो आगरा दहा नईओ आबवि-ज्जंति, ठाणे न परिचा वायणा संसेळा अणुभोगवारा संसेळा चेडा संसेळा सिलोणा संसे-ज्जामो निजुचीओ संसेज्जामो संगहणीओ संसेज्जामो पडिबचीओ, से णं अंगट्टयाप तइए

अंगे एगे सुअक्खंधे दस अज्झयणा एग्वीसं उद्देसणकाला एक्कवीसं समुद्देसणकाला नावत्तरि पयसहस्सा पयगोणं संखेज्जा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जा परिच्चा तसा अणंता था-
व्वरा सासयकडनिबद्धनिकाइआ जिणपन्नत्ता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति परूविज्जंति दंसि-
ज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति, से एवं आया एवं नाया एवं विणणाया एवं चरणकरणपरू-
वणा आघविज्जइ, से तं ठाणे ३ (सूत्रं. ४८)

‘से किं तं मित्यादि, अथ किं तत्स्थानं ?, तिष्ठन्ति प्रतिपाद्यतया जीवादयः यदार्थो अस्मिन्निति स्थानं, तथा चाह स्वरिः—‘ठाणे ण’मित्यादि, स्थानेन स्थाने वा ‘ण’मिति वाक्यालङ्कारे जीवाः स्थाप्यन्ते—यथाऽवस्थितस्वरूप-
प्ररूपणया व्यवस्थाप्यन्ते, शेषं प्रायो निगदसिद्धं, नवरं ‘टंक’त्ति छिन्नतटं टङ्कं, कूटानि पर्वतस्योपरि, यथा चैताढ्य-
स्योपरि सिद्धायतनकूटादीनि नवं कूटानि, शैला हिमवदादयः, शिखरिणः—शिखरेण समन्विताः, ते च चैताढ्यादयः,
तथा यत्कूटमुपरि कुञ्जाग्रवत् कुब्जं तत्प्राग्भारं, यद्वा यत्पर्वतस्योपरि हस्तिकुम्भाकृति कुब्जं विनिर्गतं तत्प्राग्भारं,
कुण्डानि—गङ्गाकुण्डादीनि गुहाः—तिमिश्रगुहादयः आकराः—रूप्यसुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि इदाः—पौण्डरीकादयः
नद्यो—गङ्गासिन्ध्वादय आख्यायन्ते, तथा स्थानेनाथवा स्थाने ‘ण’मिति वाक्यालङ्कारे एकाद्येकोत्तरिकया वृद्ध्या दस-

स्नानकं यावद्विषयित्तानां भावानां प्ररूपणा आख्यायते, किमुक्तं भवति । एकसङ्काशां द्विसङ्काशां चाप्येकसङ्काशायां ये
मे भावा यथा यथाऽन्तर्भवन्ति तथा तथा ते ते प्ररूप्यन्ते इत्यर्थः, यथा 'येने भावा' इत्यादि, तथा 'ज इत्थं च यं छोके
तं सर्वं दुपढोयां, तंजहा—'जीवा चेप जयीवा वेर' इत्यादि, 'ठाणस्त नं परिआ वायणा' इत्यादि, सर्वे प्राग्गत,
परियावनीयं, पदपरिगणनं च पूर्वेसात् पूर्वसादृक्तादुच्चरामिबुच्चरामित्रो द्विगुणवसेयं, शेषं पाठसिद्धं, वाचमिगमनं ।

हे किं तं समवाय ?, समवाय णं जीवा समासिज्जंति अजीवा समासिज्जंति जीवाजीवा स-
मासिज्जंति तसमय समासिज्ज परतमय समासिज्ज -ससमयपरतमय समासिज्ज कोय
समासिज्ज अकोय समासिज्ज कोयाकोय समासिज्ज, समवाय णं पगाइमाणं यमुत्तरि-
माणं ठाणसयविषयिमाणं भावाणं पक्खणा भावविज्जइ दुयाकसविहस्स य गणिपिठगस्स
पक्खवगे समासिज्जइ, समवायस्स णं परिचा वायणा संखिज्जा अणुभोगदारा संखेज्जा
'देवा संखेज्जा सिलोगा संखिज्जाभो निज्जुचीभो संखिज्जाभो पठिवचीभो, से णं भंगट्टयाप
चट्ठये अंगे पगे सुअखंधे पगे अज्जयणे पगे उरेसणफळे पगे समुदेसणफळे पगे चोआले
सयसइस्से, पयग्गेणं संखेज्जा, अन्सरा अणंता गमा अणंता पब्बा परिचा तत्ता अणंता थावरा

सासयकडनिबद्धनिकाइआ जिणपन्नत्ता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति, से एवं आया से एवं नाया एवं विणणाया एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ, से तं समवाए ४ ॥ (सू. ४९)

‘से किं तं’मित्यादि, अथ कोऽयं समवायः ?, सम्यगवायो-निश्चयो जीवादीनां पदार्थानां यस्मात्स समवायः, तथा चाह सूरिः—‘समवाए ण’मित्यादि, समवायेन यद्वा समवाये ‘ण’मिति वाक्यालङ्कारे, जीवाः ‘समाश्रीयन्ते’समिति-सम्यग् यथाऽवस्थिततया आश्रीयन्ते-बुद्ध्या स्वीक्रियन्ते, अथवा जीवाः समस्यन्ते-कुप्ररूपणाभ्यः समाकृत्य सम्यक्प्ररूपणायां प्रक्षिप्यन्ते, शेषमानिगमनं निगदसिद्धं, नवरमेकादिकानामेकोत्तराणां शतस्थानकं यावद्विवर्द्धितानां भावानां प्ररूपणा आख्यायते, अयमत्र भावार्थः-एकसङ्ख्यायां यावच्छतसङ्ख्यायां ये ये भावा यथा २ यत्र यत्रान्तर्भवन्ति ते ते तत्र तत्र तथा २ प्ररूप्यन्ते, यथा ‘एणे आया’ इत्यादि ॥

से किं तं विवाहे ?, विवाहे णं जीवा विआहिज्जंति अजीवा विआहिज्जंति जीवाजीवा विआहिज्जंति ससमए विआहिज्जति विआहिज्जति ससमयपरसमए विआहिज्जंति लोए विआहिज्जति अलोए विआहिज्जति लोयालोए विआहिज्जंति, विवाहस्स णं परित्ता वा यणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखेज्जाओ

संगहणीओ संलिज्जाओ पडिवचीओ, से णं अंगट्टुपाए पंचमो अंगो पयो सुंअक्खंथे पयो साइरेणे
अज्जयणसए वस उदेसगसहस्साइं वस समुदेसगसहस्साइं छसीसं वागरणसहस्साइं दो कम्मा
अट्टासीइं पयसहस्साइं पयग्गेणं संलिज्जा अक्खरा अणंता यमा अणंता पब्बवा परिचा तसा अ-
णंता थावर सासएकडनिवद्धनिकाइया निणपसत्ता माया आचक्खिंति पक्खविज्जंति पक्खविज्जंति,
पंसिज्जति निवसिज्जंति उचवंसिज्जंति, से एदं आया एदं नाया एदं विण्णाया एदं चरणकड-
णएकवणा आपविज्जाइ, से सं विवाहे ५। (सू. ५०)। से किं तं नायापम्मकद्वामो १, नायापम्मक-
इद्ध णं नायाणं नगराइं उज्जाणाइं चेइगाइं पणसंगइं समोस्सराइं रायाणो अम्मापियरो
पम्मापरिया धम्मकद्वामो इद्धोइपपरलोइया इद्धिविसेसा सोयपरिखाया पक्खज्जंओ परि-
आया सुअपरिग्गहा तवोवहाणाइं सल्लहयाओ अचपचक्खणाइं पाओवगसणाइं देवलोगग-
मणाइं सुकुलपच्चायाइंओ पुणवोदिकाभा संसकिरिआओ अ आचक्खिंति, एस धम्मकद्वानं
वग्गा, तस्य णं यगमेगाए धम्मकद्वए पंचपंचअक्खंताइयासयाइं एगमेगाए अक्खंताइयाए पं-

चपंचउवक्खाइआसयाइं एगमेगाए उवक्खाइआए पंचपंचअक्खाइउवक्खाइआसयाइं एव-
मेव सपुठवावरेणं अछुट्टाओ. कहाणगकोडीओ हवंतित्ति समक्खायं, नायाधम्मकहाणं परिता
वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ
संखिज्जाओ संगहणीओ संखेज्जाओ पडिवत्तीओ, से णं अंगट्टयाए छट्टे अंगे दो सुअक्खंघा
एगूणवीसं अज्झयणा एगूणवीसं उदेसणकाला एगूणवीसं समुदेसणकाला संखेज्जा पयसहस्सा
पर्यग्गेणं संखेज्जा अक्खरा अणंता पज्जा परिता तसा अणंता थावरा सासयकडनिवद्धनि-
काइआ जिणपन्नत्ता भावा आघविज्जन्ति पन्नविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उव-
दंसिज्जंति, से एवं आया एवं नाया एवं विण्णया एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ, से
तं नायाधम्मकहाओ ६ । (सू. ५१)

अथ केयं व्याख्या ? व्याख्यायन्ते जीवादयः पदार्थो अन्येति व्याख्या, 'उपसर्गादात्' इत्यङ्ग्रहणः, तथा चाह
स्वरिः- 'विवाहे ण'मित्यादि, व्याख्यायां जीवा व्याख्यायन्ते शेषमानिगमनं पाठसिद्धं । 'से किं त'मित्यादि, अथ
कास्मा ज्ञातार्थमर्थकथाः ? ज्ञातानि-उदाहरणानि तत्प्रधाना धर्मकथा ज्ञातार्थमर्थकथाः, अथवा ज्ञातानि-ज्ञाताध्ययनानि

प्रथमश्रुतस्कन्धे धर्मकथा द्वितीयश्रुतस्कन्धे बाहु धर्म्यपद्यतिषु (सा) ब्राह्मचर्यकथा पुषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य शीर्यन्तता,
 सरिताह—ब्राह्मचर्यकथासु 'य'मिति वाक्यात्कट्टरे ब्राह्मनाम्—उवाहरणश्रुतानां ययरावीनि व्याख्यायन्ते, तथा 'दस
 धर्म्यकदापिं यत्ना' इत्यादि, इह प्रथमश्रुतस्कन्धे एकोनविंशतिर्ब्राह्मणानि ब्राह्मणानि—उवाहरणानि सप्तप्रधानानि
 धर्म्ययुनानि द्वितीयश्रुतस्कन्धे दश धर्मकथाः धर्म्यस—अदिसादिसमयस्य प्रतिपादिकाः कथा धर्मकथाः, जयवा
 धर्मादिवपेता धर्म्याः धर्म्यास्य ताः कथास्य धर्म्यकथाः, तत्र प्रथमे श्रुतस्कन्धे बान्धेकोनविंशतिर्ब्राह्मणानि तेष्वा-
 दिमानि दश ब्राह्मणानि न तेष्वाख्यायिकादिसम्भवाः, तेषां हि तुलनां नि यत्र ब्राह्मणानि तेष्वेकैकस्मिन् यत्नारि-
 यानि पद्य पद्याख्यायिकाश्रयानि ५४० [य] अस्मिन् ४८६० एकैकस्मां वाक्यायिकार्थां यद्य पद्य उपाख्यायिकाश्रयानि
 २४३००० एकैकस्मां चोपाख्यायिकार्थां पद्य पद्य आख्यायिकोपाख्यायिकाश्रयानि सर्वसङ्ख्या १२,३५००००० एक-
 विंशं कोटिभूतं कथाः पद्यास्यत्, ततः पूर्वं कृते सति प्रस्तुतसप्तसाधनारः, ग्राह्य टीकास्त—“इगवीसं कोटिसयं सङ्ख्या
 पञ्चास येन बोद्धया । एवं कप समाप्ते महियमसुपुस्त्य पात्राणो ॥१॥” द्वितीये श्रुतस्कन्धे दशधर्मकथानां यत्नां, धर्म-
 समूहः, दश धर्मकथासमुदाया इत्यर्थः, त एव च दशाधर्मनानि, एकैकस्मां धर्मकथानां—कथासमूहस्य साधनस्य धर्म-
 भाषाणां पद्य पद्याख्यायिकाश्रयानि, एकैकस्मां वाक्यायिकार्थां यद्य पद्य उपाख्यायिकाश्रयानि एकैकस्मां चोपाख्यायि-
 काणां पद्य पद्य आख्यायिकोपाख्यायिकाश्रयानि सर्वसङ्ख्या पद्यविंश कोटिभूतं, इह न च ब्राह्मणधर्मनसम्भवात्पद्यवि-

कादिसदृशा या आख्यायिकादयः पञ्चाशद्विंशतिकोऽष्टशतप्रमाणास्तु अस्मात्पञ्चविंशतिकोऽष्टशतप्रमाणाद्वाग्योः शोध्यन्ते, ततः शेषा अपुनरुक्ता अर्द्धचतुर्याः कथानकफोद्यो भवन्ति, तथा चाह—‘एवमेव’ उक्तप्रकारेणैव गुणिते शोधने च कृते ‘सपूर्वोपरेण’ पूर्वश्रुतस्कन्धापरश्रुतस्कन्धकथाः समुदिता अपुनरुक्ता ‘अद्भुद्वाओ’ति अर्द्धचतुर्याः कथानक-कोट्यो भवन्तीत्याख्यातं तीर्थकरणधरेः, आह च टीकाकृत्—“पणवीसं कोडीसयं पृत्य य समलक्षणाइगा जम्हा । नवनायासम्बद्धा अख्याइयमाइया लेणं ॥१॥ ता सोदिज्जंति फुडं इमाओ’ रासीउ वेगलाणं तु । पुणरुत्तवज्जियाणं पमाणमेयं विनिदिद्धं ॥२॥” तथा ‘नायायम्मकहाणं परित्ता वायणा’ इत्यादि सर्वं प्राग्वद्भावनीयं यावन्निगमनं, नवरं सङ्ख्येयानि पदसहस्राणि पदाम्रेण-पदपरिमाणेन, तानि च पञ्च लक्षाः पदसप्ततिः सहस्राः, पदमपि चात्रौपस-गिकं नैपातिकं नामिकमाख्यातिकं मिश्रं च वेदितव्यं, तथा चाह चूर्णिकृत्—“पयग्गेणंति उवसगपयं निवाय-पयं नामियपयं अख्याइयपयं मिसपयं च पप पप अधिकिय पंच लक्खा ज्ञवत्तरिसदृस्ता भवन्ति, न लक्षाः, आह च अथवेह पदं सूत्रालापकरूपमुपगृह्यते, ततस्तथारूपपदापेक्षया सङ्ख्येयानि पदसहस्राणि पदसहस्रा पयग्गेणं भवंति” पयमुत्तरत्रापि भावनीयं ॥ ६ ॥ चूर्णिकृत्—“अद्या सुत्तालावगपयग्गेणं संखेज्जाइं पयसदृस्माइं भवंति” पयमुत्तरत्रापि भावनीयं ॥ ६ ॥

से किं तं उवासगदसाओ ?; उवासगदसासु णं समणोवासयाणं नगराइं उजाणाइं चेइआइं वणसंडाइं समोसरणाइं सायाणो अम्मापियरो धम्मपरिआ धम्मकहाओ इहलोइअपरलो-

इमा इदिविसेसा भोगपरिच्छाया पक्वजागो परिमाणा सुमपरिगृहा तद्वोचणाणां सीलव-
ययुणवेरमणपद्यन्ताणपोसद्योयवासपदिक्खणया पस्मिमागो दुवसत्ता सलेहणाओ सत्तपद्य-
क्खणाणं पायोवगमणां वेवलोमगमणां सुकुलपद्यायार्थो पुणवोहिलासा अंतकिरिआओ
अ आचविज्जंति, उवात्तगवसाणं परिचा वायणा संसेज्जा अशुखोगवारा संसेज्जा वेढा संसेज्जा
सिळोमा संसेज्जाओ निज्जुत्तीओ संसेज्जाओ संगहणीओ संसेज्जाओ पढिबत्तीओ, से णं अंग-
हुयाप्प सत्तमे अंगे एगे सुअप्पस्सि वत्त अगसयणा वत्त दवेत्तणकाळा वत्त समुदेत्तणकाळा,
संसेज्जा पयसहत्ता पयग्गेणं सदेज्जा जस्सरा अणंता गत्ता अणंता यज्जा परिचा तत्ता अ-
णंता थावरा सासयक्खनिपच्चनिकाइमा जिणपत्तचा भावाआचविज्जंति पत्तविज्जंति पक्खिज्जंति
दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति, से एवं आया एवं नाया एवं विज्जाया एवं चरणकरण-
पक्खणा आचविज्जइ, से तं उवात्तगवसाओ ७ ॥ (सु. ५२)

'हे किं तं'सित्तादि, अयं काळा उपासकत्वाः १, उपासका-आचकाः तद्वत्ताशुभ्रतशुभ्रतादिक्रियाफलापप्रति-
पदा दद्या-अध्ययनानि उपासकत्वाः, तथा चाहं वरि-उवात्तगवसासु न'मित्तादि पाठसिद्धं यावज्जिगमनं, नवरं

सङ्खेयानि पदसहस्राणि पदाग्रेणेति एकादश लक्षां द्विपञ्चाशत्सहस्राणि इत्यर्थः, द्वितीयं तु व्याख्यानं प्रागिव भावनीयं ।
 से किं तं अंतगडदसाओ ? अंतगडदसासु णं अंतगडाणं नगराईं उज्जाणाईं चेइआईं वणसं-
 डाईं समोसरणाईं रायाणो अम्मापियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ इहलोइअपरलोइआ इहि-
 विसेसा भोगपरिच्चागा पव्वजाओ परिआगा सुअपरिग्गहा तवोवहाणाईं संलेहणाओ भत्तप-
 च्चक्खाणाईं पाओवगमणाईं अंतकिरिआओ आधविजंति, अंतगडदसासु णं परिचा वायणा
 संखिज्जा अणुओगदारा संखेज्जा वेढा संखेज्जा सिलोगा संखेज्जाओ निज्जुत्तीओ संखेज्जाओ
 संगहणीओ संखेज्जाओ पडिचत्तीओ, से णं अंगटुयाए अट्टमे अंगे एगे सुअक्खंधे अट्टवग्गा अट्ट
 उव्वेसणकाला अट्ट समुदेसणकाला संखेज्जा पयसहस्सा पयग्गेणं संखेज्जा अक्खरा अणंता गमा
 अणंता पज्जवा परिचा तसा अणंता थावरा सासयकडनिवद्धनिकाइआ जिणपन्नत्ता भावा आ-
 धविजंति पन्नविजंति परूविजंति दंसिजंति निदंसिजंति उवदंसिजंति, से एवं आया एवं
 नाया एवं विन्नाया एवं चरणकरणपरूवणा आधविजइ, से तं अंतगडदसाओ ८ ॥ (सू. ५३)

‘सु किं तं मित्तादि, नय फाळा अन्तःकृद्वा ? , बन्तो-विनाशार्थं कर्मवशात्कम्पवत्तथा संसारस्य ये कृतयन्तस्तेऽ-
न्तःकृता-तीर्षकरादयः सहकम्पताप्रतिपदा दद्या-अप्यवनाति अन्तःकृद्वा, तथा वाह सूरिः---‘वंतकठ(कृद्)दशासु’
‘य’मिति वाक्यालङ्कारे, पाठसिद्ध पापद् ‘अन्तकिरियाभो’चि यवापेक्षया अन्तस्तथा ता’ क्रियाभ्यान्सक्रियाः श्लेष्म-
वत्तादिका एवन्ते, येष प्रफटार्थं पापद् ‘अहु वग’चि वर्याः सपद्, स धान्तकृताप्यवनात्तां वा वेदितव्या, सर्वान्पि
वाप्यवनानि बर्गवर्गान्तर्गतानि शुपपदुद्दिश्यन्ते अत आह---वद्याहुदेवनकाका भवो समुदेवनकाका, सह्येवनि
पदसुद्धत्वायि पदभेदेन तानि च किञ्चःप्रयोर्विशतिः उवाचत्पारम्-सहसा, येषं पाठसिद्धं वाप्यभिगमनम् ॥

ते किं तं अणुचरोववाइमदस्ताभो !, अणुचरोववाइमदस्तासु णं अणुचरोववाइमानं नगराई
उब्बाणाई चेइमाई वणसंदाई समोत्तरजाई रायाणो मन्मायिअरो वम्मायिअमा वम्मायिअमा
इहलोइमपरलोइमा इष्टिधिसेसा भोगपरिआमा पट्ठन्नाभो परिआमा सुमपरिआमा तवोवहा-
णाई पढिमाभो उवसग्गा संलेहणाभो मत्तपक्वस्साणाई पाओवगमणाई अणुचरोववाइयसे
उववची सुकुलपच्चायाईओ पुणवोदिकामा अंतकिरिआमा आभविच्चंति, अणुचरोववाइमद-
सांसु णं परिआ वायणा संसेब्बा अणुभोगवारा संसेब्बा वेदा संसेब्बा सिलोगा संसेब्बाओ

निजुत्तीओ संखेजाओ संगहणीओ संखेजाओ पडिवत्तीओ, से णं अंगट्टयाए नवमे अंगे
एगे सुअक्खंधे तिन्नि वग्गा तिन्नि उदेसणकाला तिन्नि समुदेसणकाला संखेजाइं पयसहस्साइं
पयग्गेणं संखेजा अक्खरां अणंता गमा अणंता पज्जा परिता तस्मा अणंता थावरा सासयक-
डनिवद्धनिकाइआ जिणपन्नत्ता भावा आद्यविज्जंति पन्नविज्जंति परुविज्जंति दंसिज्जंति निंदसि-
ज्जंति उवदंसिज्जंति, से एवं आया एवं नाया एवं चरणाया एवं चरणकरणपरूवणा आद्यविज्जइ,
से तं अणुत्तरोववाइअदसाओ ९ ॥ (सू. ५४)

‘से किं त’मित्यादि, अथ काला अनुत्तरोपपातिकदशाः?, न विद्यते उत्तरः-प्रधानो वेद्यस्तेऽनुत्तराः-सर्वोत्तमा-
इत्यर्थः, उपपातेन निर्धृता औपपातिका अनुत्तराश्च ते औपपातिकाश्च अनुत्तरोपपातिकाः, विजयाद्यनुत्तरविमानवा-
सिन इत्यर्थः, तद्वक्तव्यताप्रतिबद्धा दशा अनुत्तरोपपातिकदशाः, तथा चाह सूरिः-‘अनुत्तरोववाइअदसा सु ण’मि-
त्यादि पाठसिद्धं यावन्निगमनं, नवरमध्ययनसमूहो वर्गः, वर्गे २ च दश दशाव्ययनानि, वर्गश्च शुगपदेयोद्दिश्यते इति
अत्र एव उद्देशनकालान्नय एव समुद्देशनकालाः, सङ्केयानि च पदसहस्राष्टाधिकपदचत्वारिंशलक्षप्र-
माणानि वेदितव्यानि ।

से किं तं पणहावागरणाइं?, पणहावागरणेसु णं अहुत्तरं पसिणसयं अहुत्तरं अपसिणसयं अहुत्तरं प-
सिणापसिणसयं, संजहा-अंशुपसिणाइं वाहुपसिणाइं अरागपसिणाइं अनेवि विविचा निज्जाइ-
सुया नागसुवणेहिं सद्धि दिव्वा संवाया आपविज्जति, पणहावागरणां परिचा वायणा संलेज्जा
अणुओगवारा संलेज्जा वेढा संलेज्जा सिकोमा संलेज्जाओ निसुचीओ संलेज्जाओ संगहणीओ सं-
लेज्जाओ पठिबचीओ, से णं अंगटुयाए वसमे अगे एगे सुअकस्सेवेपणयालीसं अन्धपणा पणयाली-
से ठरेसणकाका पणयालीसं समुदेसणकाका संलेज्जाइं पयसहस्ताइं पयणेणं संलेज्जा अपसहर
अणंता गमा अणंता पज्जा परिचा तसा अणंता थावर सासथगढ निबद्धनिकाइका जिणपन्नचा
मांवा आपविज्जति पन्नविज्जति पकविज्जति वंसिज्जति निदंसिज्जति ठवदंसिज्जति, से एइं आया
से एवं नाया एवं विज्जाया एवं चरणकरणपरुवणा आपविज्जइ, सेलं पणहावागरणाइं १०॥ (सू. ५५)
‘से किं तं गिलादि, जय कानि प्रश्नव्याकरणाणि १, प्रश्नः-अतीतः तद्विषयं निर्वचनं-व्याकरणं, तानि च यद्वनि-
वृत्तौ बहुपचन, तेषु प्रश्नव्याकरणेषु बधोत्तरं प्रश्नवृत्तं-वा विद्या मन्त्रा वा विधिना ज्ञप्यमानाः पृष्टा एव सन्तः शुभा-
शुभं कथयन्ति ते प्रश्नाः तेषामधोत्तरं वृत्तं, वा शुभविद्या मन्त्रा वा विधिना ज्ञप्यमाना अपृष्टा एव शुभाशुभं कथयन्ति

तेऽप्रश्नाः तेषामष्टोत्तरं शतं, तथा ये पृष्ठाः अपृष्टाश्च कथयन्ति ते प्रश्नाप्रश्नाः तेषामष्टोत्तरं शतमाख्यायते, तथाऽन्येपि च विविधा विद्यातिशयाः कथ्यन्ते, तथा नागकुमारैः सुपर्णकुमारैरन्यैश्च भवनपतिभिः सह साधूनां दिव्याः संवादा-जल्पविधयः कथ्यन्ते, यथा भवन्ति तथा कथ्यन्ते इत्यर्थः, शेषं निगदसिद्धं, नवरं सप्तयेयानि पदसहस्राणि द्विनवतिर्लक्षाः षोडश सहस्रा इत्यर्थः ।

से किं तं विवागसुअं ? , विवागसुए णं सुकडदुक्कडाणं कम्माणं फलविवागे आघविज्जइ, तत्थ णं दस दुहविवागा, दस सुहविवागा, से किं तं दुहविवागा ? , दुहविवागेसु णं दुहविवागाणं नगराइं उज्जाणाइं वणसंडाइं चेइआइं समोसरणाइं रायाणो अम्मापिअरो धम्माअरिआ धम्माक्काओ इहलोइअपरलोइआ इट्ठिविसेसा निरयगमणाइं संसारभवपवंचा दुहपरं पराओ दुक्खलपच्चायाईओ दुलहवोहिअत्तं आघविज्जइ से तं दुहविवागा । से किं तं सुहविवागा ? , सुहविवागेसु णं सुहविवागाणं नगराइं उज्जाणाइं वणसंडाइं चेइआइं समोसरणाइं रायाणो अम्मापिअरो धम्मायरिआ धम्मक्काओ इहलोइअपरलोइआ इट्ठिविसेसा भोगपरिच्चागा पव्वज्जाओ परिआगा सुअपरिगहा तवोवहाणाइं संलहणाओ भत्तपच्चत्तवाणाइं पाओवगमणाइं

देवलोगसणाईं सुहपरंपराओ सुकुलपचायार्धो पुण्योदिकामा अंतकिरिआओ आचवि-
ज्जंति । विवागसुयस्स णं परिचा वायणा संखिआ अणुजोगवारा संखेआ वेढा संखेआ सि-
लोगा संखेआओ निजुचीओ संखिआओ संगहणीओ संखिआओ पट्टिवचीओ, से णं अंग-
हुयाए इकारसमे अंगे वेरो सुमकसंधा वीसं अद्वयणा वीसं उदेसणकाला वीसं ससुरेसण-
काला संखिआईं पयसइस्साईं पयगेणं संखेआ अकूसरा अणंता गमा अणंता पण्णा परिचा
तसा अणंता पावरा सासयकनियवन्निकाइआ विणपसया भावा आचविज्जंति पसविज्जति
पकविज्जंति वंसिज्जंति निवंसिज्जंति उववंसिज्जंति, से एवं माया एवं नाया एवं विभाया
एवं वरणकरणपकवणा आचविज्जइ, से तं विवागसुयं ११ (सु. ५६)

अथ किं तद्विपाकश्रुतं?, विपयनं विपाकः शुभाशुभकर्मपरिणाम इत्यर्थः तत्रविपाकं श्रुतं विपाकश्रुतं, श्रेयं
सर्वमानिगमनं यावत्सिद्धं, नयनं सद्भवेयानि पश्यदत्तापीति एका कोटी चतुरशीतिर्केवा द्वात्रिंशय सदत्ताणि ।
से किं तं दिट्ठिवाए !, दिट्ठिवाए ण सव्यमानपकवणा आचविज्जइ, से समासओ पंचविह्वे
पञ्चचे, तंजहा-परिकम्मे ! सुचाईं २ पुव्वगए ३ अणुजोगे ४ चूळिआ ५, से किं तं परिकम्मे?,

परिकम्मे सत्तविहे पन्नत्ते, तंजहा-सिद्धसेणिआपरिकम्मे १ मणुस्ससेणिआपरिकम्मे २ पुट्टसे-
णिआपरिकम्मे ३ ओगाढसेणिआपरिकम्मे ४ उवसंपज्जणसेणिआपरिकम्मे ५ विप्यजहणसेणि-
आपरिकम्मे ६ चुआचुअसेणिआपरिकम्मे ७, से किं तं सिद्धसेणिआपरिकम्मे १, २ चउदसविहे
पन्नत्ते, तंजहा-माउगापयाइं १ एगट्टिअपयाइं २ अट्टपयाइं ३ पाढोआमासपयाइं ४ केउभूअं
५ रासिबद्धं ६ एगगुणं ७ दुगुणं ८ तिगुणं ९ केउभूअं १० पडिगहो ११ संसारपडिगहो १२
नंदावत्तं १३ सिद्धावत्तं १४, से तं सिद्धसेणिआपरिकम्मे १, से किं तं मणुस्ससेणिआपरिकम्मे १, म-
णुस्ससेणिआपरिकम्मे चउदसविहे पन्नत्ते, तंजहा-माउगापयाइं १ एगट्टिअपयाइं २ अट्टपयाइं
३ पाढोआमासपयाइं ४ केउभूअं ५ रासिबद्धं ६ एगगुणं ७ दुगुणं ८ तिगुणं ९ केउभूअं १०
पडिगहो ११ संसारपडिगहो १२ नंदावत्तं १३ मणुस्सावत्तं १४, से तं मणुस्ससेणिआपरिकम्मे २,
से किं तं पुट्टसेणिआपरिकम्मे १. पुट्टसेणिआपरिकम्मे इक्खारसविहे पन्नत्ते, तंजहा-पाढोआमा-
सपयाइं १ केउभूअं २ रासिबद्धं ३ एगगुणं ४ दुगुणं ५ तिगुणं ६ केउभूअं ७ पडिगहो ८

संसारपटिग्गहो ९ नंदावचं १० पुट्टावचं ११, सेचं पुट्टसेणिमापरिकम्मे ३, से किं तं ओगा-
हसेणिमापरिकम्मे १, ओगाहसेणिमापरिकम्मे इकारसविहे पत्तचे, तंजहा-याढोआमासप-
चाइं १ केठमूअं २ रासिबचं ३ पगयुणं ४ बुयुणं ५ त्रियुणं ६ केठमूअं ७ पटिग्गहो ८ संसा-
रपटिग्गहो ९ नंदावचं १० ओगाढावचं ११, सेचं ओगाहसेणिमापरिकम्मे ४, से किं तं उपसंपज्जण-
सेणिमापरिकम्मे १, २ इकारसविहे पत्तचे, तंजहा-याढोआमासपचाइं १ केठमूअं २ रासीपचं ३
पगयुणं ४ बुयुणं ५ त्रियुणं ६ केठमूअं ७ पटिग्गहो ८ संसारपटिग्गहो ९ नंदावचं १० उवसं-
पज्जणावचं ११, सेतं उवसंपज्जणसेणिमापरिकम्मे ५, से किं तं विप्पज्जहणसेणिमापरि-
कम्मे १, विप्पज्जहणसेणिमापरिकम्मे एकारसविहे पत्तचे, तंजहा-याढोआमासपचाइं १
केठमूअं २ रासिबचं ३ पगयुणं ४ बुयुणं ५ त्रियुणं ६ केठमूअं ७ पटिग्गहो ८ संसा-
रपटिग्गहो ९ नंदावचं १० विप्पज्जहणावचं ११, से तं विप्पज्जहणसेणिमापरिकम्मे ६ ।
से किं तं जुआजुअसेणिमापरिकम्मे १, जुअजुअसेणिमापरिकम्मे एकारसविहे पत्तचे, तं-

जहा-पाढोआमासपयाइं १ केउभूअं २ रासिवद्धं ३ एगगुणं ४ दुगुणं ५ तिगुणं ६ केउभूअं ७
पडिगहो ८ संसारपडिगहो ९ नंदावत्तं १० चुआचुआवत्तं ११, सेत्तं चुआचुअसेणिआपरि-
कम्मे ७, छ चउक्कनइआइं सत्त तेरासियाइं, सेत्तं परिकम्मे १। से किं तं सुत्ताइं ?, सुत्ताइं वा-
वीसं पन्नत्ताइं, तंजहा-उज्जुसुयं १ परिणयापरिणयं २ बहुभंगिअं ३ विजयचरियं ४ अणंतरं ५
परंपरं ६ मासाणं ७ संजूहं ८ संभिणं ९ आहव्वायं १० सोवथियअवत्तं ११ नंदावत्तं १२
बहुलं १३ पुट्ठापुट्ठं १४ विआवत्तं १५ एवंभूअं १६ दुयावत्तं १७ वत्तमाणप्ययं १८ समभि-
रूढं १९ सव्वओभदं २० पस्सासं २१ दुप्पडिगहं २२, इच्चेइआइं वावीसं सुत्ताइं छिन्नच्छेअन-
इआणि ससमयसुत्तपरिवाडीए, इच्चेइआइं वावीसं सुत्ताइं अछिन्नच्छेअनइयाणि आजीविअ-
सुत्तपरिवाडीए इच्चेइआइं वावीसं सुत्ताइं तिगणइयाणि तेरासिअसुत्तपरिवाडीए, इच्चेइआइं वा-
वीसं सुत्ताइं चउक्कनइआणि ससमयसुत्तपरिवाडीए, एवामेव सपुव्वावरेणं अट्टासीई सुत्ताइं
भवन्तीति मक्खवायं, से तं सुत्ताइं २ । से किं तं पुव्वगए ? २ चउइसविहे पणत्ते, तंजहा-

उप्यायपुब्बं १ अगाणीयं २ वीरिअं ३ अत्थिनत्थिप्पवायं ४ नाणप्पवायं ५ सच्चप्पवायं ६ आ-
यप्पवायं ७ कम्मप्पवायं ८ पच्चक्खाणप्पवायं (पच्चक्खाण) ९ विज्जाणुप्पवायं १० अवहं ११ पा-
णात्त १२ किरिमाविसाळं १३ लोक्कविबुसारं १४ उप्पायपुब्बस्स गं दत्त वत्थू चचारि चूलिआ-
वत्थू पत्तत्ता, अग्गेणीयपुब्बस्स गं चोदत्त वत्थू बुवाळत्त वूलिआवत्थू पणत्ता, वीरियपुब्ब-
स्स गं अट्ठ वत्थू अट्ठ वूलिआवत्थू पणत्ता, अत्थिनत्थिप्पवायपुब्बस्स गं अट्ठारत्त वत्थू दत्त
वूलिआवत्थू पणत्ता, नाणप्पवायपुब्बस्स गं वारत्त वत्थू पणत्ता, सच्चप्पवायपुब्बस्स गं
दोणिण वत्थू पणत्ता, आयप्पवायपुब्बस्स गं सोळत्त वत्थू पणत्ता, कम्मप्पवायपुब्बस्स गं
तीसं वत्थू पणत्ता, पच्चक्खाणपुब्बस्स गं वीसं वत्थू पत्तत्ता, विज्जाणुप्पवायपुब्बस्स गं प-
त्तरत्त वत्थू पणत्ता, अर्धम्मपुब्बस्स गं वारत्त वत्थू पत्तत्ता, पाणाउपुब्बस्स गं तेरत्त वत्थू पण-
त्ता, किरिमाविसाळपुब्बस्स गं तीसं वत्थू पणत्ता, लोक्कविबुसारपुब्बस्स गं पणुवीत्त वत्थू
पणत्ता-‘दत्त १ चोवत्त २ अट्ठ ३ [अ]ट्ठारत्तेव ४ वारत्त ५ बुवे ६ अ वत्थूणि । सोळत्त ७ तीत्ता ८

वीसा १ पन्नरस १० अणुप्यवायंसि ॥८२॥ बारस इक्कारसमे बारसमे तेरसेव वत्थूणि । तीसा-
पुण तेरसमे चोदसमे पणवीसाओ ॥८३॥ चत्तारि १ दुवालस २ अट्ट ३ चेव दस ४ चेव तु-
ल्लवत्थूणि । आइल्लण चउण्हं सेसाणं चूलिआ नत्थि ॥८४॥ से तं पुव्वगए । से किं तं अणु-
ओगे १, अणुओगे दुविहे पणत्ते, तंजहा-मूलपढमाणुओगे गंडिआणुओगे य, से किं तं मूल-
पढमाणुओगे १, मूलपढमाणुओगे अरहंताणं भगवंताणं पुव्वभवा देवगमणाइं आउं चवणाइं
जम्मणाणि अभिसेआ रायवरसिरीओ पव्वजाओ तवा य उग्गा केवलनाणुप्ययाओ
तित्थपवत्तणाणि अ सीसा गणा गणहरा अज्जपवत्तिणीओ संघस्स चउव्विहस्स जं च परिमाणं
ल्लिणमणपज्जवओहिनाणी सम्मत्तसुअनाणिणो अ वाई अणुत्तरगई अ उत्तरवेउव्विणो अ सु-
णिणो जत्तिआ सिद्धा सिद्धीपहो जह देसिओ जच्चिरं च कालं पाओवगया जे जहिं जत्ति-
आइं भत्ताइं छेइत्ता अंतगडे सुणिवरुत्तमे तमरओघविपमुक्के सुवखसुहमणुत्तरं च पत्ते एव-
मन्ने अ एवमाइभावा मूलपढमाणुओगे कहिआ, सेत्तं मूलपढमाणुओगे । से किं तं गंडिआ-

शुभोगे १, २ छलगरंगडिआओ तिस्यपरंगडिआओ चक्कवडिगंदिआओ वसारगंदिआओ छल-
देवगडिआओ. पाहुदेवगंदिआओ गणपरगडिआओ मइचाहुगडिआओ तेवोक्कम्मगंदिआओ
इरिवंसगंदिआओ वस्सप्पिणीगंदिआओ-ओसप्पिणीगंदिआओ चिचंतरंगंदिआओ अमर-
तिरिअनिरयगइगमणविधिदयरियद्वेणु एवमाइआओ गंदिआओ आचविज्जंति पणविज्जंति,
से तं गंदिआणुभोगे, से तं अणुभोगे ३। से किं तं चूळिआओ !, चूळिआओ आइछाणं च-
उणं पुब्बाणं चूळिआ, सेसाइ पुब्बाइ अचूळिआइ, से तं चूळिआओ ५। विट्ठिवायस्स णं परिचा-
वापणा संसेआ अणुभोगवारा संसेआवेदा संसेआ सिकोगा संसेआओ पडिक्कीओ संसि-
आओ निष्पुचीओ संसेआओ संगहणीओ, से णं अंगट्ठपाए बारसमे अगे एगे सुअक्खवे
घोरस पुब्बाइ संसेआ वट्ठु संसेआ चूळवट्ठु संसेआ पाहुदा संसेआ पाहुदा पाहुदा संसेआओ पा-
हुडिआओ संसेआओ पाहुडपाहुडिआओ संसेआइ पयसहस्साइ पयगेणं संसेआ अक्खरा अणं-
ता गमा अणंता पज्जवा परिचा तसा अणंता यावरा सासयक्कदनिषद्वनिक्काइआ जिणपत्तचा भावा

आघविज्जति पणविज्जति परूविज्जति दंसिज्जति निदंसिज्जति उवदंसिज्जति, से एवं आया एवं नाया एवं विन्नाया एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जति, से तं दिट्ठिवाए १२ ॥ (सू. ५७) 'से किं तं'मित्यादि, अथ कोऽयं दृष्टिवादः?, दृष्टयो-दर्शनानि वदनं वादः दृष्टीनां वादो दृष्टिवादः, अथवा पतनं पातो दृष्टीनां पातो यत्र स दृष्टिपातः, तथाहि-तत्र सर्वनयदृष्टय आख्यायन्ते, तथा चाह सूरिः—'दिट्ठिवाए ण'मित्यादि, दृष्टिवादेन अथवा दृष्टिपातेन यद्वा दृष्टिवादे दृष्टिपाते 'ण'मिति वाक्यालङ्कारे सर्वभावप्ररूपणा आख्यायते, 'से समासतो पंचविहे पन्नत्ते' इत्यादि, सर्वमिदं प्रायो न्ययच्छिन्नं तथापि लेखतो यथाऽऽगतसम्प्रदायं किञ्चिद्व्याख्यायते, स दृष्टिवादो दृष्टिपातो वा समासतः पञ्चविधः प्रज्ञसः, तद्यथा—परिकर्म १ सूत्राणि २ पूर्वगतं ३ अनुयोग ४ श्रूलिका ५, तत्र परिकर्म नाम योग्यतापादनं तद्धेतुः शास्त्रमपि परिकर्म, किमुक्तं भवति?—सूत्रादिपूर्वगतानुयोगसूत्रार्थग्रहण-योग्यतासम्पादनसमर्थानि परिकर्माणि, यथा गणितशास्त्रे सङ्कलनादीन्याद्यानि षोडश परिकर्माणि शेषगणितसूत्रार्थ-ग्रहणे योग्यतासम्पादनसमर्थानि, तथाहि—यथा गणितशास्त्रे गणितशास्त्रगताद्यषोडशपरिकर्मगृहीतसूत्रार्थः सन् शेषग-णितशास्त्रग्रहणयोग्यो भवति, नान्यथा, तथा गृहीतविवक्षितपरिकर्मसूत्रार्थः सन् शेषसूत्रादिरूपदृष्टिवादश्रुतग्रह-णयोग्यो भवति, नेतरथा, तथा चोक्तं चूर्णौ—'परिकर्ममेति योग्यताकरणं, जह गणितयस्स सोलस परिकम्मा, त-ग्गहियसुत्तत्थो सेसगणितयस्स जोगो भवइ, एवं गहियपरिकम्मसुत्तत्थो सेससुत्ताइदिट्ठिवायस्स जोगो भवइ"न्ति ।

तत्र परिकर्मं सिद्धश्रेणिकापरिकर्मादिसूत्रमेवापेक्षया सप्तमित्रं, नातृकापदाशुत्तरमेवापेक्षया त्र्यधीतित्विधं, तत्र
समूहोत्तरमेव सकलमपि सूत्रतोऽर्थतश्च व्यवपिच्छं, यथागतसम्बन्धवतो वा वाच्यं, एतेषां च सिद्धश्रेणिकाप-
रिकर्मोदीनां सप्तानां परिकर्मवामाद्यानि पद परिकर्माणि सप्तमयवकम्बताशुगतानि, तद्विद्वान्तद्रकाश्रफानीत्यर्थः,
ये तु गोषालप्रवर्तिता आजीविकाः पापचिन्तनमतेन प्लुताप्लुतश्रेणिका पदपरिकर्मसहि तानि (ताः), सप्तपि परि-
कर्मणि प्रज्ञाप्यन्ते, सुखसेव्येव परिकर्मसु नवचिन्ता, तत्र तथाः सप्त श्रेणमादवः, श्रेणमोऽपि द्विषा-सामान्य-
प्राप्ती विवेकप्राप्ती च, तत्र यः सायान्प्रप्राप्ती स सप्तमं प्रविष्टो वस्तु विवेकप्राप्ती स व्यवहारं, जाह य भाग्यकृत्-
“यो सामान्यप्राप्ती स श्रेणमो संपदं यतो जाहवा । इत्येव व्यवहारमिदो यो तेन समागमिरेसो ॥ १ ॥” शब्दादप्यत्र
त्रयोऽपि नया एक एव नयः परिकल्प्यते, तत्र एवं चत्वार एव नयाः, एतन्मनुष्यैर्नैराध्यानि पद परिकर्माणि सप्त-
मयवकम्बता परिचिन्तयन्ते, तथा जाह दूषिच्छत्-“इवानि परिकर्मा नवचिन्ता, श्रेणमो ह्यविष्टो-संगहिदो जसंग-
हिदो य, तत्र संगहिदो संपदं पविष्टो जसंगहिदो व्यवहारं, तत्र संगहिदो जसंगहिदो व्यवहारो सप्तमममो सप्तमया य एको, एवं
चत्वारो नया, एतद्वि चत्वारि नयार्हि ७ सप्तमया परिकर्मा विचिन्तयन्ति” तथा जाह सप्तकृत्-“७ चत्वरकृत्वाहं”ति,
आद्यानि पद परिकर्माणि चतुर्मेयिकानि-चतुर्मेयपेक्षानि, तथा त एव गोषालप्रवर्तिता आजीविकाः पाखण्डितन-
राशिका लब्धन्ते, फलसिद्धिं चेदुच्यते, इह ते सर्वे वस्तु ज्ञातमपिच्छन्ति, तत्र य-जीवोऽजीवो जीवाजीवश्च

लोकाञ्जलोका लोकालोकाश्च, सदसत्सदसत्, नयचिन्तायामपि त्रिविधं नयमिच्छन्ति, तद्यथा—द्रव्यास्तिकं पर्यायास्ति-
कमुभयास्तिकं च, ततस्त्रिभी राशिभिश्चरन्तीति त्रैराशिकाः तन्मतेन सप्तापि परिकर्मणि उच्यन्ते, तथा चाह सूत्रकृत-
'सत्त तेरासिया' इति, सप्त परिकर्मणि त्रैराशिकमतानुयायीनि, एतदुक्तं भवति—पूर्वं सूत्रयो नयचिन्तायां त्रैराशि-
कमतमवलम्बमानाः सप्तापि परिकर्मणि त्रिविधयापि नयचिन्तया चिन्तयन्ति स्मेति, 'सेत्तं परिकर्ममे' तदेतत्परिकर्म ।
'से किं तं सुत्ताइं' अथ कानि सूत्राणि ?, पू(स)र्वस्य पूर्वगतसूत्रार्थस्य सूचनात्सूत्राणि, तथाहि—तानि सूत्राणि सर्वद्र-
व्याणां सर्वपर्यायाणां सर्वनयानां सर्वमङ्गविकल्पानां प्रदर्शकानि, तथा चोक्तं चूर्णिकृता—'ताणि यं सुत्ताइं सवदवाण
सवपज्जवाण सव्वनयाण सव्वमंगविकप्पाण य पदंसगाणि । सवस्स पुव्वगयस्स सुयस्स अत्थस्स य सुयगति सुयण-
त्ताउ(वा) सुया मणिया जहाभिहाणत्था" इति, आचार्य आह—सूत्राणि द्वाविंशतिः प्रज्ञप्तानि, तद्यथा 'ऋजुसूत्र'-
मित्यादि; एतान्यपि सम्प्रति सूत्रतोऽर्थतश्च व्यवच्छिन्नानि यथागतसम्प्रदायतो वा वाच्यानि, एतानि च
सूत्राणि नयविभागतो विमल्यमानानि अष्टाशीतिसङ्ख्यानि भवन्ति, कथमिति चेत् ? अत आह—'इच्चैइयाइं
बावीसं सुत्ताइं' इत्यादि, इह यो नाम नयः सूत्रं छेदेन छिन्नमेवाभिप्रैति न द्वितीयेन सूत्रेण सह सम्बन्धयति
यथा 'धम्मो मंगलमुक्किट्ट'मिति श्लोकं, तथाहि—अयं श्लोकः छिन्नच्छेदनयमतेन व्याख्यायमानो न द्वितीयादीन्
श्लोकानपेक्षते नापि द्वितीयादयः श्लोका असुं, अयमत्राभिप्रायः—तथा कथञ्चनाप्यसुं श्लोकं पूर्वसूरयः छिन्नच्छे-

दनयमेतेन व्याख्यान्ति सा यथा न यनागपि द्वितीयादिशोकानामपेक्षा भवति, द्वितीयादीनपि शोकान्
तथा व्याख्यान्ति सा यथा च तेषां प्रथमश्लोकसापेक्षा, तथा सूत्राण्यपि यत्रयाभिप्रायेण परस्परं निरये-
द्याणि व्याख्यान्ति सा च छिन्नच्छेदनम्, छिन्नो-द्विपाठ्यः दृढकृतः छेद-पर्यन्तो येन स छिन्नच्छेदः प्रलेकं
विकल्पितपर्यन्त इत्यर्थः, स वाचो नमद्य छिन्नच्छेदनम्(१)म्, इत्येतानि द्वाविंशतिः सूत्राणि असमयसूत्रपरिपाठ्या-
स्तसमयपरकम्यतायपि कृत्य सूत्रपरिपाठ्यां विपश्चिताणां छिन्नच्छेदनविकानि, यत्र 'कर्तोऽनेकस्तरा'दिति गहरर्थय
इकप्रत्ययः, ततोऽन्यपर्य-छिन्नच्छेदनययन्ति प्रवक्ष्यामि, तथा 'इवेरवाह' इत्यादि, इत्येतानि द्वाविंशतिः सूत्राणि
भाजीदिकसूत्रपरिपाठ्या-योग्याकप्रवर्तितानीरिपणाचिद्वगतेन सूत्रपरिपाठ्यां विपश्चितायामच्छिन्नच्छेदनविकानि,
इयमत्र भावना-अच्छिन्नच्छेदनवो नाम यः सूत्रं सूत्रान्तरेण सहाच्छिन्नपर्यन्तः सम्बन्धमभिप्रेति, यथा 'इन्मो भंगकसु-
च्छिदु'मिति शोकं, तथा हि-आयं शोकमोऽच्छिन्नच्छेदनमतेन व्याख्यायमानो द्वितीयादीन् शोकानमेव ते द्वितीयादयोऽपि
शोका एते शोकं, एवमेतान्यपि द्वाविंशतिः सूत्राणि अक्षररचनायपि कृत्य परस्परं विमळान्यपि स्मितान्त्वच्छिन्नच्छेदनम-
तेनार्थसम्बन्धमपेक्ष सापेक्षाणि वर्तन्ते, तदेवं न्यायिप्रायेण परस्परं सूत्राणां सम्बन्धासंख्ययापि कृत्य भेदो दक्षितः,
सम्बन्धस्य नयविभागमपि कृत्य भेदं दर्शयति- 'इवेरवाह' इत्यादि, इत्येतानि द्वाविंशतिः सूत्राणि त्रैराशिकसूत्रपरि-
पाठ्या-त्रैराशिकनयमतेन सूत्रपरिपाठ्यां विपश्चिताणां विपश्चिताणां विपश्चिताणां सायं काः प्रत्ययः, त-

तोऽयमर्थः—त्रिनयिकानि—त्रिनयोपेतानि, किमुक्तं भवति ?—त्रैराशिकमतमवलम्ब्य द्रव्यास्तिकादिनयत्रिकेण चिन्त्यन्ते इति, तथा इत्येतानि द्वाविंशतिः सूत्राणि स्वसमयसूत्रपरिपाठ्यां—स्वसमयवक्तव्यतामधिकृत्य सूत्रपरिपाठ्यां विवक्षित-
तायां चतुर्नयिकानि—सङ्ग्रहव्यवहारकञ्जसूत्रशब्दरूपनयचतुष्टयोपेतानि, सङ्ग्रहादिनयचतुष्टयेन चिन्त्यन्ते इत्यर्थः, एव-
मेव—उक्तेनैव प्रकारेण ‘पुष्पावरेण’ति पूर्वोपेति चापराणि च पूर्वोपरं समाहारप्रधानो द्वन्द्वः, पूर्वोपरसमुदाय इत्यर्थः,
ततः, एतदुक्तं भवति—नयविभागतो विभिन्नानि पूर्वोप्यपराणि च सूत्राणि समुदितानि सर्वसङ्ख्ययाऽष्टाशीतिः सूत्राणि
भवन्ति, चतसृणां द्वाविंशतीनामष्टाशीतिमानत्वात्, इत्याख्यातं तीर्थकरणधरैः, ‘से तं सुत्ताइं’ तान्येतानि सूत्राणि
२। ‘से किं त’मित्यादि, अथ किं तत्पूर्वगतं ? इह तीर्थकरस्तीर्थप्रवर्त्तनहाले गणधरान् सकलश्रुतार्थवगाहनसमर्थानधि-
कृत्य पूर्वं पूर्वगतं सूत्रार्थं भापते, ततस्तानि पूर्वोप्युच्यन्ते, गणधराः पुनः सूत्ररचनां विदधतः आचारादिक्रमेण विदधति
स्थापयन्ति वा, अन्ये तु व्याचक्षते—पूर्वं पूर्वगतसूत्रार्थमहन् भापते गणधरा अपि पूर्वं पूर्वगतसूत्रं विरचयन्ति पश्चा-
दाचारादिकम्, अत्र चोदक आह—नन्विदं पूर्वोपरविरुद्धं यस्मादादौ निर्युक्ताहुक्तं—‘सधेसिं आगारो पढमो’ इत्यादि,
सत्यमुक्तं, किन्तु तत्स्थापनामधिकृत्योक्तमक्षररचनामधिकृत्य पुनः पूर्वं पूर्वोपि कृतानि ततो न कश्चित् पूर्वोपरविरोधः,
सुरिराह—‘पुष्पावरेण’ इत्यादि, पूर्वगतं श्रुतं चतुर्दशविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—‘उत्पादपूर्व’मित्यादि, तत्र उत्पादप्रतिपादकं
पूर्वमुत्पादपूर्व, तथाहि—तत्र सर्वद्रव्याणां सर्वपर्याय्याणां चोत्पादमधिकृत्य प्ररूपणा क्रियते, आह चूर्णिकृत्—‘पढमं

उप्याचमुचं, तस्य सप्रदधानं पञ्चवाणं य सम्पादयन्गीकातं पञ्चपणा क्वा” इति, तस्य पदपरिमाणमेका पदकोटी । द्वितीयमाचयीयं, अग्रं-परिमाणं तत्साधनं गगनं परिच्छेदनमित्यर्थः तस्यै हितमप्रायणीयं, सर्वत्रज्वादिपरिमाणपरिच्छेदकादीति भावार्थः, तथाहि—सर्गे[जीव]द्रव्याणां सर्वपर्गोदाणां सर्वजीवविच्छेपाणां च (सर्व)परिमाणमुपपन्नयते, यत उक्तं चूर्णिकृता—“विश्वं अग्राणीयं, तस्य सप्रदधानं पञ्चवाणं य अग्नं-परिमाणं यन्निज्जद” इति, अप्राय-णीयं तस्य पदपरिमाणं पण्ययति । पदस्य तस्य द्वाणि । तृतीयं पूर्वं ‘धीरिय’न्ति परेकदेशे पदसमुदायोपचाराद्दीर्घप्रपादं, सत्र सकर्ममेतराणां वीजानामजीपानां च दीर्घं प्रवर्ततीति वीर्यप्रपादं, ‘कर्मबोडवि’ति अणप्रत्ययः, तस्य पदपरिमाणं सप्ततिः पदस्य तस्य द्वाणि । चतुर्थं यस्मिन्वास्मिन्प्रपादं, तत्र यद्वा लोकेऽसि यन्मस्मिन्वास्मिन् यद्य मासि चरच्छत्रादि तत्रपदवीलस्मिन्वास्मिन्प्रपादं, अथवा सर्वं यस्मिन् सत्कसेवास्मिन् परकसेन आसीति प्रवर्ततीति अस्मिन्वास्मिन्प्रपादं, तस्य पदपरिमाणं षष्टिः पदस्य तस्य द्वाणि । पदयं द्वाणप्रपादं, द्वाणं-यतिज्ञानादिनेदभिन्नं यद्यप्रकारं तत्सप्रपञ्चं वर्ततीति द्वाणप्रपादं, तस्य पदपरिमाणमेका पदकोटी पदेनैकेन म्भूना । यत्र सत्प्रपादं, सत्तं-संपन्नो वचनं वा तत्सत्तं संपन्नं वचनं वा प्रकल्पेण सप्रपञ्चं वर्ततीति सत्प्रपादं, तस्य पदपरिमाणमेका पदकोटी पद्विः पदैरन्यधिकः । सप्तमं पूर्वं-मात्स्यप्रपादं, आत्मानं-वीचमनेकवा नयनमेनेन यत्प्रवर्तति तत्मात्स्यप्रपादं, तस्य पदपरिमाणं पद्विंशतिः पदकोटयः । अष्टमं कर्मप्रपादं, कर्म-ज्ञानावरणीयादिकमष्टप्रकारं तत्रकर्मण-प्रवर्तितस्मिन्नुपगमप्रवेशादिभिर्मोदैः सप्रपञ्चं पद-

तीति कर्मप्रवादं, तस्य पदपरिमाणमेका पदकोटी अशीतिश्च पदसहस्राणि । नवमं 'पञ्चमखाणं'ति अत्रापि पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात्प्रत्याख्यानप्रवादमिति द्रष्टव्यं, प्रत्याख्यानं सप्रभेदं यद्वदति तत्प्रत्याख्यानप्रवादं, तस्य पदपरिमाणं चतुरशीतिः पदलक्षाणि । दशमं विद्यानुप्रवादं, विद्या-अनेकातिशयसम्पन्ना अनुप्रवदति-साधनानुकुल्येन सिद्धिप्रकर्षेण वदतीति विद्यानुप्रवादं, तस्य पदपरिमाणमेका पदकोटी दश च पदलक्षाः । एकादशमवन्ध्यं, वन्ध्यं नाम निष्फलं न विद्यते वन्ध्यं यत्र तदवन्ध्यं, किमुक्तं भवति ?-यत्र सर्वेऽपि ज्ञानतपःसंयमादयः शुभफलाः सर्वे च प्रमादादयोऽशुभफला यत्र वर्ण्यन्ते तदवन्ध्यं नाम, तस्य पदपरिमाणं पड्विंशतिः पदकोटयः । द्वादशं प्राणायुः, प्राणाः-पञ्चेन्द्रियाणि त्रीणि मानसादीनि बलानि उच्छ्वासनिश्वासाौ चायुश्च प्रतीतं, ततो यत्र प्राणा आयुश्च सप्रभेदमुपवर्ण्यन्ते तदुपचारतः प्राणायु-रित्युच्यते, तस्य पदपरिमाणमेका पदकोटी पदपञ्चाशच्च पदलक्षाणि । त्रयोदशं क्रियाविशालं, क्रियाः-कायिकयादयः संयमक्रियाश्च ताभिः प्ररूप्यमाणाभिर्विशालं क्रियाविशालं, तस्य पदपरिमाणं नव कोटयः । चतुर्दशं लोकविन्दुसारं, लोके-जगति श्रुतलोके च अक्षरस्थोपरि बिन्दुरिय सारं-सर्वोत्तमं सर्वोत्तमसन्निपातलब्धिहेतुत्वात् लोकविन्दुसारं, तस्य पदपरिमाणमर्द्धत्रयोदशकोटयः । 'उष्पायपुचस्स ण'मित्यादिकं कण्ठ्यं, नवरं वस्तु-अन्धविच्छेदविशेषः तदेव लघुतरं चुल्लकं वस्तु, तानि चादिमेब्जेव चतुर्षु, न शेषेषु, तथा चाह- 'आइहाण चउण्हं सेसाणं चुल्लिया णत्थि', 'सेत्तं पुबगए' तदेतत्पूर्वगतं । 'से किं त'मित्यादि, अथ कोऽयमनुयोगः?, अनुरूपोऽनुकूलो चा योगोऽनुयोगः-

सूत्रस्य त्वेतामिधेयेन सार्द्धमनुरूपः सम्बन्धः, स च द्विधा-मूलप्रथमानुयोगश्च, इह मूलं-धर्मप्रम-
यनातीर्थकराक्षेपां प्रथमः-सम्बन्धस्यानासिद्धयनपूर्वगवादियोषोऽनुयोगो मूलप्रथमानुयोगः, इत्यादीनां पूर्वापरपर्य-
परिच्छिन्नो मध्यमालो गण्डिका गण्डिकेन गण्डिका-एकादशविधिरित्यर्थः, तस्मादनुयोगो गण्डिका-
नुयोगः । 'सु' किं त'मित्यादि, अथ कोऽयं मूलप्रथमानुयोगः !, आचार्येणाह-मूलप्रथमानुयोगेन अप्रथमा मूलप्रथ-
मानुयोगे 'अ'मिति वाक्याच्छब्दो जर्हतां मगधतां सम्बन्धस्तस्यादात्म्य पूर्वमप्या देशलोकात्मनानि तेषु पूर्वमप्येषु देश-
मप्येषु बाहुर्देशलोकेभ्यस्तत्त्वं तीर्थकरमवत्येनोत्पादयतो जन्मानि ततः देशराले सुराहुरेर्विधीयमाना अभियेका
इत्यादि वाक्यसिद्धं वाचस्तिगमनं । 'सु' किं त'मित्यादि, अथ कोऽयं गण्डिकानुयोगः !, स्वरिहाह-गण्डिकानुयोगेन
अप्रथमा गण्डिकानुयोगे 'अ'मिति वाक्याच्छब्दो, कुलकरगण्डिकाः, इह सर्वत्राप्यपाल्यराज्यवर्धिन्यो बहुधा प्रसिध्दिवर्ध-
कार्याधिकाररूपा गण्डिकास्ततो वायुवर्धनं, कुलकराणां गण्डिकाः कुलकराणां गण्डिकाणां विमलयाहना-
दीनां पूर्वमवजन्मनानादीनि सप्रपञ्चमुपपन्न्यन्ते, एवं तीर्थकरगण्डिकादिव्यभिधानवचतो मायनीयं, 'आप' विसंसार-
मंदिजात'सि विप्रा-जनेकायां जन्तरे-ऋषमाजितवीर्थकरान्तरात् गण्डिकाः विप्रान्तरगण्डिकाः, एतदुक्तं
भवति-ऋषमाजितवीर्थकरान्तरे ऋषमंयसमुज्ज्वलमूषवीनां योगतिगमनमनुदात्तेन विप्रगतिगमनाद्युचरोपपातप्राप्ति-
प्रतिपादिका गण्डिकाविप्रान्तरगण्डिकाः, तासां च प्रारम्भणा पूर्वाचारैरेव्यकारि-इह सुषुद्धिनामा सगरचक्रमर्चिनो

महामाल्योऽष्टापदपर्वते सगरचक्रवर्त्तिसुतेभ्य आदित्यशःप्रभृतीना भगवद्वपभवंशजानां भूपतीनामेवं सङ्ख्यामाख्यातु-
मुपक्रमते स्म, आह च—“आहचजसाईणं उसमस्त परंपरा नरवईणं । सगरसुयाण सुबुद्धी इणमो संखं परिकहेइ ॥१॥”
आदित्यशःप्रभृतयो भगवन्नाभेयवंशजास्त्रिखण्डभरतार्द्धमनुपाल्य पर्थन्ते पारमेथरीं दीक्षामभियुज्य तत्रभावतः सक-
लकर्मक्षयं कृत्वा चतुर्दश लक्षा निरन्तरं सिद्धिमगमन्, तत एकः सर्वार्थसिद्धौ, ततो भूयोऽपि चतुर्दश लक्षा निरन्तरं
निर्वाणे, ततोऽप्येकः सर्वार्थसिद्धे महाविमाने, एवं चतुर्दशलक्षान्तरितः सर्वार्थसिद्धावैकस्तावद्वक्तव्यो यावत्तेऽप्ये-
कका असङ्ख्येया भवन्ति, ततो भूयश्चतुर्दश लक्षा नरपतीनां निरन्तरं निर्वाणे ततो द्वौ सर्वार्थसिद्धे, ततः पुनरपि चतु-
र्दश लक्षा निरन्तरं निर्वाणे ततो भूयोऽपि द्वौ सर्वार्थसिद्धे, ततः पुनरपि चतुर्दश लक्षा निरन्तरं निर्वाणे ततो भूयोऽपि
द्वौ सर्वार्थसिद्धे, एवं चतुर्दश लक्षा २ लक्षान्तरितौ द्वौ २ सर्वार्थसिद्धे तावद्वक्तव्यौ यावत्तेऽपि द्विक २ सङ्ख्या असङ्ख्येया
भवन्ति, एवं त्रिक २ सङ्ख्यादयोऽपि प्रत्येकमसङ्ख्येयास्तावद्वक्तव्याः यावन्निरन्तरं चतुर्दश लक्षा निर्वाणे ततः पञ्चा-
शत्सर्वार्थसिद्धे ततो भूयोऽपि चतुर्दश लक्षा निर्वाणे ततः पुनरपि पञ्चाशत्सर्वार्थसिद्धे, एवं पञ्चाशत्सङ्ख्याका अपि
चतुर्दश २ लक्षान्तरितास्तावद्वक्तव्या यावत्तेऽप्यसङ्ख्येया भवन्ति, उक्तं च—“चोहस लक्खा सिद्धा निवईणेको य होइ
सघट्टे । एवेक्के ठाणे पुरिसजुगा होंतिऽसंखेजा ॥१॥ पुनरपि चोहस लक्खा सिद्धा निवईण दोवि सघट्टे । दुग-
ठाणेऽपि असंखा पुरिसजुगा होंति नायद्या ॥२॥ जाव य लक्खा चोहस सिद्धा पण्णास होंति सघट्टे । पन्नासट्टा-

ततो भूयोऽपि तिलो लक्षाः सर्वार्थसिद्धे, ततश्चतस्रो लक्षा निर्माणे, ततः पुनरपि चतस्रो लक्षाः सर्वार्थसिद्धे, एवं पञ्च पञ्च पद २ यावदुभयत्रायसङ्ख्येया लक्षा वक्तव्याः, आह च—“तेण परं दुलक्खाइं दो दो ठाणा य समग वंचति । सिवगइसवेट्टहिं इणमो तेसिं विही होइ ॥ १ ॥ दो लक्खा सिद्धीए दो लक्खा नरवईण सवेट्टे । एवं तिलक्ख चउ पंच जाव लक्खा असंखेज्जा ॥ २ ॥” स्थापना ॥

२	३	४	५	६	७	८	९	१०
२	३	४	५	६	७	८	९	१०

ततः परं चतस्रश्चित्रान्तरगण्डिकाः, तद्यथा—प्रथमा एकादिका एकोत्तरा, द्वितीया एकादिका द्व्युत्तरा, तृतीया एकादिका त्र्युत्तरा, चतुर्थी त्र्यादिका च्चादिविपमोत्तरा, आह च—“सिवगइसवेट्टहिं चित्तंतगंडिया तओ चउरो । एगा एगुत्तरिया एगाइ चिउत्तरा विइया ॥ १ ॥ एगाइतिउत्तरा एगाइ चिसमुत्तरा चउत्थी उ ।” प्रथमा भान्यते-प्रथममेकः सिद्धौ ततो द्वौ सर्वार्थसिद्धे ततस्त्रयः सिद्धौ ततश्चत्वारः सर्वार्थे ततः पञ्च सिद्धौ ततः पद सर्वार्थे एवमेकोत्तरया वृद्ध्या शिवगतौ सर्वार्थं च तावद्वक्तव्याः यावदुभयत्रायसङ्ख्येया भवन्ति, उक्तं च—“पढमाए सिद्धेको दोन्नि उ सबट्टुसिद्धंभि ॥ २ ॥ तत्तो तिन्नि नरिंदा सिद्धा चत्तारि होति सवेट्टे । इय जाव असंखेज्जा सिवगइ-सबट्टुसिद्धेहिं ॥ ३ ॥” स्थापना ॥

१	२	५	७	९	११	१३	१५	१७	१९
२	४	६	८	१०	१२	१४	१६	१८	२०

सम्यक् द्वितीया भाष्यते, तदा ऊर्ध्वरेका सिद्धी प्रयाः सर्वायें तदा पक्ष सिद्धी सप्त सर्वायें ततो नन सिद्धौ प्रका-
दस सर्वायें तदा त्रयोदश सिद्धी पक्षदस सर्वायें एवं ऋचराया पृथ्वा विषयतौ सर्वायें च तापदस्यौ यावदुभयत्रा-
व्यसह्येया भवन्ति, उक्तं च—'तादे दिउचराए सिद्धेको तिचि होति सयहे । एवं पंच च सप्त च जाप असंखेज
दोषिजवि ॥ १ ॥'ति । स्थापना ॥

१	५	९	१३	१७	२१	२५
३	७	११	१५	१९	२३	२७

सम्यक् द्वितीया भाष्यते, तदा परत्येका सिद्धी ऋचरा सर्वायें, तदा सप्त सिद्धी दस सर्वायें, सुतस्योदय सिद्धी
पोतस्य सर्वायें, एवं ऋचराया पृथ्वा विषयतौ सर्वायें च क्रमेण तापदस्येवं यावदुभयत्राप्यसह्येया गता भवन्ति, उक्तं,
च—'एत पठ सप्त दसयं जाप असंखेज होति ते दोषि । विषयसयहेहिं तिउचराए च नायया ॥१॥' स्थापना ॥

१	७	१३	१९	२५	३१	३७	४३	४९	५५
४	१०	१६	२२	२८	३४	४०	४६	५२	५८

सम्प्रति चतुर्थी भाव्यते, सा च विचित्रा, ततस्तस्याः परिज्ञानार्थमयमुपायः पूर्वाचार्यदर्शितः, इह एकोनत्रिंशत्स-
ङ्ख्यात्मिका ऊर्द्धाधःपरिपाठ्या पट्टिकादौ स्थाप्यन्ते, तत्र प्रथमे त्रिके न किञ्चिदपि प्रक्षिप्यते, द्वितीये द्वौ प्रक्षिप्यते
तृतीये पञ्च चतुर्थे नव पञ्चमे त्रयोदश षष्ठे सप्तदश सप्तमे द्वाविंशतिः अष्टमे पद नवमे अष्टौ दशमे द्वादश एकादशे
चतुर्दश द्वादशेऽष्टाविंशतिः त्रयोदशे पट्विंशतिः चतुर्दशे पञ्चविंशतिः पञ्चदशे षोडशे त्रयोविंशतिः सप्तदशे
सप्तचत्वारिंशत् अष्टादशे सप्ततिः एकोनविंशे सप्तसप्ततिः विंशतौ एकः एकविंशे द्वौ द्वाविंशे सप्ताशीतिः त्रयोविंशे
एकसप्ततिः चतुर्विंशे द्विपट्टिः पञ्चविंशे एकोनसप्ततिः पट्विंशे चतुर्विंशतिः सप्तविंशे पदचत्वारिंशत् अष्टाविंशे शतं एकोन-
त्रिंशे पट्विंशतिः, उक्तंच—“[ताहे] त्रियगाइविसमुत्तराए अउणतीसं तु नियग ठावेउं । पढमे नत्थि उ खेवो सेसेसु
इमो भवे खेवो ॥ १ ॥ हुग पण नवगं तेरस सतरस हुवीसं च छच अट्टेव । बारस चउदस तह अट्टवीस छवीस
पणुवीसा ॥ २ ॥ एक्कारस तेवीसा सीयाला सतरि सचहत्तरिया । इग हुग सत्तासीई एगुत्तरमेव बावट्टी ॥ ३ ॥
अउणत्तरि चउवीसा छायाल सयं तहेव छवीसा । एए रासिक्खेवा तिगअंतता जहाकमसो ॥ ४ ॥” एतेषु च रा-
शिषु प्रक्षिप्तेषु यद्भवति तावन्तस्मावन्तः क्रमेण सिद्धौ सर्वार्थे चेत्येवंरूपेण वेदितव्याः, तद्यथा—त्रयः सिद्धौ पञ्च
सर्वार्थे ततः सिद्धावष्टौ द्वादश सर्वार्थे ततः षोडश सिद्धौ सर्वार्थे विंशतिः ततः पञ्चविंशतिः सिद्धौ नव सर्वार्थे तत
एकादश सिद्धौ पञ्चदश सर्वार्थे ततः सप्तदश सिद्धौ एकत्रिंशत्सर्वार्थे तत एकोनत्रिंशत्सिद्धौ अष्टाविंशतिः सर्वार्थे

ततः सिद्धौ चतुर्दश पर्विष्यति। सर्वायै ततः पञ्चाशत्सिद्धौ त्रिसप्ततिः सर्वायै ततोऽधीतिः सिद्धौ चत्वारः सर्वायै ततः पञ्च सिद्धौ नवतिः सर्वायै ततश्चाष्टासप्ततिर्मुक्ती पञ्चपट्टिः सर्वायैसिद्धे ततः सिद्धौ त्रिसप्ततिः सर्वायै एकोनपञ्चाशद् मुक्ती अचरं ज्ञतं सर्वायै तत एकोनत्रिंशत्सिद्धौ, सप्तं च—“सिक्कासप्तपट्टेहिं दो दो ठाण विसमु-
धरा नेया । जाय उचसीसठामे मुण्णतीलं पुण्ण उवीसाए ॥ १ ॥” अत्र ‘जाये’त्यादि वाच्येकोनत्रिंशत्तमे स्थाने त्रिष-
ठमे पर्विष्यती अविष्टावायेकोनत्रिंशद्वदति, स्थापना चेयं ।

परं ज्ञादिभिर्नोपरा गणितका नवसङ्केतमात्रादकन्या वाक्यनितकानिनिषा नितसप्तः सप्तत्यत्रा, नवरं यात्रा-
 सायां २ गणितकार्या यवन्त्यमङ्कलानं तदुत्तरसायादियं प्रष्टव्यं, तथा प्रथमायां गणितकायायादियमङ्कलानं सिद्धौ
 द्वितीयत्वां सर्वायै तृतीयत्वां सिद्धौ चतुर्थी सर्वायै, पञ्चमसङ्केतस्यपि गणितज्ञासादियान्तान्मङ्कलानानि क्रमेणैका-
 न्तरितानि त्रियगती सर्वायै च वेदितव्यानि, यत्तदेव दिव्याप्रवर्धनतो माव्यते, तत्र अथवायां गणितकानामन्त्यमङ्क-
 लानभेफोनत्रिंशच्चत एकोनत्रिंशद्द्वारान् सा एकोनत्रिंशद्द्वारपक्रमेण साव्यते, तत्र प्रथमेऽङ्केनास्ति प्रथेयः, द्वितीया-
 दिषु चाष्टेषु 'हुय एव नवरं सेरसे'सारवः क्रमेण प्रथेयणीया रायवा प्रविश्यन्ते, तेषु प्रथितेषु च सप्तसु यद्यत् क्रमेण

भवति तावन्तस्तावन्तः क्रमेण सिद्धौ सर्वार्थे इत्येवं वेदितव्याः, तथा—एकोनत्रिंशत्सर्वार्थे सिद्धावेकात्रिंशत्तत्तत्त्रिं-
शत्सर्वार्थे सिद्धावष्टात्रिंशत्ततो द्विचत्वारिंशत्सर्वार्थे पद्चत्वारिंशत्सिद्धौ तत एकपञ्चाशत्सर्वार्थे पञ्चत्रिंशत्सिद्धौ सप्तत्रिं-
शत्सर्वार्थे सिद्धावेकचत्वारिंशत्त्रिचत्वारिंशत्सर्वार्थे सप्तपञ्चाशत्सिद्धौ ततः पञ्चपञ्चाशत्सर्वार्थे चतुःपञ्चाशत्सिद्धौ चत्वा-
रिंशत्सर्वार्थे द्विचत्वारिंशत्सिद्धौ सर्वार्थे पद्सप्ततिः सिद्धौ नवचतुःसिद्धौ पञ्चचत्वारिंशत्सिद्धौ एकत्रिंशत्सर्वार्थे
सिद्धौ षोडशाधिकं शतं सर्वार्थे शतं सिद्धावेकनवतिः सर्वार्थेऽष्टानवतिः त्रिपञ्चाशत्सिद्धौ पञ्चसप्ततिः सर्वार्थे सिद्धावे-
कोनत्रिंशं शतं पञ्चपञ्चाशत्सर्वार्थे, स्थापना ।

२९	३४	४२	५१	३७	४३	५५	४०	७६	१०६	३१	१००	९८	७५	५५
३१	३८	४६	३५	४१	५७	५४	४२	९९	३०	११६	९१	५३	१२९	०

एषा द्वितीया गण्डिका, अस्यां च गण्डिकायामन्यमङ्कस्थानं पञ्चपञ्चाशत् ततस्तृतीयां गण्डिकायामिदमेवादि-
ममङ्कस्थानं, ततः पञ्चपञ्चाशदेकोनत्रिंशद्वारान् स्थाप्यते, तत्र प्रथमेऽङ्के नास्ति प्रक्षेपो, द्वितीयादिषु चाङ्केषु क्रमेण
द्विकपञ्चनवत्रयोदशादयः पूर्वोक्तराशयः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः प्रक्षिप्यन्ते, इह चादिममङ्कस्थानं सिद्धौ ततस्तेषु प्रक्षेप-
णीयेषु राशिषु प्रक्षिप्तेषु सत्सु यत् २ क्रमेण भवति तावन्तस्तावन्तः प्रथमादङ्कादारभ्य सिद्धौ सर्वार्थे इत्येवं क्रमेण
वेदितव्याः, एवमन्यास्वपि गण्डिकासूक्तप्रकारेण भावनीयं, उक्तं च—“विसमुत्तरा य पठमा एवमसंखविसमुत्तरा

नेवा । सप्तत्यवि भंतिर्त्तु अत्रापि आशयं तावत् ॥१॥ अत्रचक्षीसं वारा तावेत् नस्य पठनं सप्तत्येवो । सेते मत्तपीसाप-
 सप्तत्य हुगाइत्तप्येवो ॥२॥ सिपगाइ पठमादीस्य पीसाप तह न होइ सप्तत्ये । इव पयंततिवाइं सिपगाइसप्तत्येवो ॥३॥
 ॥३॥ एवमसंख्येयानो विचंततंगदिया हुनेपया । जाग विचसत्तुरावा मनिमचियपिया सप्तत्येवो ॥४॥” तथा ‘अमरे’-
 सादि, विविचेतु परिवर्त्तेतु-अवप्रमणेतु वन्तुनामपमन्ते अमरततिर्वयनिरवगतिगमनं, एवमादिका गणितका मह्य
 आख्यावन्ते, ‘सेचं मण्डियापुत्रोणे’ सोऽजं मण्डिकापुत्रोणा । ‘से किं तं मित्सादि, अत्र कात्यायनः १, इह पूजा
 विचतुष्यते, यथा मेरी पूजा, तत्र पूजा इव पूजा इतिवादे परिकर्मसप्तपुत्रोणेऽनुकार्यसप्तपरा अन्यपक्षतया,
 तथा वाह वर्णिमच्छ-”दिष्टिवायु वं परिकर्मसप्तपुत्रोणे न मणियं से पूजासु मणियं”ति । अत्र
 सरिराह-”पूजा आदिमानां चतुर्णां पूर्वाणां, देवाणि पूर्वाण्यष्टकाणि, ता एव पूजा आदिमानां चतुर्णां
 पूर्वाणां प्राक्-पूर्वपक्षतयाप्रसाये पूजापस्तुतीति मयिता, नाह न वर्णिमच्छ-”ता एव पूजा आदि-
 हुषाणं पठनं तुष्टपत्युणि मयिता” पठान्न सर्वस्यापि इतिवादसोपरि किं सापिताकार्यं न पठन्ते, एताः
 शुद्धपर्वते पूजा इव राजन्ते इति पूजा इत्युक्ता, तथा चोक्तं वर्णिमच्छा-”सप्तपतिरिद्विया पठिष्यति, अतो
 तेतु य पपयपूजा इव पूजा इति”, तासां च पूजानामिकं सप्तमा-अथमपूर्वसत्कायतत्ताः द्वितीयपूर्वसत्का इति-
 दसः पूर्वाण्यपूर्वसत्का मद्यो चतुर्थेपूर्वसत्का इह, तथा च पूर्वोक्तं सूत्रे-”अथारि हुवाहस मत्त-केव दस केव मलनं-

तथूणि । आइछाण चण्डहं सेसाणं चूलिया नत्थि ॥ १ ॥” सर्वसङ्ख्याया चूलिकाश्चतुर्विंशत्, ‘सेत्तं चूलिय’त्ति अथै-
ताश्चूलिकाः । ‘दिट्ठिवायस्स ण’मित्यादि, पाठसिद्धं, नवरं ‘सङ्खेजा वत्थू’त्ति, सङ्खेयानि वस्तूनि, तानि पञ्चविंशत्युत्तरे
द्वे शते, कथमिति चेत्, इह प्रथमपूर्वे दश वस्तूनि द्वितीये चतुर्दश तृतीये अष्टौ चतुर्थेऽष्टादश पञ्चमे द्वादश षष्ठे द्वे
सप्तमे षोडश अष्टमे त्रिंशत् नवमे विंशतिः दशमे पञ्चदश एकादशे द्वादश त्रयोदश त्रयोदशे त्रिंशच्चतुर्दशे पञ्च-
विंशतिः, तथा सूत्रे प्राक् पूर्ववक्तव्यतायामुक्तं—“दस चोद्दस अट्ठारसेव बारस दुवे य [मूल]वत्थूणि । सोलस तीसा
वीसा पनरस अणुप्पवारयंमि ॥ १ ॥ बारस एक्कारसमे बारसमे तेरसेव वत्थूणि । तीसा पुण तेरसमे चोद्दसमे पण-
वीसा उ ॥ १ ॥” सर्वसङ्ख्याया चामूनि द्वे शते पञ्चविंशत्यधिके, तथा सङ्खेयानि चूलावस्तूनि, तानि च चतुर्विंशत्स-
ङ्ख्याकानि । साम्प्रतमोघतो द्वादशान्नाभिधेयमुपदर्शयति—

इच्चेइयंमि दुवालसंगे गणिपिडगे अणंता भावा अणंता अभावा अणंता हेऊ अणंता अहेऊ अणंता
कारणा अणंता अकारणा अणंता जीवा अणंता अजीवा अणंता भवसिद्धिया अणंता अभव-
सिद्धिआ अणंता सिद्धा अणंता असिद्धा पणत्ता—‘भावमभावा हेऊमेहेउ कारणमकारणे चेव ।
जीवाजीवा भविअमभविआ सिद्धा असिद्धा या॥८५॥’इच्चेइअं दुवालसंगं गणिपिडगं तीए काले

अणंता जीवा आणाप विराहिचा चाठरंतं संसारकंतारं अणुपरिअहिष्ठु, इच्चैदमं दुवालसंगं गणि-
रिडगं पटुप्पणकाले परिचा जीवा आणाप विराहिचा चाठरंतं संसारकंतारं अणुपरिअहिष्ठु,
इच्चैदमं दुवालसंगं गणिपिडगं अणागप काले अणंता जीवा आणाप विराहिचा चाठरंतं सं-
सारकंतारं अणुपरिअहिष्ठुसंति । इच्चैदमं दुवालसंगं गणिपिडगं तीप काले अणंता जीवा आ-
णाप आराहिचा चाठरंतं संसारकंतारं वीईवडंसु, इच्चैदमं दुवालसंगं गणिपिडगं पटुप्पण-
काले परिचा जीवा आणाप आराहिचा चाठरंतं संसारकंतारं वीईवडंसु, इच्चैदमं दुवालसंगं
गणिपिडगं अणागप काले अणंता जीवा आणाप आराहिचा चाठरंतं संसारकंतारं वीईवड-
संति । इच्चैदमं दुवालसंगं गणिपिडगं न कयाइ नासी न कयाइ न मवइ न कयाइ न मवि-
स्सइ सुविं च मवइ अ मविस्सइ अ धुवे निअप सासप अस्सप अवट्ठिण निच्चो,
से जहाना मय पंचरिपकाय न कयाइ नासी न कयाइ नत्थि न कयाइ न मविस्सइ सुविं च
मवइ अ मविस्सइ अ धुवे नियप सासप अक्खप मवप अवट्ठिण निच्चो, एवामेव दुवालसंगे

गणिपिडगे न कयाइ नासी न कयाइ नथि न कयाइ न भविस्सइ मुवि च भवेइ अ भविस्सइ अ
धुवे निअए सासए अक्खए अववए अवड्डिए निच्चे । से समासओ चउविहए पणत्ते, तंजहा-द-
व्वओ खित्तओ कालओ भावओ, तत्थ दव्वओ णं सुअनाणी उवउत्ते सब्बदव्वाइ जाणइ पा-
सइ, खित्तओ णं सुअनाणी उवउत्ते सब्बं खेतं जाणइ पासइ, कालओ णं सुअनाणी उवउत्ते
सब्बं कालं जाणइ पासइ, भावओ णं सुअनाणी उवउत्ते सब्बे भावे जाणइ पासइ (सू. ५८)
'इत्येतस्मिन् द्वादशाङ्गे गणिपिटके' एतत्पूर्ववदेव व्याख्येयं, अनन्ता भावा-जीवादयः पदार्थाः, प्रज्ञप्ता इति योगः,
तथा अनन्ता अभावाः-सर्वभावानां पररूपेणासत्त्वात् त एवानन्ता अभावा द्रष्टव्याः, तथाहि-स्वपरसत्ताभावाभा-
वात्मकं वस्तुत्वं, यथा जीवो जीवात्मना भावरूपो अजीवात्मना चाभावरूपः, अन्यथाऽजीवत्वप्रसङ्गात्, अत्र बहु
वक्तव्यं तच्च नोच्यते ग्रन्थगौरवमयादिति, तथाऽनन्ता 'हेतवो' हिनोति-नामयति जिज्ञासितधर्मविशिष्टमर्थमिति
हेतुः, ते चानन्ताः, तथाहि-यस्तुनोऽनन्ता धर्मस्ते च तत्प्रतिबद्धधर्मविशिष्टवस्तुगमकास्ततोऽनन्ता हेतवो भवन्ति,
यथोक्तहेतुप्रतिषेधभूता अहेतवः, तेऽपि अनन्ताः, तथा अनन्तानि कारणानि-घटपटादीनां निर्भर्त्तकानि घृतिषण्डतन्वा-
दीनि, अनन्तान्यकारणानि, सर्वेषामपि कारणानां कार्यान्तराण्यधिकृत्याकारणत्वात्, तथा जीवाः-प्राणिनः, अजीवाः-

परमाणुपुण्ड्राद्याः, मन्था-जनादियारिणाभिकसिद्धिस्वययोग्यतापुङ्गाः, तद्विपरीता जगध्याः, सिद्धा जगत्कर्तृम-
 लकलङ्काः, असिद्धाः संसारिणः, एते सर्वेऽप्यनन्ताः प्रज्ञासाः, इह यन्नायमानामानन्तेऽभिरितेऽपि यत्पुनरसिद्धा
 अनन्ता इति निर्दिष्टं तत्सिद्धेभ्यः संसारिणामनन्तपुण्यतास्वापनार्थं । सम्यग्तिद्वाद्यापिराधनाफलं त्रैकालिकमुपदर्श-
 यति—‘इयेदय’मित्यादि, इमेतद् द्वादशाङ्गं यथेष्टितकमसीते फलेऽप्यन्ता जीवा द्वादशा-यथोक्ताद्यापरिपालना-
 नायतो विराज्य चतुर्वर्त्तं संसारकान्तर-विधिपञ्चारीरमानसानेष्टुः खविटपिष्टतप्तसहस्रद्वारं भगवद्भनं ‘अनुपरियद्विहुं’
 बहुपरापुण्यमन्त आसन्, इह द्वादशाङ्गं सुशायोभयमेवेन त्रिविधं, द्वादशाङ्गमेव बाडडा, आद्याभ्यते जन्तुगणो हि-
 तत्रपृथो यथा साऽऽवेतिभ्युत्पत्तेः, ततश्चाद्या त्रिविधा, तथथा—सूत्राद्या गर्भाद्या उभयाद्या च, सम्प्रति जन्मपावा-
 दानां विराजनाधिक्यमन्ते—तत्र यदाऽभिमितिवेद्ययत्नोऽप्यथा सूत्रं पठति तदा सूत्राद्याविराजना, सा च यथा जमा-
 क्षिप्रचतीर्णा, यदा त्वभिमितिवेद्ययत्नोऽप्यथा द्वादशाङ्गार्थं प्रकल्पयति तदाऽर्थाङ्गाविराजना, सा च गोघानाहिकादी-
 नामयसेवा, यदा पुनरभिमितिवेद्ययत्नः श्रद्धाविहीनतया दासादितो वा द्वादशाङ्गस्य सूत्रगर्भं च विकृष्टवति तदा
 तनयाद्याविराजना, सा च दीर्घससारियाभिमन्थानां चानेकेषां विधेयाः, यथा पञ्चविधाचारपरिपालनशीलस्य परो-
 पकारकरणैकतत्परस्य गुरोर्हितोपदेशयत्नं नाद्या, तामन्थया समाचरन् परमार्थतो द्वादशाङ्गं विराजयति, तया बाह
 पूर्वोक्तम्—‘अद्या आणपि पञ्चविद्यापारापरपञ्चीकृतस्य गुरुवो विद्योपपस्ययत्नं नाया, तमन्त्राद्या-आयर्तेज

गणपिडंगं विराहियं भवइत्ति” तदेवमतीते काले विराधनाफलमुपदर्शय सम्प्रति वर्त्तमानकाले “दर्शयति-‘इचेइय’-
मित्यादि, सुगमं, नवरं ‘परित्ता’ इति परिमिता नवनन्ता असङ्ख्येया वा, वर्त्तमानकालचिन्तायां विराधकमनुज्याणां
सङ्ख्येयत्वात्, ‘अणुपरियट्ठति’ति अनुपरावर्त्तन्ते—अमन्तीत्यर्थः, भविष्यति काले विराधनामुपदर्शयति-‘इचेइय’-
मित्यादि, इदमपि पाठसिद्धं, नवरं ‘परियट्ठिस्संति’ति अनुपरावर्त्तिष्यन्ते-पर्यटिष्यन्तीत्यर्थः तदेवं विराधनाफलं
त्रैकालिकमुपदर्श्य सम्प्रत्याराधनाफलं त्रैकालिकं दर्शयति-‘इचेइय’मित्यादि, सुगमं, नवरं ‘वीइवइंसु’ति व्यतिक्रा-
न्तवन्तः, संसारकान्तारमुल्लङ्घय मुक्तिमवाप्ता इत्यर्थः, ‘वीइवइस्संति’ति व्यतिक्रमिष्यन्ति, एतच्च त्रैकालिकं विराध-
नाफलमाराराधनफलं च द्वादशाङ्गस्य सदाऽवस्थायित्वे सति युज्यते, नान्यथा, ततः सदावस्थायित्वं तस्याह-‘इचे-
इय’मित्यादि, इत्येतद्द्वादशाङ्गं गणपिटकं न कदाचिन्नासीत्, सदैवासीदिति भावः, अनादित्वात्, तथा न
कदाचिन्न भवति, सर्वदेव वर्त्तमानकालचिन्तायां भवतीति भावः, सदैव भावात्, तथा न कदाचिन्न भविष्यति,
किन्तु भविष्यचिन्तायां सदैव भविष्यतीति प्रतिपत्तव्यं, अपर्ययसितत्वात्, तदेवं कालत्रयचितन्तायां नास्ति-
त्वप्रतिषेधं विधाय सम्प्रत्यस्मित्वं प्रतिपादयति-‘सुविं च’ इत्यादि, अभूत् भवति भविष्यति चेति, एवं त्रिका-
लावस्थायित्वात् ध्रुवं मेवादिवात्, ध्रुवत्वादेव सदैव जीवादिषु पदार्थेषु प्रतिपादकत्वेन नियतं पञ्चास्तिकाथेषु लोक-
वचनवत्, नियतत्वादेव च शाश्वतं-शश्वद्भवनस्वभावं, शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि (पद्म) पुण्डरी-

कहह इह वाचनाविप्रदानेऽपि भयं-नाल कयोऽस्तीत्यवगमयत्वादेव च भयं मानुषोचरादिः समुद्रवत्, भयं-
यत्सोदेव सदैव प्रमाणेऽवस्थितं लम्बूदीपादिपत्, एवं च सुदाऽवस्थानेन चित्समानं नित्यमाकाशवत्, साम्प्रतमत्रैव
इत्यन्तमाह—‘हे अहानामे’त्यादि, तद्यपानाग पदाधिकाराः—यर्वाचिकायादयः न कदाचिद्वासद्विलादि पूर्ववत्,
‘एवमेवे’त्यादि निगमनं नियदस्तिह । ‘हे सदासुखो’ इत्यादि, तद्वाक्यान् समासतश्चतुर्विधं प्रवृत्तं, तद्यथा—द्रव्यतः
वेद्यता काचित्ता मावतव, तत्र द्रव्यतो ‘व’मिति पाश्चात्कारे श्रुत्यानी तद्व्युक्तं सर्वद्रव्याणि जानाति पश्यति,
तत्राह—यसु पश्यतीति कथं ?, न हि श्रुत्यानी श्रुतज्ञानमेवेति सूक्तमिति पश्यति, नैव दोषः, तद्यथा
नत्र निश्चितत्वात्, पश्यतीव पश्यति, तथाहि—मेवादीष्ट पदार्थांश्छादयाम्नाचार्यः द्विच्येन्य आच्छिद्य दर्शयति तत्-
सोर्वा भोतृभानेनं मुदित्तमजायते भगवानेव यमी साक्षात्पश्यतिव व्याचष्टे इति, एवं क्षेत्रादिष्वपि भावनीयं, ततो
न कश्चिदोपः, अन्ये तु न पश्यतीति पठन्ति, तत्र बोधस्थानवकाश एव, श्रुत्यानी चेदामिन्नदृश्यपूर्वपरादिश्रुतके-
पकी परिरुद्धते, तत्सौव नियमतः श्रुतज्ञानमेवेन सर्वद्रव्यादिपरिज्ञानसम्भवात्, तद्वारतस्तु ये श्रुतज्ञानिनस्ते सर्वद्र-
व्यादिपरिज्ञाने भवनीयाः, केचित्सर्वद्रव्यादि जानन्ति केचिद्वेति यावत्, इत्यन्यथा च भवन्ता मतिदेचिभ्याद्वेदि-
तस्या, जाह च पूर्णिहत्—“आदमो मुन वे सुयनामी ते सधद्वनावपासथासु भद्रवा, सा व भवया भद्रयित्से-
सगो जाणियवचि ।” सम्प्रति सद्वायापामाह—

अक्खरं सन्धी सम्मं साइअं खलु सपज्जवसिअं च । गमिअं अंगपविट्ठं सत्तवि एए सपडिव-
क्खा ॥ ८६ ॥ आगमसत्थग्गहणं जं बुद्धिगुणेहिं अट्टहिं दिट्ठं । विंति सुअनाणलंभं तं पुव्ववि-
सारया धीरा ॥ ८७ ॥ सुस्सूसइ १ पडिपुच्छइ २ सुणेइ ३ गिणहइ अ ४ ईहए याऽवि ५ ।
तत्तो अपोहए वा ६ धारेइ ७ करेइ वा सम्मं ८ ॥ ८८ ॥ मूअं हुंकारं वा बाढक्कार पडिपुच्छ
वीमंसा । तत्तो पसंगपारायणं च परिणिट्ठं सत्तमए ॥ ८९ ॥ सुत्तत्थो खलु पढमो बीओ निज्जु-
त्तिमीसिओ भणिओ । तइओ य निरवसेसो एस विही होइ अणुओगे ॥ ९० ॥ से तं अंग-
पविट्ठं, से तं सुअनाणं, से तं परोक्खनाणं, से तं नंदी ॥ (नंदी) समत्ता ॥ (सू० ५९)

‘अक्खरसन्धी’त्यादि, गतार्थो, नवरं ससायेते पक्षाः सप्रतिपक्षाः, ते चैवम्—अक्षरश्रुतमनक्षरश्रुतमित्यादि, इदं च
श्रुतज्ञानं सर्वातिशयरत्नकल्पं प्रायो गुर्वधीनं च ततो विनेयजनानुग्रहार्थं यो यथा चास्य लाभस्तं तथा दर्शयति—‘आ-
गमे’त्यादि, आ—अभिविधिना सकलश्रुतविषयव्याप्तिरूपेण मर्यादया वा यथावस्थितप्ररूपणारूपया गम्यन्ते—परि-
च्छिद्यन्तेऽर्थो येन स आगमः, स चैवं व्युत्पत्त्या अवधिकेवलदिलक्षणेऽपि भवति ततस्तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तर-
माह—‘शास्त्रे’ति शिष्यतेऽनेनेति शास्त्रमागमरूपं शास्त्रमागमशास्त्रं, आगमग्रहणेन पठितत्रादिकुशास्त्रव्यवच्छेदः,

तेषां यथावस्थितार्थप्रकाशनाभाथर्तोऽनागतत्वाद्, नागवशात्स ग्रहणं नागमशायाग्रहणं यद् बुद्धिगुणैर्वैयर्थ्यमागोः
कारणवृत्तेरग्रमिष्टं तदेव ग्रहणं श्रुतज्ञानस्य कारणं श्रुते पूर्वेषु विचारत्वाविषयिताः शीराः-अतपरिपालने स्थिराः,
किञ्चुक्तं भवति !—यदेव जिनप्रणीतप्रवचनार्थपरिज्ञानं तदेव परमार्थतः श्रुतज्ञानं, न शेषमिति ॥ बुद्धिगुणैरग्रभि-
रित्युक्तं, तत्त्वज्ञानेव बुद्धिगुणानाह—‘सुस्वस्वार्त्तादि, पूर्वं तावत् श्रुतपते-विनयपुक्तो श्रुतमदनादविन्द्याद्विनिर्गच्छ-
इत्यनं श्रोतुमिच्छति, यत्र शङ्कित भवति तत्र यूयोऽपि विनयनप्रवत्ता वचसा श्रुतमनः प्रकटयत् पृच्छति, श्रुते य
सति यदुक्तः कथयति तत्सम्यक्-व्याख्येयपरिहारेण साधनानां वृत्तेति, श्रुत्वा चार्थस्मृत्या पृच्छति, यदीत्या य ईदृते-
पूर्वोपरारविरोधेन पर्यालोचयति, यद्यच्छः सद्युच्यार्थः, अपिठव्यात्य(यः व)र्थालोचयत् किञ्चित् सद्युच्योऽप्युत्प्रेष्यते इति
सूचनार्थः, तदा पर्यालोचनान्तरमपोहते-यथमेतत् यदादिस्माच्चार्थेन नाल्पवेलमपारयति, तत्सम्यगर्थं निश्चितं सा-
येतपि चित्सुसमाचार्यं सम्यग् धारयति, ततोति न सम्यग् यथोक्तमनुष्ठानं, यथोक्तमनुष्ठानमपि श्रुतज्ञानप्राप्तिहेतुः
तदापरणवयोपयमनिमित्तत्वात् । तदेवं गुणा व्याख्याताः, सम्यगिति वक्तुमुपते इत्युक्तं तत्र अथविधिमाह—‘सूर-
नित्तादि, मूर्कमिति प्रथमतो मूर्कं शृणुयात्, किञ्चुक्तं भवति !—प्रथममवधे संयतगात्रस्तूष्णीभासीत्, ततो द्वितीये
अवधे दुष्टारं दधात्, चन्दनं कुर्मादित्यर्थः, ततस्तृतीये वाटंकारं कुर्मात्, वाटमेवमेतज्ज्ञान्यथेति, ततश्चतुर्थे अवधे
तु यदीतपृथोपरत्वाभिप्रायो मनाश्च प्रतिपृच्छां कुर्मात्, कथमेतदिति !, पञ्चमे मीमांसा-अभाषजिज्ञासां कुर्मादिति

भावः, पष्टे श्रवणे तदुत्तरोत्तरगुणप्रसङ्गः पारगमनं चास्य भवति, ततः सप्तमे श्रवणे परिनिष्ठा-गुरुवदनुभाषते । एवं तावच्छ्रवणविधिरुक्तः, सम्प्रति व्याख्यानविधिमभिविधित्सुराह-‘सुत्तथो’ इत्यादि, प्रथमानुयोगः सूत्रार्थः-सूत्रार्थ-प्रतिपादनपरः, खलुशब्द एवकारार्थः, स चावधारणे, ततोऽयमर्थः-गुरुणा प्रथमोऽनुयोगः सूत्रार्थोभिधानलक्षण एव कर्तव्यः, मा मृतं प्राथमिकविनेयानां मतिमोहः, द्वितीयोऽनुयोगः सूत्रस्पर्शिकनिर्गुक्तिमिश्रितो भणितस्वीर्थकरणधरैः, सूत्रस्पर्शिकनिर्गुक्तिमिश्रितं द्वितीयमनुयोगं गुरुर्विदव्यादित्याख्यातं तीर्थकरणधरैरिति भावः, तृतीय-श्वानुयोगो निरवशेषः-प्रसक्तानुप्रसक्तप्रतिपादनलक्षण इत्येषः-उक्तलक्षणो विधिर्भवत्यनुयोगे-व्याख्यायाम्, आह-परि-निष्ठा सप्तमे इत्युक्तं, त्रयश्चानुयोगग्रकारास्तदेतत्कथम्?, उच्यते, त्रयाणामनुयोगानामन्यतमेन केनचित्प्रकारेण भूयो २ भाव्यमानेन सप्त वाराः श्रवणं कार्यते ततो न कश्चिदोपः, अथवा कश्चिन्मन्दमतिविनेयमधिकृत्य तदुक्तं द्रष्टव्यं, न पुनरेष एव सर्वत्र श्रवणविधिनियमः, उद्घटितज्ञविनेयानां सकृच्छ्रवणत एवावशेषग्रहणदर्शनादिति कृतं प्रस-ङ्गेन, ‘सेत्त’मित्यादि, तदेतच्छ्रुतज्ञानं, तदेतत्परोक्षमिति ॥ नन्द्यध्ययनं पूर्वं प्रकाशितं येन विषयमावार्थम् । तस्मै श्रीचूर्णिङ्कृते नमोऽस्तु विदुषे परोपकृते ॥ १ ॥ मध्यमेसमस्तभूषीठं, यशो यस्याभिवर्द्धते । तस्मै श्रीहरिभद्राय, नमशी-काविधायिने ॥ २ ॥ वृत्तिर्वा चूर्णिर्वा रम्याऽपि न मन्दमेधसां योग्या । अभवदिह तेन तेषामुपकृतये यत्न एष कृतः ॥-३ ॥ बह्वर्थमल्पशब्दं नन्द्यध्ययनं विवृण्वता कुशलम् । यदवापि मलयगिरिणा सिद्धिं तेनाश्रुतां लोकः

नेगमस्स एगे अणुवत्ते आगमओ इक्का दवाणुणा दुन्नि अणुवत्ता आगमओ दुन्नि दवाणुणाओ तिणिण अणुवत्ता आगमओ तिणिण दवाणुणाओ एवं जावइआ अणुवत्ता तावइआओ दवाणुणाओ, एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स एगो वा अणेगो वा अणुवत्तो वा अणुवत्ता वा दवाणुणा वा दवाणुणाओ वा सा एगा दवाणुणा, उज्जुसु-
अस्स एगे अणुवत्ते आगमओ एगा दवाणुणा पुहुत्तं नेच्छइ, तिण्हं सदनयाणं जाणए अणुवत्ते अवत्थू, कम्हा?, जइ जाणए अणुवत्ते न भवइ जइ अणुवत्ते जाणए न भवइ, से तं आगमओ दवाणुणा । से किं तं नोआगमओ दवाणुणा?, नोआगमओ दवाणुणा तिविहा पणत्ता, तंजहा—जाणगसरीरदवाणुणा भविअसरीरदवाणुणा जाणगसरीरमविअसरीरवइरित्ता दवाणुणा, से किं तं जाणगसरीरदवाणुणा?, जाणगसरीरदवाणुणा अणुणत्ति-
पयत्थाहिगारजाणगस्स णं जं सरीरं ववगयजुअचाविअत्तदेहं जीवविषजडं सिल्लागयं वा संथारगयं वा निसीहि-
आगयं वा सिद्धिसिलातलगयं वा अहो णं इमेणं वा सरीरसमुस्सएणं अणुणत्तिपयं आचविअं पन्नविअं परूविअं दंसिअं निदंसिअं उवदंसिअं, जहा को दिट्ठतो?, अयं ययकुंभे आसी, अयं महुकुंभे आसी, से तं जाणगसरीरदवा-
णुणा, से किं तं भवियसरीरदवाणुणा?, भविअसरीरदवाणुणा जे जीवे जोणीजम्मणनिक्खंते इमेणं चेव सरीर-
समुस्सएणं आदत्तेणं जिणदिट्ठेणं भावेणं अणुणत्तिपयं सिअकाले सिअिअस्सइ न ताव सिअिअइ, जहा को दिट्ठतो?, अयं ययकुंभे भविअस्सइ अयं महुकुंभे भविअस्सइ, से तं जाणगसरीरदवाणुणा, से किं तं जाणगसरीरमविअसरीरवइ-

रुचा दब्बाणुणा?, जायगसरिभयिजसरीरवरिचा दब्बाणुणा तिथिहा पणचा, तजहा-ओइया ओउचरिजा
 कुप्पाप(य)गिया य, से किं तं ओइया दब्बाणुणा?, ओइया दब्बाणुणा तिथिहा पणचा,तजहा-सचिचा,अचिचा
 मीसिजा, से किं तं सचिचा?, सचिचा से जहानामय राया इ वा हुमराया इ वा ईसरे इ वा तळमरे इ वा माळंयिद इ
 वा कोडुंयिद इ वा इज्जे इ वा सेही इ वा सत्यपादे इ वा कस्सइ फल्मि कारणे तुळे समाने जास वा इत्थि
 वा छंडं वा गोर्ण वा खरं वा पोळयं वा पळयं वा दासं वा दासिं वा मज्जायिजा, सेचं सचिचा, से किं
 तं सचिचा?, अचिचा से जहानामय राया इ वा हुमराया इ वा ईसरे इ वा तळमरे इ वा कोडुंयिद इ वा माळं-
 यिद इ वा इज्जे इ वा सत्यपादे इ वा सेही इ वा सेवापई इ वा कस्सइ फल्मि कारणे तुळे समाने जासयं वा
 सयर्ण वा कर्ण वा पामरं वा पळयं वा मळयं वा तिरणं वा सुवणं वा कंसं वा इंसं वा मयिमुचिभंसंसिउज्जया-
 उरसरपणमाइवं संतसारसापइवं मज्जायिजा, से तं सचिचा दब्बाणुणा, से किं तं मीसिजा दब्बाणुणा?, मीसिजा
 दब्बाणुणा से जहानामय राया इ वा ईसरे इ वा तळमरे इ वा कोडुंयिद इ वा इज्जे इ वा सिद्धी
 इ वा सेजापई इ वा सत्यपादे इ वा कस्सइ फल्मि कारणे तुळे समाने इत्थि वा सुहमंउपमंउचिं जासं वा पासग-
 पामरमंउचिं सकळयं दासं वा दासिं वा सम्बाळंकारयिसिचिं मज्जायिजा, से तं मीसिजा दब्बाणुणा, से तं ओइया
 दब्बाणुणा, से किं तं कुप्पाप(य)गिया दब्बाणुणा?, कुप्पाप(य)गिया दब्बाणुणा तिथिहा पणचा, तजहा-

सचिन्ता अचिन्ता मीसिआ, से किं तं सचिन्ता?, सचिन्ता से जहानामए आयरिए इ वा उवज्झाए इ वा कस्सइ कस्मि
कारणे तुट्ठे समणे आसं वा हत्थि वा उट्ठं वा गेणं वा खरं वा घोडं वा अयं वा एलं वा दासं वा दासिं वा अणुजा-
णिज्जा, से तं सचिन्ता कुप्पाव(य)णिआ दवाणुण्णा । से किं तं अचिन्ता?, अचिन्ता से जहानामए आयरिए इ वा उव-
ज्झाए इ वा कस्सइ कस्मि कारणे तुट्ठे समणे आसणं वा सयणं वा छत्तं वा चामरं वा पट्ठं वा मण्डं वा हिरणं वा
सुवणं वा कंसं वा दूसं वा मणिमुत्तिअसंखसिलप्पवालरत्तरयणमाइअं संतसारसावएअं अणुजाणिज्जा, से तं अचिन्ता
कुप्पाव(य)णिआ दवाणुण्णा । से किं तं मीसिआ दवाणुण्णा?, मीसिआ दवाणुण्णा से जहानामए आयरिए इ वा
उवज्झाए इ वा कस्सइ कस्मि कारणे तुट्ठे समणे हत्थि वा सुहमंडगमंडिअं आसं वा घासगचामरमंडिअं सकडअं दासं
वा दासिं वा सवालंकारविभूसियं अणुजाणिज्जा, से तं मीसिआ कुप्पा(य)णिआ दवाणुण्णा, से तं कुप्पाव(य)णिआ
दवाणुण्णा । से किं तं लोउत्तरिआ दवाणुण्णा?, लोउत्तरिआ दवाणुण्णा तिचिहा पण्णत्ता, तंजहा—सचिन्ता अचिन्ता
मीसिआ, से किं तं सचिन्ता?, सचिन्ता से जहानामए आयरिए इ वा उवज्झाए इ वा पयत्तए इ वा थेरे इ वा गणी
इ वा गहणरे इ वा गणावच्छेयए इ वा सीसस्स वा सिस्सिणीए इ वा कस्मि कारणे तुट्ठे समणे सीसं वा सिस्सिणीअं वा
अणुजाणिज्जा, से तं सचिन्ता, से किं तं अचिन्ता?, अचिन्ता से जहानामए आयरिए इ वा उवज्झाए इ वा पयत्तए इ
वा थेरे इ वा गणी इ वा गणधरे इ वा गणाच्छेयए इ वा सिस्सस्स वा सिस्सिणीए वा कस्मि य कारणे तुट्ठे समणे

पापं पापायं वा पठित्वाहं वा फण्डलं वा पापपुच्छं वा नशुजाभिवा, सेतु अभिवा, से किं तं मीसिना, २ से जहा-
 नामद भायरिद इ वा उपट्याद इ वा भेरे इ वा नवी इ वा मणरे इ वा क्क्यामन्थेयद इ वा सिस्सस्स वा
 भिस्सिणीय वा कम्मि य कारणे तुहे सिस्सं वा सिस्सिणीयं वा समंदवचोपवरणं नशुजाभिवा से तं मीसिना, से तं
 कोउचरिना, से तं जाणपत्तीरयमिसरीरपरिवा दयापुत्ता, से तं नोचाममनो दयापुत्ता, से तं दयापुत्ता ३। से
 किं तं सिचापुत्ता, सिचापुत्ता वरणं वस्स सिचं नशुजाणइ वसिणं वा वम्मि वा सिचे, से तं सिचापुत्ता ४।
 से किं तं काळापुत्ता, काळापुत्ता वरणं वस्स काठं नशुजाणइ वसिणं वा काठं नशुजाणइ वम्मि वा काठे नशु-
 जाणइ, तं०-दीतं वा यडुप्पण्यं वा अनायतं वा वसतं वा हेयतं वा पावतं वा अट्ठपाणहेतं, से तं काळापुत्ता ५। से किं
 तं भापापुत्ता, भापापुत्ता सिचिदा वणत्ता, उंवर-ओइवा कुप्पायवणिवा कोउचरिना, से किं तं ओइवा ना-
 पापुत्ता, २ से जहानामद दावा इ वा जुपरावा इ वा जाय तुहे समाने कस्सइ कोहाइमायं नशुजाभिवा, से तं ओइवा
 भापापुत्ता, से किं तं कुप्पायवणिवा भापापुत्ता, २ से जहानामद केइ भायरिद वा जाय कस्सवि कोहाइमायं नशुजा-
 पिन्ना, सेचं कुप्पायवणिवा भापापुत्ता । से किं तं कोउचरिवा भापापुत्ता, २ से जहानामद भायरिद वा जाय कम्मि
 कारणे तुहे समाने फालोचिवनाणाइगुणो जोगिणो विपीयस्स दग्गाइपाणस्स हुसीलस्स सिस्सस्स सिचिदेणं विपर-
 नचिमुद्वेणं भावेणं आयरं वा सुदयतं वा ठानं वा समानं वा विगाइपण्वसिं वा नायाधम्मफणं वा उवासवदसावो

वा अंतगडदसाओ वा अणुत्तरोववाइयदसाओ वा पण्हावागरणं वा विवागसुयं वा दिट्ठिवायं वा सवदधगुणपज्जवोहिं
सधाणुओगं अणुजाणिज्जा, से तं लोउत्तरिआ भावाणुण्णा, से तं भावाणुण्णा ६ । 'किमणुण्णा कस्सऽणुण्णा के-
वइकालं पवत्तिआणुण्णा । आइगर पुरिमताले पवत्तिआ उसइसेणस्स ॥ १ ॥ अणुण्णा १ उण्णमणी २
नमणी ३ नामणी ४ ठवणा ५ पभावो ६ पभावणं ७ पयारो ८ । तट्ठमयहिंय ९ मज्जाया १० नाओ ११ मग्गो
य १२ कप्पो अ १३ ॥२॥ संगह १४ संवर १५ निज्जर १६ ठिइकारण चेव १७ जीववुट्ठिपयं १८ ॥ पय १९ पंवरं
चेव २० तद्दा वीसमणुण्णाइ नामां ॥ ३ ॥ । अणुण्णा नंदी समत्ता । [अथ योगक्रियायां बृहन्नन्दी]—

नाणं पंचविहं पणत्तं, तंजहा—आभिणिवोहियनाणं १ सुयनाणं २ ओहिनानं ३ मणपज्जवनाणं ४ केवलनाणं
५, तत्थ णं चत्तारि नाणां ठप्पां ठवणिज्जां नो उद्धिस्सिज्जंति नो समुद्धिस्सिज्जंति नो अणुण्णविज्जंति, सुयना-
णस्स पुण उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो य पवत्तइ ४, जइ सुयनाणस्स उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा
३ अणुओगो ४ पवत्तइ किं अंगपविट्ठस्स उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ १ किं अंगवाहिरस्स
उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ १, गो०! अंगपविट्ठस्सवि उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३
अणुओगो ४ पवत्तइ अंगवाहिरस्सवि उद्देसो १ समुद्देसो २ अणुण्णा ३ अणुओगो ४ पवत्तइ, इमं पुण पट्ठवणं
पट्ठव अंगवाहिरस्स उद्देसो १, जइ अंगवाहिरस्स उद्देसो जाव अणुओगो पवत्तइ किं कालियंस्स उद्देसो १, किं

उक्ताख्यस्तु छदेसो० ४, १, गो० क्तिवस्तु छदेसो० ४ उक्ताख्यस्तु (वि) छदेसो० ४, इमं पुन पद्वयं पद्वय उक्ताख्य-
 यस्तु छदेसो० ४, जइ उक्ताख्यस्तु छदेसो० ४ किं जायस्तु यस्तु छदेसो ससुदेसो अनुगो यवचइ जाय-
 स्तु यवचइस्तु ४ १, गो० जायस्तु यस्तु छदेसो ४ जायस्तु यवचइस्तु छदेसो ४, जइ जायस्तु यस्तु
 छदेसो किं सायाइयस्तु १ यवचइयस्तु २ यवचइयस्तु ३ यवचइयस्तु ४ यवचइयस्तु ५ यवचइयस्तु ६ १
 सवेसिं यवेसिं छदेसो १ ससुदेसो २ अनुगो ३ अनुगो यवचइ ४ १ जइ जायस्तु यवचइस्तु छदेसो ४ किं
 क्तिवस्तु छदेसो ४ उक्ताख्यस्तु छदेसो ४ १, क्तिवस्तु छदेसो ४ उक्ताख्यस्तु छदेसो ४, जइ
 उक्ताख्यस्तु छदेसो ४ किं दसवेकतिवस्तु १ क्तिवस्तु यस्तु २ पुन क्तिवस्तु ३ महाकप्तिवस्तु ४ उक्ताख्य-
 यस्तु ५ रायवेसिं यस्तु ६ जीयतिवस्तु ७ यवचइयस्तु ८ महाकप्तिवस्तु ९ यमायव्यमायस्तु १० मंदीय ११
 अनुगो यवचइ १२ देविंदयस्तु १३ वंदुत्तेयतिवस्तु १४ वंदुत्तेयतिवस्तु १५ सूरपणचीय १६ योरसिमं चस्तु
 १७ मंडकम्पमेस्तु १८ विजायवतिवतिवस्तु १९ यविचिवाय २० संतेइजायुवस्तु २१ विहारकप्तिवस्तु २२
 यीवरायस्तु २३ ज्ञानविमचीय २४ मरजविमचीय २५ मरजविमचीय २६ जायविमचीय २७ जायविमचीय २८
 वरजविमचीय २९ जावरपयव्यमायस्तु ३० महाकप्तिवस्तु ३१, सवेसिं यवचइ ३२ ससुदेसो ३ अनुगो ३
 अनुगो ४ यवचइ ४ जइ क्तिवस्तु छदेसो जाय अनुगो यवचइ किं उक्ताख्यस्तु १ दसायं २ कप्तिवस्तु ३ यव-

[illegible]

इति धीयोगनयनुनासुरं ॥ तदेवं श्रीनन्दीसुरं रागासा ॥

॥ श्रीमन्नन्दीसूत्रं समाप्तम् ॥

